

**T. C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİ OSMANLI KARA ORDUSU
(1861-1876)**

**Hazırlayan
Uğur ÜNAL**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Necdet HAYTA**

ANKARA – 2006

JÜRİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne Uğur ÜNAL'a ait "Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876) " adlı çalışma, jürimiz tarafından Yakınçağ Tarihi Bilim dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. E. Semih BALÇIN

Üye : Prof. Dr. Necdet HAYTA (Danışman)

Üye : Prof. Dr. Mustafa TURAN

Üye : Doç. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Üye : Doç. Dr. Hamza KELEŞ

SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİ
OSMANLI KARA ORDUSU (1861-1876)

-	İÇİNDEKİLER	I
-	TABLO LİSTESİ	IV
-	ÖNSÖZ	VI
-	KISALTMALAR	IX
-	GİRİŞ :	
	SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİNE KADAR	
	OSMANLI KARA ORDUSU (1299-1861)	1

I. BÖLÜM

KARA ORDUSU TEŞKİLÂTI 25

1. Nizâmiye Kuvvetleri	27
1. 1. Kur'a Sistemi ve Asker Kaynakları	31
1. 1. 1. Kur'a Nasıl Gerçekleştirilirdi ?	35
1. 1. 2. Gönüllü Askerlik	36
1. 1. 3. Paralı Askerlik	38
1. 1. 4. Gayrimüslimlerin Askere Alınması ve Asker Kaynaklarını Artırma Çabaları	41
1. 2. Piyâde Sınıfı	44
1. 3. Süvârî Sınıfı	45
1. 4. Topçu Sınıfı	46
1. 5. Diğer Askerî Sınıflar	50
2. Redif Kuvvetler	51
3. Müstahfız Kuvvetler	57
4. Diğer Askerî Kuvvetler	60
4. 1. Rikâb Bölükleri	60
4. 2. Zabtiye Teşkilâtı	62
5. Askerî Rütbeler	71

II. BÖLÜM

ASKERÎ YÖNETİM VE ORDU MERKEZLERİ

1. Askerî Yönetim	75
1. 1. Seraskerlik	75
1. 2. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî	82
1. 3. Erkân-ı Harbiyye	86
2. Ordu Merkezleri	90
2. 1. Ordu Komutanlıkları	93
2. 2. Bosna Nizâmiye Alayları	97

III. BÖLÜM

ASKERÎ SANAYİ VE DONATIM

1. Askerî Sanayi	103
1. 1. Tophâne-i Âmire	104
1. 2. Diğer Sanâyi Merkezleri: Askerî Fabrikalar (Tüfenkhâne, Baruthâne, Feshâne-i Âmire, Kılıç Üretimi)	111
1. 3. Sanâyi Alayları	118
2. Askerî Donatım	124
2. 1. Şeşhâneli Tüfek ve Toplar	126
2. 2. İğneli Tüfekler	129
2. 3. Diğer Toplar	134
2. 4. Askerî Kıyâfetler	136

IV. BÖLÜM

ASKERÎ SAĞLIK HİZMETLERİ

1. Askerî Hastâneler	145
2. Sıhhî Tedbir ve Faâliyetler	153

V. BÖLÜM

ASKERLERİN MAAŞ VE EMEKLİLİKLERİ 157

1. Askerlerin Maaşları	157
2. Askerlerin Emeklilikleri	163

VI. BÖLÜM

ASKERÎ YARGI VE TALTİFLER 168

1. Askerlerin Yargılanması	169
2. Askerî Ödüller	176
2. 1. Askerlere Verilen Nişânlar	176
2. 2. Diğer Askerî Ödüller	182

VII. BÖLÜM

ASKERÎ EĞİTİM-ÖĞRETİM 185

1. Askerî Eğitim Kurumları	187
1. 1. Askerî Rüşdiye ve İdâdîler	189
1. 2. Mekteb-i Harbiye	193
1. 3. Mekteb-i Tıbbiye	203
1. 4. Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn	210
2. Askerî Kitap ve Yayınlar	213
3. Askerî Talim ve Törenler	216

- SONUÇ	220
- KAYNAKLAR	234
- EKLER	260
- RESİM EKLERİ	260
- BELGE EKLERİ	273
- ÖZET	312
- SUMMARY	313

TABLO LİSTESİ

Tablo No	Tablonun Konusu	Sayfa
Tablo 1:	1870'te VI. Ordu'da askerliğe gönüllü yazılanlarla istibdal tezkerelerini terk edip askerliğe devam edenlerin miktarı.	38
Tablo 2:	1870'te Ordularda yer alan redif alayı ve alay neferlerinin hangi bölge ve şehirlerden temin edildiği.	56
Tablo 3:	Temmuz 1864'te Bâb-ı Âlî Tercüme Odası hülefâsından Mehmet Şevki'nin Osmanlı ve Avrupa ordularının miktarını gösteren raporu.	58
Tablo 4:	1869'da bir Alman gazetesi haberine göre Düvel-i Muazzama'nın nüfûsu, askerî kuvvetlerinin dağılımı ve toplam asker miktarı.	59
Tablo 5:	1868'de mevcut zabtiye askeri ve merkezleri adedi ile yeni asker-karakolhânelerin ilavesini gösterir tablo.	69
Tablo 6:	Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul ve bilâd-ı selâsede mevcut zâbıta merkezi ve bölgeleri miktarı.	71
Tablo 7:	Askeri rütbelilere yazılan yazışmalarda yapılan hitap şekilleri.	73
Tablo 8:	1876'da Mekteb-i Harbiyye'deki öğrenci mevcudu.	89
Tablo 9:	Sultan Abdülaziz devri Erkân-ı Harbiye ümerâ ve zâbit sayısı.	90
Tablo 10:	1865'te Beşinci Ordu'da oluşturulan redif alay ve taburlarına atananların listesi.	95
Tablo 11:	1869'da Osmanlı kara kuvvetlerinin dağılımını gösterir tablo.	96
Tablo 12:	1876'da Osmanlı kara kuvvetlerinin dağılımını gösterir tablo.	96
Tablo 13:	Devlet Salnâmelerine göre Sultan Abdülaziz devri ordu komutanlarının adları.	96
Tablo 14:	1867'de Tophâne Sanâyi Alayları İdâdî Bölükleri'ndeki nefer sayısı.	120
Tablo 15:	1870'lerde Avrupalı ülkelerin kullandıkları tüfekler ve bunların dakika itibarıyla atabildikleri kurşun miktarları.	125
Tablo 16:	1867'de kara ordusu ümerâ ve zâbitleri için Simkeşhâne'de yapılan üniformaların fiyatları.	142
Tablo 17:	1864-1867 senelerinde asâkir-i şâhâne için imal edilen elbise ve sâirenin fiyatı.	144
Tablo 18:	1850'lerde çeşitli rütbelere göre verilen maaş miktarları.	157

Tablo 19:	Bir piyade alayının senelik gider dağılımını gösterir tablo.	160
Tablo 20:	1873'te Yemen'de teşkil edilen VII. Ordu'nun Meclis ve Erkân Memurları, ümerâ, zâbit ve ordu neferleri maaşları.	161
Tablo 21:	1873'te VII. Ordu Hastaneleri'nde çalışanların maaşları.	162
Tablo 22:	Mart 1863'te Zabtiye rütbelilerinin maaş miktarları.	162
Tablo 23:	2 Ekim 1865'te ilan edilen "Askerî Ümerâ ve Zâbit Emeklilerinden Vefat Edenlerin Maaşları Hakkında Beyânnâme"ye göre çıkarılmış birinci yetimlere verilecek maaş miktarını gösterir tablo.	167
Tablo 24:	2 Ekim 1865'te ilan edilen "Askerî Ümerâ ve Zâbit Emeklilerinden Vefat Edenlerin Maaşları Hakkında Beyânnâme"ye göre çıkarılmış ortalama emekli maaşları miktarını gösterir tablo.	167
Tablo 25:	Divan-ı Harp oluşturulurken suçlunun rütbesine göre başkan ve azaların teşekkülü.	174
Tablo 26:	1876'da ülke içerisinde ve İstanbul Askerî Rüşdiyeleri'nde eğitim gören öğrenci sayısı.	190
Tablo 27:	1875'te açılan Askerî Rüşdiye öğrencilerine verilecek dersler ve vakitleri.	190
Tablo 28:	Askerî idâdîler ve öğrenci sayılarını gösterir tablo.	191
Tablo 29:	Harbiye'den mülâzım-ı sânilik rütbesiyle mezun olan zabitlerin miktarı ve gönderildikleri ordular.	201
Tablo 30:	Harbiye'den mezun olup mülâzım-ı sânilik rütbesi ile orduların piyâde ve süvâri sınıflarında görev alan zâbitlerin adedi.	201
Tablo 31:	1861-1876 yılları arasında Askerî Tıbbiye'den mezun olanların adedi.	207
Tablo 32:	1874'te Tıbbiye mekteplerindeki öğrenci mevcudu.	208
Tablo 33:	1875'te Tıbbiye mekteplerindeki öğrenci mevcudu.	208
Tablo 34:	1876'da Tıbbiye mekteplerindeki öğrenci mevcudu.	209
Tablo 35:	Mekteb-i Harbiye matbaasında basılan askerî eserler ve fiyatları.	215
Tablo 36:	Mekteb-i Tıbbiye matbaasında basılan kitaplar ve fiyatları.	215
Tablo 37:	Cerîde-i Askeriyye İdaresi'nce satılan kitaplar ve fiyatları.	215

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılda hükümrân olmuş diğer Osmanlı padişahları ve dönemlerine kıyasla hakkında daha yüzeysel araştırma ve inceleme yapılmış olan Sultan Abdülaziz dönemi (1861-1876), gerçekte diğerlerinden eksik kalmayan ıslahat ve çabaları içermektedir. Bununla beraber Osmanlı Yenileşme dönemi kapsamında yapılan çalışmalarda özellikle Sultan Abdülaziz'in donanmaya verdiği yeni şekil etraflıca ele alınmasına karşın döneminde kara kuvvetlerinde meydana gelen gelişmeler çoğu kez göz ardı edilmektedir.

Sultan Abdülaziz adının daha çok bahriye teşkilatında anılması, dönemindeki kara kuvvetleri teşkilatının kapsamlı biçimde incelenmemesine neden olmuştur. Halbuki herhangi büyük bir savaşın ortaya çıkmadığı ve özellikle dış barışın hakim olduğu bu devirde Sultan Abdülaziz, en az deniz kuvvetleri kadar yoğun biçimde kara kuvvetlerinin de ıslahına yönelmiştir. Tanzimat dönemi ile birlikte başlayan yeni askerî teşkilatı geliştirerek farklı askerî birlikler teşkil etmesi, askerî eğitim kurumlarında esaslı değişikliklere gitmesi, silahlı kuvvetlerin modernizasyonu sahasında ve Osmanlı silah teknolojisinde yeni bir çığır açtırması gözden kaçırılmıştır. Bu yüzden tezimizde askeri tarih araştırmalarında eksik kalan ancak son dönem Osmanlı askerî teşkilâtında belirleyici esaslar içeren bu konuyu ele almaya çalıştık.

Tezin “Giriş” bölümünde Sultan Abdülaziz’e kadar Osmanlı Devleti’nde kara kuvvetlerinin genel durumu ve gelişimi ele alınmaktadır. Kaynak ve tetkik eserlerin yanı sıra Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki Hatt-ı Hümayûn ve Cevdet Askeriyye tasniflerinden istifade edilerek hazırlanan bu bölümde; ağırlıklı olarak XVIII. Yüzyıl, III. Selim, II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid devirleri, yani 1861’e kadar yenileşme devri kara kuvvetlerinde meydana gelen ıslahatlar ele alınmaktadır.

Tezin I. Bölümü’nde “*Kara Ordusu Teşkilâtı*” başlığı altında Nizâmiye, Redif, Müstahfız ve diğer askerî kuvvetler-sınıflara yer verilmektedir. II.

Bölüm’de “*Askerî Yönetim ve Ordu Merkezleri*” başlığı altında Seraskerlik, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Erkân-ı Harbiye, ordu komutanlıkları ve Bosna Nizâmiye alaylarının kuruluşu hakkında bilgiler sunulmaktadır. III. Bölüm’de “*Askerî Sanayi ve Donatım*” başlığı altında Sultan Abdülaziz dönemi Osmanlı Devleti’nin askerî sanayi merkezleri, sanayi alayları, ateşli silah ve topları ile askerî kıyafetleri incelenmektedir. IV. Bölüm’de “*Askerî Sağlık Hizmetleri*” başlığı altında askerî hastaneler ve askerlerin sağlıklarının korunması yönünde alınan tedbirler üzerinde durulmaktadır. V. Bölüm’de askerlerin maaş ve emeklilikleri ile ilgili özellikle istatistiksel bilgiler; VI. Bölüm’de ise askerî ceza ve ödüller hakkında bilgiler verilmektedir. Tezin son bölümü olan VII. Bölüm ise “*Askerî Eğitim-Öğretim*” başlığını ihtiva etmekte; burada Sultan Abdülaziz dönemi Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye, Mühendishâne, askeri rüşdiye ve idâdîler ile askerî yayın ve törenler incelenmektedir.

Tezin “Sonuç” kısmında Osmanlı Devleti’nin yenileşme dönemi askerî ıslahat ve gelişmeleri ile Sultan Abdülaziz devri kara kuvvetlerinin genel bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Ekler kısmında da lüzumlu görünen bazı resim, fotoğraf ve belgelere yer verilmektedir.

Tezde Sultan Abdülaziz dönemi Osmanlı kara kuvvetlerinde görülen ıslahat ve gelişmeler ele alınırken dönemin arşiv belgeleri ve gazeteleri kaynak alınmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yapılan çalışmalarda öncelikle “İrâdeler” üzerinde durulmuştur. İrâde tasniflerinde Dâhiliye, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye, Hâriciye, Meclis-i Mahsûs, Meclis-i Vâlâ ve Şûrâ-yı Devlet belgeleri bütünüyle ele alınmıştır. Aynı arşivin Sadâret Evrâklarında Bâb-ı Âsafî Mühimme Kalemi, Mühime Kalemi, Meclis-i Vâlâ Yazışmaları, Nezâret ve Devâir, Teşrîfât Kalemi ve Umûm Vilâyât Evrâklarından istifade edilmiştir. Yine önemli bilgiler ihtiva eden Şûrâ-yı Devlet Bâb-ı Seraskerî Mesâlihi Evrakı, Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Evrakı ile Yıldız Perakende Evrakı Askerî Marûzât’tan geniş bir biçimde faydalanılmıştır.

Belirtilen müteferrik belgelerin dışında Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde mevcut defterlerden Maliyeden Müdevver Defterler, Mühimme-i Asâkir, Mevâdd-ı Askeriyye Defteri ve Bâb-ı Âlî Evrak Odası Sadaret Âmedî Kalemi Umûr-ı Askeriyye İrâde Hülâsa Kayıt Defterleri de ele alınmıştır.

Tezin hazırlanmasında istifade ettiğimiz ikinci arşiv, Genelkurmay ATASE Arşivi olmuştur. Burada Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi ile Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonları'nda Sultan Abdülaziz devri kara kuvvetleri ile ilgili kısımlardaki belgeler ele alınmıştır.

Sultan Abdülaziz devri ile ilgili teferruatlı bilgiler içeren ve çoğunlukla resmi yazışmaların yer aldığı gazetelerden Basîret'in 1-1420., Cerîde-i Askeriyye'nin 1-600., Cerîde-i Havâdis'in 2458-3100., Hakâyik'ül-Vakâyi'nin 1-168., Mecmûa-i Fünûn'un 1-47., Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis'in 1000–2457., Takvîm-i Vakâyi'nin 600–1234. ve Tercümân-ı Ahvâl'in 100-500. sayıları Türk Tarih Kütüphanesi'ndeki nüshalarından incelenmiştir. Ayrıca Tasvîr-i Efkâr Gazetesi'nin 1-743. sayıları da Prof. Dr. Necdet Hayta'nın "Kaynak Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvîr-i Efkâr Gazetesi" isimli eseri dikkate alınarak gözden geçirilmiştir. Böylece tezin hazırlanmasında Sultan Abdülaziz devrine ait yaklaşık 6.000 sayı Osmanlıca gazeteden istifade edilmiştir.

Kara kuvvetlerine ve askerî eğitime ait önemli bilgilerin yer aldığı ve 1861-1875 senelerini kapsayan Devlet Salnâmeleri; Bosna, Tuna, Suriye, Erzurum, Yemen Vilâyet Salnâmeleri ile ilk kez bu devirde, Mayıs 1865'te, çıkartılan Askerî Salnâmelerden de yararlanılmıştır. Bu temel eserlerin yanında diğer kaynak eserler de dikkate alınarak tezin yazımı gerçekleştirilmiştir.

Tezin her aşamasında yardım ve teşviklerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Necdet Hayta'ya, anlayış ve desteklerinden dolayı eşim Filiz Ünal'a, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Genelkurmay ATASE Arşivi ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürü borç bilirim. Tezin Türk askerî tarihi ve ıslahatları ile ilgili çalışmalarda bir eksikliği gidereceği ümidiyle...

Uğur ÜNAL

KISALTMALAR

ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.md.	adı geçen madde
A.M.D. U.A.	Bâb-ı Âlî Evrak Odası Sadâret Evrâkı Âmedî Kalemi Umûr-ı Askeriyye İrâde Hülâsa Kayıt Defteri
A. Ü.	Ankara Üniversitesi
A.}DVN.MHM.	Bâb-ı Âsafî Mühimme Kalemi
A.}MKT.MHM.	Mühimme Kalemi Evrakı
A.}MKT.MVL.	Meclis-i Vâlâ Yazışmaları
A.}MKT.NZD.	Nezâret ve Devâir Evrâkı
A.}MKT.UM..	Umûm Vilâyât Evrâkı
A.}TŞF.	Teşrîfât Kalemi Evrâkı
B.	Belirtilmemiş
Bas.	Basîret (Gazete)
bkz.	Bakınız
B. O. A.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Cevdet A.	Cevdet Askeriyye
C. A.	Cerîde-i Askeriyye (Gazete)
C. H.	Cerîde-i Havâdis (Gazete)
Çev.	Çeviren
D.G.B.İ.T.	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
D. S.	Devlet Salnâmeleri
D.T.C.F.	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
gös. yer.	Gösterilen yer
G. Ü.	Gazi Üniversitesi
H.	Hicrî
H.H.	Hatt-ı Hümayûn
H. V.	Hadâyik'ül-Vakâyi' (Gazete)
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi

İ. D.	İrâde Dâhiliyye
İ. D. A. A.	İrâde Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye
İ. H.	İrâde Hâriciyye
İ. M. M.	İrâde Meclis-i Mahsûs
İ. Ş. D.	İrâde Şûrâ-yı Devlet
İ.T.Ü.	İstanbul Teknik Üniversitesi
İ.Ü.E.F.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
MAD. D.	Maliyeden Müdevver Defter
M.E.B. İ.A.	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
No	Numara
ORH.	Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu
OSK.	Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
R. C. H.	Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis (Gazete)
S.	Sayı
s.	Sayfa
Sad.	Sadeleştiren
ss.	Sayfalar arası
S. A.	Salnâme-i Askerî
S. V.	Salnâme-i Vilâyet
Ş. D. B. S.	Şûrâ-yı Devlet Evrâkı Bâb-ı Seraskerî Mesâlihi
T. A.	Tercümân-ı Ahvâl (Gazete)
T.D.V. İ.A.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
T. E.	Tasvîr-i Efkâr (Gazete)
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
T. T. K.	Türk Tarihi Kurumu
T. V.	Takvîm-i Vakâyi (Gazete)
v. d.	ve diğerleri
y.	Yaklaşık Olarak
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
Y..EE.	Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Evrâkı
Y..PRK.ASK.	Yıldız Perakende Evrâkı Askerî Marûzât

GİRİŞ:
SULTAN ABDÜLAZİZ DEVRİNE KADAR OSMANLI KARA ORDUSU
(1299-1861)

Türk milleti, tarih sahnesinde uzun yıllar yer almış, irili ufaklı yüzlerce devlet kurmuştur. Bu devletlerin hakimiyet süreleri farklılık göstermesine rağmen, hemen hepsinin en göze çarpan niteliği askerî karakteri olmuştur¹. İslâmiyet'ten önce kurulan Türk devletleri, her ferdin dâimî askerliğini yani “ordu-millet” anlayışını benimsemişler, çağlarına göre daha modern silah, sistem ve taktikleri kullanmışlardır. Nitekim Mete Han tarafından dünya askerî teşkilatına kazandırılan “onlu sistem” yanında atın üzerinde manevra kabiliyetini artıran pantolon ve ceketlerin kullanımı, savaşlarda ağır teçhizatlı düşmanların paniklemelerine neden olan “hafif süvâri” birlikleri, “sahte ric'at” taktiği ve “ıslıklı oklar”ın kullanımı bunların başında gelmiştir. Öncelikle Çin olmak üzere göçler nedeniyle Roma, Bizans ve diğer Avrupalı milletler de, çoğu kez Türk ordu teşkilâtı ve teçhizatını örnek almışlardır².

İslam öncesi varolan gerek “onlu sistem” ve gerekse “ordu-millet” anlayışı Türk-İslam devletlerinde de devam etmiştir. Üstelik yüzyıllar geçtikçe Türk ordu ve askerî teşkilâtı, eski ile sınırlı kalmadan yenilik ve ilerlemelere de ayak uydurarak gücünü koruyup artırabilmiştir. İlk Türk-İslam devletleri içerisinde en güçlü ve düzenli ordu, dört temel askerî unsurdan oluşan Büyük Selçuklu Devleti ordusudur. Bunlar, başta Türkler olmak üzere çeşitli milletlerden seçilerek sarayda özel bir eğitimden geçirilen Saray Gulâmları, hükümdarın yanında her an savaşa hazır bulunan Hassa Ordusu, büyük komutan ve devlet görevlilerinin beslediği Eyâlet Askerleri ile sınır bölgelerinde fetihlerle görevli ve her an savaşa hazır Türkmenler idi. Buna

¹ Hüseyin Işık, “*Türk Askerinin Nitelikleri*”, **Askerî Tarih Bülteni**, S. 38 (1995), s. 156.

² İbrahim Kafesoğlu, “*Türkler*”, **M.E.B. İ.A.**, C. 12/II, s. 150, 237. Bahaeddin Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 46. Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 62. L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, s. 31. Geniş bilgi için bkz.: Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. VII. Kafesoğlu, **Hun İmparatorluğu**. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**.

yakın bir askerî teşkilât Anadolu Selçukluları'nda da devam etmiş ve bu yapı basit şekliyle Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında da kendini göstermiştir³.

623 yıllık varlığı (1299-1922) süresince Osmanlı Devleti de, askerî temeller üzerinde oturmuş ve bu özelliği ile birçok bölgede hakimiyet kurmuştur. Kuruluş döneminde Osmanlı askerî teşkilatı, Anadolu Selçuklu Devleti, İlhanlı ve Memlûk askerî teşkilatlarına benzer özellikler taşımıştır. Genel itibarıyla merkeze bağlı her bey, kendisine bağlı aşiret kuvvetleriyle savaşa iştirak etmiştir. Ancak, bu aşiret askerleri atlı birlikler olduğu için, özellikle kale muhasaralarında istenilen başarıyı elde edememişlerdir. Bu yüzden devamlı, savaşa hazır yaya ve atlı kuvvetlerin oluşturulması ihtiyacı doğmuştur. Böylece, Orhan Bey döneminde Türk gençlerinden meydana getirilen ilk düzenli ordu oluşturulmuş; bunların atsız askerine “yaya”, atlı askerine “müsellem” adı verilmiştir. Bu askerî birlikler, XV. yüzyıl ortalarına kadar savaşlarda bizzat kullanılmıştır⁴.

Osmanlı Devleti, Rumeli taraflarında genişlemeye başlayınca daha fazla askere ihtiyaç olmuş; bu da, savaşlarda esir alınan hristiyan çocukların Türk-İslam terbiyesi ile yetiştirilerek yeni bir askerî sınıf meydana getirilmesiyle karşılanmıştır. Bu cümleden olarak I. Murat zamanında; Acemi Ocağı, Yeniçeri Ocağı, Cebeci Ocağı, Topçu Ocağı, Top Arabacıları Ocağı, Kapıkulu Süvarileri adıyla altı sınıftan oluşan Kapıkulu Ocakları'nın temelleri atılmıştır⁵. Daha sonra bunlara Humbaracı ve Lağımçı Ocakları da eklenmiştir. İlk zamanlar pençik kanunu, II. Murat zamanında ise devşirme sistemi ile yetiştirilen bu askerler, üç ayda bir “ulûfe” adlı maaş alan merkez askerleri görevini görmüş, evlenmeleri ve başka bir işle uğraşmaları yasak edilmiştir. Devletin savaşları kazanmasında ve başarılarında büyük paya

³ Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, s. 171. Geniş bilgi için bkz.: Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**. Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**. Aydın Taneri, **Türkiye Selçuklularında Kültür Hayatı**. Taneri, **Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri: Kuruluş Devri**.

⁴ Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, s. 43. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. I, s. 508. Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, **Solak-zâde Tarihi**, C. 1, s. 29-30. Mehmet Neşri, **Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi)**, C. 1, s. 155.

⁵ Halaçoğlu, “*Osmanlı Devlet Teşkilatı*”, **D.G.B.İ.T.**, C. 12, s. 337-338.

sahip olan Kapıkulu Askerleri'nin devşirilmesi sistemi, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren zayıflamaya başlamıştır⁶.

Osmanlı Devleti'nin temel askerî güçlerinden birisini de, esasını Tımarlı Sipahiler'in oluşturduğu Eyalet Kuvvetleri teşkil etmiştir. Tımarlı Sipahiler, Osmanlı toprak sisteminin askerî yönüyle ilgili uygulaması sonunda ortaya çıkmıştır. Sistem bir yönüyle toprağın işlenmesini ve ürün alınmasını sağlarken, diğer yönüyle de devletin asker ihtiyacına hizmet etmiştir. En mükemmel şeklini Kanuni Sultan Süleyman zamanında alan Tımarlı Sipahi Teşkilatı da, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren dirlik (tımar) sisteminin zayıflaması ile bozulmaya başlamıştır⁷.

Batıda Macaristan'a, kuzeyde Kafkasların yarısına, doğuda Mezopotamya ve Arabistan'a, güneyde Mısır'a ve Akdeniz adalarına ulaşmış olan Osmanlı Devleti'nin bu geniş topraklar üzerinde hüküm sürebilmesi için ordu teşkilatını sürekli güçlü tutabilmesi gerekiyordu⁸. Ancak bir zamanların muhteşem Osmanlı merkez ve eyalet orduları, zamanla batının teknik-taktik gelişmelerini takip edememesinden ve kanun-nizamlara uygunsuz hareketlerden dolayı bozulmaya başlamış; böylece savaşlar kaybedilmiş, ocakların devlet üzerindeki nüfuzu gittikçe artmış ve maaşların ödenmesi zorlaşmıştır. Bununla birlikte devlet, XVIII. yüzyıla kadar askerî sahada geri kalmışlığının sebeplerini yeterince fark edememiştir⁹. Nitekim, XVII. yüzyılda, askerî meseleler üzerinde yüzeysel durulmuştur. Örneğin Sultan I. Ahmed (1603-1617), devlet adamlarından Yeniçeri Ocağı'nın eski adet ve ananelerini bildiren ve ocağın güçlendirilmesini öngören raporlar almasına

⁶ Nejat Göyünç, "Kuruluş Devrinde Askerî Teşkilat ve Devşirme Düzeni", **Osmanlı**, C. 6, s. 558-560. Devşirme sistemi hakkında geniş bilgi için bkz.: Abdülkadir Özcan, "Devşirme", **T.D.V. İ.A.**, C. 9, ss. 254-257. Uzunçarşılı, "Devşirme", **M.E.B. İ.A.**, C. 3, ss. 563-565. Ahmet Refik, **Devşirme Usûlü**. Yavuz Ercan, "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi", **Belleten**, S. 198, ss. 679-724.

⁷ Özcan, "Osmanlı Askerî Teşkilatı", **Osmanlı**, C. 6, s. 553. Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, s. 63-65. Tımar Sistemi ve Tımarlı Sipahiler hakkında bilgi için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", **M.E.B. İ. A.**, C. 12/1, ss. 286-332. M. Tayyib Gökbilgin, "Sipahi", **M.E.B. İ. A.**, C. 10, ss. 689-694.

⁸ Cemalettin Taşkıran, "Yükselme Döneminde Osmanlı Ordusu", **Osmanlı**, C. 6, s. 561.

⁹ Ergün Aybars, "Türkiye'de Modernleşme, Demokrasi ve Bağımsızlık Mücadelelerinde Türk Silahlı Kuvvetleri", **Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I** (2000), s. 523.

karşın bu tespitler hayata geçirilememiştir¹⁰. Sultan II. Osman (1618-1622) da, 1 Eylül 1621’de Hotin önlerine gelen Osmanlı ordusunun istenilen sonucu alamadığını görünce¹¹, Lehistan seferindeki başarısızlığın esas nedenini askerlerin gayretsizliğine bağlamıştır. Bu sefer sonunda askerlerle padişahın arası açılmaya başlamış ve bu Genç Osman’ın öldürülmesi ile sonuçlanmıştır. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması gerektiğine inanan II. Osman, Yeniçerilerin öldürdüğü ilk Osmanlı padişahı olarak tarihe geçmiştir¹². Yine IV. Murat (1623-1640) ve Köprülüler zamanındaki (1656-1676) zorlama girişimleri dışında, XVII. yüzyılda askerî teşkilatın ıslahı için ciddî hiçbir tedbir alınamamıştır¹³.

XVIII. yüzyıl başlarında artık Avrupalı devletlerin askerî açıdan Osmanlı’ya olan üstünlükleri kabul edilmeye başlamıştır. Türk aydınlarının bazıları, askerî yeterliliğin sağlanmasının ve Avrupalı devletlere mukavemet edilebilmesinin batı harp usullerinin alınmasıyla mümkün olabileceğini düşünmeye başlamıştır¹⁴. Fakat bu konuda çalışmalar başlamadan önce, batının askerî kurumlarının ve silah gücünün ülkeye ne şekilde getirileceği tartışma konusu olmuştur¹⁵. Genellikle askerî eksiklikler batıdan getirilen yabancı uzmanlar aracılığıyla giderilmeye çalışılmış, dolayısıyla askerî reformlar kişisellikten kurtulamamıştır.

Lale Devri (1718-1730) başlarında Sadrazam Damat İbrahim Paşa, alınan yenilgileri göz önüne alarak, bozulmuş olan Yeniçeri Ocağı’nı ıslah etmeyi düşündü. İbrahim Müteferrika’nın “Fenn-i Muhârebe ve Ta’lîm-i Asker”e dair yayınlamış olduğu risaleyi dikkate alarak, 300 kişiden oluşan

¹⁰ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, s. 9. İnalcık, “Adâletnâmeler”, **Belgeler**, nr. X (1967), s. 123-133. Ziya Nur Aksun, **Osmanlı Tarihi**, C. 2, s.32.

¹¹ Mücteba İlgürel, “*İkinci Osman*”, **D.G.B.İ.T.**, C. 10, s. 435.

¹² Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III – 1. Kısım, s. 133.

¹³ Özcan, *a.g.m.*, s. 554. Özcan, “*Osmanlı Askerî Teşkilatı*”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, IRCICA (Zaman Yayınları), C. 1, s. 357.

¹⁴ Ercüment Kuran, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, s. 1003. Kuran, “*Türkiye’de Siyasi Düşüncenin Değişmesi*”, **Türk Yurdu Dergisi**, C. 11, s. 53. Baykara, *a.g. m.*, s. 263.

¹⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri-II**, s. 12.

bostancı neferine Haydarpaşa çayırında yeni usulle gizlice talimler yaptırttı¹⁶. Ayrıca, uzun yıllar Osmanlı ordusuna hizmet edecek olan Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa), Humbara Ocağı'nı ıslah etmek için yine bu devirde davet edildi¹⁷. Bu dönemde, savaşların sona ermesi nedeniyle askerî ve mülkî kadrolarda bir takım düzenlemeler yapılarak, büyük tasarruflara gidildi¹⁸. Yangınlara karşı bir Fransız dönmesi olan Davud'un teklifi ile bir tulumbacılar birliği meydana getirildi¹⁹. Tüm bu faaliyetlere rağmen, Osmanlı tarihinde önemli bir yeri olan Lale Devri'nde askerî düzenlemeler diğer alanlara nispetle sınırlı kaldı.

Lale Devrini müteakip tahta çıkan Sultan I. Mahmud (1730-1754), savaş araç-teknikleri ve strateji metotları tamamen değişen Avrupa orduları karşısında, askerî bir ıslahat yapmadan zaferler kazanmanın artık kolay olmayacağını iyice anlamıştı²⁰. Dönemin sadrazamı Topal Osman Paşa da modern topçu kuvvetlerinde Avrupa taktik ve silahlarının kullanılması taraftarıydı²¹.

Askerî sınıfı Avrupa tarzında yetiştirmek isteyen I. Mahmud, İbrahim Müteferrika'nın kendisine sunduğu "Usûl'ül-hikem fî-nizâmü'l-ümem" adlı risalesinden etkilenerek²² Avrupa askerî usullerini yakından tanıyan bir Avrupalı uzman getirtmeye karar verdi²³. I. Mahmud bu amaçla, Türkiye'ye iltica edip ihtidâ etmiş olan Ahmed Paşa'yı Humbaracı Ocağı'nı ıslaha memur etti. Bundan sonra 200 yıl boyunca Osmanlılar, çağdaş dünya ile bu teknik uzmanlar aracılığıyla bağ kurdu²⁴.

¹⁶ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, s. 28. Ahmet Refik Altınay, **Lale Devri**, s. 13. Tahsin Ünal, **Türk Siyasi Tarihi**, s. 71.

¹⁷ Münir Aktepe, "*Ahmed III*", **T.D.V. İ. A.**, C. 2, s. 37. Ahmet Refik, **Tesâvîr-i Ricâl**, s. 79.

¹⁸ Yaşar Yücel-Ali Sevim, **Türkiye Tarihi**, C. III, s. 277.

¹⁹ Aktepe, "*Damad İbrahim Paşa*", **T.D.V. İ. A.**, C. 8, s. 442.

²⁰ Mithat Sertoğlu, **Mufasssal Osmanlı Tarihi**, C.5, s. 2497.

²¹ İlgürel, "*I. Mahmud*", **D.G.B.İ.T.**, C.11, s. 144.

²² Ercüment Kuran, *a.g.m.*, s. 492. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 48.

²³ Stanford Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, s. 327.

²⁴ İlgürel, *gös. yer.* Cavid Baysun; "*Ahmed Paşa (Humbaracı)*", **M.E.B. İ. A.**, C. 1, s. 199. Özcan, "*Humbaracı Ahmet Paşa*", **T.D.V. İ. A.**, C. 18, s. 351. Asıl adı Cloud Alexandre Comte de Bonneval olan Ahmet Paşa, 14 Temmuz 1675'te Coussae'de doğmuş, asker olarak yetişmiş, İspanya veraset savaşlarında şöhret kazanmış bir Fransız asilzadesidir. Baysun, *gös. yer.*

Beylerbeyi payesiyle Humbaracı Ocağı'nın²⁵ başına getirilen ve bundan böyle "Humbaracı Ahmet Paşa" diye şöhret bulan Comte de Bonneval, işe ulûfeli bir humbaracı sınıfı kurmakla başladı ve bunun için bir nizamname hazırladı²⁶. Bu nizamnameyle sonraki gelenekçi reformcuların sık sık başvurdukları bir örnek meydana getirilmiş oluyordu: "*tutucu muhalefeti ayağa kaldırmamak için eski yapı içerisinde yeni örgütlerin kurulması yolu*". Humbaracı Ahmet Paşa, düzenli aylıklar ve emeklilik aylıkları vererek askerliği yeniden gerçek bir meslek haline dönüştürmek istedi. Yeniçeri alaylarının daha küçük birliklere ayrılmasını ve bunların başına kendi yetiştireceği genç subayların getirilmesini savundu, böylece daha etkin ve disiplinli bir askere sahip olunacağını düşündü. Fakat Yeniçeri muhalefeti bu planların uygulanmasını engelleyince, Fransa'dan getirttiği üç subay yardımıyla tüm gücünü topçu birliklerin kurulmasına sarf etti²⁷.

Humbaracı Ahmet Paşa, Bosna'dan getirttiği 300 kadar nefere Üsküdar-Ayazma'da kurulan Humbaracı kışlasında, batı tarzında yeni talim usulleri ve savaş stratejileri öğretti. Eğittiği birliği Fransız ve Almanların gıpta edecekleri bir düzeye çıkardı²⁸. Ahmet Paşa'nın hazırladığı nizamname gereğince ulûfeli humbaracılarından her 100 kişi bir oda meydana getirmek üzere teşkilatlandırıldı ve her odaya bir odabaşı (yüzbaşı), iki ellibaşı, üç otuzbaşı, on onbaşı, vekilharç, imam, hoca, tabip, cerrah, yazıcı, davulcu vesâire olmak üzere 25 kişi tayin edildi²⁹. Bu çalışmalarla Humbaracı Ocağı, müstakil bir ocak haline getirilmiş oldu³⁰.

Humbaracı Ocağı, tedristen ziyade talime kıymet veren bir müesseseydi. Sıkı bir talimle eğitilen humbaracılar, Vidin, Niş, Hotin, Azak ve

²⁵ *Humbara (Kumbara)*, askerî bir terim olarak demirden yapılmış, içine patlayıcı madde doldurulan, yuvarlak bir çeşit merminin adıdır. Bu mermiyi havan topu vasıtasıyla kullanan topçuya "*Humbaracı*", bunu yapan ve kullananların bağlı bulunduğu ocağa da "*Humbaracı Ocağı*" denirdi. Ahmet Halaçoğlu, "*Humbaracı*", **T. D. V. İ.A.**, C. 18, s. 349. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.1, s. 854-855.

²⁶ Özcan, *gös. yer.*

²⁷ Shaw, *gös. yer.*

²⁸ Sina Akşin-Metin Kunt, **Türkiye Tarihi 3 (Osmanlı Devleti 1600-1908)**, C. 3, s. 278.

²⁹ A. Halaçoğlu, *a.g.md.*, s. 350.

³⁰ Baysun, "*Kumbaracı*", **M.E.B. İ.A.**, C. 6., s. 983.

Bosna gibi serhad kalelerine “humbaracıbaşı” olarak tayin ediliyordu³¹. Ulûfeli Humbaracı Ocağı ile Osmanlı’da ilk defa Avrupa usulünde yeni bir askerî eğitim gerçekleştirilmiş oluyordu³².

Sadrazam Topal Osman Paşa’nın 1732’de azlinden sonra Humbaracı Ahmet Paşa bir süre unutulduysa da, Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa zamanında kendisine tekrar beylerbeylik payesi verilerek “Sadrazam Müşaviri” oldu³³. 1734’te ocağın ihtiyaç duyduğu talimli askeri yetiştirmek üzere Üsküdar Toptaşı’nda bir “Hendesehâne” açtı³⁴. Hendese ilminde tam bir maharet sahibi olan Yenişehir Müftüsü Hacı Ahmet Efendi zâde Mehmet Said Efendi’yi, bu dersin hocalığına getirdi³⁵. Matematik ve fen bilgilerinin öğretildiği bir askerî mühendis okulu olan Hendesehâne³⁶ Türkiye’de ilk defa yüksek teknik eğitim yapan bir müessese olması bakımından önemlidir. Buraya devlete daha sadık olan “Bostancı Ocağı”ndan seçilenler alındı³⁷. Subay yetiştirmek üzere açılan bu mektep, III.Selim zamanında kurulacak olan “Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun”un çekirdeği oldu³⁸.

Humbaracı Ahmet Paşa’nın reformları, Osmanlı ordularının 1736-1739 Rusya ve Avusturya seferlerinin başarılı olmasına katkıda bulunmuştur. Osmanlı orduları bu dönemde, Sırbistan’ın büyük bir kısmını, Belgrat da dahil olmak üzere, geri almış ve Bosna’daki Osmanlı hakimiyetini güçlendirmiştir³⁹.

I. Mahmud’un reform çabaları yalnızca topçu birliklerine ilişkin değildi. Padişah, eski askerî birliklerde de reform yapılması gerektiğine inandı. Patrona Halil İsyanı’ndan sonra tımar düzenini yenilemek için yasalar çıkarttı (29 Ocak 1732). Yeniçeri ağalığına güvendiği kişileri getirdi. Yeni bir isyan korkusundan güçlü reform çabalarına girişemediyse de, askerlere geleneksel görevlerini yapmaları ve geleneksel eğitime razı olmaları şartıyla düzenli

³¹ A. Halaçoğlu, *gös. yer.*

³² Ekmeleddin İhsanoğlu, “Yenileşme Dönemi Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, **Osmanlı Medeniyet Tarihi**, IRCICA (Zaman Yayınları), C. 1, s. 278.

³³ Özcan, *gös. yer.*

³⁴ Kuran, *gös. yer.* Lewis, **a.g.e.**, s. 45.

³⁵ Hasan Ali Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu**, s. 95. Pakalın, **a.g.e.**, s. 855.

³⁶ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 124.

³⁷ Sertoğlu, *gös. yer.*

³⁸ Özcan, “*Osmanlı İmparatorluğu’nun Askeri Yapısı*”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, s. 117.

maaş vermeye başladı⁴⁰. Ancak toprak dirliği ve tımarlı sipahi sistemi artık memleketin zirâî, iktisâdî ve ictimâî bünyesine uymuyordu. Bu yüzden yapılan ıslahattan görünür hiçbir fayda hasıl olmadı⁴¹.

III. Mustafa zamanında da (1757-1774) batı tarzı askerî ıslahatların hızı kesilmeden devam ettirilmiştir. Esasında Yeniçeri Ocağı'nın ıslaha ihtiyacı olduğunu selefleri gibi iyi bilen III. Mustafa, bunun oldukça zor hatta imkansız olduğunu gayet iyi biliyordu. Bunun için topçu sınıfını ve tophaneyi düzenlemeye, bir mühendis okulu açmaya karar vermiştir. Padişahın bu konuda yardımına başvurduğu kişi Baron de Tott olmuştur. XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı ordusuna hizmet eden askerî danışmanlardan olan Tott⁴², Fransa hükümeti tarafından bir doğu seyahatine memur edilmiş, bir müddet Kırım'da Tatarlar'ın yanında kaldıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. Aslen Macar olan Tott, Osmanlı'nın yenileşme ve Avrupa'ya açılma politikasında önemli isimlerden birisi olmuştur. Osmanlı ordusunda vazife almak için –geleneğe dayalı olarak– müslüman olma şartı Baron de Tott ile birlikte ortadan kalkmış ve Osmanlı'nın Avrupa ile olan teknolojik ve kültürel temaslarında yeni bir dönem başlamıştır⁴³.

Baron de Tott, ilk olarak 1770 Çeşme Bozgunu'ndan sonra Çanakkale'yi zorlayan Rus donanmasına karşı Boğazı tahkim etmekle görevlendirilmiştir⁴⁴. Osmanlı topçularını, Avrupa'da o sıralarda geliştirilmiş olan yöntemlerle yetiştirmiş, ayrıca Topçu Ocağı'nı ıslah ederek ağır toplar yerine yeni hafif toplar döktürmüştü⁴⁵ ve Hasköy'de modern bir top dökümhanesi kurduştur⁴⁶. Yeniçerilerin itirazları ile kapatılmış olan Üsküdar'daki Humbarahâne ve Mühendishâne mekteplerinin o vakit

³⁹ Alan Palmer, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 46.

⁴⁰ Shaw, **gös. yer.**

⁴¹ Sertoğlu, **a.g.e.**, s. 2498. XVIII. yüzyılda Osmanlı askerlerinin kıyafetleri için bkz.: Mc. Lean Tho., **XVIII. Asırda Türk Askerî Kıyafetleri**, Çev.: Muharrem Feyzi, Zaman Kitaphânesi, İstanbul 1933. Bu kitapta yeniçeri, süvari, topçu vb. askerî ocaklara ait 33 adet renkli kıyafet resmi bulunmaktadır.

⁴² Shaw, **a.g.e.**, s. 340-341.

⁴³ Mustafa Kaçar, *"Osmanlı İmparatorluğunda İlk Mühendishanenin Kuruluşu"*, **Toplumsal Tarih**, s. 5.

⁴⁴ Gezâ David, *"Baron De Tott"*, **T.D.V. İ. A.**, C. V, s. 83.

⁴⁵ Akşin, **a.g.e.**, s. 279.

⁴⁶ İlgürel, *"III. Mustafa"*, **D.G.B.İ.T.**, C. 11, s. 153.

dağıtılmış olan talebelerinden bazıları Râgıp Paşa'nın gayretiyle toplatılarak, Kağıthâne'de mühendisliği hedef alan bir eğitime başlamışlardır⁴⁷.

1768'de Osmanlı Devleti ve Rusya arasında başlayan savaş, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile sonuçlanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nde bir süredir yaşanan iç sorunlar iyice su yüzüne çıkmıştır⁴⁸. Osmanlı Devleti, Rusya'nın yanında Avusturya ve İran'la da mücadeleye girişmiş, bu mücadeleler sonunda ordunun ve ıslahatların yetersizliği tamamen anlaşılmıştır.

I. Abdülhamid (1774-1789), devletin kurtulması için reformlara gereksinim bulunduğu anlayışıyla tahta çıkmış ve XVIII. yüzyıl padişahlarının en güçlü reformcularından biri olarak tarihteki yerini almıştır. İktidarı elde tutabilmek için sık sık sadrazam değiştirme yöntemine başvurmasının yanı sıra gelenekçi reform hareketini canlandırmış, Avrupa orduları ile boy ölçüşebilmek için gerekli olan yeni askerî teknikleri benimsemiştir⁴⁹. 10 Ocak 1774'te Baron de Tott'un gayretleriyle kurulan Sûrat Topçuları Ocağı, 1776'da Topçu Ocağı'na ilhak edilmiş, 1783'de Halil Hamid Paşa'nın girişimleriyle yeniden şekil almıştır⁵⁰. I. Abdülhamid, başta Fransa olmak üzere çok sayıda yabancı askerî danışman getirten, böylece XIX. yüzyılda egemen olacak yeni reform biçimini başlatan padişaktır⁵¹.

Bu dönemde tımar ve zeâmet askerlerinden sorumlu olan alaybeyleri, sahipli pek çok tımarı zorla ele geçirmekteydiler⁵². Bu yüzden ilk ciddi düzenleme, 18 Ağustos 1777'de tımar ve zeâmet sisteminde yapıldı. Toprakların ne şekilde verileceğine, sahiplerinin yerlerinden ayrılmamalarına,

⁴⁷ Akyüz, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitime İlişkin Bir Layihası", **OTAM**, C. III, s. 1003. Baykal, *a.g.md.*, s. 701.

⁴⁸ Roderic H. Davidson, "Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 10-11, s. 62.

⁴⁹ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 81.

⁵⁰ Fikret Sarıcaoğlu, **Sultan I. Abdülhamid**, s. 192-193. David, *a.g.m.*, s. 83. Sûrat Topçuları Hakkında bilgi için bkz.: Kaçar, "Osmanlı Devletine Modern Topçuluğun Girişi (Sûrat Topçuları Ocağı)", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı 31, (2000), ss. 647-651.

⁵¹ Bu elçiler ve çalışmaları ile ilgili bkz.: Auguste Boppe, "On Sekizinci Asırda Fransa ve Türk Askerliği", Çev. Ahmet Refik, **Türk Tarihi Encümeni Mecmuası**, I/4, (1930), 28-33. E. Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", **Tanzimat I**, s. 23. Davidson, **Osmanlı imparatorluğunda Reform**, s. 12.

alaybeylerinin her sancağın tımar ve zeâmetleri arasından seçileceğine dâir bir ferman yayınlandı. Bu fermanla tımarlı sipahinin ıslahı amaçlandı⁵³. Fakat bu karar uygulama sahası bulamadı ve 9 Eylül 1792'de tekrarlandı⁵⁴.

7 Nisan 1789'da tahta çıkan III. Selim'in⁵⁵, devlete yeni bir düzen vermek amacıyla gerçekleştirdiği yeniliklerin bütününe Nizâm-ı Cedîd denmesine rağmen, bu tabir yoğun olarak askerî alanda kullanılmıştır⁵⁶. III. Selim'i askerî ıslahatlar yapmaya sevk eden asıl faktör Yeniçeri Ocağı'nın bozulması dolayısıyla savaşlarda yaşanan başarısızlıktı. III. Selim, Kapıkulu Ocakları'nın ve bunların en önemli nüvesini oluşturan Yeniçeri Ocağı'nın ıslah edilerek bunlardan faydalanılamayacağını farkındaydı⁵⁷. Kapıkulu Askeri olmanın verdiği her türlü avantajdan yararlanan ve kapatılması her yönüyle devletin lehine olacak olan bu ocağın birden kaldırılması da imkansız olduğundan padişah, ocağın tedricen kaldırılması konusunda ikna edildi⁵⁸. Bu yüzden ilk başta başlı başına bir askerî ocak olmasını istediği Nizâm-ı Cedîd askerlerini Bostancı Ocağı'na bağlı olmak üzere "Bostancı Tüfenkçisi" adıyla kurdu (Şubat 1793)⁵⁹. Nizâm-ı Cedîd'in yetiştirilmesi ve çoğaltılması, tüm masraflarının karşılanması için de 1 Mart 1793'te İrad-ı Cedîd adında bir hazine kuruldu⁶⁰.

⁵² Yusuf Oğuzoğlu, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ordusunun Durumu", **Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I** (2000), s. 97. Yücel Özkaya, **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, s. 42-43.

⁵³ Sarıcaoğlu, **a.g.e.**, s. 189.

⁵⁴ Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları", **İ. Ü. E. F. Tarih Dergisi**, S. 32 (1979), s. 219.

⁵⁵ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayûn Tasnifi** (Bundan sonra **H.H.** Şeklinde kısaltılacaktır) **7877, 8030, 8239, 8679, 12434, 15476, 16130**. Fransız İhtilali'nin etkisi ile 1789'da Türkiye'de bulunan Fransız uzmanların hemen hepsi ülkelerine geri dönmüştür. İsmail Soysal, **Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri**, s. 66.

⁵⁶ Shaw, "The Established Ottoman Army Corps Under Sultan Selim III (1789-1807)", **Der Islam**, S.: 40, s. 43.

⁵⁷ Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayûnları**, s. 50.

⁵⁸ Sertoğlu, **a.g.e.**, s. 2757. Özellikle yapılması gereken yeniliklerde padişaha sunulan raporlarda ocağın birden kaldırılmaması gerektiği hatırlatılmıştır. Geniş bilgi için bkz.: Karal, "Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Layihalar", **Tarih Vesikaları**, I/6 (1942), ss. 415-425; I/8 (1942), ss. 104-111; II/11 (1943), ss. 342-351; II/12 (1943), ss. 424-432.

⁵⁹ Sertoğlu, **gös. yer.** Gökbilgin, "Nizâm-ı Cedid", **M.E.B. İ.A.**, C. 9 (1988), s. 312.

⁶⁰ **H.H. 20820. İrad-ı Cedîd** Hazinesi'ne kanun ve nizamlarla tahsis olunan ve bütçelerinde yer alan gelirler üç grupta toplanabilir: 1. Malikâne mukâtaa, eshâm ve tımar-zeâmetlerinden İrad-ı Cedîd Hazinesi'nce zabt olunması üzerine sağlanan gelirler. Bu grupta zabt edilen mukâtaa faizleri, esham faizleri ve tımar-zeâmet gelirleri yer alır. 2. İrad-ı Cedîd Hazinesi'ne tahsis olunan vergilerin hasılatı. Zecriyye resmi (alkollü içkilerden alınan), pamuk resmi,

Nizâm-ı Cedîd birliklerinin oluşturmalarını müteakip III. Selim ilk iş olarak yeni askerî birlikler için farklı sınıflara mensup başta Fransa olmak üzere İsveç, Prusya ve İngiltere'den birçok uzman getirtmiştir⁶¹. Bu dönemde önceki dönemlerle kıyaslanmayacak kadar uzman getirmenin yanında çok sayıda zanaatkar işçinin de orduda istihdamı sağlanmıştır⁶². Levend Çiftliği'nde tertip ve teşkiline karar verilen yeni askerler, 12 bölük ve bir ortadan oluşan 1.600 kişiydi. Zamanla "asakir-i şâhâne" de denmeye başlayan Nizâm-ı Cedîd askerlerine ek olarak 1799'da ikinci bir orta daha ilave edildi ve böylece Selimiye Kışlası'nın yapımına başlandı⁶³.

Levend Çiftliği'ndeki iki ortanın kurulmasından sonra Üsküdar'da üçüncü bir orta daha kuruldu (1801). Bu orta Anadolu'da gençlerin yetiştirildiği Nizâm-ı Cedîd ortaları için merkez görevini yapacak⁶⁴ ve Karaman Valisi Abdurrahman Paşa'nın yetiştirdiği askerler burada toplanacaktı⁶⁵. Levend Çiftliği ve Üsküdar Ocağı'nın talimlerdeki gayret ve başarıları, ayrıca Napolyon'un Mısır'ı işgali ile⁶⁶ buraya gönderilen Nizâm-ı Cedîd askerlerinin katkıları⁶⁷, Anadolu ve Rumeli'de yeni ortaların açılmasına sebep olmuştur⁶⁸. III. Selim'e Anadolu'da asker temini konusunda en çok yardım eden Kadı Abdurrahman Paşa idi. Paşa, Anadolu'da her açıdan

yapağı resmi (koyun ve keçiden ağnam vergisi alınırken beraberinde alınıp İrad-ı Cedîde aktarılan), istefidye resmi (genelde Mora havalisindeki kazalarda yetiştirilen bir cins üzümünden alınan), kökboya, mazı ve tiftik resmi bunlar arasındadır. 3. İlk iki grubun dışında kalıp geçici olarak hazineye aktarılan, olağan dışı gelirler. Yeni hazinenin giderlerini ise şu şekilde özetleyebiliriz: Hazine-i Âmire ve Darphâne'ye zabt edilen malikâne mukâtaa ve eshâmlar için yapılan ödemeler, eshâm alımı ve satışı nedeniyle ortaya çıkan ödemeler, asker maaş ve ta'yinatları için yapılan ödemeler, inşâ ve imar giderleri, olağan dışı askerî giderler ve diğer çeşitli giderler. (Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 155-206.) Cezar kitabının I. Bölümü olan "İrad-ı Cedîd Hazinesi ve Defterdarlığı" başlığında, bu hazinenin kuruluşu, bütçeleri ve gelir-giderleri hakkında geniş bilgiler vermektedir.

⁶¹ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, İstanbul 1987, s. 139.

⁶² M. Alaaddin Yalçinkaya, "Nizâm-ı Cedîd Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Modernleşmesinde İngilizlerin Rolü", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, C. 6, s. 684.

⁶³ Sipahi Çataltepe, "III. Selim Devri Askeri Islahatı Nizâm-ı Cedîd Ordusu", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, C. 7 (1999), s. 244.

⁶⁴ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Askeriye Tasnifi** (Bundan sonra Cevdet A. şeklinde kısaltılacaktır) **6908, 7306, 11211, 16555, 30018, 39608, 54612; H.H. 4909, 14512.**

⁶⁵ Gökbilgin, *a.g.md.*, s. 313.

⁶⁶ **H.H. 6749, 6764, 6767, 6768, 6777, 6779, 6795, 6802, 6901, 13814/B, 13459.**

⁶⁷ **H.H. 6738/B, 15569.**

⁶⁸ Berkes, *a.g.e.*, s. 95. **Cevdet A. 8095, 42261.**

güvenliği sağladığı gibi birçok Nizâm-ı Cedîd askerinin yetiştirilmesinde de etkili olmuştur⁶⁹.

Osmanlı tarihinde ilk kez bu alayların erlerinin çoğu Anadolu'daki Türk ailelerinden olup, çoğu köylü erleriydi. Bu askerlere daha yüksek maaş veriliyor ve aileleri vergilerden muaf tutuluyordu⁷⁰. III. Selim, askerî düzen ve eğitime son derece önem veriyor, bütün yetkilileri uyarıyor ve fermanlarında hep bu konu üzerinde duruyordu⁷¹. Padişah, Nizâm-ı Cedîd askerlerinin yetiştirilmesi ile özel olarak ilgilenmiş, Sadrazam ve diğer devlet adamlarını da elinden geldiği kadar ilgilenmeye sevk etmiştir. Hatta Anadolu'da kendilerini bu işe veren vezirleri sık sık mükafatlandırarak teşvik etmiştir⁷². Halkın bazı olumsuz propagandaları ile eğitimden kaçan neferlerin firarlarından haberdar olduğunda, bunlara karşı acilen gereken tedbirlerin alınmasını emretmiştir⁷³.

Levent Çiftliği askerlerinin harp fennini öğrenmede her zaman maharet kazanmasını isteyen Padişah, sayılarının her defasında artırılmasını gerekli görmüştür⁷⁴. Hedeflendiği şekilde 1807'ye kadar yeni askerlerin sayısında istikrarlı bir artış olmuştur. Bu dönemde resmi kayıtlara göre, Nizâm-ı Cedîd askeri 23.000 ere, 1.590 subaya ulaşmıştır. Nizâm-ı Cedîd ordusunun kurulmasıyla devlet teşkilatında aynı işi yapan iki askerî sınıf olmuştur. Biri İstanbul ve birkaç vilayette kurulan Padişah'ın gözdesi Nizâm-ı Cedîd Ocağı, diğeri ise köklü, ülkenin her tarafına yayılmış ve yeni askerlere karşı her an harekete geçebilecek Yeniçeri Ocağı idi. Fakat yeni birliklerin askerî eğitimde gösterdikleri çaba kısa zamanda onları disiplinli birlikler haline getirmiştir. Bu

⁶⁹ Kadı Abdurrahman Paşa hakkında geniş bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, "Kadı Abdurrahman Paşa", **Belleten**, XXXV/138 (1971), ss. 255-302; XXXV/139 (1971), ss. 409-450.

⁷⁰ Berkes, **gös. yer**.

⁷¹ "Bu nasıl iştir, ocağın âdab ve erkânına riâyet böyle mi olur, zâbitân böyle yaparsa sâir âyan makûlesi ne etmezler, ocağın kânun ve kâidesi icrâsına daima ikdâm ve dikkat etmek nâzır ve ağanın vâcibe-i zimmeti değil midir, asker demek âdab ve erkân demektir..." **H.H. 5028/A.**

⁷² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V, s. 54.

⁷³ **H.H. 9125.**

⁷⁴ **H.H. 13828. Cevdet A. 19934, 20689.**

birlikler taktik hususunda Avrupa ordularından geri kalmayacak bir noktaya ulaşmıştır⁷⁵.

III. Selim, Nizâm-ı Cedîd programını hazırlatırken belirttiği en önemli esaslardan birisi de, mevcut askerî ocaklardan bilhassa Topçu, Humbaracı ve Lağımcı Ocakları'nın yenileştirilmesiydi⁷⁶. Devlet için son derece önemli olan bu ocaklar için yeni kanunnameler yayınladı⁷⁷. Başta Fransa olmak üzere, İsveç ve İngiltere'den topçuluktan anlayan mühendis ve dökümcüler getirtildi⁷⁸. Tophane ıslah edildi ve Fransız modelinde yeni toplar döktürülerek denemeleri yapıldı⁷⁹. Eski topçu kışlaları yıktırılıp, yeni bir planla genişletilerek sayıları artırıldı. Günlük eğitimler için geniş alanlar tahsis edildi. Topçuların maaşlarının düzenli olarak ödenmesine dikkat edildi⁸⁰. III. Selim'in yeniden tesis ettiği Topçu Ocağı ile talimler hız kazandı, ateşli eğitim zorunlu kılındı ve ocakta verim arttı. Sonuçta Osmanlı Topçuluğu, III. Selim'in fermanları ile yeni ve ileri bir düzene kavuştu. Bu yüzden, Osmanlı Devleti'nde Modern Topçu Ocağı'nın temelini atan kişi de III. Selim oldu⁸¹.

Kışlaları ve fabrikaları Üsküdar'da bulunan Humbaracılar sınıfına da, III. Selim döneminde, özel bir ilgi gösterilmiştir⁸². Ardı ardına yayınlanan fermanlarla, Humbaracıların hizmete devam etmeleri istenmiş, sayıları artırılmış⁸³, göreve uzak duranların tımar ve zeâmetleri ellerinden alınmıştır⁸⁴. Eğitimlerine dikkat edilmesi gerektiği hatırlatılarak⁸⁵ düzen ve intizama önem verilmiş, herhangi bir düzensizlik çıkaranlar tedip edilmiştir⁸⁶.

⁷⁵ Mahmut Raif Efendi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cetveli**, s. 33.

⁷⁶ Tahsin Öz, "*Selim III'ün Sırkâtibi Tarafından Tutulan Rûznâme*", **Tarih Vesikaları**, III/13 (1944), s. 26. III. Selim döneminde Kapıkulu Ocaklarında yapılmaya çalışılan ıslahatlar hakkında geniş bilgi için bkz. Uğur Ünal, "*III. Selim Devrinde Kapıkulu Ocaklarının Islahı Çalışmaları*", **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı 52 (2002), 167-177.

⁷⁷ H.H. 12515/A, 12515/K, 12515/M, 13247, 57466.

⁷⁸ H.H. 3669, 7079, 8569, 8793, 10405, 10447, 10787. B. O. A. Cevdet Maliyye Tasnifi 4815.

⁷⁹ H.H. 1766. Cevdet A. 2575, 3652, 29422, 52639, 53642.

⁸⁰ Raif Efendi, a.g.e., s. 14.

⁸¹ M. Ali Özütöçü, "*Nizâm-ı Cedid ile Osmanlı Topçuluğu'na Getirilen Yenilikler*", **Askeri Tarih Bülteni**, 12/22 (1987), s. 89. Cevdet A. 3920.

⁸² Yılmaz Öztuna, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C. 1, s. 98.

⁸³ H.H. 3727, 3728.

⁸⁴ H.H. 14440.

⁸⁵ H.H. 8391, 9289.

⁸⁶ H.H. 8431, 12508.

III. Selim, Humbaracılar için kanunnameler koymaktan başka bu sınıfı daha kullanışlı havan ve güller yapmaya yöneltmiştir. Bu cümleden olarak Sötlüce'de birçok lojman, mutfak ve ahırlarıyla muazzam bir kışla inşa edilmiştir⁸⁷. Yine istihkam sınıfına mensup Lağımıcılar için hazırlanan kanunnamelerde ise, onların genç ve dinç kişilerden seçilmeleri, matematik öğrenimi görmeleri ve istihkam fennine ait bilgileri edinmiş olmaları gerekliliği üzerinde durulmuştur⁸⁸. 1798'de Humbaracı ve Lağımıcı Ocakları'nda birer tulumbacı başı, birer kollukçu, birer çavuş ve yirmişer neferden oluşan bir itfaiye birliği teşkil edilmiştir⁸⁹.

III. Selim döneminde ocakların bozulmuş olan disiplin ve nizamını yeniden kurmak için kanunlar konmuş, askerliğin esas olan eğitime son derece dikkat edilmesi istenmiş ve bu büyük ölçüde sağlanmıştır⁹⁰. Şunu da unutmamak gerekir ki, III. Selim aslen Nizâm-ı Cedîd ordusuna önem vermiş olup diğer askerî ocakların ıslahını iyileştirici bir tedbir olarak düşünmüştür⁹¹.

III. Selim, barut imali ile ilgili de bir nizamname yayınladı. Devlet adamlarına sıra ile Baruthaneler Nazırlığı görevinin verilmesi usulüne son vererek ileri gelen kişilerden birine bu görevi kalıcı olarak verdi. İyi kalitede güherçileye iki misli fiyat ödenmesini emretti. Barut imali ve güherçile değirmenleri için uzmanlar getirtti. İstanbul Baruthanesi için bütün gerekli alet ve malzemeyi sağlayarak eksiklerini giderdi⁹². Nizâm-ı Cedîd döneminde, üretilen barutlarda kalite o kadar arttı ki, yeni bir miskal barut, eskisinin sekiz miskaline eş güçte oldu. Yabancılarından barut alınmasına ihtiyaç olmadığı gibi, barut depoları o kadar çoğaldı ki, barut ihracatına bile başlandı⁹³. Yine

⁸⁷ Raif Efendi, **a.g.e.**, s. 20-21.

⁸⁸ **H.H. 3721, 12533. Cevdet A. 3875.**

⁸⁹ **Cevdet A. 5601.**

⁹⁰ Karal, **a.g.e.**, s. 65. **H.H. 13935.**

⁹¹ Ünal, "*III. Selim'in Askeri Alanda Yaptığı Yenilikler*", **Jandarma Eğitim Dergisi**, Sayı 19 (2001), 61. Geniş bilgi için bkz.: Çataltepe, **19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedîd Ordusu**, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997. Özkaya, "*III. Selim Döneminde Kara Ordusunda Yapılan Yenilikler*", **Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II** (2001).

⁹² **H.H. 8419; Cevdet A. 42189, 52383, 54409.**

⁹³ Raif Efendi, **a.g.e.**, s. 16-17.

askerî reformlar sayesinde cephane ve silah üretiminde kalite o kadar arttı ki, Nizâm-ı Cedîd döneminde devlet kendi kendine yeter duruma geldi⁹⁴.

Nizâm-ı Cedîd Hareketi içerisinde her sahada olduğu gibi askerî teknik eğitim meselesi de söz konusu olmuş ve bu konuda yabancılar tarafından layihalar sunulmuştur. Bunlardan mutlaka bir talimhanenin kurulması gerektiğine işaret eden D'Ohsson'un layihasını dikkate alan⁹⁵ III. Selim, Hasköy'deki Humbaracılar Kışlası'nın yanında 1795'te Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'u kurdurmuştur. Bu okul, Avrupa usulüne uygun olarak kurulan Kara Harp Okulu'dur. Burada daha ziyade topçuluk, haritacılık ve istihkam öğretimi yapılmıştır. İşleyiş yapısı ve sınıf geçme sistemi ile Osmanlı-Batı karışımı bir okul görünümündeydi⁹⁶. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn için hazırlanan kanunnâme gereğince (h. 1210 - m. 1795)⁹⁷; dersliklere, odalara ve bir kitaplığa sahip olan okulun giderlerini finanse etmek için tımar ve zeâmet tahsis edilmiştir. 20 yaş altı çocukların alınacağı okulda, teorik olarak aritmetik, geometri, güzel yazı, kompozisyon, resim, trigonometri, cebir, savaş tarihi, felsefe, coğrafya, astronomi ve Fransızca dersleri verildiği gibi, uygulamalı savaş sanatı eğitimi de programlarda yer almıştır⁹⁸.

⁹⁴ Gabor Agoston, "Osmanlı İmparatorluğunda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700)", **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6 (1999), s. 684.

⁹⁵ Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mühendishânelerin Kuruluşu", **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 8, s. 686.

⁹⁶ M. Emin Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 5, s. 283. Bu okul hakkında geniş bilgi için bkz.: Osman Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, C. 2; **Vaka-ı Cedîd, Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar**, Yay. Haz.: Yavuz Senemoğlu, s. 37-58; Yağmur Say, **Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn**, Topçu ve Füze Okulu Matbaası; Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne ...**; Mehmet Arif, **Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Küşâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermânı**; Sait Arif Terzioğlu, **Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası İshak Efendi**. Okulun kuruluşu hakkında bilgi için bkz.: Necdet Hayta-Uğur Ünal, "Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un Kuruluşu ve İlk Yılları (1795-1807)", **Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman'a Armağan**, Berikan, Ankara 2003.

⁹⁷ **H.H. 17240.**

⁹⁸ Cahit Yalçın Bilim, "Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması Askeri Okullar", **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 5, s. 239. **H.H. 9783.** Kuruluş Kanunnâmesi'ne göre, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un öğretim süresi 4 yıl olup, 1. sene Hüsn-i Hat, İmlâ, Resim, Arabî, Mukaddimât-ı Hendese, Rakam ve Fransızca dersleri; 2. sene İlm-i Hesâb, Usûl-i Hendese, Coğrafya, Arabî ve Fransızca dersleri, 3. sene Coğrafya, Müselleşât-ı Müsteviye, Cebir, Tahtî-i Arâzî, Târih-i Harb dersleri; 4. sene Fenn-i Mahrûtiyyât, Hesâb-ı Tefâzulî ve Tamâmî, Cerr-i Eskâl, İlm-i Hey'et, Fenn-i Remi, Fenn-i Lağım, Ta'lim Nazariyâtı ve İstihkâm derslerinin okutulması kararlaştırılmıştır. **Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn**, Yay. Haz.: Sadık Erdem, İ.T.Ü. Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s. 11-

Humbaracılar Nâzırı Mustafa Efendi nezâretinde, Hoca Abdurrahman Efendi ve iki halife; toplam üç kişilik kadro ile eğitime başlayan Mühendishâne'ye ilk etapta ellisi lağımci (istihkâm) ve otuzu humbaracı (topçu) ocağından olmak üzere toplam 80 öğrenci seçilerek gönderilmiş, akabinde İstanbul ve taşradan talebe kaydına başlanmıştır⁹⁹. Okuldan mezun olanlar askerî ocaklara subay olarak atanmıştır. Mühendishane'de Osmanlı şehir ve bölgelerinin yanında Avrupa haritaları da çizilmiştir¹⁰⁰. Askerî okullara önem veren III. Selim, bu okula yüklü bağış yaptığı gibi, Avrupa ülkelerinden birçok hoca ve kitap da getirtmiştir¹⁰¹. Ancak okulda öğrenci sayısının daima sınırlı tutulması, askeri teknik eğitimin devlet içerisinde yaygınlaşmasını ve öğrenci sayısının artmasını engellemiştir¹⁰². Yine de bu kısıtlılığa rağmen okulun orduya önemli katkıları olmuş, örneğin Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında buradan mezun olan subaylar büyük başarılar elde etmişlerdir¹⁰³.

Meydana getirdiği yenilikler uğruna hayatını feda eden III. Selim, kendisinden önce yapılan askerî ıslahatları daha ciddiyetle ele almış ve bu alanda kararlı adımlar atmıştır¹⁰⁴. O, kendisinden önceki padişah ve devlet adamlarının yapmaya çalıştığı ıslahat hareketlerinden de yararlanmasını bilmiştir¹⁰⁵. Topladığı "Meşveret Meclisleri"nde askerî meselelere çare aramıştır¹⁰⁶. Bu faydalı çalışmalara rağmen başta Yeniçeriler olmak üzere Nizâm-ı Cedid karşıtları, 1807'de Kabakçı Mustafa isyanıyla yenilikleri ortadan kaldırmışlardır. Hatta bu isyana III. Selim'in özel ilgi gösterip lütuflarda bulunduğu Topçu Ocağı mensupları da destek vererek vefasızlıklarını göstermişlerdir¹⁰⁷.

12. Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 125-126. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da Fransızca mecburi ders olup bir Fransız öğretmen tarafından okutulmuştur. **H.H. 10925**.

⁹⁹ Ergin, **a.g.e.**, s. 274. **Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn**, s. 10.

¹⁰⁰ **H.H. 4920, 10331, 10369/A**.

¹⁰¹ Bilim, *gös. yer*.

¹⁰² Kaçar, **a.g.m.**, s. 694.

¹⁰³ **H.H. 3600, 3652**.

¹⁰⁴ Turhan, **a.g.e.**, s. 152.

¹⁰⁵ Muzaffer Erendil, **Topçuluk Tarihi**, s. 103.

¹⁰⁶ **H.H. 8061, 8908, 10931, 14364/A, 14443**.

¹⁰⁷ Gökbiçgin, **a.g.md.**, s. 316-317. Mustafa Nuri Paşa, **Netayic'ul-Vukûât**, C. III-IV, s. 219. Uzunçarşılı, **Kapıkulu Ocakları**, C. II, s. 69. **H.H. 7938**. Baysun, *"Kumbaracı"*, s. 984.

III. Selim'in yerine tahta çıkan IV. Mustafa, Nizâm-ı Cedîd'in kaldırılması faaliyetlerini hızlandırarak¹⁰⁸ saltanatının son günlerine kadar ülkede Nizâm-ı Cedîd'e ait ne varsa bunlara el konulmasını emretmiştir¹⁰⁹. Böylece IV. Mustafa döneminde özellikle askerî sahada Nizâm-ı Cedîd'i hatırlatan herşey tahrip ve yok edilmeye başlanmıştır¹¹⁰. Fakat her ne kadar, III. Selim'in öldürülmesi ile Nizâm-ı Cedîd ıslahatları son buldu denilse de, gerek kısa bir süre sonra tahta çıkan II. Mahmud, gerekse sonraki yenilikçiler bu dönemi örnek almışlardır. Bu yönüyle III. Selim, sonraki yenilik hareketlerini büyük ölçüde etkilemiş, kendisinden sonraki yenilikçilere yol göstermiştir. Bu yüzden Türk tarihinde askerî yenileşme adına, III. Selim ve döneminin özel bir yeri olmuştur¹¹¹.

Literatürümüzde, "Islahat" olarak isimlendirilen Osmanlı Devleti'ndeki reform girişimleri sürekli ve müteselsil bir ilerleme ve yükselme trendi çizmemektedir. Çeşitli dönemlerde ortaya çıkan bu girişimler bazen hızlanmış, bazen de frenlenmiştir¹¹². Osmanlı'da reform girişimlerinin hızlandığı, yenileşme hareketlerinin arttığı dönemin Tanzimat'la beraber başladığı kabul edilse de¹¹³, Tanzimat, çok sahada II. Mahmut ile yakından ilgilidir. Çünkü II. Mahmut zamanı, bütün garplılaşma tarihinde tamamıyla ayrı ve yeni bir devrin başlangıcıdır¹¹⁴. Bunda, dönemin en önemli özelliğinin, yenileşme hareketlerinin batılılaşma anlayışı ile bütünleşmesi ve sadece askerî alanda olmayıp, sosyal ve kültürel alana da kaymış olması etkilidir¹¹⁵. Zaten Türklerin ordu-millet anlayışına sahip olduğu düşünülürse, Türk

Kabakçı Mustafa İsyanı ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ahmet Refik, **Kabakçı Mustafa**; Fahri Ç. Derin, "*Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dair Bir Tarihçe*", **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, Sayı 27 (1973), ss. 98-110; Münir Sirer, "*Kabakçı Mustafa İsyanı*", **Hayat Tarih Mecmuası**, C. 12 (1976), ss. 45-50.

¹⁰⁸ **H.H. 19418; Cevdet A. 16791.**

¹⁰⁹ Talat Mümtaz Yaman, "*Nizâm-ı Cedîd'in Lağvına Dair Bir Vesika*", **Tarih Vesikaları**, II/12 (1942), s. 433. **Cevdet A. 17868.**

¹¹⁰ Çataltepe, **a.g.e.**, s. 250.

¹¹¹ Ünal, "*İdari ve Sosyal Alanlarda Nizâm-ı Cedîd Çabaları*", **OTAM**, S. 14, ss. 273-289.

¹¹² Ahmet Cihan, "*Osmanlı'da Modernleşme ve İlimiye Zümresi*", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 33, s. 168.

¹¹³ Bekir Koçlar, "*Osmanlı Yenileşme Hareketleri ve Zihniyeti*", **Türk Yurdu Dergisi**, C. 12, s. 19.

¹¹⁴ Tuncer Baykara, "*II. Mahmud'un Islahatında İç Temeller: 1829-1839 Arasında Anadolu*", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, s. 263. Turhan, **a.g.e.**, s. 160.

¹¹⁵ Koçlar, **a. g. m.**, s. 20.

ordusunda yapılacak yenileşmelerin, sosyal hayatı da etkileyeceği muhakkaktır¹¹⁶.

II. Mahmud (1808-1839) da, bu düşünceden hareketle, Yeniçeri Ocağı'na ulemâ, ricâl ve ocak ağalarının muvafakati ile yeni bir düzen vermeye teşebbüs etmiştir¹¹⁷. Bu amaçla, Sened-i İttifak'ın imzalandığı günlerde "Sekbân-ı Cedîd" adıyla dağıtılan Nizam-ı Cedîd'i çağrıştıran modern bir ordunun kurulması gündeme gelmiştir¹¹⁸. Ekim 1808'de Alemdar Mustafa Paşa'nın gayretleriyle oluşturulan Sekbân-ı Cedîd ordusunun başına Rusçuk Yârânından Behiç Efendi, Umûr-ı Cihâdiye Nazırı olarak tayin edilmiştir. Ancak Sekbân-ı Cedîd, reformları önlemek için her an ayaklanmaya hazır bulunan Yeniçerilerin, yeni hedefi haline gelmiştir¹¹⁹.

Esamelerinin yakılmasına da tepki gösteren Yeniçeriler, 16 Kasım 1808'de ayaklandılar. Bizzat ocaktan yetişmesine rağmen kendilerine ehemmiyet vermeyip haklarını korumadığı iddiasıyla Alemdar Mustafa Paşa'yı öldürdüler¹²⁰. Alemdar'ın bu şekilde ortadan kaldırılması, yenilik taraftarı çalışmalara yeni bir darbe vurmuş oldu¹²¹. İsyan sonrası 18 Kasım 1808'de II. Mahmud, Sekbân-ı Cedîd'i ilgâ ettiğini açıkladı. Alemdar Mustafa Paşa da, Yeniçeri Ocağı'nın isyanına karşı hayatının sonuna kadar mücadeleyi kabul eden tek sadrazam olarak tarihteki yerini aldı¹²².

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına giden yolda "Eşkinici Ocağı"nın kurulması da önemli bir aşamadır. Ocak kurulurken her an tetikte olan Yeniçerileri ürkütmemek için, epey dolambaçlı yollar takip edildi. Yeniçeri Ağası Hüseyin Paşa'nın önerisiyle ocağın ileri gelenleri ikna edildi ve

¹¹⁶ Baykara, *a. g. m.*, s. 264.

¹¹⁷ Karal, "*Mahmud II*", **M.E.B. İ.A.**, C. 7, s. 166.

¹¹⁸ Necdet Sakaoğlu, "*Mahmut II*", **Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. 2, s. 58.

¹¹⁹ Paul İmbert, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri**, s. 122. Sarıcaoğlu, **a. g. e.**, s. 28.

¹²⁰ Geniş bilgi için bkz: George Oğlukyan, **III. Selim, IV. Murat, II. Mahmut ve Alemdar Mustafa Paşa**; Reşad Ekrem Koçu, **Yeniçeriler**.

¹²¹ M. Esat Sarıcaoğlu, **Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkileri (II. Mahmut Örneğinde Edirne)**, s. 28.

¹²² Tunaya, **a.g.e.**, s. 36.

ulemâdan olumlu yönde fetva alındı¹²³. Bir şekilde Şeyhülislamın da desteğini alan Sultan II. Mahmud, 25 Mayıs 1826'da "Eşkinci" adı ile yeni ve modern bir ocağın teşkîlini resmen ilan etti¹²⁴. Eşkinci askeri fiilen hizmet gören, disiplinli bir sınıf olacaktı. Bu asker, Yeniçerileri bir tarafa bırakarak değil, doğrudan doğruya Yeniçerilerden vücuda getirilecek¹²⁵, İstanbul'da bulunan 51 yeniçeri ortasından toplam 7.650 Eşkinci neferi yazılacaktı¹²⁶. Yalnız, kısa sürede eğitime başlayan Eşkinci Ocağı da Sekbân-ı Cedîd'in durumuna düşerek, Yeniçerilerin tepkisine neden oldu. Talime başlamalarından üç gün sonra, 15 Haziran 1826'da, Yeniçeriler ayaklandılar. Nihayet bu ayaklanma, II. Mahmud'a Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak için aradığı fırsatı verdi¹²⁷.

Sultan II. Mahmud'un emri ile Eşkinci Ocağı, ulemâ, medreseliler ve İstanbul halkı, Atmeydanı'nda ayaklanan Yeniçerilere karşı saldırıya geçtiler¹²⁸. Bu saldırılarla 6.000 Yeniçeri öldürüldü ve geri kalanlar da ya tevkif edildi ya da sürgüne gönderildi. Yeniçerilerle birlikte alametleri ve bu arada muhteşemliğini korumasına rağmen Mehterhane-i Hâkânî ortadan kaldırıldı¹²⁹. Bu olay "Vakâ-yı Hayriye" adıyla tarihteki yerini aldı. Sonuçta Yüzyıllarca Osmanlı Devleti'nin esas kuvvetini oluşturarak sayısız zaferlerin kazanılmasında büyük hizmetler yapmış olan fakat sonraki dönemlerde devlete büyük sorunlar çıkaran Yeniçeri Ocağı tarihe karışmış oldu¹³⁰. Ocağın ilgâ edildiği, Yeniçeri bulunan bütün kale ve şehirlere bildirildi. Memleketin dört bir yanına Yeniçeriliğin kaldırıldığına ve Yeniçerilerin

¹²³ Yücel-Sevim, **a.g.e.**, C. 4, s. 222. Ejder Okumuş, "II. Mahmud Dönemi Yenileşme Çabaları", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 14, s. 648.

¹²⁴ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s. 263. Ahmed Cevad, **Tarih-i Askeriye-i Osmânî**, C. 1, s. 275.

¹²⁵ **H.H. 17465, 25635, 25637, 31434, 32298. Cevdet A. 10457.** Eşkinci layihasına göre İstanbul'daki elli bir yeniçeri ortasından 150'şer nefer alınarak ilk merhalede 7.650 neferden oluşacaktı. Özcan, "Eşkinci Ocağı", **T.D.V. İ.A.**, C. 11, s. 471.

¹²⁶ Ahmet Yaramış, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve Yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin Kurulması", **Türkler**, C. 12, s. 698.

¹²⁷ Okumuş, *gös. yer.*

¹²⁸ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 38. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I**, s. 549.

¹²⁹ Mehterhâne hakkında geniş bilgi için bkz.: Mahmut R. Gazimihal, **Türk Askerî Muzikaları Tarihi**, ss. 11-40; Erendil, **Türk Tarihinde Askerî Müzik ve Şanlı Mehter**, Ankara 1981.

¹³⁰ Yücel-Sevim, **a. g. e.**, s. 223.

yakalanmasına dair fermanlar gönderildi, bu durum halk ve yöneticiler arasında büyük bir memnuniyet uyandırdı¹³¹.

Sultan II. Mahmud, saltanatının 17. yılında Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak Türkiye'nin yenileşme ve ilerleme yolunu açmıştır. Artık yenileşmenin önündeki en büyük engel kaldırılmış ve modern bir ordunun kurulması için hiçbir engel kalmamıştır. Nizam-ı Cedîd ve Sekbân Ocakları'na mensup subay ve askerlerden "Asakîr-i Mansûre-i Muhammediye" adlı yeni bir ordu kurulmuştur (7 Temmuz 1826)¹³². Bu ordunun başkumandanlığını ifâ etmek için "Seraskerlik" makamı ihdas edilmiş¹³³, reisliğine önce bir süreliğine Ağa Hüseyin Paşa arkasından 1828'de 8 yıl bu görevi yerine getirecek olan Hüsrev Paşa getirilmiştir¹³⁴. Ayrıca yeni ordunun düzenlenmesi için yüksek rütbeli Prusyalı subaylar çağırılmış, böylece Türk ordusunda Alman tesiri görülmeye başlamıştır¹³⁵.

Asakir-i Mansûre-i Muhammediyye, yükümlülüğe dayandığından paralı askerlik sistemi de kaldırılmış, millî orduya yönelik çok önemli bir adım atılmış oldu¹³⁶. Asakîr-i Mansûre ile artık, merkez ve eyalet ordularından oluşan iki

¹³¹ H.H. 17349, 17410, 17422, 17425/A, 17437/A, 17439, 17454, 17466, 17485, 21810/A, 21811/T, 21811/V, 21848/F, 22076/E, 22285, 32918/B. Cevdet A. 31783.

¹³² Mehmet Emin, *Osmanlı Ordusu*, s. 14. H.H. 17346, 17420, 17432/A, 17708, 19311/A, 24038, 48118, 59106. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Veli Şirin, *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu ve Seraskerlik*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002. Ahmet Yaramış, *II. Mahmut Döneminde Asakir-i Mansure-i Muhammediye 1826-1839*, Doktora Tezi, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

¹³³ Turan, *a. g. e.*, s. 265. Aslında "Seraskerlik", daha önceleri ordu komutanlarına verilen bir unvandı. 1835'ten sonra yapılan düzenleme ile Genelkurmay Başkanlığı'na karşılık gelen bu kurum, Sadrazam ve Şeyhülislamlıkla eş kabul edildi. Böylece İlmiye'ye karşı bir denge unsuru sağlanmış oldu, bu durum merkeziyetçi devlet ve hükümetin yanında yer alacak ordunun ortaya çıkmasında etkili oldu. Okumuş, *a.g.md.*, s. 649.

¹³⁴ Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis (Bundan sonra *R. C. H.* şeklinde kısaltılacaktır) No: 2250, s. 2. Cevdet A. 22445. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, C. III, Kısım 5, s. 190.

¹³⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 38. Osmanlı ordusunda ıslahat denince akla Almanya'nın gelmesi ilk defa olmuyordu. Daha III. Selim devrinde, padişahın isteğiyle Prusyalı Albay Von Goetze Türk Topçu birliklerini denetlemiştir. II. Mahmud'un Prusya'dan istediği askerî heyet ise, 1836'da Moltke'nin başkanlığında üç yüzbaşı ile gönderilmiştir. Ancak bu heyet Osmanlı ordusuna beklenen yararı sağlayamamıştır. Bu yüzden Türkiye'de Alman askerî uzman ve komutanları asıl 1880'lerden itibaren yoğun faaliyetlere girişmişlerdir. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, s. 72. Türk askerî teşkilatında görev alan Alman subaylar ve çalışmaları hakkında bilgi için bkz.: Jehuda L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, Ankara 1985. Odile Moreau, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askerî Misyonları", *Osmanlı*, C. 2, ss. 335-344.

¹³⁶ Suat İlhan, "Tanzimatın Yeri", *Belleten*, C. LV, s. 371.

ordu anlayışı ortadan kalktı, bunlar tek ve düzenli bir ordu halinde birleşti¹³⁷. Bu da eskiden eyalet ordusu için ayrılan mali kaynakların yeni ordunun finansmanına çekilmesini ve mali kaynaklarda da merkezileşmeyi sağladı¹³⁸.

Kanunnâme gereği, başlangıçta 12.000 kişiden oluşturulması düşünülen Asâkir-i Mansûre, 1.500'er erden ibaret olup "tertip" denilen sekiz birliğe ayrıldı. Tertip, "kol ve saf"tan oluşturuldu. Her birliğin komutası "binbaşı" rütbesinde bir subaya verildi. 1828'de kuruluş geliştikçe değişiklikler yapılmaya başlandı. Tertip yerine alay, kol yerine tabur ve saf yerine de bölük terimleri benimsendi. Her alayın üç taburdan kurulması uygun görüldü. Alay komutanına "miralay", tabur komutanına "binbaşı" unvanı verildi. Bir süre sonra alaylar, "hassa" ve "mansûre" olmak üzere ikiye ayrıldı ve başlarına "ferik" getirildi. 1832 yılında önce hassa ferikliği sonra da mansûre ferikliği "müşirliğe" yükseltilerek; askerî rütbelere, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar devam edecek biçimini aldı¹³⁹.

Askeri eğitime de önem veren II. Mahmut, mevcut Mühendishâne'ye yeniden şekil verdiği gibi¹⁴⁰, bunun yanında Mekteb-i Harbiye ve Tıbbiye'yi kurdurdu. Bir tıp mektebi açılması yolundaki ilk teşebbüsler, 1827 yılında ordunun tabip ve cerrah ihtiyacını karşılamak maksadıyla Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin önderliğinde "Tıphâne-i Âmire"nin açılmasıyla başladı. Bu mektebin ilk programını hazırlayan M. Behçet Efendi, Türkiye'de modern tıp mektebinin de kurucusu oldu. Tıphâne-i Âmire'yi 1828'de açılan "Cerrahhâne" takip etti¹⁴¹. Tıphâne-i Âmire'de öğretim Fransızca, Cerrahhâne'de Türkçe yapılıyordu. Tıphâne'de Avrupa'dan gelen hocalar ders veriyordu¹⁴². 1838 yılında bu iki mektep birleştirildi ve 1839'da başına

¹³⁷ Sarıcaoğlu, a. g. e., s. 54.

¹³⁸ Cezar, a.g.e., s. 245.

¹³⁹ Hamiyet Sezer, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve Sonrasında Meydana Gelen Askerî-Sosyal Gelişmeler (1826-1827)", **Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I** (2000), s. 68. Bu askerlere başlangıçta "şubara", Mayıs 1827'den itibaren ise Mısır ordusunun da kullandığı koyu kırmızı Tunus fesi giydirilmiştir. Geniş bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrazamın Tahriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayûnu", **Belleten**, C. XVIII, S. 70 (1954), ss. 223-230. Hülya Tezcan, "Fes", **T. D. V. İ. A.**, C. 12, s. 416.

¹⁴⁰ **H.H. 17675, 17685/A, 17685/B.**

¹⁴¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayış", **150. Yılında Tanzimat**, s. 354.

¹⁴² Akyüz, a. g. e., s. 127.

Avusturyalı Doktor C. Ambroise Bernard'ın getirilmesiyle adı "Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne" olarak değiştirildi¹⁴³.

Ordunun eğitime ve yenileşmesine özel bir önem veren II. Mahmud'un 1826'dan sonra yaptığı girişimler, halâ muazzam Osmanlı Devleti'nin büyük ordularını daha eğitilmiş hale sokmak için yeterli değildi. Bu nedenle bizzat padişahın isteğiyle yeni bir askerî okul açılması kararlaştırıldı. Mektep ya da Sıbyan Bölükleri denen ve kısa bir süre önce teşkilatlandırılan askerler ayrı bir binaya yerleştirildi ve bunlara daha ciddi bir program uygulanmaya başladı. Böylece "Mekteb-i Harbiye" kurulmuş oldu (1834)¹⁴⁴. Batı tarzında subay yetiştirecek olan Harbiye'nin kuruluşu çağdaşlaşma tarihinin en önemli olaylarından biri olarak tarihteki yerini aldı¹⁴⁵.

Tıbbiye ve Harbiye Mektepleri modernleşme ve ilerleme hareketlerinde birinci derecede rol oynadı. Sultan Mahmud'dan sonra bu iki müessese, Avrupâi fikirlerin temsilcisi durumuna geldi. Bu okullar, yabancı dille eğitim yapması ve yabancı hocaların ders vermesi nedeniyle batı aydınlanma düşüncesinin ve batı siyaset anlayışının Türkiye'ye girmesinde etkili oldu¹⁴⁶.

Sultan Abdülmecid döneminde de (1839-1861), Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile askerî alanda önemli gelişmeler oldu. Ocak usûlünde karyerli askerlik kaldırıldı, yerine kur'a usulü benimsendi¹⁴⁷. 6 Eylül 1843'te çıkarılan kanunla nizâmî askerlik süresi 5 yıl olarak belirlendi. Bu fiili askerlik hizmetini bitirenlerin 7 yıl da rediflik süreleri vardı. Hassa Ordusu, Dersaadet Ordusu, Anadolu, Rumeli ve Arabistan Orduları olmak üzere beş ordu merkezi oluşturuldu¹⁴⁸. Kur'a usulüne geçilmesiyle barış zamanı 150 bin, savaş

¹⁴³ İhsanoğlu, *gös. yer.*

¹⁴⁴ Akyüz, *gös. yer.*

¹⁴⁵ Kuran, "*Sultan II. Mahmut ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri*", **Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri**, s. 110.

¹⁴⁶ Okumuş, *gös. yer.*

¹⁴⁷ Karal, **a.g.e.**, s. 179. Cerîde-i Havâdis (Bundan sonra **C. H.** şeklinde kısaltılacaktır) No: 2840, s. 1.

¹⁴⁸ Takvîm-i Vekâyi (Bundan sonra **T.V.** şeklinde kısaltılacaktır.) No: 258, s. 2-3. **C. H.**, No: 145, s. 1; 147, s. 1-2. **Cevdet A. 2187.**

zamanı 400 bin nefer temin edilebilmiş, dolayısıyla asker sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir¹⁴⁹.

1843'te Meclîs-i Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî genişletildi. Topçu sınıfını düzenlemek üzere Meclîs-i Tophâne-i Âmire kuruldu. Yine Bâb-ı Seraskerî'nin nüfuzu artırıldı. Nizâmiye askerlerinin başında bulunan Serasker, ayrıca kara kuvvetlerinin de kumandanı sayıldı. Seraskerlik rütbesi, sadrazamlık ve şeyhülislamlıkla aynı seviyeye getirildi. 1845'te "Zabtiye Müşirliği" kurularak İstanbul ve eyaletlerin asayiş ve güvenliği bu makama devredildi¹⁵⁰.

1843 nizâmnâmesi ile beş büyük birime ayrılan Osmanlı kara kuvvetlerine 1848'de Irak ve Hicaz orduları da eklendi. Piyade ve süvari birlikleri için Fransız, Topçu birlikleri için de Prusya talimatnameleri alındı. Her bölgeden alınacak asker sayısının o bölgenin nüfusuna göre belirlenmesi kararlaştırıldı¹⁵¹. Her aileden bir kişinin askere alınması, tek çocuklu ailelerden asker alınmaması kabul edildi¹⁵².

1839'da Hristiyanların da asker olmaları için gerekli önlemlerin alınmasına, 1843'te ise özerk Hristiyan eyaletler hariç tüm gayrimüslimlerin de askerlik yapmalarına karar verildi¹⁵³. Buna bağlı olarak gayrimüslimler cizye vermekten muaf tutuldu. Fakat yüzyıllardır askerlik yapmamaya ve sivil hayatın rahatlığına alışan gayrimüslim tebaaya bu teklif ağır geldi. Bazı huzursuzlukların çıkması üzerine bu karar bir süre askıya alındı. 1856'da çıkartılan Islahat Fermanı'nda askerlik meselesine tekrar temas edilerek; Müslüman ve gayrimüslim tüm vatandaşların askerlik yapması tekrar

¹⁴⁹ R. C. H., No: 2250, s. 2. Tanzimat Dönemi'nde gerçekleşen Kırım Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun kara kuvveti, Rumeli Ordusu'nda 140 bin, Anadolu Ordusu'nda 150 bin olmak üzere toplam 290 bin civarındadır. Rus kara kuvvetleri de takriben bu miktardadır. Besim Özcan, "Kırım Savaşı (1853-1856)", **Osmanlı**, C. 2, s. 100-101. Kıyaslamak gerekirse II. Mahmud zamanındaki yeniçeri sayısı 140 bin idi. Reşad Ekrem Koçu, **Osmanlı Tarihinin Panoraması**, s. 74. Böylece Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından 20 sene sonra Osmanlı Devleti'nin düzenli asker sayısı hedeflenen rakama ulaşmıştır.

¹⁵⁰ Cevdet Küçük, "Abdülmecid", **T.D.V. İ.A.**, C. 1, s. 261.

¹⁵¹ İhsanoğlu, **a.g.e.**, C. 2, s. 431.

¹⁵² Akşin, **a.g.e.**, s. 128.

¹⁵³ Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s. 120. Tüm Osmanlı vatandaşlarının askerlikle mesûl tutulması ile ilgili 1839 Tanzîmât Fermanı'nda yer alan karar için bkz. Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, s. 178.

kararlaştırıldı. Ancak uygulamada karşılaşılan güçlükler nedeniyle, gayrimüslimlerden askerlik hizmetine karşılık “bedel-i askerî” adıyla bir vergi alınması kararlaştırıldı¹⁵⁴.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti’nde Yükseliş döneminde meydana getirilen ideal ordu yapısının ve gücünün yeniden ele geçirilebilmesi, sorunların ortadan kaldırılabilmesi için 1861 tarihine kadar birçok girişimde bulunulmuştur. Askerî problemlerin ortaya çıktığı XVII. yüzyılda, Kanuni dönemi askerî teşkilatı örnek alınmaya çalışılmış, ancak ciddî bir tedbir alınamamıştır. XVIII. yüzyıla girildiğinde, Lale Devri’nden itibaren Avrupa’nın her alanda olduğu gibi askerî yönden de üstünlüğü kabul edilmiş ve bu yüzyıl boyunca yabancı uzmanlar aracılığı ile yenilikler yapılmıştır. III. Selim döneminde ise Nizâm-ı Cedîd adında köklü askerî ıslahatlar gerçekleştirilmiş, fakat onun öldürülmesiyle yenilikleri ortadan kaldırılmıştır. Amcası III. Selim’in yarıda kalan ıslahatlarını devam ettiren Sultan II. Mahmud, Sekbân-ı Cedîd ve Eşkinici Ocakları’nı kurmuş, ayrıca bu ocaklara tepkilerini gösteren Yeniçerileri 1826’da kaldırmıştır. Böylece yeniliklerin önündeki en büyük engel bertaraf edilmiştir. Arkasından yükümlülüğe dayanan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adlı yeni bir ordu kurarak, millî orduya yönelik ilk adımı atmıştır. Tanzimat’ın ilk yıllarında 1843’te kur’a usulü benimsenerek tüm vatandaşlara askerlik yapma yükümlülüğü getirilmiş, ordu merkezleri oluşturulmuştur. Fakat birçok girişime rağmen gayrimüslimlerin askerlik yapmaları bir türlü sağlanamamıştır.

Bu tezde Tanzîmât devri içerisinde yer alan ve Türk askerî teşkîlâtının gelişim ve ilerlemesinde önemli bir halka olan Sultan Abdülaziz dönemi (1861-1876) kara kuvvetlerindeki mevcut işleyiş, gelişme ve ıslahatlar üzerinde durulacaktır.

¹⁵⁴ İhsanoğlu, **gös. yer.** Cizyeden sonra “askerlik bedeli” anlamında kullanılan ilk tabir “iâne-i askeriyye”dir. Sonraları bu ifâdenin yerine “bedel-i askerî” ve bedelât-ı askeriyye” tabirlerinin tercih olunmuştur. Sıddık Sami Onar, “*Bedel-i Askerî*”, **M.E.B. İ.A.**, C. 2, s. 439.

I. KARA ORDUSU TEŞKÎLÂTI

Sultan Abdülmecid'in 25 Haziran 1861'de vefat etmesi üzerine Osmanlı tahtına kardeşi Sultan Abdülaziz geçmiştir. Daha önceki cülus merasimlerinde olduğu üzere askerî erkân da bütün vükelâ ve ülemâ gibi kendisine biat ederek bağlılıklarını bildirmişlerdir¹. Abdülmecid'in son zamanlarında artan israflar nedeniyle, kardeşinden daha sıhhatli ve gösterişli olan Abdülaziz'in tahta çıkışı, herkesçe özellikle muhafazakar kesim tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır².

Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) Avrupalı devletlere karşı dengeleri korumaya yönelik barışçıl bir politika takip edilmiş ve bu devir Karadağ, Girit, Tunus, Yemen ve bazı bölgelerdeki iç isyanlar dışında, dış siyaset açısından barış devri olarak Osmanlı tarihindeki yerini almıştır³. Mevcut barış ortamı Sultan Abdülaziz'in özellikle askerî modernizasyon olmak üzere ıslahatlara daha fazla mesai sarf edebilmesini sağlamıştır.

Kara ordusu teşkilatını ele almadan kısaca Sultan Abdülaziz'in ordu ve askerliğe verdiği önem üzerinde duracağız. Sultan Abdülaziz devrini askerî ıslahatlarının karakteri yönünden ikiye ayırmak mümkündür. Birinci devre tahta çıkışından 1869'a, ikinci devre bu tarihten tahtan indirilmesine (1876'ya) kadar olan süreyi kapsar. İlk devre, ordu için yeni kıyafetlerin kabul edilmesi, ordunun modern silahlarla teçhizi ve tophâne ile askerî okulların ıslahı çalışmaları ile

¹ T. V., No: 614, s. 2. **İrâde Dâhiliye** (Bundan sonra **İ. D.** şeklinde kısaltılacaktır) **31955**. Şubat 1830'da doğan II. Mahmud'un oğlu Abdülaziz, veliahtlığı döneminde sınırlı bir serbestliğe sahip olmakla beraber, padişahı kuşkulandırmamak için daha ziyade avlanmak ve hayvan beslemek ile meşgul olmuş, güreş, yüzme, cirit ve benzeri sporlarla ilgilenmiştir. Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'den Arap dili ve edebiyatı ile şer'î ilimleri tahsil etmiştir. Neyzen ve bestekâr Yusuf Paşa'dan mûsiki dersleri almıştır. Cevdet Küçük, "*Abdülaziz*", **T. D. V. İ. A.**, C. 1, s. 179.

² A. H. Ongunsu, "*Abdülaziz*", **M.E.B. İ.A.**, C. 1, s. 57. Ongunsu, "*Abdülmecid*", **M.E.B. İ.A.**, C. 1, s. 94.

³ Hayta, **Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvîr-i Efkâr Gazetesi**, ss. 137-190. **Cerîde-i Askeriyye Gazetesi** (Bundan sonra **C. A.** şeklinde kısaltılacaktır) No: 493, s. 1. Özellikle Girit'teki karışıklıklar Yunanistan'la olan diplomatik gerginliği artırmıştır. **R. C. H.** No: 1053, s. 1-2; 1062, s. 1; 1063, s. 1, 1064, s. 1; 1107, s. 2-3; 1146, s. 2-3; 1166, s. 3; 1203, s. 1; 1210, s. 2-3; 1334, s. 1; 1341, s. 1-2.

geçmiştir. 1869'da Hüseyin Avni Paşa'nın Seraskerliğe getirilmesiyle başlayan ikinci devrede ise, askerî kuvvetlerin yeniden teşkilâtlandırılması ve güçlendirilmesi amacıyla daha köklü ve geleceğe yönelik adımlar atılmıştır⁴.

Sultan Abdülaziz de, kendinden önceki Osmanlı padişahları gibi, kara kuvvetlerine büyük önem vermiş, askerî işlerin çözüme kavuşması ve daha etraflıca görüşülmesi amacıyla meşveretlerin toplanmasını emrederek, buralarda çeşitli ıslahat fikirlerinin tartışılmasını istemiştir. Bu konudaki emirleri içeren fermanlar dönemi boyunca devam etmiştir⁵. Padişah, saltanatı boyunca ordunun muhtaç olduğu asker kaynaklarının incelenmesine, bunun bir nizama bağlanmasına ve ordunun ıslahı için Seraskerliğe ehil kişilerin atamalarının yapılmasına dikkat etmiştir. Tahta çıktığı hafta Seraskerlik görevinde bulunan Hasan Rıza Paşa'nın yerine Mehmet Namık Paşa'yı atamış⁶, Tophâne, Tersâne, Seraskerlik ve kışlaları gezerek cülus bahşişleri dağıtmıştır⁷.

Tahta çıkar çıkmaz Sultan'ın ilk önemli askerî icraatı, Osmanlı tebaasından çeşitli milletlere mensup bazı asilzâde delikanlılardan oluşan "Silahşörân-ı Hassa" bölüğünü meydana getirmek olmuştur. Bu bölük som sırmalarla işlenmiş elbiseleri ile gösterişli bir sınıftan öteye geçememesine rağmen, bu girişim Sultan Abdülaziz'in kardeşine göre daha çok hissedilen askerlik duygusunun bir delili sayılabilir⁸.

Sultan Abdülaziz döneminde Avrupa ülkelerindeki askerî yapı ve yenilikler takip edilmiştir. Özellikle 1869'dan sonra Avrupa'daki askerî durum ve yenilikler

⁴ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 183-187.

⁵ Sultan 18.04.1865 tarihli bir hatt-ı hümayûnunda: "*Memleketimizdeki ıslahatların başarıyla devamı için gerektiğçe mülkî ve askerî dâirelerin reisleri olan vekillerimizin huzûrumuzda akd-i encûmen-i meşveret eylemeleri...*" demiştir. **T. V.**, No: 796, s. 1. **C. A.**, No: 67, s. 1.

⁶ **R. C. H.** No: 2250, s. 2. "*Ser-asker Rıza Paşa'nın hasbe'l-icâb infisâli vukû'una ve Nâmık Paşa'nın dirâyet ve ehliyyet-i müsellemesine mebnî Ser-askerlik hizmetinin müşârûn-ileyhe tevcihi ...*" Ahmed Lûtfî Efendi, **Târih-i Lûtfî**, Yay. Haz.: M. Münir Aktepe, C. X, s. 12.

⁷ A. Cevdet Paşa, **Tezâkir 13-20**, s. 151.

⁸ Ziya Şakir, **Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi**, s. 63. **İ. D. 34856, 34901, 35289, 36027**. 1867 senesine gelindiğinde Silahşöran-ı Hassa lağvedilmiştir. **Âmedî Kalemi Defterleri Umûr-ı Askeriyye** (Bundan sonra **A.M.D. U.A.** şeklinde kısaltılacaktır) **55**, No: 376.

Türk gazetelerinde daha yoğun şekilde ele alınmıştır⁹. Bu tarihten itibaren batı askerlik sisteminde meydana gelen ıslahat, düzenleme, kanun ve nizamlar Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmıştır¹⁰. Ayrıca devamlı surette Avrupa'da kullanılan yeni icat top, tüfenk ve diğer askerî teknolojiler hakkında varolan bilgiler gazetelerde yer almıştır¹¹.

Tüm bunların yanında Sultan'ın askerliğe verdiği önem ve değeri gösteren en ciddi kanıt Şubat 1864'te çocuklarını Harp Okulu'na kaydettirmesidir. Kayıt günü: *"Efendileri bu mektebe koymaktan muradım, arkadaşları ile beraber askerliği tahsîl edip hizmet-i devlette bulunmaları içindir. İnsanın gözüne bir şey dokunacak olsa eliyle muhâfaza etmek emr-i tabî'dir. Millet ve memleketin nâmusu ise benim gözüm gibidir. Allah etmesin ona bir şey dokunacak olsa bunlar elim gibi olduğundan muhâfazasında kullanacağım cihetle askerliğe verdim"*¹² sözleriyle askerliğin ve askerî eğitimin ülke için önemini belirten veciz bir konuşma yapmıştır.

I. 1. Nizâmiye Kuvvetleri

Eylül 1843 Askerî Nizamnâmesi'yle biri 5 senelik Nizâmiye, diğeri 7 senelik Redif olmak üzere Tanzimat döneminde iki askeri sınıf oluşturulmuştur¹³. Bu tarihten itibaren düzenli orduya, II. Mahmud döneminde oluşturulan "Asâkir-i Mansûre" veya "Asâkir-i Muntazama" adı yerine "Asâkir-i Nizâmiye" denilmiştir. Mart 1846'dan itibaren ise ocak usulüne son verilerek kur'a sistemine geçilmiştir¹⁴.

⁹ T. V., No: 928, s. 3; 929, s. 2; 933, s. 3; 936, s. 1; 944, s. 1; 947, s. 3; 956, s. 1-2; 960, s. 1-2; 984, s. 2-3; 1018, s. 2-3; C. A., No: 38, s. 3-4; 39, s. 3-4; 40, s. 3-4.

¹⁰ T. V., No: 862, s. 2; 993, s. 2; 1013, s. 1; 1021, s. 1-2-3-4; 1024, s. 1; C. A., No: 61, s. 4; 62, s. 4; 82, s. 3; 91, s. 4.

¹¹ T. V., No: 981, s. 2; 1004, s. 1; 1010, s. 3; 1216, s. 3.

¹² Hayta, a.g.e., s. 215. T. V., No: 735, s. 1; 736, s. 1. C. A., No: 4, s. 1; 5, s. 1-2. T. A., No: 449, s. 1; 453, s. 1.

¹³ T. V., No: 1151, s. 1. **Hakâyik'ül-Vakâyi'** (Bundan sonra **H. V.** şeklinde kısaltılacaktır) No: 116, s. 1.

¹⁴ Musa Çadırcı, *"Redif Askeri Teşkilâtı"*, **Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, s. 53.

1860'larda Avrupalı devletlerin "milis ordusu" tanımlamasıyla hafife aldıkları Prusya ordusunun yeni icat ettiği silahlarla Danimarka ve Avusturya'ya galip gelmesi üzerine, Avrupalılar ordularını yeniden tanzim edip asker sayılarını artırmaya başladılar¹⁵. Bu yüzden Sultan Abdülaziz, Avrupa'da meydana gelen yeni askerî düzeleme ve asker sayılarını artırma faaliyetlerini takip ettirmiş ve 21 Haziran 1869'da Osmanlı askerî kuvvetlerinde önemli bir değişikliğe gitmiştir. Çağın ihtiyaçlarına cevap verebilmek için bu tarihte yayınlanan nizamnâme ile 1843 düzenlemesi biraz daha genişletilerek, Kara kuvvetleri; Nizâmiye, Redif ve Müstahfız olmak üzere üç kısma ayrılmıştır¹⁶.

Nizâmiye kuvvetleri iki sınıf olarak belirlenmiş, aslî kuvvet olan ilki dört sene müddetle daima silah altında bulunmuş; ikincileri dört sene hizmeti tamamladıktan sonra iki sene müddetle İhtiyat sınıfına nakledilerek istihdamlarına gerek olmadığı takdirde memleketlerine gönderilerek ziraat, ticaret ve diğer işleriyle uğraşmışlardır. Fakat süvâri ve topçu Nizâmiye neferleri iki senelik ihtiyat sürelerinin ilk senesini silah altında geçirmişler, yalnızca birer seneliğine memleketlerine gönderilmişlerdir. Böylece Nizâmiye askerlerinin aslî (muntazam) sınıfı 150.000 nefer, İhtiyat sınıfı 60.000 ila 65.000 nefer olmak üzere toplam 210.000 kişi olarak hedeflenmiştir. Her sene 37.500 kur'a neferi

¹⁵ Mahmut Şevket Paşa, **Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyyesi**, C. 2, s. 20. 1864 yılında Avusturya ile Prusya, Germen Konfederasyonu adına Danimarka'ya savaş açtılar ve büyük bir zafer kazandılar. Ancak, Avusturya özellikle Holstein'de ayrı bir politika izlemeye ve Prusya'yı haklarından yoksun bırakmaya kalkınca, Prusya Başbakanı Otto Von Bismarck, Avusturya'ya savaş açtı ve 1866'da Sadowa'da bu devleti büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu savaştan sonra Prusya kendi denetiminde Kuzey Almanya Konfederasyonu'nu oluşturdu. Oral Sander, **Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e**, s. 151. Rifat Uçarol; **Siyasi Tarih (1789-1999)**, s. 240-246. Toktamış Ateş, **Siyasal Tarih**, ss. 257-266. Stephen J. Lee, **Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980**, ss. 101-110. Bu tarihlerde Avrupa ve özellikle Almanya'daki askerî gelişme ve faaliyetler için bkz.: Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, ss. 213-223. Hayta, **a.g.e.**, ss. 373-728.

¹⁶ T. V., No: 1151, s. 1. R. C. H., No: 1256, s. 1. **Mühimme-i Asâkir, Mevâdd-ı Askeriye Defteri**, Zilhicce 1280-Muharrem 1287, s. 140. Bu nizamnâme şu şekilde meydana getirilmiştir: İlk olarak Serdar-ı Ekrem başkanlığında toplanan askeri komisyonda askerî ıslahat meselesi etraflıca tartışılarak bir mazbata hazırlanmıştır. Seraskerlik tarafından da bir layiha sunulurken bu ikisi (mazbata ve layiha), 1869 Haziran başlarında akdedilen Encümen-i Mahsûs Meşvereti'nde kabul edilmiştir. 21 Haziran 1869'da da irâde yayınlanmıştır. **İrâde Meclis-i Mahsûs** (Bundan sonra **İ. M. M.** şeklinde kısaltılacaktır) **1542, 1552**.

silah altına alınmaya başlamışsa da VII. Ordunun teşkili ile bu rakam 45.000'e ulaşmıştır¹⁷.

Nizâmiye süresini tamamladıktan sonra 6 senelik ve 192.000 neferden oluşacak Redif hizmeti; arkasından 8 senelik ve 300.000 neferden oluşacak Müstahfız kısmı oluşturulmuştur. Böylece daha önce 12 sene olan askerlik süresi 1869 Nizamnâmesi ile 20 seneye çıkarılarak; 20-40 yaşları arasındaki Müslümanlar askerî mükellefiyet altına alınmıştır. Seraskerlik tarafından bu nizamnâme 2 Ekim 1869 tarihinde vilayetlere bildirilmiştir¹⁸.

Sultan Abdülmecid dönemiyle kıyaslandığı zaman burada en dikkat çekici fark, Nizâmiye ve Redif sürelerinden birer sene indirilmesi, bu iki sene için Nizâmiye ve redif süresi arasında olmak üzere bir İhtiyat sınıfı oluşturulmasıdır. Yine genele bakıldığında askerlik mükellefiyet süresi uzatılmıştır. Kuşkusuz bundaki en önemli gaye asker sayısının artırılmak istenmesidir¹⁹.

Barış zamanlarında Nizâmiye askerlerinin nöbetle memleketlerine gitmelerine izin verilirdi. Fakat Abdülaziz döneminde hassas bölgeler olan Belgrat, Girit, Trablusgarp ile Karadağ'ın bazı yerlerindeki askerlerin iki senede bir memleketlerine gitmelerine izin verilmiştir. Ayrıca nöbetleşe olarak memleketlerine gönderilecekler için şu şartlar belirlenmiştir: 3 veya 4 senelik Nizâmiye hizmetlisi olup talimleri hakkıyla öğrenmiş ve yerine getirmiş olmaları, hiçbir zaman firar etmemiş olmaları, çağrıldıklarında en kısa zamanda dönmeleri ve izinde oldukları sürede memleketteki sancaklarının dışına çıkmamaları. Çağrıldıklarında gelmeyenlerin askerlik hizmetleri yanmış ve yeniden askerlik kaydına alınmışlardır²⁰.

¹⁷ Sultan Abdülaziz döneminde kur'a usulü Avrupalı ülkelerinde de uygulanı gelmekte olup, 1872'de kur'a katılan ve askerliğe alınan nefer sayılarına baktığımızda şunları görürüz: Almanya'da kur'a katılan 340 bin kişiden 130 bini; Rusya'da 450 binden 150 bini; Fransa'da 325 binden 150 bini; Avusturya'da 334 binden 95 bini, İtalya'da 250 binden 95 bini askerliğe alınmıştır. **C. A.**, No: 525, s. 4.

¹⁸ **T. V.**, No: 1149, s. 1-2; 1150, s. 1-2. **C. A.**, No: 301, s. 1-3. **R. C. H.**, No: 1256, s. 1.

¹⁹ **T. V.**, No: 1157, s. 2.

²⁰ **C. A.**, No: 49, s. 2. **R. C. H.**, No: 1256, s. 2.

Nizâmiye'den memleketlerine gönderilmek üzere ihtiyat sınıfına nakledilenler nakilleri sırasında birer tezkere alırlar, bir buçuk ay içerisinde bu tezkerelerini redif yüzbaşısına ibraz ettirerek kayıtlarını yaptırırlardı. İhtiyat süresi boyunca memleketlerinde bulunan bu neferler, Redif Taburu Dâiresi içerisinde yer alan bölgelerden ayrılmaz, ancak ruhsat alabilirlerse en fazla bir aylığına uzaklaşabilirler, bulundukları bölgede ticaret ve işleriyle uğraşabilirlerdi. Nizâmiye kuvvetlerinin sayısının artırılmasına ihtiyaç hissedilirse ilk olarak İhtiyat kuvvetleri askere alınırdı. İhtiyat sürelerini tamamlayanlar, memleketlerinin Redif binbaşısına gelip İhtiyat tezkerelerini verirler ve künyeleri redif defterlerine kaydedilerek redif tezkeresi alırlardı²¹.

Tanzimat döneminin başından itibaren Nizâmiye askerlerinin evlilik meselesi de kanun ve nizamlarda yer almıştır. 1866'da yapılan bir hatırlatmaya göre *"Bundan böyle askerlik mesleğinde bulunup da evlenmek isteyenler, öncelikle bağlı oldukları ordu tarafından ruhsatnâme alacaklar; bu ruhsatnâme olmadan Mehâkim-i Şer'iyeye tarafından kendilerine evlilik izinnâmesi verilmeyecektir..."*²² denilmiştir. Yapılan hatırlatmadan da anlaşıldığı üzere, Tanzimat döneminde askerî kanunlar başçavuştan askerî neferlere kadar evlenmek isteyenlerin hâne geçindirecek durumda olanlarına müsaade etmiş, olmayanları ise zâbit olana kadar beklettirmiştir. Kur'a ile asker olanlardan İstanbul'da evlenmek isteyenlerin ise istibdal tezkerelerine alıncaya kadar bekletilmeleri yahut bir yakınının (babası-kayınpederi gibi) askerinin hânesini

²¹ T. V., No: 1150, s. 1-2. C. A., No: 301, s. 1-3. 1870 sonları ve 1871 başlarında Yemen İsyanları sırasında İhtiyat askerlerine ihtiyaç hissedilmiş ve buraya birkaç katile halinde gemilerle İhtiyat askerlerinin sevki gerçekleşmiştir. R. C. H., 1556, s. 1. Piyâde İhtiyat Neferlerine Verilecek Tezkere Örneği: *"Birinci Ordu-yı Hümayûn Piyâde ikinci Alayı Üçüncü Taburu Dördüncü Bölüğü Beşinci Himesi neferâtından bâlâda künyesi ve eşkâli muharrer Ahmet bin Hüseyin, müddet-i nizâmiyesi olan dört seneyi memdûhan ikmâl etmiş olduğundan devletçe taburunda tevkîf ve istihdâmına lüzûm olmadığı halde merkûm bundan böyle iki sene dahi kendi kâr u kesbiyle meşgûl olmak için doğruca memleketine azîmet etmek ve memleketine vardığı gibi yani nizâmiye silkinden salıverildikten itibâren bir buçuk mâh müddet içinde memleketinin redif yüzbaşısına isbât-ı vücûd ederek işbu tezkeresini kayd ü tasdîk ettirmek ve bu sûretle memleketinde bulunduğu müddetçe ..."* T. V., 1150, s. 2. C. A., No: 301, s. 4. R. C. H., No: 1258, s. 2.

²² T. V., No: 865, s. 2.

geçindirebileceğine dair taahhüt senedi vermesi ile müsaade edilirken; askerlik çağında olup da taşralarda evleneceklerle her zaman izin verilmiştir²³. Ruhsatsız evlenenlere ise hapis cezası uygulanmıştır²⁴.

Sultan Abdülaziz saltanatının sonuna kadar, Nizâmiye askerleri ile ilgili yeni düzenlemelere gidilmiştir. Mayıs 1865'te Nizâmiye askerlerinin bilgilerini artırmak amacıyla alaylar içerisinde özel mektepler oluşturulmuştur. Özellikle yazı yazmayı öğretmek için açılan bu okullarda birçok kişi 5-6 ay zarfında okuma-yazmayı öğrenmiştir²⁵.

Temmuz 1875'te Nizâmiye askerlerini Avrupa'nın yeni standartları doğrultusunda düzene koymak ve taksim etmek amacıyla "Tensîkât-ı Askeriyye" adıyla bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon başkanlığına Erkân-ı Harbiyye Reisi Mahmut Paşa atanmıştır²⁶. Fakat bu komisyonun yaptığı çalışmalardan Sultan Abdülaziz devrine etki eden radikal sonuçlar elde edilememiştir.

I. 1. 1. Kur'a Sistemi ve Asker Kaynakları

Avrupalı ülkelerinde de uygulana gelen kur'a usulü için²⁷, Osmanlı Devleti'nde 1869 Askerî düzenlemesinden sonra yeni bir kanunnâme hazırlanmıştır. 4 Ağustos 1869'da Bâb-ı Seraskerî'de oluşturulan komisyonun çalışmaları sonucu²⁸ 1870 senesi başlarında basımı tamamlanan²⁹ ve Mart ayından itibaren yürürlüğe giren 7 fasıl ve 77 maddeli kur'a kanunnâmesi ile askerliğe alınma şart ve kuralları yeniden belirlenmiştir³⁰.

²³ T. V., No: 1037, s. 1. R. C. H., No: 1046, s. 1.

²⁴ C. A., No: 87, s. 1.

²⁵ T. V., No: 801, s. 2.

²⁶ C. H., No: 2835, s. 1-2; 2840, s. 1.

²⁷ Avrupalı devletlerde uygulanan kur'a usûlünün teferruatı için bkz. H. V., No: 98, s. 1-2.

²⁸ İ. D. 41496.

²⁹ A.M.D. U.A. 57, No: 388

³⁰ Ağustos 1869'da Dar-ı Şura-yı Askerî'de oluşturulan özel bir komisyonda ele alınan (A.M.D. U.A. 57, No: 157) 1870 Kur'a Kânunnâmesi, Ağustos ayına gelindiğinde Seraskerlik tarafından tüm ordu müşîrliklerine ve 130 adet de vilayet kapı kethüdâlıklarına gönderilmiştir. R. C. H., 1457, s. 1.

1870 Kur'a Kânûnnâmesi'ne göre, bütün Müslüman ahâlî şahsen askerlik hizmeti ile mükellef tutulmuş (1. madde), hizmetler Nizâmiye, Redif ve Müstahfız şeklinde ifa edilmiştir (2. madde). Askerliğe ya gönüllü yahut kur'a ile alınılmış (3. madde), Osmanlı kara kuvvetleri 6 orduya ayrılmış; her ordu için birer daire tahsis edilerek askerî nefer eksikliği bu dairelerin tarafından giderilmiştir (4. madde).

Askerlik çağı 20-25 yaşlarını yani 6 seneyi kapsamış (5. madde) ve hazar mevsiminde her kazanın askerlik çağına gelenleri kazaca uygun bir mahalde toplanarak kur'a orada gerçekleştirilmiştir (6. madde). Kur'a işlemleri Kur'a Meclisleri tarafından yapılmış, Kur'a Meclisi başlarında Binbaşı olmak üzere birer Kol Ağası, Tabur Katibi ve gerekli sayıda yüzbaşı, mülâzım ve kazanın mülkî hakimi ile memurlarından oluşturulmuş, Redif Miralayları ise taburlarda gerçekleşen kur'ayı teftiş etmişlerdir (7. madde)³¹.

Her sene hazar mevsiminden üç ay önce her bir ordu merkezi tarafından o ordu nezdinde olan nüfus defterlerine bakılarak ne kadar askerlik çağına gelen varsa künyeleriyle yazılarak "*İsnân Defterleri*" oluşturulmuştur³². Arkasından o ordunun kaç nefere ihtiyacı olduğu belirtilmiş ve kazalardan ne kadar nefer alınması gerektiğini tespit eden "*Taksim Defterleri*" hazırlanmıştır. Kur'a dairelerinde görevli olan zâbitlerin rütbe ve isimlerini gösterir "*Devâir Defterleri*" de çıkarıldıktan sonra, hangi kazadan alınacak neferin hangi alay ve hangi tabura verilmeleri lazım geldiğini gösterir "*Tahsîs Defterleri*" düzenlenmiştir. Bu defterlerin birer sureti Seraskerliğe de takdim edilmiştir (11. madde). Ordularca Seraskerliğe sunulan bu defterler, Dâr-ı Şûrâya verilmiş ve orada tetkik edildikten sonra tekrar Seraskerlik kanalıyla Bâb-ı Âlî'ye takdim olunmuştur (13. madde)³³.

³¹ T. V., No: 1211, s. 1-2. R. C. H., No: 1378, s. 1.

³² Kur'a defterinden örnek bir sayfa Ekler bölümünde sunulmuştur. Kur'a neferlerinin Esâmî Defterleri, kurası isabet ederek askerliğe alınacak olanların künye, doğum tarihi, şahsî ve ailevî durumlarını içermiştir. **Maliyeden Müdevver Defterler**, (Bundan sonra **MAD. D.** şeklinde kısaltılacaktır) **5532**, ss. 1-10.

³³ R. C. H., No: 1378, s. 2.

Kur'a memuru ile maiyetindeki redif zâbitleri, kazalara giderek mülkî memurların marifetiyle özel bir "*İsnân Defteri*" hazırlarlardı. O kazada bekar, evli, kayıp, mevcut, sakat ve sağlam 20-25 yaşlarında kimler varsa bunlar hangi gün kur'a çekecekler ise o gün kur'aya götürürler, mevcut olmayanların yerlerine vekâleten babaları yahut yakınlarından birisi gelmek üzere ayrı ayrı pusulaları muhtarlarına verilirdi (15. madde).

Defterlerdeki kayıtlara bakılarak kur'aya gelenlerin yoklamaları yapılır, sakatlık veya geçici ömrü bulunanlar bir tarafa ayrılır, muayeneye katılanlardan gerek mevcut olanlar, gerek eğitim için bir başka bölgeye gidenler veya hasta olup da gelmeyenlerin kur'aya dahil olacaklarına dair kalın bir (K) harfi yazılarak isimleri üzerine muînleri, evli mi bekar mı oldukları yazılırdı. Fakat kur'aya katılmayıp da savuşanlar ve vekilini göndermeyenlerin firar ettikleri kabul edilerek isimleri üzerine "*Bilâ-kur'a asker*" yazılırdı. Bu defterlere göre kur'a yapılacağı için defterin üstüne " ... *Senesi ... Redif Alayı'nın ... Taburu Dairesi'nde vâki Kazada İcrâ Olunan Kur'a Defteridir*" şeklinde ibare düşülürdü (16. madde)³⁴.

Kadılar, hakimler, daimî ilimle meşgul olan hocalar, İstanbul rûûsu alanlar, padişahın özel hizmetlileri ve muzika-i hümayûn neferleri askerlikten muaf tutulur, memur ve katipler ise ya bizzat ya da bedelen askerlik yaparlardı. Talebelerden isimlerine kur'a isabet edenler ise yaşlarına göre ordularca tayin edilen mümeyyizler nezaretinde derslerden imtihan olurlar başarılı olurlarsa kur'aları ertesi seneye ertelenirdi (12., 17. ve 18. maddeler)³⁵.

Askerlik yapmalarına engel olan kör, çolak, topal, dilsiz ve kamburlar, muayeneleri sonucu muaf tutulurlardı (24. madde). 70 yaşını geçmiş bir adamın veya tek yaşayan bir kadının işini görecektik bir oğlu varsa kur'aya alınmazdı. Bir hânede iki erkek kardeşten biri askerse diğeri kur'aya alınmaz, şayet 15 yaşını geçmiş üçüncü bir erkek çocuk varsa ikinci kişi kur'aya alınırdı. Bir kişi ailesini tek başına idare ediyorsa ve başka bir yakını yoksa kur'ası ertelenirdi.

³⁴ T. V., No: 1211, s. 2-3. R. C. H., No: 1378, s. 2-3.

Bir adamın askerlik çağına gelen iki oğlu varsa ikisine de kur'a çıkmışsa babası hangisinin askerliğe alınmasını isterse o alınırdı. Yine bir adamın ikiden fazla oğlu varsa en fazla ikisi kur'aya alınabilirdi (25 – 32. maddeler). Kur'a davetine katılmayanlar askerlik çağını geçseler bile askerî hizmetten muaf tutulmazlardı (35. madde)³⁶.

Kur'a Kanunnâmesi'nde firar edenlerin durumuna da değinilmişti. Buna göre, Kur'a zamanı özü yokken saklanarak gelmeyenler olursa kur'aya bakılmaksızın zorla askere alınırlardı (36. madde)³⁷. Askerlik çağını aşana kadar kaybolup daha sonra ortaya çıkanların kur'ası Kur'a Meclisi'nde yapılır, kur'a zamanı değilse ordu meclisine gönderilerek her biri için bir boş torbaya altısı “*asker oldum*” lafzı yazılı birisi de boş olmak üzere yedi adet kur'a zarfına yedi adet kağıt konularak altı senelik kur'ası birden çekilir; kağıtta boş çıkarsa redife nakledilir, “asker oldum” yazılı ise askerliğe alınırdı (37. madde). Askerlikten kurtulmak için parmaklarını kesen yahut herhangi bir uzvuna zarar verenler kendilerine uygun hizmetlerde kur'asız askere alınırlardı (38. madde)³⁸.

Askerlik çağında olup da kur'a isabet etmeden önce ya da sonra firar edenler, onları saklayanlar veya onlara yataklık edenler, üç ay hapse atılır ve bir Osmanlı lirası cezaya çarptırılırdı. Bu para belirtilen suçluları haber veren kişiye mükâfât olarak verilirdi (39. madde)³⁹.

³⁵ T. V., No: 1212, s. 2-3. İ. D. 50177.

³⁶ R. C. H., No: 1380, s. 1.

³⁷ T. V., No: 1212, s. 3-4. R. C. H., No: 1380, s. 2.

³⁸ R. C. H., No: 1381, s. 1-2. Kur'a Kanunnâmesinin 37. bendinde belirtilen kişiler için “*ma'lûl olsalar bile kur'aya alınırlar*” ibâresi yer almasına karşın 12 Aralık 1871 tarihinden itibaren bu tarz olup da tedavi olunmayacak bir kronik (kalıcı) veya salgın hastalığa yakalananların doktor raporuyla askerliğe alınmamalarına Dar-ı Şûrâ-yı Askerî karar vermiştir. İ. D. 44698.

³⁹ Kanunda yer alan maddelerden bazıları daha önceki tarihlerde benzer şekilde eski kur'a kanunnâmesine yapılan eklemelerin aynısıdır. Örneğin 39. maddede geçen ifadeler Ağustos 1869'da kabul edilmiş ve burada aynen yer almıştır. “*Askerlik çağına gelip de adına kur'a gelmezden evvel ya da sonra firar edenler üç ayı geçmemek üzere hapsedilecek ve bir Osmanlı altını ceza vereceklerdir*”. T. V., No: 1131, s. 1.

I. 1. 1. 1. Kur'a Nasıl Gerçekleştirilirdi ?

Bir kazanın askerlik çağında bulunan neferleri belirlendikten sonra kaç kişi varsa, örneğin 150 kişi, o kadar ufak köşeli kağıt kesilirdi. Her birinin ismi o kağıtlara yazıldıktan sonra kağıtlar meydanda boş bir yere konulurdu. Arkasından 150 kağıt daha kesilerek kazadan mesela 60 nefer alınacak ise 150 kağıdın 60'ına "asker oldum" lafzı yazılır diğerleri boş bırakılırdı. Bunlarda ayrı bir yere konulurdu. Eğer kazada firar eden örneğin 5 kişi varsa, 55 kağıda "asker oldum" yazılırdı. Bizzat kur'a neferleri veya vekilleri meclisin huzuruna gelir, isimleri yazılmış olan 150 kağıt gözleri önünde zarflara konulurdu. Bu 150 zarf bir torbaya, 55'i "asker oldum" yazılı diğer 150 kağıt da başka zarflara konularak başka bir torbaya konulurdu. İsim torbası müftüye, kur'a torbası ise meclis azalarından birine teslim edilirdi. O kişiler torbalarını önlerine alırlar sonra karışması için sallarlar, önce müftü elini isim torbasına sokarak rast gele birini çekerdi. O kişi gelerek kur'a torbasına elini sokar ve kur'asını çekerdi. Aldığı kağıtta "asker oldum" yazılı ise kur'a defterinde isminin üzerine " ... *sıradan kur'a isabet etmiştir*" yazılırdı. Eğer boş çıkarsa isminin yukarısına "*Hâli*" (Müstesnâ) kelimesi yazılıp meclisten dışarı çıkarılırdı (40. madde)⁴⁰.

Altı senelik kur'a dönemlerinde (20-25 yaşlarında) isimlerine kur'a isabet etmeyenler ile belirtilen özürleri olanlar Redif sınıfına nakledilirdi (43. madde). Kur'ası çıkanlar meclis huzurunda dizilerek kaçınıcı numaradan çıktığını gösterir numara pusulalarını alırlar, görevlerine başlamadan önce 20 gün izinli sayılırlardı. Bu süre içerisinde gelmeyenler firarî kabul edilirdi (47. madde). Kur'adan önce firar edenler zorla askerlik mesleğine kaydedilme cezası alırlar, kur'adan sonra firar edenler ise Kaza Redif Binbaşısı'na teslim edilir, bunlar ya 60 değnek ya da 4 ay hapis cezasına çarptırılırdı. Bunlar daha sonra

⁴⁰ T. V., No: 1213, s. 1. Kur'a sitemine geçiş ile birlikte, 1846'dan itibaren, her sene askere 30.000 kişi alınırken bu rakam 1870 Kur'a Kanunnâmesi ile 37.500'e ulaşmıştır. Necati Tacan, "*Tanzimat ve Ordu*", **Tanzimat I**, s. 133.

yararlanabilecekleri bedel ile askerlik yapma haklarını da kaybederlerdi (63. madde)⁴¹.

I. 1. 1. 2. Gönüllü Askerlik

Gönüllü olarak askerlik mesleğine katılmak isteyenler için bazı şartlar belirlenmişti ki bunlar: 18-40 yaşlarında ve askerliği yapabilecek sağlık-sıhhatte olmaları, Tersâne'ye bağlı ahâlîden olmamaları, sabıkasız olmaları, Nizâmiye süresi 6 seneyi tamamlamaya razı olmaları (67. madde) idi.. Gönüllülerden 18-25 yaşları arasında olanlar memleketlerinin bağlı olduğu ordulardan başkalarına ve Tersaneye kabul edilmezlerdi. Yani ancak bağlı oldukları ordu dairesinde askerliklerini yapabilirlerdi. Fakat kendi ordularının istedikleri sınıf ve taburuna kabul edilebilme avantajları vardı. 25 yaşını geçenler ise Redif yahut Müstahfız durumunda olurlarsa istedikleri ordu, sınıf ve tabura alınırlardı. Eğer gönüllüler henüz asker alınmayan mahallerden ise istedikleri ordu, sınıf ve tabura gidebilirlerdi. Gönüllüler kazalardan alınacak kur'adan düşülürdü (68. madde)⁴².

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la birlikte kur'a usulüne geçilince bu durum ilk zamanlar Müslüman ahâlîye zor gelmiştir. Birçok kaçma olayına rastlanılmış bazıları kelepçe ile tutuklanarak zorla askerliğe alınmıştır. 1870'lerde halk askerliğe iyice alışmış, hatta giderek gönüllü katılımlar artmaya başlamıştır. Bunda en önemli sebep, artık zâbitlerin mektepli olması ve askerlerle hukuklarını iyi tanzim edebilmeleridir. Dolayısıyla zâbitler askerlere görev aşkını ve sevgisini verebilmişlerdir⁴³.

Sultan Abdülaziz döneminde askerlik mesleğinin cazip hale getirilmesinden, birçok bölgede isimlerine kur'a isabet etmeyen yüzlerce kişi, adına kur'a isabet etmişçesine askerlik mesleğine kendi rızalarıyla

⁴¹ R. C. H., No: 1382, s. 1-2; 1383, s. 1-2; 1384, s. 1- 2.

⁴² T. V., No: 1213, s. 2-3.

⁴³ C. H., No: 3070, s. 1.

başlamışlardır. Bu tarz davranışlar padişahın takdirine şayan olmuştur⁴⁴. Yine muvazzaflık görevini tamamlayan birçok asker askerlik mesleğinden ayrılmamak için tezkerelerini almamışlardır⁴⁵. Hatta 1862’de bu durumu padişahın gayret ve çabalarının bir sonucu olarak gören ve kim tarafından sunulduğu belli olmayan bir methiyede şu satırlara yer verilmiştir⁴⁶:

Bârekallâh ey cihânın şâh-ı asker-perveri
Eyledin tezyîde himmet kuvvet-i bahr u berri

Rağbet-i şâhâne ki gördükçe böyle muttasıl
Herkes eyler ârzû silk-i celîl-i askeri

Ehl-i seyf oldukça manzûr-ı nigâh-ı devletin
Askerinden bir nefer terhîb ider bin leşkeri (Lâ-edrî - 1862)

Sultan Abdülaziz devrinde gazetelerde yoğun biçimde gönüllü olarak askerlik mesleğine katılanlar hakkında geniş bilgiler verilmekte, böylece askerlik mesleğinin saygınlığı vurgulanmakta idi⁴⁷. Bu cümleden olarak, 1869’da yapılan kur’ada sadece III. Ordu’da 181 kişi gönüllü olarak askerlik mesleğine

⁴⁴ İ. D. 34924, 35172, 35236, 36228, 36941. T. V., No: 660, s. 2; 667, s. 1; 670, s. 2; 671, s. 2-3; 676, s. 2; 678, s. 4; 712, s. 1, 716, s. 1; 723, s. 1; 724, s. 2; 727, s. 1; 775, s. 1; 786, s. 2; 821, s. 1; 833, s. 1; 837, s. 1; 860, s. 2.

⁴⁵ T. V., No: 692, s. 2; 723, s. 1

⁴⁶ T.V., No: 667, s. 1. Bu methiyeyi daha sonra Tophâne-i Âmire Nâzırı Lebîb Efendi ek yaparak genişletmiştir (T. V., No: 669, s. 1).

⁴⁷ Gönüllü askerliğe katılanların isimleri, Takvîm-i Vekâyî, Cerîde-i Havâdis, Tercümân-ı Ahvâl ve Cerîde-i Askeriye başta olmak üzere gazetelerde ilan edilmiştir. **Sadâret Umûm Vilâyât Evrâkı** (Bundan sonra **A.}MKT.UM.** şeklinde kısaltılacaktır) 525/93. **Sadâret Nezâret ve Devâir Evrâkı** (Bundan sonra **A.}MKT.NZD.** şeklinde kısaltılacaktır) 387/25, 387/88, 391/47, 393/40. **Sadâret Mühimme Kalemi Evrâkı** (Bundan sonra **A.}MKT.MHM.** şeklinde kısaltılacaktır) 246/7, 252/46, 282/78, 294/19, 348/95, 350/96, 376/29.

katılmıştır⁴⁸. Yine 1870 yılında VI. Ordu'da askerliğe gönüllü yazılanlarla istibdal tezkerelerini terk edip askerliğe devam edenlerin miktarı şu şekildedir⁴⁹:

Tablo 1

Alay, Tabur ve Bölüğü	Tezkerelerini Terk Edenler	Gönüllü Katılanlar
Talî'a Taburları	24	123
Saf Piyâde Taburları	53	346
Süvâri Alayları	26	150
Topçu Alayları	29	63
Sanâyi Bölüğü	-	27
Toplam	132	709

I. 1. 1. 3. Paralı Askerlik

1869 Nizamnâmesi'ne göre isimlerine kur'a isabet edenler, ya fiilen yahut bedelli olarak hizmet ederlerdi. Yalnız bedel vereceklerin bu iş için mülk ve mallarını satmalarına izin verilmezdi. Bedel ödedikten sonra kendilerine Redif Tezkeresi verilirdi (70. madde). Verilecek bedeller Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî yahut ordu merkez ve Mevki meclisleri tarafından 6 taksit halinde alınırdı (73. ve 74. maddeler). Nizâmiye askerliği müddetinde bedel vermek isteyenler, ne zaman bedel öderlerse ödesinler tam bedel öderler, o zamana kadar yaptıkları hizmet, redif sürelerinden düşülürdü (77. madde)⁵⁰.

Sultan Abdülmecid döneminde hazırlanan Kur'a Kanunnâmesi gereğince de Nizâmiye hizmetinin bedelen yapılabilmesine müsaade edilmişti. Bu kararın aynen yürürlükte kalmasının en önemli sebebi sanat, ticaret yahut karlı bir işle

⁴⁸ C. A., No: 352, s. 2.

⁴⁹ C. A., No: 486, s. 1. Gönüllü olarak askerlik mesleğine yazılmış olanlardan bazılarının akraba ve yakınları yerlerine bedel vermek istemişlerse de Padişah'ın, fermanlarında gönüllü askere yazılanların askerlikte sebat etmelerinin askerliğin şerefi olduğunu belirtmesi nedeniyle istibdal (görev bitirme) tezkerelerini terk etmeleri sağlanmıştır. T. V., No: 678, s. 4.

⁵⁰ T. V., No: 1213, s. 3-4. Kur'a Kânunnâmesi'nin 47. ve 63. maddelerinde geçen, isimlerine kur'a isabet edenlere 20 gün izin verilmesi işlerini güçlerini halletmeleri için konulmuş bir madde idi. Bu süre içerisinde askerliğe gelmeyenler firar etmiş sayılırlardı. Bu tarz firârlere 60 değnek cezası verilmesi bu kanunnâmeden önce de yürürlükte idi. T. V., No: 983, s. 1-2.

uğraşanların işlerinin sekteye uğramaması idi⁵¹. Müslümanlardan bedel vererek muvazzaflık görevinde bilfiil hizmet etmeyenler, redif hizmetine nakledilerek görevlerini burada tamamlamak zorunda idiler⁵².

Kur'a Kanunnâmesi yayınlanmadan önce, 1869 senesi başlarında, "İsimlerine Kur'a İsabet Edip de Bedel-i Şahsî İ'tâ Edeceklere Dâir" adlı bir nizamnâme yayınlanmıştır. Bu nizamnâme hemen hemen aynı içerikle kanunnâmede de belirtilmiştir:

*"İsimlerine kur'a isabet edip de, Nizâmiye hizmetlerini bedelen îfâ etmek isteyenlerden bir süredir bedel nakdi alınmakta ise de ... bu kişiler isimlerine kur'a isabeti zamanında bedellerini kur'a meclislerine getirecekler ve kur'a tabibine muayene olacaklardır... Yetiştiremedikleri takdirde 20 günlük mehil müddeti içinde kaza kur'asının bitimine kadar kaza kur'a meclisine götürecekler, o da yetişmezse bağlı oldukları ordu merkezine götüreceklerdir... Kabul edildiği takdirde bedel verenler Kur'a Kanunnâmesi'nin 30. bendine göre yedi sene (1869 Nizamnâmesi ile 6 sene) kayıtlı olmak üzere redif sınıfına nakledilecektir (1. bend). Kur'a neferlerinden hizmete başladıkları halde bedel vermek isteyenler olursa kabul edilecek, fakat bedel vermezden önceki Nizâmiye hizmetleri rediflik sürelerinden sayılacaktır (2. bend)...⁵³ Ordular kendilerine dahil olan ahâliden başkasından bedel alamayacaklardır (9. bend)."*⁵⁴

Askerlik bedeli olarak 150 Osmanlı lirası verilirken bu fiyat Ekim 1872'de 100 liraya indirilmiştir⁵⁵. Hizmet sürüleri 3 sene olan Bosna Nizâmiye askerleri ise 1873'e kadar bedel nakdi olarak 100 Osmanlı altını verirken bu tarihten itibaren 50 altın ödemişlerdir⁵⁶. Gayrimüslimlerden askerlik karşılığı olarak

⁵¹ İ. D. 37524. A.M.D. U.A. 53, No: 95.

⁵² T. V., No: 1054, s. 1.

⁵³ T. V., No: 1076, s. 3-4. C. A., No: 274, s. 2-3.

⁵⁴ T. V., No: 1078, s. 2-3. C. A., No: 274, s. 3. R. C. H., No: 1127, s. 1-3.

⁵⁵ R. C. H., No: 2007, s. 1.

⁵⁶ İ. M. M. 1871. "Bosna Vilayeti ahâlisi her ne kadar nizâm-ı mahsûs tahtında hidmet-i askeriyyede istihdâm olunmakta ise de bunların müddet-i nizâmiyeleri olan üç sene yüz altın bedel-i nakdî veren sâir mahaller ahâlîsinin müddet-i nizâmiyeleri bulunan altı senenin nisfî râddesinde bulunduğu mebnî ahâlî-i merkûme bedel-i nakdîsinin dahî nisbet-i muharrîre icâbınca elli adet Osmanlı altınının tenzîli husûsu ..." R. C. H., No: 2088, s. 1-2.

alınan verginin miktarı 1871’de 50 lira idi. Yasaya göre askerlik çağına gelen 15-75 arasında olan her 180 kişiden biri (yani 3 milyon gayrimüslimden 16.666’sı) bu vergiyi veriyordu. Nüfus arttıkça gayrimüslim nüfus oranı düşüyor ve daha az sayıda kişiden askerlik bedeli alınabiliyordu⁵⁷. Aslında bedel-i askerî vergisinin cizyenin yerine ikâme edildiği açıktı. Öyle ki verginin miktarı bile bazı yerlerde cizyeye kıyasla belirleniyordu. Kişi başına ortalama 28 kuruş olan bedel-i askerî, 15-75 yaş arasındaki gayrimüslim erkeklerden tahsil ediliyor, din adamları, fakir ve iş göremez durumda olanlar muaf tutuluyordu⁵⁸. Buna karşın Müslüman nüfus kişi başına (daha sonra indirilmesine rağmen) 150 Osmanlı lirası veriyordu. Dolayısıyla askerî açıdan yararlanılamayan gayrimüslimlerin devlete bu konuda ekonomik bir katkıları da olmuyordu.

13 Aralık 1875’te tebaa arasındaki eşitlik hakkında yayınlanan ferman ile: *“Toplanmasında sorunlar yaşanan bedel-i askerînin 20-40 yaşları arası hasta ve sakat olmayan gayrimüslimlerden düzenli olarak alınması, Müslüman ahâliden ise alınan 100 altının 50’ye indirilmesi”* emredilmiştir⁵⁹. Rum Patrikliği bu fermana dayanarak ödenen bedelin kişi başına senede 27 kuruş olarak alınmasını yahut bedel yerine askerliğe alınmalarını teklif etmiştir⁶⁰. Osmanlı Devleti, bedelin indirilmesini esas alan bu teklifi açıkça reddetmiştir⁶¹.

Bedel-i Askerî, Osmanlı gelir bütçesinde fazla yer kaplamamıştır. Bunun en önemli nedeni Müslüman-Türk halkın ekonomik güçsüzlüğüdür. İstenen bedel Türkler için ödenemeyecek miktarda olduğu için, kuşkusuz bu imkandan

⁵⁷ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 124.

⁵⁸ Ufuk Gülsoy, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, s. 178. Edirne Kazak ve Dragon alaylarında bilfiil hizmet ederek sonradan askerlikten ayrılan gayrimüslim tebaa da bedelât-ı askeriyyeden muaf tutulmuşlardır. **T. V.**, No: 1054, s. 1. **A.}MKT.MHM.**, 413/81.

⁵⁹ **C. H.**, No: 2955, s. 2; 2956, s. 1. 1886 tarihli kanun ile “Bedel-i Şahsî” yerine “Bedel-i Nakdî” tabiri kullanılmış, fakat 50 Osmanlı altını 1927’ye kadar geçerliliğini korumuştur. Pakalın, **a.g.e.**, C. 1, s. 186.

⁶⁰ **C. H.**, No: 2987, s. 1; 3036, s. 2.

⁶¹ **C. H.**, No: 3049, s. 1.

kendilerine göre uygun bedellerle yararlanabilen zümre de ticari faaliyetlerde daha yoğun olarak bulunan gayrimüslimler olmuştur⁶².

I. 1. 1. 4. Gayrimüslimlerin Askere Alınması ve Asker Kaynaklarını Artırma Çabaları

Osmanlı Devleti'nin geniş sınırlarını koruyabilmesi için asker sayısının yüksek tutulması gerekiyordu. Aslında askerî neferlerde istenilen rakamlara ulaşmak için nüfus yeterince kalabalıktı⁶³. Ancak 1874'e gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde hâlâ azınlıkların askere alınması sağlanamamıştı. Oysa Avrupalılar aynı tarihlerde tebaaları olan bütün milletlerden asker alabiliyorlardı. Rusya, Kazak ve Çerkezleri; Fransa, Cezayirliileri; İngilizler, Hintlileri; Felemenkler ise Sumatralıları askerlikle mükellef tutuyordu. Osmanlı Devleti'nde ise her alanda eşitliği istenen azınlıkların askerlik konusundaki eşitliği bir türlü sağlanamıyordu⁶⁴.

Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde bazı Müslüman halkın yaşadığı bölgelerden de asker alınamıyordu⁶⁵. Bunlar, Rumeli'de Bosna ve Hersek ile Arnavutluk halkı, Doğu Anadolu'da Kozan ve Dersim ahâlîsi ile Arap yarımadası halkı idi. İstanbul halkı da zaten askerlikten muaf tutuluyordu.

Asker kaynaklarının artırılması meselesi, 1863'te Vükelâ Heyeti'nde ele alındı. Mesele şu şekilde ortaya kondu: *"Devlet, askerlik mükellefiyetini hep metbû ahâlîye yükletiyor. Böyle giderse öz unsurumuz olan Türklere günden güne zaaf gelir. Şu halde buna bir tedbir aranmalıdır."* Tedbir olarak Müslüman olmayan halkın askere alınması meselesi üzerinde duruldu. Ancak bu ve benzeri girişimler sonuçsuz kaldı. Zira Müslümanlar askerliği bir gelenek hatta dînî bir emir kabul etmelerine karşın; müşterek vatan mefhumuna sahip olmayan

⁶² R. C. H., No: 2432, s. 1. İ. D. 49972. A.}MKT.MVL., 130/75. Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 89.

⁶³ Karal, **a.g.e.**, s. 181.

⁶⁴ R. C. H., No: 2348, s. 1-2.

⁶⁵ R. C. H., No: 2402, s. 1.

Hristiyanlar, askerliği sevmiyor ve Müslümanlarla aynı safta savaşmak istemiyorlardı⁶⁶. Üstelik yıllarca Müslümanlarla eşit olmadıkları için batılı ülkelere şikayette bulunan gayrimüslimler, bu kez eşitlik gereği askere alındıklarından şikayet etmeye başlamışlardı. Açıkçası istenen eşitlik değil, düzenlerinin bozulmaması idi⁶⁷.

1909'a kadar özel amaçlarla kurulan ve içlerinde Hristiyanların da görev aldığı Kazak ve Dragon alayları ile jandarma birlikleri hariç, genel olarak gayrimüslim tebaanın fiilen askere alınamamasının birkaç önemli nedeni vardı. Bunlardan ilki Hristiyan ve Yahudilerin orduda nasıl istihdam edileceği hususunda Osmanlı devlet adamları arasında bir fikir birliğinin sağlanamamış olmasıydı. İkincisi bazı devlet adamlarının güvenemedikleri için gayrimüslimlerin askere alınmasına karşı çıkmaları idi. Üçüncüsü gayrimüslimlerin askere alınması durumunda bu konuyu bahane edecek Avrupalı devletlerin müdahalelerinin artacağından korkulması idi⁶⁸.

Eskiden olduğu gibi Sultan Abdülaziz devrinde de gayrimüslimlerin askere alınamaması üzerine, hiç olmazsa Müslüman ahâlînin geri kalanını askere alabilme girişimleri başlatıldı. 1863'ten sonra İstanbul'da din ve mezhep farkı

⁶⁶ Karal, **gös. yer. Basîret** (Bundan sonra **Bas.** şeklinde kısaltılacaktır) No: 346, s. 1; 411, s. 2; 498, s. 2-3. 1865'te de Babiâli'de Fuad Paşa'nın başkanlığında oluşturulan encümende gerçekleşen müzâkereler, gayrimüslimlerin askere alınmasının lehte ve aleyhte olacağını düşünenlerin tartışmaları ile sonuçlanmıştır. Encümende özellikle Cevdet Paşa'nın gayrimüslimlerin askere alınmasının sakıncaları üzerindeki görüşleri gerçekçi bulunmuştur. Gülsoy, **a.g.e.**, s. 102.

⁶⁷ 1868'de de azınlıkların askere alınması ile ilgili bir girişim gerçekleşmiştir. Mithat Paşa'nın Türklerden gayrisinin da fiilen askerlik yapmasını isteyen raporu, görüşlerin alınması amacıyla tüm valiliklere gönderilmiştir. Cevaplar arasında en ayrıntılı ve dikkat çekeni Bosna'da valilik yapan Ahmet Cevdet Paşa'nın idi. Cevdet Paşa'ya göre bu durumun o günün şartlarına göre mümkün olmadığı özetle şu şekilde ifade edilmiştir: "... *bugün Avrupa'da din yerine vatan gayreti hakim olmuştur; doğrudur. Fakat bu düşünce feodalite devrinden beri işlene gelmektedir. Biz de onlar gibi vatan sözünün kıymetini ele alarak anlatmaya başlasak aradan çok zaman geçer... Türk ve Müslüman erler kendilerini ölüme götüren gayrimüslim amirlerine o dar vakitte ve karar anında itaat edecekler mi?... Bizim askerlerimiz kanaatkardırlar; ama gayrimüslim askerler her ay başı maaşlarını alamadıklarında şikayete başlarlar... şimdi görünüşe bakarak böyle bir karar almadan çok düşünmemiz gerekir.*" İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s. 28-29. İngiliz Büyükelçisi Eliot, 19 Temmuz 1873'te Hristiyanların askere alınmayıp onun yerine vergi verdiklerini ve bu durumu utandırıcı bir yetkisizlik olmaktan çok bir avantaj olarak telakki ettiklerini yazıyordu. Bozkurt, **a.g.e.**, s. 123-124.

⁶⁸ Gülsoy, **a.g.e.**, s. 180-181.

gözetilmeksizin çekilecek kur'a neticesinde askere alınacak erlerin mızık ve sanâyi birliklerinde çalıştırılması uygun görüldü. Anadolu ve Rumeli neferlerinin ise piyâde, topçu ve süvâri olarak kullanılacağı tespit edildi. Ahmet Cevdet Paşa, 1864'te Bosna ve Hersek'te teftiş memuriyeti sırasında Boşnakları askerlik yapmaya ikna ettiği gibi⁶⁹, kısa bir süre sonra da Kozan ve civarını itaat altına almak için yaptığı etkili çalışmalar neticesinde bazı şartlarla bu bölge halkından asker olarak faydalanılması imkanını hazırladı⁷⁰. Yine Şubat 1874'ten itibaren daha önce askere alınmayan Müslüman Kiptîler de kur'a ile askere alınmaya başlamıştır⁷¹.

Askerlerin düzenli bir şekilde görev yapmaları, sayılarının her zaman belirli bir miktarda tutulması için Sultan Abdülaziz döneminde özel bir gayret gösterilmiştir. Bu konuda kaçak askerlerin affedilmesi yoluna bile gidilmiştir. Örneğin, 1863-1864 (h. 1280-1281) ve daha önceki senelerin kur'a firârleri hükümete gelerek pişmanlıklarını bildirmişler, bunun üzerine hükümet firârî cezalarını affettiğini bildirmiştir. Bu yüzden birçok firârî teslim olarak askerlik mesleğine başlamıştır⁷².

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'ndeki asker sayısını artırmak amacıyla hesaplanan kaynaklar, yine Müslüman ahaliden temin edilebilmiştir. Prensip olarak Islahat Fermanı ile kabul edilen gayrimüslim uyrukların da askere alınması devletin yıkılışına kadar pratikte bir türlü gerçekleşmemiş ve hep kağıt üzerinde kalmıştır⁷³.

⁶⁹ İ. D. 36521 (29 Ağustos 1864). T. V., No: 762, s. 2; 766, s. 1; 771, s. 1-2.

⁷⁰ Karal, a.g.e., 182-183.

⁷¹ R. C. H., No: 2402, s. 1. 20 Aralık 1873 tarihli irâde: "Kiptî tâifesinin... asâkir-i şâhânede görecekları âdâb-ı insâniye ve İslâmiye'yi telakkî ile dâire-i terbiyete girecekleri misillü tabur ve alaylarda şahsî ve sınıflarına göre hizmetler dahi bulunacağından... Kiptîlerden de asker alınmasının usûl-i ittihâzı..." İ. M. M. 2025.

⁷² T. V., No: 857, s. 2. Askerlikten kaçmak için daha önceden nüfus kaydı yaptırmayanların genel nüfus sayımında isimlerini yazdırmaları halinde bedel ile askerlik yapabilmelerine de 26 Kasım 1874 tarihinden itibaren müsaade edilmiştir. **ATASE Arşivi**, Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (Bundan sonra **ORH**. şeklinde kısaltılacaktır), **Kutu 2-10, Belge 408**.

⁷³ Bozkurt, a.g.e., s. 129. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bu konu ile ilgili girişimler için bkz.: Sinan Kunalalp, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimlerin Askerlik Meselesi (1908-1912)", **Toplumsal Tarih**, C. XII, S. 72, ss. 11-16.

I. 1. 2. Piyâde Sınıfı

1843 düzenlemesini müteakip piyâde sınıfında Fransız talimnâme ve nizamları benimsenmiş⁷⁴, 1828'de kabul edildiği gibi her piyâde alayı 4 tabur, her tabur ise 8 bölükten oluşmuştur⁷⁵. Piyâde alaylarının 1. ve 2.'lerine Zuhaf, diğerlerine Saf Piyâde (sonradan Talî'a) denilmiştir⁷⁶. 1870'e gelindiğinde piyâde alayları 3'er taburdan oluşturulmasına rağmen, her orduda piyâde alayı oranınca Talî'a taburları meydana getirilmiştir⁷⁷. Her taburun nizamî rakamı 815 civarındadır. Şöyle ki: 1 Binbaşı, 1 Kolağası, 8 Yüzbaşı, 16 Mülâzım, 8 Başçavuş, 32 Çavuş, 8 Bölük Emîni, 64 Onbaşı, 640 nefer, 24 Mehter, 8 Saka, 2 Cerrah, 1 Eczacı, ve 1 İmam. Buna Miralay, Kaymakam ve Alay Emîni'ni de (ve Talî'a taburlarını da) ilave edersek⁷⁸ 3 piyâde ve 1 Talî'a taburluk her alayın yaklaşık 3.250 piyâde askerine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

1876'ya gelindiğinde I. Orduda 7; II., III, IV. ve V. Ordularda 6; VI. ve VII. Ordularda 5 olmak üzere toplam 41 piyâde alayı (ve 41 Talî'a Taburu) yer almaktadır. Bu da takriben 135.000 Nizâmiye piyâde askeri demektir. Redif askerlerinin büyük bir kısmının da piyâde olduğu düşünülürse Osmanlı Devleti'nde kara kuvvetlerinin en büyük sınıfının piyâdeler olduğu ortadadır⁷⁹.

Piyâde askerleri 1860'larda sefer esnasında ağırlıkları belirtilen şu malzemeleri taşırlardı: Yağmurluk, mintan, kuşak, siyah tozluk, şalvar, fes ve püskül, kilim, tayin torbası Elbiseleri toplam 7 kıyye 155 dirhem; Palaska,

⁷⁴ Kadir Kasalak, "Kara Ordusunda Subay Rütbeleri (1826-1961)", **Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, s. 396.

⁷⁵ Ömer Faruk Akün, "Tabur", **M.E.B. İ.A.**, C. 11, s. 612. 1826'da yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye teşkilâtında saf tabirinin yerini 1828'de bölük almış ve bu terim bir yüzbaşı emrindeki askerî birlik için kullanılmıştır. Abdülkadir Özcan, "Bölük", **T. D. V. İ. A.**, C. 6, s. 325.

⁷⁶ Mahmut Şevket Paşa, **a.g.e.**, s. 15. Talî'a: mukaddimet-ül-ceyş, pîş-dâr, öncü asker. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca – Türkçe Lugat**, s. 1231.

⁷⁷ Örneğin I. Ordu'da 7 Piyâde taburu olduğundan 7 de Talî'a taburu, II. Orduda 6 piyâde alayına karşın 6 Talî'a taburu mevcuttur. **Salnâme-i Askerî** (Bundan sonra **S. A.** şeklinde kısaltılacaktır) **1287** (1870), s. 34-156.

⁷⁸ M. A. Ubicini, **Türkiye 1850, Maliye-Ordu-Millet**, C. 2, s. 409-410.

⁷⁹ **Devlet Salnâmesi** (Bundan sonra **D. S.** şeklinde kısaltılacaktır) **1293** (1876), Def'a 31, s. 89-113.

Palaska kayışı ve toka, Tüfenk kayışı, nefer kılıcı kayışı silah malzemeleri toplam 98 dirhem; Tüfenk ve süngü, meme miftahı, iğne, süngü kılıfı silah ve edevâtları toplam 3 kıyye 397 dirhem; Her destede on fişenk olmak üzere dört deste kurşunlu fişenk Cephâneleri toplam 1 kıyye 100 dirhem; Havlu, gömlek, iç donu, çarık, postal, eldivan çanta, sabun, matara, çorap vs. çamaşır ve aletleri toplam 5 kıyye 197 dirhem; tahminen 3 kıyye ağırlığındaki birkaç günlük yiyecekleri ile yekûn 21 kıyye 347 dirhem (yaklaşık 28 kilogram) tutardı⁸⁰.

I. 1. 3. Sûvâri Sınıfı

Tanzimat devrinde Sûvâri sınıfı da piyâde gibi Fransız eğitim subaylarının talimleriyle şekil almış, her sûvâri alayı 6 sûvâri bölüğünden meydana getirilmiştir. Birinci ile altıncılar avcı ya da nişancı, diğerleri ise mızraklı olmak üzere her bölük 120 kişiden oluşmuştur⁸¹.

1863 senesinde I. Alayların "Sipahi", II. Alayların "Dragon", III. Alayların "Hüsar", IV. Alayların "Mızraklı" olması hakkında bir kararname yayınlanmıştır⁸². 1876'ya gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde I. Ordu'da 5 Sûvâri Alayı, 1 Sûvâri Kazak Alayı, 1 Sûvâri Dragon Alayı; II., III., IV. ve V. ordularda 4'er; VI. Orduda ise 2 olmak üzere toplam 25 Sûvâri Alayı bulunmaktaydı. VII. Ordu'nun Sûvâri Alayı henüz teşkil edilememişti. Bu istatistiklerden Abdülaziz devrinin sonunda 18.000 civarında Nizâmiye sûvârisinin bulunduğu anlaşılmaktadır⁸³.

Sûvâri ve topçu Nizâmiye neferleri iki senelik ihtiyat sürelerinin ilk senesini silah altında geçirirler, birer seneliğine memleketlerine gönderilirlerdi⁸⁴.

⁸⁰ C. A., No: 110, s. 3-4. Kıyye: Dört yüz dirhem = okka = 1.282 gram. Dirhem: Okkanın dört yüzde biri, 3. 205 gram. Pakalın, a.g.e., C. I, s. 454. Devellioğlu, a.g.e., s. 223, 621. Osmanlı Devleti'ndeki ağırlık ve ölçülerin günümüz karşılığı için bkz. Halil İnalcık, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914**, ss. 987-994.

⁸¹ Ubcini, a.g.e., s. 409-411.

⁸² Mahmut Şevket Paşa, **gös. yer.**

⁸³ D. S. 1293 (1876), Def'a 31, s. 89- 113.

⁸⁴ T. V., No: 1150, s. 1-2; C. A., No: 301, s. 1-3. 1869 Nizâmnâmesi 2. bendi: "... Sûvârî ve Topçu takımı işbu iki sene İhtiyât müddetinin evvelki bir senesini dahî silah altında ifâ ederek bunlar yalnız birer sene için memleketlerine gönderilir ..." T. V., No: 1149, s. 1.

Süvâri sınıfının daha faydalı bir hale getirilebilmesi için 1864'te Sefer Paşa başkanlığında bir meclis oluşturulmuş ve mecliste süvâri bineklerinin zayıf olanlarının değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Öncelikle İstanbul Süvâri Alayları'nın yenilenmesine başlanmış, bu alaylar için gereken hayvanlar ahâlîden satın alınmıştır⁸⁵. Arkasından Süvâri ve topçu alayları için at yetiştirmek üzere çiftlikler kurulması kararlaştırılmıştır⁸⁶. 1866'dan itibaren Süvârilere ellerinde bulunan kargıların yerine yeni icat edilmiş olan filintalar verilmeye başlamıştır⁸⁷.

I. 1. 4. Topçu Sınıfı

Tanzimat'la birlikte topçu alayları, Prusya usulü ile 66 sahra topu, 4'ü aşkın obüs topu ile mücehhez, 3'ü atlı ve 9'u yaya 12 batarya ve 1.687 kişiden meydana gelmekteydi⁸⁸. 1869'da Osmanlı'da her birinde birer alay olmak üzere mevcut 6 Ordu'da toplam 6 Topçu Alayı yer almaktayken⁸⁹; 1876'da I. Ordu'da 1 Seyyar Topçu, 1 İhtiyat Topçu, 1 Bahr-i Siyah Topçu, 2 Bahr-i Sefid Topçu; II., IV., VI. ve VII. Ordularda 1'er Seyyar Topçu, III. ve V. Ordular'da 1'er Topçu Alayları olmak üzere toplam 11 Topçu Alayı bulunmaktaydı⁹⁰. Bu da göstermektedir ki, Abdülaziz devrinin sonunda 18.000 civarında Nizâmiye topçusu mevcuttu.

1864'te Topçu Alayları ve Tophâne İhtiyat Alaylarında yer alan Binbaşı, Kolağası ve yüzbaşı dışındaki neferlerin yarısı alayları denetiminde şeşhâneli ve kaval topların talimi, diğer yarısı ise Dersaâdet Fişenkhânesi'nde ateşli mühimmat tahsili yapmaları için görevlendirilmiştir. Yine her topçu alayı için 11

⁸⁵ C. A., No: 1, s. 2.

⁸⁶ T. V., No: 774, s. 1.

⁸⁷ A.M.D. U.A. 54, No: 62.

⁸⁸ Ubicini, gös. yer.

⁸⁹ D. S. 1286 (1869), Def'a 24, s. 75-90.

⁹⁰ D. S. 1293 (1876), Def'a 31, s. 89- 113. Seyyar topçuları genelde sefer sırasında her nizâmiye ve redif piyâde fırkasına bir alay olmak üzere planlanmış ise de her orduda oluşturulamamış, ancak 5 ordu da vücuda getirilebilmiştir. Bu 5 adet Topçu Fırkası, topçu feriklerinin kumandasına

mülâzım-ı evvel, 11 Cephâneci çavuş, 11 onbaşı ve 5 nefer ile bir Bölük Emini'nden oluşan "Cephâneci Kolu" oluşturulmuştur. Bu uygulama ile yeni topların topçular tarafından öğrenilmesi ve başarıyla kullanılması hedeflenmiştir. Mühendishâne'den kur'a ile alaylara gönderilen zâbitler de alaya kaydedilmiş, ancak göreve başlamadan önce Fişenkhâne'de bir sene istihdam edilerek şehâdetnâme alınca alaylara gönderilmiştir⁹¹.

Avrupa'da son zamanlarda icat edilen şeşhâneli toplar Tophâne-i Âmire'de de yaptırılarak orduların Topçu Alayları ve Tophâne İhtiyat Alayı'na gönderilmiştir. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî bu konuda bir karar almıştır. Buna göre Topçu alaylarında hem şeşhâneli hem de kaval topların belirli miktarda bulundurulması emredilmiştir. 11 Eylül 1866'da Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de ele alınan, savaş ve barış zamanlarında topçu alaylarında ne kadar asker ve hayvan bulundurulması, ne çeşit ve hangi çapta top kullanmaları gerektiği konusunda çıkartılmış olan kararnâme şu şekildedir:

Barış Zamanında: Her bir topçu alayı 5'er tabur olacak, bunun 1. taburu süvâri, 2. 3. 4. ve 5. taburları piyâdeden oluşacaktır. Her süvâri taburunun mevcudu 3 bölük itibarıyla zâbitler de dahil 402 nefer olacak, top çekmek ve binek amacıyla 439 beygir ile 18 ester (katır) bulunacak, 1. bölüklerinde ağızdan dolma bir buçuk çapında şeşhâneli topu; 2. ve 3. bölüklerinde ise hafif üç kıyyelik balyemez topu bulunacaktır.

Her Piyâde taburunun mevcudu 2 bölük itibarıyla zâbitler de dahil 268 nefer olacak, top çekmek ve binek amacıyla 199 beygir ile 12 ester bulunacak, 2. 3. ve 4. taburların 1. bölüklerinde ağızdan dolma bir buçuk çapında şeşhâneli topu; 2. bölüklerinde hafif üç çapında kaval topu kullanılacak; 5. piyâde taburunun bölükleri ise kuyruktan dolar iki buçuk çapında şeşhâneli top kullanılacaktır.

verilmiştir. Kale Topçuları ise kısmen Tophâne'ye bağlı bulunmuştur. **Osmanlı Askerî Teşkilât ve Kıyâfetleri (1876-1908)**, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Yayınları, s. 19.

⁹¹ C. A., No: 23, s. 2.

Topçu alaylarında 5 taburdan başka bir de “Dağ Topu Bölüğü” adıyla bir bölük bulunacak, her Dağ Topu Bölüğü’nün mevcudu zâbitler de dahil 89 nefer olacak, 18 ester (katır) bulunacak, bir buçuk çapında şeşhâneli top kullanacaklardır. Her bir topçu alayında “Cephâneci Bölüğü” adıyla başka bir bölük daha bulunacak, zâbitler de dahil mevcudu 89 nefer olacaktır. Her bir Topçu alayının erkânı (komuta kademesi) 17 nefer olacak, bunlara mahsus olmak üzere 6 binek hayvanı bulunacaktır.

Belirtilen sūvâri ve piyâde taburlarının her bir bölüğünde cinsleri belirtilen toplardan 6’şar adet top ile 6’şar adet de kapaklı bulunacak, Dağ Topu Bölüklerinde ise belirtilen cins ve çapta yalnız 6’şar adet top bulunacaktır. Yukarıda belirlenen tertip gereğince her Topçu alayının mevcudu Hazar vaktinde zâbitler de dahil 1.687 nefer; top çeken ve binek hayvanları 1.195 beygir ve 84 ester; dağ toplarıyla beraber 42’si şeşhâneli ve 30’u kaval olmak üzere 72 adet top; 66 kapaklı (topların mühimmat arabası) ile Dağ Toplarına mahsus olmak üzere 12 adet Cephâne sandığından ibaret olacaktır⁹².

Sefer Zamanında: Sefer vaktinde dahi Topçu Alayları sūvâri ve piyâde taburlarına, taburlar bölüğe ve bölükler ise hazar zamanındaki tertibine göre şekil alacaktır. Ancak sefer zamanında her bir topa fazladan birer kapaklı verilecektir. Yine her bir bölükte koşumlu yedek hayvanlar bulunacak, nefer ve hayvan sayısı artırılacaktır. Buna göre: Sūvâri taburunun efrâdı zâbitler de dahil 567 nefere; top çekmek, binmek ve sayishâne amacıyla sūvâride kullanılacak hayvanların sayısı 773 beygir ile 27 ester olmak üzere toplam 800’e; her bir piyâde taburunun efradı dahi zâbitler de dahil 379 nefere; top çekmek, binmek ve sayishâne amacıyla piyâdede kullanılacak hayvanların sayısı 368 beygir ile 12 ester olmak üzere toplam 380’e ulaşacaktır.

Sefer vaktinde Dağ Topu Bölüğü’nde 14 adet Cephâne sandığı, zâbitler de dahil 119 nefer ile binek ve sayishâne olarak 16, top çeken olarak 60, toplam

⁹² İ. D. 38558.

76 hayvan bulunacaktır. Cephâne Bölüğü'nde ise zâbitler de dahil 107 nefer, binek ve sayishâne olarak 46 hayvan yer alacaktır.

Her Topçu alayı erkanının miktarı hazar vaktinde olduğu gibi 17 nefer olacak, yalnız sefer vaktinde bunlara tahsis olunacak binek ve sayishâne hayvanı 24 adede çıkarılacaktır. Böylece her Topçu Alayı sefer zamanı zâbitler de dahil 2.326 nefer ile top çekme ve sayishâne amacıyla 2.466 beygir ve 135 adet esterden oluşacaktır.

Sefer vaktinde her Topçu alayının kullanacakları toparlar, hazar vaktinde kullandıkları toparların cinsi ve çapıyla aynı olacaktır. Sefer vaktinde her bir Topçu Alayının Sûvâri ve Piyâde taburları bölüklerine birer adet mühimmat ve ikişer adet eşya ve tekerlek arabalarıyla, her bir bölük için toparlaklı birer adet didik kundak verilecektir⁹³.

Nisan 1869'da itibaren Topçuluk fenninin en iyi şeklide uygulanabilmesi için bu fenne dair yazılmış olan kitaplar zâbitlere okutturulmaya başlanmıştır⁹⁴. Ayrıca eski top ambarlarının yıkılarak yenilerinin inşası yoluna gidilmiş, bu cümleden olarak Haziran 1870'te Üsküdar'daki eski top ambarının yıkılmasına, 6 Eylül 1874'te ise Topkapı Sarayı içerisinde yeni bir top ambarı yapılmasına karar verilmiştir⁹⁵.

⁹³ Yukarıda belirtilen Topçu Alayı hakkındaki kararname yalnız I. ve II. Ordu Topçu alayları ile Tophâneye mensup olan İhtiyat Alayı'nı kapsamaktadır. III., IV. ve V. Ordu Topçu Alayları bulundukları mevki itibarıyla daha fazla dağ topu kullanmaya ihtiyaç hissetmektedirler. Bu yüzden bu orduların Topçu Birinci Sûvâri taburundan kaval kullanmakta olan ikişer bölük sûvâriden birer bölüğünün yani Üçüncü bölüğünün lağvıyla, üçer bölük Dağ topu bölükleri oluşturulacaktır. Böylece zikredilen ordu Topçu alaylarının hazar vaktinde zâbitler de dahil mevcutları 1.733 nefer, binek ve top çekmek amacıyla 1.049 hayvan ile 114'er esterden oluşacaktır. Sefer zamanı ise alayların zâbitler de dahil mevcutları 2.428 nefer, binek, top çekmek ve sayishâne amacıyla 2.110'ar hayvan ile 246 esterden ibaret olacaktır. Sefer vaktinde tüm Topçu Alaylarının mevcutlarının sefer miktarına ulaşması, Topçu alaylarından gönderilip redif sınıfına nakledilenlerden temin ile sağlanacaktır. **İ. D. 38558.**

⁹⁴ **İ. D. 41083.**

⁹⁵ **A.M.D. U.A. 59**, No: 75. **İ. D. 48140.** Osmanlı Topçuları ve topçuluğu ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ahmed Muhtar, **Osmanlı Topçuluğu**, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye Matbaası, İstanbul 1315. Erendil, **Topçuluk Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1988.

I. 1. 5. Diğer Askerî Sınıflar

Piyâde, Süvâri ve Topçu sınıflarının yanında ismini zikretmemiz gereken diğer bir sınıf ise; her biri 800 kişiden oluşan ve 2 adedi I. Ordu'ya, 1 adedi de Tophâne'ye bağlı "İstihkâm Taburları" idi⁹⁶. Aslında 7 ordunun her biri için bir tabur İstihkâm askeri planlanmışsa da bu gerçekleşmemiş sadece bazı ordularda İstihkâm bölükleri meydana getirilmiştir. İstihkâmın tamir ve inşası, muhârebe sırasında gedik açılacak mahallerin hızlıca tamiri görevlerini üstlenen için İstihkâm taburları, 4'er bölükten oluşup, birinci ve ikinci bölükleri Baltacı, üçüncü bölükleri Köprücü, dördüncü bölükleri ise Lağımçı idi⁹⁷.

1843 Askerî düzenlemesi ile Osmanlı ordularında yer alan her bir alay için 80'er kişiden oluşan bir bando-muzıka kurulmuştu⁹⁸. Bu sınıf da Sultan Abdülaziz devrinde varlığını koruyarak ilk zamanlar eskiden olduğu gibi alaylarda 80 neferden oluşmakta idi. Kısa bir süre sonra 40 nefere indirilmiş, ancak bu rakam yeterli olmadığından Sultan Abdülaziz devrinde alaylarda bulunan neferlerden rast gele 40'ar kişi daha geçici olarak ilave edilmiştir. Acemi neferlerin alınması muzıka bandolarınca koro halinde olması gereken usûle ve buraya katılan askerlerin eğitimlerine zarar verdiğinden 15 Nisan 1869 tarihinden itibaren alaylar neferlerinden geçici elemanlar temini terkedilmiş ve yeniden muzıka bandoları 80'er neferden oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu tarihte yayınlanan "*Asâkir-i Hazret-i Mülûkâne Muzıka Bandolarının Nizâmnâmesi*" ile: Alaylardan geçici surette nefer almak yasak olup bando mevcutları zâbitlerde dahil 80 nefere çıkarılmıştır. Yani her bando mevcudu 1 Yüzbaşı, 1 Mülâzım-ı Evvel, 1 Mülâzım-ı Sâni, 1 Başçavuş, 6 Sıra Çavuşu, 1 Bölük Emni, 12 Onbaşı ve 57 neferden ibaret olmuştur (1. bend). Bu tarihten itibaren muallimleri de hünerlerini tasdik ederlerse 5 senelik hizmetlerinin

⁹⁶ D. S. 1293 (1876), Def'a 31, s. 89- 113.

⁹⁷ Osmanlı Askerî Teşkilat ve Kıyâfetleri (1876-1908), Askerî Müze ve Kültür Sitesi Yayınları, s. 19. İrâde Dâhiliye 41205.

⁹⁸ Mahmut Şevket Paşa, a.g.e., s. 23.

sonunda istibdal tezkerelerini almayarak rızalarıyla muzıka bandosundaki görevine 5 sene daha devam etmek isteyenlere atıyye olarak daha önceden verilen 500 kuruş yerine 1.000 kuruş verilmiş, ayrıca maaşları %50 artırılmıştır. Muzıka bandosunda 10 sene hizmet edenlerin rediflik süreleri de düşülmüştür (2. bend)⁹⁹.

Süvari Topçu Alaylarının bir yere vardıklarında doğal olarak muzıka takımı da hayvan ile gitmesi lazım geleceğinden ve hayvan üzerinde tam anlamıyla usul-i icrâ olunamadığından 19 Eylül 1869 tarihinden itibaren Süvâri Topçu Alaylarında bulundurulanan birer takım muzıka bandolarının tamamen kaldırılmasına karar verilmiştir¹⁰⁰.

I. 2. Redif Kuvvetler

Redif Teşkilâtı'nın kurulması II. Mahmud zamanında Mart 1834'te gündeme gelmiş, bu konudaki çalışmalar sonucunda Ağustos 1834'ten sonra Anadolu ve Rumeli'de uygulamaya geçilmiştir. Asâkir-i Redîfe-i Mansûre adıyla teşkil edilen bu askerler, her sancakta üçer dörder ve her eyalette 10-12 tabur halinde büyük valiler idaresine verilmiştir. Redif askerleri, haftada iki gün askerî giysiler giyerek talim ederler, öteki günlerde kendi işleri ile ilgilenirlerdi¹⁰¹. Bunların zâbitleri iki gün çalışmalarına karşılık belirlenen maaşın ¼'ünü alırlardı¹⁰².

Kuruluşunda yedek ordu olarak düşünülmeyen ve nöbetleşe şehir merkezlerinde eğitim gören Redif askeri, piyâde ağırlıklı olmakla birlikte

⁹⁹ Nizâmnâmenin adı tam olarak şu şekildedir: "Evvel-bi-evvel (İlk zamanlarda) Der'aliyye'de (İstanbul'da) Bulunup Selamlık Resm-i 'Âlîsinde Bulunmaları Mu'tâd Olan ve Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî'de Bulunan Hassa Birinci Ordu-yı Hümâyûnu Birinci ve Üçüncü ve Dördüncü Alaylarıyla Beşinci Tal'asında Müstahdem Dört Bando Hakkında Serî'an İfâ ve Ba'dehû Birinci Ordu-yı Hümâyûnun Sâir Alaylarının ve Ondan Sonra Sırasıyla Diğer Ordu-yı Hümâyûnlar Alaylarının Muzıka Bandolarında İcra Olunmak Üzere Asâkir-i Hazret-i Mülûkâne Muzıka Bandolarının Nizâmnâmesidir". **İ. D. 41045.**

¹⁰⁰ **İ. D. 41755.**

¹⁰¹ Mustafa Nuri Paşa, **a.g.e.**, C. IV, s. 297-298.

¹⁰² J. Deny, "*Redif*", **M. E. B. İ. A.**, C. 9, s. 666.

kuruluşundan itibaren süvâri birliklerini de kapsamıştır. 1843 Askerî Nizamnâmesi ile 5 senelik Nizâmiye süresinin ardından gelen Redif süresi, 7 yıl olarak belirlenmiş, terhis edilen erlerin yerine ilk etapta da redif birliklerinden asker alınması yoluna gidilmiştir. 1846'dan itibaren kur'a usulüne geçilmesiyle yeni bir askerlik kanunu hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Bu düzenleme ile birlikte her ordu bölgesi, muvazzaf alayların adedi kadar redif bölgelerine ayrılmış, her bir bölgede dört taburlu bir redif alayının kurulması uygun görülmüştür. Yapılan bu değişiklikle redif birlikleri artık yedek ordu konumuna girmiştir¹⁰³.

1869 Nizamnâmesi ile Nizâmiye süresi gibi rediflik süresi de bir sene kısaltılarak 6 seneye indirilmiştir¹⁰⁴. Nizamnâme ile altı senelik Redif sınıfı, 3 senelik Mukaddem (Birinci Sınıf) ve 3 senelik Tâlî (İkinci Sınıf) adlarıyla iki sınıf ve 240 taburdan oluşacak, bunun neferleri, Nizâmiye sürelerini tamamlayanlar ile kur'a isabet etmeyip yaşı askerlik çağını geçmiş olanlar ve Nizâmiye sürelerini bedelen ödeyenlerden oluşturulacaktı. 240 redif taburunun her biri 800 nefer olmak üzere, ülkedeki toplam redif sayısının 192.000 neferden ibaret olması kararlaştırılmıştır¹⁰⁵. Yalnız Abdülaziz devrinin sonlarına gelindiğinde (1876) kayıtlarda yaklaşık 120.000 redif askerine rastlanmıştır¹⁰⁶. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin arifesinde Müstahfız Sınıfı kaldırılıp Redife nakledildiğinden bu rakam 300.000'in üzerine çıkmıştır¹⁰⁷.

Redif, her an bir bölgeye sevk ve istihdam olunabilecek sınıftı. Bu yüzden redif neferleri, senede bir ay bağlı bulundukları Redif taburuna gelerek talim

¹⁰³ Çadırcı, *gös. yer.* Redif askeri teşkilâtının kuruluşu için bkz.: Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", **A.Ü. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergileri**, C. VI-II-XII, Sayı 14-23, ss. 63-75. Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif Asâkir-i Mansûre", **Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12 (1982), ss. 127-157.

¹⁰⁴ T. V., No: 1151, s. 1; 1157, s. 2.

¹⁰⁵ T. V., No: 1150, s. 1-2. C. A., No: 301, s. 1-3. İ. M. M. 1542. Mahmut Şevket Paşa, **a.g.e.**, s. 21. Bu nizamnâme ile 800 mevcutlu 120 redif taburu yerine aynı mevcuda sahip 240 redif taburu oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bilgi için bkz.: Suat İlhan "Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Yapı İçerisinde Tanzimat'ın Yeri", **Belleten**, C. LV, ss. 563-577.

¹⁰⁶ C. H., No: 3070, s. 1.

¹⁰⁷ Çadırcı, **a.g.m.**, s. 55-56. Mahmut Şevket Paşa, **a.g.e.**, s. 22-23.

yaparlardı¹⁰⁸. Örneğin İstanbul'da bulunan redif askerleri, Seraskerlik'te bulunan Süleymaniye Kışlası'na, karşı taraftakiler Beyoğlu'ndaki Mecidiye Kışlası'na, Üsküdar tarafındakiler ise Kuleli ve Selimiye Kışlaları'na sabahları gelerek saat 10:00'dan 12:00'ye kadar iki saat talim yaparlardı. Redif talimlerinde ayak, silah ve ateş talimleri üzerinde durulurdu. Redif askerleri talim dönemlerinde maaş ve tayinâtlarını alabilirlerdi¹⁰⁹. Redif askerlerinin elbise ihtiyaçları da bölgelerindeki redif depolarından temin edilirdi¹¹⁰.

İstanbul ve taşrada bulunan redif askerlerinin Mayıs ayında bir ay talim yaptırılmasındaki maksat, önceden öğrendiklerini unutmamaları, yeni usul ve kaidelerin uygulanmasını, icat edilen (iğneli) tüfeklerin kullanılmasını öğrenmeleri, bedel veren ya da ismine kur'a isabet etmeyenlerin askerlikten bîhaber olmamaları idi¹¹¹. Redif talimlerine katılan askerlere kurşunlu ve kurşunsuz fişenkler verilerek yaptıkları atışların yüzde kaçının isabetli olduğu kaydedilirdi¹¹². Yine redif askerlerinin eğitime çağırılması sırasında, kimlerin eğitime çağırıldığı, kimlerin katılıp katılmadığı yahut kimlerin o sene redif eğitiminden müstesna tutulduğu hakkında askerlerin redif tezkerelerine işaret düşülürdü¹¹³.

Sanâyi taburlarında Nizâmiye sürelerini tamamlayanlar, redif sürelerinde diğer redif askerlerinin senede bir ay yapmakta oldukları talimden muaf tutulmuşlardır. Ancak Mart 1874'ten itibaren bu muafiyetlikleri kaldırılarak talimlere çağırılmışlardır¹¹⁴.

¹⁰⁸ A.}MKT.MHM., 448/28, 448/50, 451/19. H. V., No: 35, s. 1; 39, s. 1; 41, s. 1.

¹⁰⁹ C. A., No: 381, s. 1-2; 393, s. 2; 399, s. 2; 402, s. 2; 403, s. 2; 585, s. 2; 587, s. 1; 590, s. 1; 591, s. 1; 593, s. 1-2. R. C. H., No: 1499, s. 1; 1891, s. 2; 1927, s. 1; 2145, s. 2; 2496, s. 1. İ. D. 46114.

¹¹⁰ C. H., No: 2678, s. 1. A.}MKT.UM., 560/51. Mukaddem ve Tâlî Redif askerleri, senelik bir ay talimleri sırasında devletten aldıkları eşya ve elbiselerini talimlerin sona ermesi ile redif depolarına teslim ederlerdi. Redif neferlerin çuhadan yapılmış elbiselerini 4-6 sene kullanmaları sağlanırdı. İ. D. 46670.

¹¹¹ C. H., No: 2505, s. 1. A.M.D. U.A. 59 No: 102.

¹¹² C. A., No: 599, s.

¹¹³ C. A., No: 597, s. 1.

¹¹⁴ "Sanâyi taburlarında ikmâl-i müddet-i nizâmiye ederek silk-i redife naklolunmuş efrâd bu seneye (1874'e) gelinceye kadar her sene bir ay efrâd-ı redifenin icrâ etmekte oldukları ta'limden müstesnâ idiyse de işbû Doksân sene-i Rûmî'sinin ibtidâsından itibaren efrâd-ı

1869'da Askeri düzenlemenin gereği olarak ordulara birer redif livasının tayini icap ettiğinden; I. Ordu'ya Miralay Abdullah Bey, II. Ordu'ya Miralay Hüseyin Bey, III. Ordu'ya Miralay Ahmet Bey, IV. Ordu'ya Miralay Mustafa Bey, V. Ordu'ya Miralay Muhlis Bey atanmıştır. Bosna Redif Alayı Miralaylığı'na ise Rüstem Bey tayin edilmiştir¹¹⁵. Ayrıca Nizâmiye alayları gibi her bir redif taburuna 1 Kolağası ve 4'er Mülâzım-ı Evvel tayin edilerek redifler için dâimî ve düzenli zâbitler bulundurulmuştur¹¹⁶.

Gerek redif neferleri gerekse askerlik çağına gelenler, ticaret yapmak amacıyla uzak ve yabancı bölgelere giderken hükümetten mürur tezkeresi almak zorundaydılar. Redif neferlerinin bu tezkereleri redif yüzbaşlarına mühürleterek bölgelerinden ayrılabilmelerine izin verilirdi¹¹⁷.

15 Şubat 1864'te padişaha sunulan ve 22 Şubat 1864'te Sultan Abdülaziz'in irâde buyurduğu karara göre, "Redif askerleri ümerâ, zâbitân ve ketebesinin bağlı bulundukları ordu, alay ve tabur daireleri içinde bulunan diğer ümerâ, zâbitân ve ketebe ile iki senede bir kez yer değiştirmeleri konusunda Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin kararnâmesi ve Kaymakam Paşa'nın tezkiresi uygulamaya geçirilmiştir¹¹⁸.

21 Eylül 1870 tarihinden itibaren Redif askerlerinden silah altına çağrılanlardan bedel vermek isteyenler için yeni bir usul getirilmiştir. Buna göre redif süreleri içerisinde iki diri ve donanımlı beygir beslenerek devlet ne zaman isterse teslim edenler bedelini vermiş sayılmıştır. Şayet ihtiyaç hasıl olmazsa, Müstahfız tezkeresinin alındığı zaman, yetiştirilen bineklerin redif taburlarına teslim edilmesi gerekmiştir. Bu uygulama ile hem redif askerlerinden ekonomik

redîfe-i sâire misillû ânların dahî ... ta'lîm ettirilmesi karâr-ı vâki' iktizâsından ... C. H., No: 2472, s. 2.

¹¹⁵ T. V., No: 1172, s. 1.

¹¹⁶ "Tensikât-ı Cedîde-i Askeriyye icâbınca Redif alaylarının kesbetmiş olduğu cesâmet üzerine bunlara Nizâmiye alayları misillû zâbitânının mükemmel ve muntazam bulunması irâde-i seniyye iktizâsından olmağla her tabura birer Kolağası ile dörder nefer mülâzım-ı evvel nasb ve ta'yîn edilmesi ..." R. C. H., No: 1442, s. 1.

¹¹⁷ "Ba'demâ gerek efrâd-ı redîfeden gerek isnân-ı askeriyye erbâbından taraf-ı âli-i hicâza gidecek ve berâ-yı ticâret sâir mahalle azîmet edecek olanların hükûmet-i seniyye tarafından mürûr tezkeresi almaksızın bir tarafa gitmemeleri ..." T. V., No: 945, s. 1.

durumu iyi olanların iş-güçlerine devam etmeleri, hem de redif süvâri ve topçularının binek ihtiyacının karşılanması hedeflenmiştir¹¹⁹.

Nisan 1871'den itibaren Nizâmiye ve Redif taburlarında bulunan Tüfenkçiler'in miktarı yeter derecede olmadığı için sayıları artırılmıştır. Kur'ada Tüfenkçilik sanatına aşina olanlar bir sene Tophâne'de eğitimlerinin ardından şehâdetnâme alarak Nizâmiye süreleri bitene kadar taburlara 30-50 kuruş maaşla gönderilmişlerdir. Redif tezkerelerini alanlardan isteyenler askerlik görevine devam ederek dışarıdan getirtilen Tüfenkçi Ustaları gibi maaşa bağlanmıştır¹²⁰.

1870'e gelindiğinde I., II., III., IV., ve V. Orduların her biri 4'er taburdan oluşmak üzere 6'şar VI. Ordunun ise 1 adet redif alayı bulunmaktaydı. 1876'da ise I. Ordu 7 Redif Alayı'na çıkmışken; II., III., IV. ve V. Ordular 6 alay olarak kalmış, VI. ordu 5 alay, VII. ordu ise 3 alaydan oluşmuştur¹²¹. 1870'te Ordularda yer alan redif alayı ve bu neferlerin nerelerden temin edildiği aşağıdaki tabloda gösterilmiştir: (Her redif Alayı 4'er taburdan, her tabur 8'er bölükten meydana getirilmiştir)¹²².

¹¹⁸ İ. D. 35567.

¹¹⁹ C. A., No: 382, s. 2-3; 383, s. 3; 384, s. 2; 385, s. 2. C. H., No: 3031, s. 2. "Efrâd-ı Redîfeden Taburu Silah Altına Alınacak Olduğu Halde Bedel Vermek İsteyenler İçin İttihâz Olunacak Usûlü Şâmil ve Beş Bendi Müştemil Nizâmnâme'nin 1. Bendi: "Asâkir-i redîfe efrâdından olup da mensûp olduğu tabûr silah altına da'vet olunduğu zaman bedel vermek isteyenler zîrde ta'yîn olunacak şerâite tevfiikan müddet-i redîfesi içinde genç ve dinç iki re's hayvan besleyecek ve işbû hayvanları taraf-ı devletten her ne zaman istenilür ise hemen i'tâ eyleyecek ve şâyet müddet-i redîfesi zarfında lüzûmu olmayıp istenilmez ise müstahfiz tezkiresini aldığı anda taburu merkezine teslim edecek ve hayvanları nezdinde bulundukça zedelemeyecek sûretle kendi umûrunda kullanabilecektir." İ. M. M. 1622.

¹²⁰ C. A., No: 381, s. 2-3.

¹²¹ D. S. 1293 (1876), Def'a 31, s. 89- 113. 1870 senesine ait redif alayları sayısı ve redif askerlerinin toplandıkları yer isimleri bölüm sonunda sunulmuştur.

¹²² 1870 Askerî Salnâmesine göre tablo haline getirilmiştir. S. A. 1287 (1870), ss. 34-381.

Tablo 2

Ordu Adı	Redif Alayı Sayısı	Redif Askerinin Alındığı Yerler
I. Ordu - İstanbul	6	İzmit, Karahisar, Eskişehir, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Konya ve Akşehir
II. Ordu - Şumnu	6	Şumnu, Silistre, Hazargırad, Edirne, İslimiye, Hasköy, Sofya, Niş, Filibe, Lofça, Bolu, Safranbolu, Koçhisar, Kastamonu, Ankara, Çankırı, Beypazarı, Çorum, Kırşehir, Yozgat ve Taşköprü
III. Ordu-Manastır	6 (ayrıca 2 adet Bosna Redif Alayı)	Manastır, Ohri, Vidin, Yanya, Yenişehir, Berat, Üsküp, Bezdin, Tiran, Piriştine, Drama, Siroz, Gümülcine, İzmir, Manisa, Tire, Kula, Aydın, Nazilli, Milas, Muğla, Binaluka, İzornik, Tiravnik ve Yeni Pazar
IV. Ordu-Erzurum	6	Harput, Malatya, Ergani, Zile, Tokat, Amasya, Erzurum, Erzincan, Arapgir, Karahisar, Kars, Oltu, Batum, Van, Diyarbakır, Lice, Cizre ve Maroya
V. Ordu –Şam	6	Şam, Humus, Kudüs, Nablus, Beyrut, Akka, Antakya, Lazikiye, Hama, Halep, Kilis, Urfa, Maraş ve Elbistan
VI. Ordu - Bağdat	1	Musul, Horasan, Bağdat, Süleymaniye, Revandüz, Kerkük ve Hülle Mevkileri

Avrupalı devletlerin asker sayılarını artırmaları üzerine Osmanlı Redif ve Müstahfız askerlerin tayini ile ilgili yeni düzenlemeler yapmıştır. 1872’de Osmanlı Devleti’nde her biri 700 neferden oluşan 137 tabur redif askeri bulunmaktadır. Bu askerlerin elbise ve silahları memleketlerinde yapılan depolarda saklı bulunmaktaydı. Oysa savaş sırasında Müstahfız askerlerin katılımı ile asker sayısı 1500-4000 rakamına ulaşmaktaydı. Bu yüzden tabur depolarındaki levazımat sayısı 700’den 2.000’e çıkarılmıştır¹²³. Bu düzenleme ile 1876’da 120.000 civarında olan redif askerlerinin tamamının elbise ve silah ihtiyaçları karşılanabilir durumdadır¹²⁴.

Ekim 1874’te Askerlik süresini tamamlayarak redif sınıfına geçenlerin gönüllülerinden 3 sene süreyle hizmet edecekleri bir İtfâiye Alayı kurulmuştur.

¹²³ R. C. H., No: 2061, s. 1.

¹²⁴ C. H., No: 3070, s. 1.

Elbise ve maaşları Nizâmiye askerleri gibi olan İtfaiye Alayındaki çavuşlara 125, bölük eminine 115, onbaşıya 110 ve neferlere 100 kuruş maaş verilmiştir¹²⁵.

Abdülaziz devrinin sonlarına doğru, Rusya ile savaş tehlikesinin baş göstermesi üzerine Müstahfız sınıfı kaldırılarak iki sınıflık redife, üçüncü bir sınıf eklendi. Her sınıf kendi içinde ikiye ayrıldı. Birinci kısımlar Nizâmiye hizmetinde bulunmuş, ikinci kısımlar ise bulunmamış erlerden kuruldu. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sırasında silah altına alınan redif tabur sayısı 429'u, nefer sayısı ise 343.000'i buldu¹²⁶.

I. 3. Müstahfız Kuvvetler

Yeniçeriliğin kaldırılmasından önce kale, hisar ve memleket muhâfazasında bulunan; kaldırıldıktan sonra da rediflikten sonraki askerlik hizmetiyle mükellef olan kuvvetlerdir¹²⁷. 1869 Askerî nizamnâmesi gereğince Sultan Abdülaziz devrinde 6 senelik redif hizmetini bitirenler, 8 senelik Müstahfız sınıfına geçerlerdi¹²⁸. Müstahfız neferler, askeri kayıt ve işlerden azade olup, Nizâmiye, İhtiyat ve Redif askerlerinin herhangi bir şekilde sevk edilmesi durumunda vatan ve memleketin korunması vazifesi ile ilgili olarak oluşturuldu. Maaş ve tayinlerini göreve çağrıldıkları zaman alırlardı¹²⁹.

¹²⁵ C. H., No: 2604 s. 2-3.

¹²⁶ Çadırcı, gös. yer. Mahmut Şevket Paşa, gös. yer. Redif askerleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Cahide Bolat, **Redif Askeri Teşkilâtı (1834-1876)**, A. Ü.. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2000.

¹²⁷ Pakalın, a.g.e., C. II, s. 630.

¹²⁸ T. V., No: 1149, s. 1-2; 1150, s. 1-2; C. A., No: 301, s. 1-3. Redif sürelerini tamamlayan neferlerin Müstahfız sınıfına nakledildiklerini gösteren tezkere örneği: "Müddet-i muayyene-i redifesini memdûhan ifâ ve ikmâl etmesiyle işbu tarihten itibaren sekiz sene müddet için sınıf-ı Müstahfıza nakledilmiştir. İşbu sınıfın vazîfesi Devlet-i 'Aliyye'nin asâkir-i nizâmiyye ve ihtiyâtiyye ve redîfiyyesinin cümleten ihzâr ve sevki halinde bulundukları memleketin muhâfazası maddesinden ibaret olmağla öyle fevkalâde bir ihtiyâcın zuhûrunda kendilerine silah verilip ve idâreleri için zâbitân ta'yîn olunup bunun hâricinde hiçbir sebep ve vesîle ile askerlikte istihdâmları ve ta'lîm ve te'allüm için ictimâları câiz olmayıp kendileri her türlü kuyûd-ı askeriyyeden vâriste ve ahâli-i sâire gibi olmaları bâ-irâde-i seniyye mukarrer olduğunu mübeyyin işbu tezkere i'tâ kılındı". T. V., No: 1150, s. 2. C. A., No: 301, s. 4. R. C. H., No: 1258, s. 2.

¹²⁹ T. V., No: 1151, s. 1; 1157, s. 2.

Osmanlı Devleti'nde Nizâmiye, Redif ve Müstahfız kuvvetlerin yanı sıra savaş zamanlarında askere çağrılacak başıbozuk alaylar ve diğer taraftan da bu tarihlere kadar normal askere alma kanununa dahil edilmemiş olan, vergiye bağlı eyaletlerin askerleri de epey bir yekûn teşkil etmekteydi. Bu eyaletler Avrupa'da Sırbistan, Yukarı Arnavutluk, Bosna ve Hersek (1864'e kadar, bu tarihten itibaren Bosna'da Nizâmiye alayları teşkil edilmiştir.); Afrika'da Mısır, Trablus ve Tunus. Bu güçler hem zamanın siyasi şartlarına hem de üstüne gidilecek düşmana bağlı olarak ortaya çıkmışlardır. Ortalama kontenjanları 100.000 civarındadır. Başıbozuk alaylar ise, savaş zamanlarında orduya katılan Müslüman gönüllüler, Kavaslar (yaya jandarma), Seymen (atlı jandarma), Dobruca ve İzmit Tatarları ile Anadolu göllerinin etrafına yerleşmiş olan Kazaklardır ki bunların ortalama adedi 60.000'dir¹³⁰.

Sultan Abdülaziz devrinde genel olarak Osmanlı ordusunun miktarları hakkında farklı sonuçlar çıkmasına rağmen bunlardan bazılarını baktığımızda şunları görmekteyiz. Örneğin Temmuz 1864'te Bâb-ı Âlî Tercüme Odası hulefâsından Mehmet Şevki'nin Osmanlı ve Avrupa ordularının miktarını gösteren raporu şu şekildedir¹³¹:

Tablo 3

Devletin Adı	Sefer Vakti	Hazar Vakti	Hazar Vakti Ahalinin Binde Kaçının Asker Olduğu
Osmanlı	400.000	200.000	5,5
Fransa	600.000	467.000	12,5
İngiltere	539.000	99.000	13,1
Avusturya	632.000	399.000	8,5
Prusya	500.000	200.000	11,6
Rusya	868.000	578.000	9,1
Almanya	435.320	304.162	19,1

¹³⁰ Ubicini, **a.g.e.**, s. 421-423. Başıbozuk Alaylar ordunun aslî kuvveti ile karıştırılmaz, yardımcı asker suretinde ayrı silah ve teçhizat ile ayrı kumandanlar idaresinde görev alırlardı. 1877-1878 Rus Harbinde başıbozukların düzensizliği iyice ortaya çıkmış ve bunlardan yararlanma usulü o tarihten itibaren terkedilmiştir. Pakalın, **a.g.e.**, C. 1, s. 164. Ahmet Mithat, **Üss-i İnkılap**, II. Kısım, s. 288.

¹³¹ Osmanlı Devleti ve Fransa'nın bu tarihteki tüm askeri bu rakamlardan ibaret olup bazı devletlerin bunun dışında sömürgelerinden asker temin edebildiği kaydedilmiştir. Bunlar, İngiltere'nin 280.466, İspanya'nın 38.200, Portekiz'in 8.200 ve Felemenk'in 25.200'dür. Mehmet Şevki, "*Avrupa Devletlerinin Mukâyese-i Kuvve-i Askeriyyeleri*", **Mecmûa-i Fünûn**, No: 26-28.

İtalya	400.000	200.000	9,2
Belçika	84.000	40.115	9,0
Danimarka	80.000	22.900	9,4
Yunan	B	9.600	9,0
Felemenk	130.000	58.500	24,0
Portekiz	50.000	19.500	7,1
İspanya	232.700	151.600	12,0
İsveç	B	7.000	2,0
Norveç	23.600	14.200	9,5
İsviçre	179.730	B	B

1869'a gelindiğinde ise bir Alman gazetesi haberine göre Düvel-i Muazzama'nın nüfûsu, askerî kuvvetlerinin dağılımı ve toplam asker miktarı şu şekildedir¹³²:

Tablo 4

Ülke	Nüfusu	Nizâmiye Askeri süresi	ve İhtiyat Askeri ve Süresi	Müstahfız Askeri süresi	ve Toplam Asker ve Askerlik süresi
Fransa	40.500.000	400.000 nefer	328.000 nefer	330.000 nefer	1.508.000 nefer
Kuzey Almanya	30.000.000	-	-	-	-
Avusturya	36.000.000	320.000 nefer 3 sene	350.000 nefer 4 sene	370.000 nefer 5 sene	1.060.000 nefer 12 sene
İngiltere	29.000.000	255.000 nefer 3 sene	545.000 nefer 7 sene	200.000 nefer 2 sene	1.053.000 nefer 12 sene
		188.000 nefer	314.000 nefer	-	502.000 nefer 12 sene

Yine savaş halinde Rusya 1.226.000, İsviçre 200.000, İtalya 400.000, Flemenk 100.000, Danimarka 48.000, İsveç 120.000, İspanya 84.000, Yunanistan 40.000 asker toplama kapasitesinde idi¹³³.

Avrupalılar bu tarihlerde “Sulh istersen savaşa hazır ol” diyerek asker sayılarını devamlı artırma cihetine giderken, Osmanlı gazeteleri bu duruma tepki

¹³² T. V., No: 1162, s. 1-2.

¹³³ C. A., No: 329, s. 3-4.

göstermiştir¹³⁴. Nitekim, 1875'e gelindiğinde Alman askerleri 1 milyon üzerinde bulunmakla başı çekmiş, yine artışını sürdüren Rusya onu takip etmiştir¹³⁵. Buna karşın Osmanlı askerî kuvvetlerine bakıldığında, Abdülaziz devrinin sonunda 1869 Nizamnâmesiyle hedeflenen rakamlara ulaşılmış olup, Nizâmiye neferi sayısı 170.000, Redif kuvvetler (Müstahfız'ın da katılımıyla) 340.000 civarında idi. Başıbozuk alaylar ve yardımcı kontenjanlar ile savaş zamanında bu rakam rahatlıkla 600.000'in üzerindeydi¹³⁶ ki bu miktar 1869 Askerî Tensikâtı'nda yaklaşık olarak hedeflenen 700.000 rakamına yakındır. Nitekim Sultan II. Abdülhamid 20 Mart 1877 tarihinde Meclis-i Mebûsânı açış konuşmasında Sırbistan ve Karadağ Olaylarını bertaraf etmek için 700.000 askeri silah altına aldığını ifade etmiştir¹³⁷.

I. 4. Diğer Askerî Kuvvetler

I. 4. 1. Rikâb Bölükleri

Padişahların sefere gidişleri sırasında özel koruma görevinde bulunan rikâb-ı hümayûn solakları, yeniçeri ocağına bağlı her biri 100'er neferden ve dört cemaat şeklinde oluşturulmuş bir askerî gruptu¹³⁸. Rikâb solakları teşkilâtı 1687-88 tarihinde kaldırılmış ise de sonradan tekrar ihdas edilmiş, Mayıs 1829'da tamamen kaldırılarak "Hademe-i Rikâb-ı Hümayûn" adı ile bir bölük vücuda getirilmiştir¹³⁹.

Sultan Abdülaziz, kendi maiyyetinde bulundurulmak üzere Mart 1864'te "Rikâb-ı Hümayûn Bölükleri" adıyla 5 bölük piyâde ve 4 bölük süvâri askeri

¹³⁴ C. H., No: 2623 s. 1.

¹³⁵ R. C. H., No: 2457, s. 3.

¹³⁶ C. H., No: 2468, s. 1. Sultan Abdülmecid devrinde girilen 1843 Askerî Tensikâtı ile muntazam kuvvetler 150.000 nizâmiye askeri ve 90.000 rediften ibaretti. Diğer birliklerin de katılımıyla bu rakam 300-400 bin civarında idi. Dolayısıyla Sultan Abdülmecid dönemi ile kıyaslandığında Sultan Abdülaziz devrinde asker sayısının yaklaşık bir buçuk katına çıkarıldığı görülmektedir. İ. M. M. 1542. Eugene Morel, **Türkiye ve Reformları**, s. 185-186.

¹³⁷ Y. EE. 71 / 25.

¹³⁸ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı**, s. 447.

bulundurulmasını emreden bir nizam yayınlattı¹⁴⁰. Buna göre: Piyâde bölükleri; 1 yüzbaşı, 1 mülâzım-ı evvel, 1 başçavuş, 1 bölük emini çavuş, 4 onbaşı ve 40 nefer olmak üzere 48 kişiden oluşacaktır. Piyâdelerin Birinci Bölüğü Topçu, İkinci ve Üçüncüsü Zuhaf, Dördüncüsü Talî'a, Beşincisi ise Saf Piyâdesi olup toplam 240 kişiden oluşacaktır. Her bölük ait olduğu sınıfın elbisesini giyecektir.

Süvârî bölükleri; 1 yüzbaşı, 1 mülâzım, 1 çavuş, 2 onbaşı ve 20 nefer olmak üzere 25 kişiden oluşacaktır. Birinci Bölüğü Topçu, İkinci Bölüğü Sipahi, Üçüncüsü Ejder, Dördüncüsü Saf Süvârîsi olup toplam 100 kişiden oluşacaktır. Her bölük ait olduğu sınıfın elbisesini giyecektir. Bu bölüklerin neferleri; ordulara gönüllü yazılanlar, kur'a isabet edipte mezuniyet müddetleri olan 20 günün sonunda edebîyle askerlik mesleğine katılanlar, görev süresinde hiçbir kötü davranışı olmayanlar ve Nizâmiye süresi olan 5 seneyi tamamladığı halde askerlikten ayrılmamak için istibdâl tezkerelerini terk edenlerden alınacaktır.

Gönüllü olarak yazılmış olanlar, isimlerine kur'a isabetiyle askerlik mesleğine katılanlara tercih olunacaktır. Gerek gönüllü gerek kur'a ile yazılmış olanların içinde okuyup yazması bulunanlar diğerlerinden üstün tutulacaktır. Kur'a ile askerliğe katılanlardan muharebelerde şecaati ve yararlılığı görülenler gönüllü olarak yazılanlardan üstün tutulacak ve gönüllülerden muharebelerde şecaati görülenler ise bunların hepsinden önde tutulacaktır.

Bölüklere yazılacakların boyları iki zira' altı parmaktan kısa olmayacak, tam 5 sene hizmet etmek için kabul edileceklerdir. 5 sene sonunda ayrılmak isteyenler rediflik hizmetinden muaf olmak üzere hizmet tezkerelerini alacak, devam edenler ise 5 sene daha görev yaptıktan sonra, - 5 senelik Nizâmiye süreleri de dahil tutulacağından- 15 senelik görevleri sonunda emekli sayılacaklardır. Bölüklerdeki neferler 80, onbaşılar 100, çavuşlar 120, başçavuşlar 140, mülâzımlar 400, yüzbaşılar 600 ve kolağası 900 kuruş maaş alacaklardır¹⁴¹.

¹³⁹ Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 46.

¹⁴⁰ **Târih-i Lûtfî**, C. X, s. 117.

¹⁴¹ **T. V.**, No: 738, s. 1-2. **C. A.**, No: 7, s. 2. **T. A.**, No: 460, s. 2-3.

I. 4. 2. Zabtiye Teşkilâtı

Zabtiye, zâbıta ile alakalı askerî teşekkül hakkında kullanılan bir tabirdir. Eskiden zâbıta işleri İstanbul'da Yeniçeri Ağaları ile Kaptanpaşalar, Bostancıbaşılar; taşralarda Beylerbeyiler, Sancakbeyleri ve Mütesellimler tarafından görülürken 1846'da bir tabur zabtiye şeklinde İstanbul'da Zabtiye Nezâreti kurulmuştur. Vilayetlerde ise Tüfenkçi Başı veya Yüzbaşılık adlarıyla vali yahut mutasarrıflara bağlı hizmetliler şeklini almıştır¹⁴².

Tanzimat'tan sonra 1869 Nizamnâmesi ile yetki ve sorumlulukları belirlenen bir Zabtiye Teşkilâtı vücuda getirilmiştir. Silahlı bir teşekkül olduğu için Seraskerliğe bağlanmış olan Zabtiye Teşkilâtı, tam bir askerî teşkilât gibi bölük, tabur ve alaydan oluşturulmuş, sonradan Jandarma adını almıştır¹⁴³. 1874'e gelindiğinde Zabtiye Nâzırı Hüsnü Paşa zamanında, İstanbul ve taşrada tabur-bölük şeklinde yer alan Zabtiye'nin tüm zâbitleri Zabtiye Nezareti'nden tayin edilir olmuştu¹⁴⁴.

Aslında Zabtiye askerleri için alay sistemine Haziran 1861'de geçilmeye başlanmıştır. İlk etapta Rumeli'de Zabtiye Alayı teşkil edilerek Alayın başına Miralay Selim Bey getirilmiştir. Bu uygulama ile taşralarda bulunan Zabtiye askerlerinin daha güvenli ve düzenli bir ortamda bulundurulması hedeflenmiştir. Alay ve neferlerin taksimi şu şekilde olmuştur: *"1 Alay 3 Taburdan, 1 Tabur 5 Bölükten, her bölük ise süvâri ve piyâde karışık olmak üzere 112 kişiden oluşacaktır. Böylece her alayda zâbitlerde dahil toplam 1.691 asker bulunacaktır."* İleride ülke içerisinde bulunan tüm Zabtiye Alayları'nın bu örnek çerçevesinde alay düzenine geçirilmeleri tasarlanmıştır¹⁴⁵. Nitekim aynı ay

¹⁴² C. H., No: 2524, s. 1; 2525, s. 1.

¹⁴³ Pakalın, a.g.e., C. III, s. 644. Zabtiye Teşkilâtı, günümüz polis ve jandarmasının yaptığı görevi üstlenmiştir. Kuruluş ve işleyişi bakımından daha çok jandarmayı andırmakla birlikte, vali ve kaymakamların denetimlerinde olmaları ve polis hizmeti görmeleriyle dikkat çekmektedir. Çadırcı, "Tanzimat", **Osmanlı**, C. 6, s. 187.

¹⁴⁴ C. H., No: 2524, s. 1; 2525, s. 1.

¹⁴⁵ T. V., No: 614, s. 1-2.

içerisinde Bağdat Eyaleti Zabtiye Askerleri'nde de aynı nizamı tatbik etmek amacıyla Şibli Paşa tayin edilmiştir¹⁴⁶.

Zabtiye Nezâreti'ne bağlı zabtiye neferleri, şüphelilerin takip edilip yakalanması, mahkumların sevki, kol gezme, pasaport memurlarına yardım, kur'a ve redif neferlerini toplama, silah kontrolü, intihar, kaza, edebin temini, ahâlinin huzur-asayışı ve hırsızlık gibi daha çok sivil meselelerle yükümlü idi¹⁴⁷. Zabtiye askeri bulunduğu bölgenin mülkî memuru kabul edildiğinden mülkî amirlere bağlı olarak onların güvenlik konusundaki emirlerini yerine getirirlerdi¹⁴⁸.

1863 (h.1280)'den önce taşralarda görev yapan zabtiye binbaşılarının ikamet ettikleri yerlere "kapualtı" ve kendilerine "bölükbaşı" denilmekteydi. 1863'te yapılan askeri düzenleme ile jandarma askerlerinde yapılan isimlerde de değişiklikler olmuştur. Zabtiye İdare Meclisi'nin görüşü çerçevesinde bundan böyle binbaşıların ikamet yerlerine "zâbıta", yüzbaşılarının başında bulunduğu karakolhâneye "zâbit merkezi", çavuş, mülâzım ve onbaşılarının başında bulunacağı karakolhâneye ise "mevki-i zâbıta" denilmesi kararlaştırılmıştır¹⁴⁹.

1865'te Dersaadet Zabtiye Askerleri üç bölük süvârî ile altı tabur piyâde ve iki alaydan ibaretti. Tüm ülkede beş zâbıta dâiresi bulunmaktaydı. Bir zâbıta dairesi, bir taburdan oluşmamakta dağınık olarak birkaç tabur askerini içerisinde barındırmaktaydı. Bu durum ise bazı karışıklıklara yol açmaktaydı¹⁵⁰. Bu yüzden İstanbul civarındaki bazı kazaların idaresi Zabtiye Müşîrliğine bırakılmış, bu kazaların mülkî ve mâlî işlerinin düzenlenmesi için "Meclîs-i İdâre-i Livâ-i Zabtiye" adıyla Bâb-ı Zabtiye'de bir meclis açılmıştı. 1865'te bu meclisle isim benzerliği olan, taşra ve İstanbul zabtiyesinin askerî işleri ve nizamı için daha

¹⁴⁶ T. V., No: 614, s. 2.

¹⁴⁷ R. C. H., No: 1204, s. 1-2; 1309, s. 1; 2329, s. 2; 2372, s. 3; 2446, s. 1; 2469, s. 2. T. V., No: 1033, s. 1-2; 1111, s. 1. Örnek bir olay: Nafia dükkanına girerek kasa kilidini kırıp parayı çalmak üzere iken Zabtiye askerleri tarafından yakalanan Nikola ve Vasil adlı iki nefere üçer sene, ve yakalanmaları sırasında askerlere silah çeken arkadaşları Corci'ye ise dört sene Tersane'de kürek cezası verilmiştir. Ülke içerisinde verilen cezalar ve ne sebeple verildiklerine dair geniş haberler gazetelerde geniş olarak yer almıştır. Genellikle suçlulara hapis ve kürek cezası verilmiştir. T. V., No: 614, s. 3.

¹⁴⁸ Düstûr 1289, İkinci Bölüm, s. 740.

¹⁴⁹ İ. D. 34760.

önceden teşkil edilen “Meclis-i İdâre-i Zabtiye”nin adı “Meclîs-i Fırka-i Zabtiye” olarak değiştirilmiştir¹⁵¹.

Zabtiye Dâiresi, doğal afet ve salgın hastalık zamanında fukarâ ve kimsesizlere yardım ederlerdi. 1865 yılında İstanbul’da ortaya çıkan kolera salgınında Zabtiye askerleri gösterdikleri çaba nedeniyle Osmânî ve Mecidiye nişanlarıyla ödüllendirilmişlerdir. Ödül töreninde sadrâzamın yapmış olduğu konuşma zabtiye neferlerinin konum ve önemini açıkça ortaya koymaktadır: *“Padişahımızın iki sınıf askeri vardır: Birisi Nizâmiye askeridir ki, hepsi memleketin muhâfazasına ve ahâlînin huzurunun sağlanmasına memurdur. İkincisi Zabtiye askerleridir ki, ahâlîden her birinin tek tek mal, can ve huzurlarını muhâfaza eder. Bu iki sınıf askerden her biri görevli oldukları hizmette gayret gösterdikçe padişahımızın iltifâtına mazhar olurlar. Sizler, Allah tekrarını göstermesin, yaygın olan kolerada ahâlîye yardım gayesiyle gösterdiğiniz fedâkarlık nedeniyle bu iftihar nişanlarına nâil oldunuz. Bundan sonra da ahâlînin muhâfazası için gayret ediniz.”*¹⁵²

Osmanlı Devleti’nde askerlerin halk gözündeki itibarının son derece olumlu olduğuna bir başka örnek olarak şunu verebiliriz: 1872’de Antalya’da meydana gelen bir deprem, büyük kayıplara yol açmıştır. Bu tarz durumlarda ahâlî, ileri gelenler ve memurlardan yardım toplanırdı. Bu depremdeki zararların kaldırılabilmesi amacıyla en çok yardım eden zümre yine askerler olmuştur. Bu durumdan memnun kalan halk askerlere dualar okumuşlardır¹⁵³.

13 Nisan 1865’te 14 maddelik “Umur-ı Zaptiye-i Teftişîye Memurlarının Suret-i Teşkiline Dair Nizamname” yayınlanarak yeni bir görev olan zabtiye teftiş memurları atanmıştır. Buna göre: Teftiş memurları birincisi Zabtiye Yüzbaşı

¹⁵⁰ İ. D. 37396.

¹⁵¹ “... bâ-irâde-i seniyye müceddiden Bâb-ı Zabtiye’de bir meclîs teşkil olunmasına mebnî, meclis-i mezkûr ile taşra ve Dersaâdet asâkir-i zabtiyesinin tesviye-i umûr-ı askeriyye ve nizâmiyyesiçün mukaddemâ teşkil olunmuş olan Meclîs-i İdâre-i Zabtiye beyninde nefy-i iltibâs edilmek üzere meclis-i askerî-i mezkûra Meclis-i Fırka-i Zabtiye ta’bîr olunması ...” T. V., No: 808, s. 1.

¹⁵² T. V., No: 831, s. 1. C. A., No: 109, s. 3.

¹⁵³ C. A., No: 495, s. 1.

üstünde, ikincisi Yüzbaşı, üçüncüsü Mülâzım-ı Evvel, dördüncüsü Mülâzım-ı Sâni derecesinde olmak üzere nizâmiye sùrelerini suç işlemeden bitiren ehliyetli ve okur-yazarlardan oluşturulmuştur. Teftiş memurları 20-45 yaşları arasında sağlam vücutlu olanlardan seçilmiştir. Birinci sınıfa yazılacaklar daha önce askerî ve mülkî hizmetlerde bulunmuş yazışmaya aşına tecrübeli kişilerden seçilmiş, diğer sınıfların da en az bir vukuatı kaydedip anlatabilecek ehil ve gösterişli kişiler olmalarına özen gösterilmiştir. Bu memurların görevi iki sene olarak belirlenmiş yalnız kendilerini ispat ettiklerinde görevlerine devam etmişlerdir¹⁵⁴. Zâbita Müdürlüklerinde bulunacak ikişer adet birinci sınıf ve yeterli miktarda diğer sınıf teftiş memurlarının, Zabtiye Merkez Dâirelerinde bulunacak bir adet ikinci sınıf ve yeterli miktarda diğer teftiş memurlarının, Zabtiye Karakolhanelerinde bulunacak olan dördüncü ve üçüncü sınıf teftiş memurlarının görevleri ise şu şekilde belirlenmiştir: Zabtiyelerin asıl görevleri olan suç ve cinayetleri engellenmek, faillerini aramak, şüphelileri tahkik edip ifadelerini almak ve kaydetmek, polise ait olan istihbârat işleri, ülke düzenini korunmak ve memleketi muhafaza etmek, her çeşit devlet vergi ve gelirlerini koruyup gözetlemek, zabtiye askerlerinin hizmetlerini yerine getirip getirmediklerine nezâret etmek, hazırlanmış jurnalleri mühürlemek¹⁵⁵.

1869'da Zabtiye Askerleri hakkında da bir nizamnâme yayınlanarak Zabtiye Teşkilâtı yeni bir şekle konulmuştur. Zâbitanın görev ve hizmetleri, yetki ve sorumluluklarının hukuki bir çerçeveye içine alındığı bu nizamnâme ile: Her vilayetin sùvâri ve piyâde zabtiye askeri bir alay itibar olunmuş (1. madde); Her zabtiye alayı taburlara, taburlar bölüklere, bölükler de takımlara ayrılmıştır (2.

¹⁵⁴ Vech-i Tahlîf: (Yemin Sùretleri) "Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî'ye sadâkat ve tanzîmât-ı memlekete ri'âyet edeceğime ve me'mûr olduğum hizmetlerin cûmlesinde zâbitânıma itâ'at ve kendüme emânet olan nüfûz-ı me'mûriyeti cemî' ahvâlde hakkâniyete sarf ile istikâmet üzere hareket eyleyeceğime Allah Teâlâ'nın ism-i celîline kasem ederim." **Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Evrakı** (Bundan sonra **Y. EE.** şeklinde kısaltılacaktır) Dosya/Gömlek: **36 / 7**.

¹⁵⁵ Birinci Sınıf olanlara 1.000 kuruş, İkinci Sınıfa 600, üçüncü sınıfa 400 kuruş, dördüncü sınıfa 350 kuruş verilmiştir. Elbiseleri zabtiye zâbitleri gibi: yakalarının beyaz sırmadan işlenmiş bir dal kenarında birinci sınıfa yine sırmadan üç, ikincisine iki, üçüncü sınıfa bir yıldız konulmuştur. Dördüncü sınıf yıldızsız olup sadece bir dal olacaktır. Sınıfına göre birden dört kata kadar beyaz

madde). Her tabur en az iki en fazla on bölükten; her bölük en az beş en fazla on takımdan oluşmuştur (3. madde). Her süvâri takımı 4, piyâde takımı 8 neferden ve kolvekili ve kolvekili muavini adıyla ikişer zâbitten ibaret kabul edilmiştir (4. madde). Her süvâri bölüğü altmış, piyâde bölüğü yüz neferi aşmamak üzere Bölük Ağası, Bölük Ağası muavini ve Jurnal Emini unvanıyla üçer zâbitin idaresine verilmiştir (5. madde). Her sancakta bir tabur zabtiye askeri olup kazalarda ise bir bölük yer almıştır. Her vilayetin Alay Beyi ve İdare Emini vilayet merkezinde yer almış, sancaklarda birer tabur ağası, kazalarda ise birer bölük ağası bulunmuştur (6. madde)¹⁵⁶.

Zabtiye askerliğinin süresi 2 sene olup Zabtiye mesleğine dahil olanlara sürelerini tamamlama şartı getirilmiştir (8. madde). Zabtiye askerliğine yazılacak neferlerin sağlıklı, iyi ahlaklı ve 20-50 yaşları arasında olması karara bağlanmıştır (9. mmade). Alayların bulunduğu Vilayet merkezlerinde bir Alay Meclisi, taburların bulunduğu sancak merkezlerinde bir tabur meclisi yer almıştır (10. madde). Zabtiye askerlerinin maaşları görevli oldukları bölgenin rayicine göre ödenmiş, süvâri neferlerinin aylığı piyâdeninkinden dörtte bir oranında fazla olmuştur (11. madde). Jurnal Eminlerine 150-200, Bölük Ağaları ve Hesap Eminlerine 400-500, Tabur Ağaları ve İdare Eminlerine 750-1000 ve Alay Beylerine 1500-2500 kuruş arası maaş tahsis edilmiştir (13. madde).

Piyâde Zabtiye askerlerine 1 tüfenk, 1 kasatura ve 1 tabanca; Süvâri Zabtiye askerlerine 1 filinta, 1 tabanca ve 1 kılınç devlet tarafından verilmiştir (16. madde). Ayrıca Zabtiye askerlerine senede bir kez 1 setrî, 1 pantolon, 1 fes; üç senede bir yağmurluk;. Yine her sene piyâdelere iki çift kundura, süvâriye bir çift çizme verilmiştir (17. madde). Süvâri askerinin hayvanları kendilerine ait olup masrafları da kendilerince karşılanmıştır (19. madde). Jurnal Eminlerine kadar olan zabtiye askerleri, Alay Beyleri tarafından; tabur ağalarına kadar olan

sırmadan gaytan kordonlar verilecektir. Silahları bir mecden ibâret olup dördüncü sınıfına gece hizmetlerinde taşımaları için bir de rovelver tabanca verilecektir. **Y. EE.. 36 / 7.**

¹⁵⁶ **T. V.**, No: 1104, s. 1. **C. A.**, No: 284, s. 2. **R. C. H.**, No: 1176, s. 1.

zâbitler, Vilayetin valisi tarafından; Tabur ağaları ve alay beyleri ise Zabtiye Müşîrlîği'nin tasdikiyle tayin edilmiştir (20. madde).

30 seneyi tamamlayan zabtiye nefer ve zâbitleri emekli maaşı ile görevi bırakabilirlerdi. 30 seneyi tamamlamadığı halde görev sırasında hasta ve sakatlananlar uygun bir maaşla emekli edilirdi. Hizmet sırasında vurularak vefat edenlerin oğul ve eşlerine maaşlarının yarısı verilirdi (27-29. maddeler)¹⁵⁷.

1870'de ise Zabtiye İdaresi hakkında 101 maddelik bir nizamnâme yayınlanmıştır. Buna göre: Zabtiye Müşîriyetinin idâresi Dersaâdet, Beyoğlu, Üsküdar ve Çekmece adıyla 4 mutasarrıflığa; Galata, Adalar, Kartal, Fatih, Eyüp, Yeniköy, Beykoz ve Çatalca adıyla 8 Kaymakamlığa; Küçük Çekmece, Su yolu, Terkos, Gökboz ve Şile adıyla 5 Müdürlüğe ayrılmıştır (1. madde). Bâb-ı Zabtiye, Devâir-i Meclis-i İdâre, Meclis-i Fırka-i Zabtiye, Teftiş Dâiresi ve Hapishâne İdaresi olmak üzere 4 idareye ayrılmıştır (2. madde). Mutasarrıflıklar birer mutasarrıf ve birer mutasarrıf muavini ile birer katip ve yeterli sayıda memurdan oluşmuştur (7. madde). Meclis-i İdare, Dersaâdet ve mülhakâtının idarelerine ait mülkî ve mâlî işlere bakmıştır. Zabtiye askerleri için gerekli yiyecek, giyecek ve levâzımâtın icrası bu meclisin görevli olmuştur (13. ve 14. maddeler). Meclis-i Fırka-i Zabtiye, zabtiye zâbit ve neferlerinin seçimi ile görevlidir (18. madde). Zâbita memurunun vazifesi: Müşîrlikten gelecek evrakların inceleyip yürürlüğe koymak, yangın söndürmede bulunmak, aranan adamları bulmak ve meclis kararıyla memleketlerine gönderilecek kişileri sevk etmek şeklinde belirlenmiştir (19. madde). Hapishâne müdürlerinin gündüz ikisi, gece nöbetle birisi hapishâne dairesinde bulunmuş, hapishânede gardiyan ve temizliklerin denetimi ile bunlar sorumlu tutulmuştur (28. madde)¹⁵⁸.

Ellerinde intihâbnâme-i resmî olan zabtiye askerleri askerlik hizmetinden muaf olurlardı. Fakat bazı zabtiye neferleri zâbitlik rütbesi aldıktan sonra bu izni

¹⁵⁷ T. V., No: 1104, s. 2-3. C. A., No: 284, s. 2-4. Bu nizamnâmenin tamamı ayrıca daha sonra yapılan ekleri hakkında bkz.: **Düstûr 1289**, İkinci Bölüm, ss. 728-773.

¹⁵⁸ T. V., No: 1197, s. 1-2. C. A., No: 321, s. 2; 322, s. 3. 101 maddenin tamamı için bkz.: T. V., 1197, s. 1-2; 1198, s. 1-2; 1199, s. 1-2. R. C. H., No: 1354, s. 1-2; 1355, s. 1-2; 1356, s. 2; 1357, s. 1-2; 1358, s. 1-3.

suistimal ederek istifa ettiklerinden Mart 1870'te yeni bir karar çıkarılmıştır. Buna göre; Zabtiye askerliğinde zâbitlik rütbesine ulaşanların 10 sene hizmet etmedikçe istifaları kabul edilmeyecektir. Şayet bu süre tamamlanmadan herhangi bir mazeretle istifa eden veya ihraç edilenler olursa askerlik hizmeti için kur'aya katılacaklar, isimlerine kur'a isabet ederse Nizâmiye askerliği yapacaklardır¹⁵⁹.

Emniyet ve güvenliğe ihtiyaç olan bölgelerde Zabtiye karakolhâneleri inşa edilirdi¹⁶⁰. Bu karakolhâneleri, ülke içerisindeki nizamın muhâfazası ve asayişin sağlanmasında önemli bir role sahipti. 1868 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde Dersaâdet Zabtiye Alayı, zâbitler de dahil 2.627 neferden ibaretti. Bunun 1.217 neferi Zabtiye Dâiresi ile Dersaâdet ve bilâd-ı selâsede bulunan 5 zâbitada; geri kalan 1.410 neferi ise mevcut olan 194 karakolhâne ile saray-ı hümayûnun korunmasında görev almaktaydı. Uzak bölgelerde başıbozuk ve mahpus kişilerin yakalanıp getirilmesi ve başkentin birçok yerinde asayişin sağlanması ile karakolhânelerdeki kişiler sorumlu olmuştur. Karakolhânelerin çoğunluğu ise 4-5 neferden ibaret olup belirlenen görevi yerine getirme konusunda sayı itibarıyla eksik kalmışlardır. Bu yüzden Ağustos 1868'de, karakolhânelerin ayrıca içinde bulunan neferlerin sayısı ve ülke içerisindeki dağılımını artırmak amacıyla; 14 bölgede yeni karakolhâne açılması ve mezkûr alaya 1.082 nefer daha eklenmesi kararlaştırılmıştır. Yine İstanbul'un güvenliği için görev almış olan 4 tabur asâkir-i şâhânenin bölgelerindeki asayiş vazifeleri, asâkir-i zabtiye idaresine devredilmiştir¹⁶¹.

1868'de mevcut zabtiye asker ve merkezleri adedi ile yeni asker-karakolhânelerin ilavesini gösterir tablo:

¹⁵⁹ Nizamnâme Fıkrası: “İsnân-ı askeriyyeye dâhil oldukları halde asâkir-i zabtiye zâbitliği intihâbnâmesini istihsâl edenlerin on sene hizmet etmedikçe isti'faları kabul olunmaz ve bu müddetten evvel ma'zeret-i meşrûa üzerine isti'faları kabul olunanlar veyahut me'mûriyyetlerinden tardını mûcib cünha ile müttehim olanlar me'mûriyyet-i zabtiyeden ihrâcları tarihinden itibâren kur'aya idhâl olunur.” T. V., No: 1234, s. 1. **Şûrâ-yı Devlet Bâb-ı Seraskerî** (Bundan sonra **Ş. D. B. S.** şeklinde kısaltılacaktır) **607/24. A.M.D. U.A. 57**, No: 418.

¹⁶⁰ T. V., No: 1027, s. 1.

¹⁶¹ **İrâde Şûrâ-yı Devlet** (Bundan sonra **İ. Ş. D.** şeklinde kısaltılacaktır.) **479**.

Tablo 5

DERSAÂDET ZABTİYE ALAYI				
	Süvari ve Piyâde Adedi	Görev Aldıkları Merkez	Eklenilen Nefer	Eklenilen Karakolhâne
Bâb-ı				
Zabtiye Taburu	730	37	256	6
Fatih Taburu	515	51	212	4
Beyoğlu Taburu	528	53	236	-
Beşiktaş Taburu	432	44	179	-
Üsküdar Taburu	422	36	199	4
Toplam	2627	221	1082	14

Bu artışa gidilmesindeki en önemli sebep, eskiden tüm ülkede 400 karakolhâne varken bunun sayısının zamanla 221'e inmesi, bu yüzden suç oranı ve fenalıkların artmasıdır. Yeni eklenen karakolhâne ve zabtiye askerleri ile bunun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Karakolhânelerde bulunan her neferin 7-8 saat nöbet tutmasına, böylece gece-gündüz her an nöbetçiler bulunmasına dikkat edilmiştir¹⁶².

1868'de Galat, Dersaâdet Emtia, Kireçkapısı, Zecriyye ve Zahîre Gümrükleri'nde 35 nefer zabtiye askeri görev yapmaktaydı. Yine Ticaret Mahkemeleri kapılarında nöbetçi olarak 6 nefer Zabtiye askeri bulunarak, mahkemelerde davalar görülürken kargaşayı önlemekle görevli tutulmuşlardı¹⁶³. Hapishânelerde ise güvenlik için 1 yüzbaşı, 2 mülâzım idaresinde 100 zabtiye ve 25 bekçi yer alırdı¹⁶⁴.

Zabtiye Miralayı Hamdi Bey, süvâri neferlerinin piyâdeye göre özellikle geniş cadde ve sokaklarda âsâyiş ve koruma görevlerini daha iyi yapacağını belirtmiştir. Bu yüzden süvâri tertibi daha uygundur demiştir. 1 bölük süvârinin aylık masrafı 42.600, piyâdenin ise 21.399 kuruşa ulaştığı tespit edilmiştir. Eklenilecek süvâri ve piyâde için toplam aylık masraf 106.500 civarı

¹⁶² gös. yer.

¹⁶³ gös. yer.

¹⁶⁴ 1867 yılında mahkumların tespiti ve kaçmaları durumunda yakalanması amacıyla fotoğraflarının çekilmesi uygulamasına geçilmiş ancak 1872'ye kadar tam anlamıyla uygulanamamıştır. R. C. H., No: 2047, s. 1.

hesaplanmıştır. Hazinesinin durumu da dikkate alınarak masrafı azaltmak gayesiyle, 23 Ağustos 1868'de öncelikle iki bölük süvârinin aylık 85.200 kuruş masrafla teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır¹⁶⁵. Bu ekonomik sıkıntılara rağmen İstanbul Zabtiye süvâri ve piyâde askerlerinin kullanmaları için Avrupa'dan tüfekler getirilmiştir¹⁶⁶.

Sultan Abdülaziz devrinde görevlerini suistimal eden zabtiye neferlerine de yoğun olarak rastlanmıştır. Zira ahâlînin güven ve muhâfazası için görevli Zabtiye neferlerinden bir kısmının gittikleri köy ve kasabalarda halktan ücretsiz ve zorla erzak aldıkları tespit edilmiştir. Bu şekilde halka kötü davranıp üzerlerinde baskı kuranlar görevlerinden alınmıştır. Ayrıca bu tarz davranış içerisinde olanların ihtiyar meclislerince bildirilmeleri istenmiştir¹⁶⁷.

Yine Rumeli'de "boylak" denilen bekçilerin birçoğu çalışmalarında suistimal göstermeleri nedeniyle 1864'te görevlerinden alınmıştır. Bu gruba yeni bir düzen verilerek "Bekçi Askeri" denilmiştir. Bu askerlerin görevi köylerin, mezrâların ve ahâlî mallarının muhâfazası idi. Bekçi Askerleri'ne onbaşı ve çavuş tayin edilecek, her kazada birer yüzbaşı, sancak başlarında kolağaları ve eyalet merkezinde bir binbaşı olacaktır. Hükümetin belirlediği kıyafet ve silahları kullanacak olan Bekçi Askerleri, asayiş ve emniyetin sağlanmasında Zabtiye askerlerine yardım edeceklerdi¹⁶⁸.

1873'den sonra Zabtiye Dâiresi'nde Meclis-i İdâre-i Zabtiye, Meclis-i Fırka-i Zabtiye, Tulumba Meclisi, Muhacir Komisyonu, Tahrîr-i Emlak Komisyonu ve Tefrik Cemiyeti şubeleri bulunmaktadır¹⁶⁹. Ayrıca Sultan Abdülaziz devrinde

¹⁶⁵ İ. Ş. D. 479.

¹⁶⁶ Örneğin 1864'te İstanbul Zabtiye neferleri için 2.774 tüfek getirilmiştir. A.M.D. U.A. 52, No: 78.

¹⁶⁷ "Dâhil-i vilâyette müstahdem asâkir-i zabtiye me'mûr gittikleri ve uğradıkları köylerde eski zamanlar gibi konu-göçüp, yem ve yiyeceklerini köylüden meccânen talep ve ahz ile ve bazıları dahî buna kanâ'at etmeyerek mu'amele-i tazyîkiyye irâesiyle ahâlî-i kurrâyı mağdûr eylemekte oldukları ... ba'dezîn bu gibi vazîfesizlik edenlerin zâbitleri ma'rifetiyle bi't-tahkîk silk-i zabtiyeden tard ve ihrâcıyla ..." T. V., No: 950, s. 1.

¹⁶⁸ T. V., No: 729, s. 1.

¹⁶⁹ D. S. 1290 (1873), Def'a 28, s. 50; D. S. 1293 (1876), Def'a 31, s. 54.

İstanbul ve bilâd-ı selâsede mevcut zâbıta merkez ve bölgeleri miktarı şu şekildedir¹⁷⁰:

Tablo 6

Sene	Zâbıta	Merkez	Mevki	Toplam
1863	-	-	-	232
1864	5	22	218	245
1865	5	20	221	246
1868	6	21	198	225

Haziran 1871 tarihinde Bağdat ve Hicaz Vilayetleri haricinde tüm ülkede bulunan Zabtiye askerleri ile ilgili resmi kayıtlar şu şekildedir: 20 alay ve 120 tabur olmak üzere 261 bölük süvari ve 353 bölük piyade, yani zabitleri de dahil 49.336 nefer. Mahkeme işlerinde kullanılmak için 86 meclis hademesi, 389 teftiş memuru, 370 hapisane gardiyanı ve bazı yerlerde müstahdem muvazzaf askerlerle beraber bu rakam toplam 53.239 nefere ulaşmıştır¹⁷¹.

I. 5. Askerî Rütbeler

1843 Askerî düzenlemesi ile II. Mahmud dönemi ile kıyaslandığında emir-komuta zinciri büyük oranda değişmezken yine de yeni bir takım rütbeler eklenmiştir. Buna göre “tabur sancaktarları” kaldırılıp her alaya askeri yazışmayı sağlamak üzere bir alay katibi ilave edilmiştir. Piyâdede Mülâzım-ı Sâî, Suvârîde Mülâzım-ı Evvel ve Sâî vekilleri, Topçuda ise Mülâzım-ı Sâî ve Sâlis rütbeleri konulmuştur¹⁷².

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti’nde askerî rütbeler aşağıdan yukarıya doğru sırasıyla: Er, Onbaşı, Bölük Emîni, Çavuş, Başçavuş, Mülâzım-ı Sâlis (Topçu sınıfında-Asteğmen), Mülâzım-ı Sâî (Teğmen), Mülâzım-ı Evvel

¹⁷⁰ **D. S. 1280** (1863), Def’a 18, s. 91; **D. S. 1281** (1864), Def’a 19, s. 88; **D. S. 1282** (1865), Def’a 20, s. 82-83; **D. S. 1285** (1868), Def’a 23, s. 117.

¹⁷¹ **J. D. 44109.**

¹⁷² Mahmut Şevket Paşa, **gös. yer.**

(Süvâri sınıfında - Üsteğmen), Yüzbaşı, Tabur İmamı, Tabur Katibi, Alay Katibi, Liva Katibi, Sol Kolağası (Kd. Yüzbaşı), Sağ Kolağası (Kd. Yüzbaşı), Alay Emni, Binbaşı (Tabur Komutanı), Kaymakam (Yarbay), Miralay (Albay), Mirliva (Tuğgeneral), Ferik (Tümgeneral) ve Müşîr (Mareşal) idi¹⁷³.

1865 Askeri Salnâmesi'ne göre 12 Ferik, 32 Mirliva yer alırken; 1875 devlet salnâmesine göre Osmanlı ordu ve komuta kademesinde yer alan rütbelilerin kademelerine göre taksimi şu şekildedir: 45 Ferik, 105 Mirliva, 307 Miralay, 276 Kaymakam, 1.060 Binbaşı, 89 Alay Emni, 839 Sağ Kolağası, 334 Alay Katibi, 111 Alay İmamı, 791 Sol Kolağası, 275 Tabur İmamı, 488 Tabur Katibi, 4.830 Yüzbaşı, 147 Yüzbaşı Vekili, 344 Katip Muavini, 4.102 Mülâzım-ı Evvel, 2.534 Mülâzım-ı Sâni, 147 Mülâzım-ı Evvel Vekili, 147 Mülâzım-ı Sâni Vekili, 275 Mülâzım-ı Sâlis olmak üzere toplam 17.213 ümerâ ve zâbit. 1869 Askeri düzenlemesinde bu rütbelerde herhangi bir değişikliğe rastlanmamıştır¹⁷⁴.

Zâbit kelimesi, Mülâzım-ı Sâni (teğmen)den Binbaşıya kadar olan rütbeleri kapsamıştır¹⁷⁵. Binbaşı, Kaymakam ve Miralay rütbelerinde bulunanlara "Büyük Zâbitân" ya da "Ümerâ-yı Askeriyye"; paşalara ise "Erkân-ı Askeriyye" denilmiştir. Bunun yanında Mülâzım-ı Sâni'den Binbaşıya kadar olan rütbelilere "Efendi", Kaymakam ve Miralay rütbelerinde bulunanlara "Bey" unvanları

¹⁷³ Kasalak, *a.g.m.*, s. 396-397. **C. A.**, No: 102, s. 4. Müşîr, daha önceki İslam ve Türk devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı devlet teşkilâtında mülkî sınıftaki vezirlik derecesine denk ve askerlik rütbelerinin en yükseğine verilen addır. Gökbilgin, "Müşîr", **M.E.B. İ.A.**, C. 8, s. 843.

¹⁷⁴ **C. H.**, No: 2863, s. 3. **S. A. 1282** (1865), s. 43.

¹⁷⁵ Ş. Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, s. 751. Zâbit, Osmanlılar tarafından bazı memur ve subaylara verilen ad olup, sonradan sadece askerî kuvvetlere mensup belirli rütbelerdeki kimselere tahsis edilmiştir. XVII. asırdan itibaren bu kelime, Avrupa dillerindeki subay kelimesinin karşılığı oldu. B. Lewis, "Zâbit", **M. E. B. İ. A.**, C. 13, s. 449. Tanzimat dönemine gelindiğinde askerî zâbitler kendilerine bağlı hizmetçiler bulundurlardı. Fakat bazıları, yeni asker olan neferleri uzun süre yanlarında tutarak, bunların askerî eğitim alamamalarına neden oldukları için 1865'te çıkarılan bir kararla: zâbitlerin alacağı hizmetçilerin en az iki senelik askerlerden olması ve bunların bir ayı geçmeden değiştirilerek yerlerine başka neferlerin alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu kararı almadaki amaç ülkede askerlik yapan tüm neferlerin, askerlik mesleğini en iyi şekilde öğrenmelerini sağlamaktır. **T. V.**, No: 784, s. 2.

kullanılmıştır¹⁷⁶. Askeri rütbelilere yazılan yazışmalarda yapılan hitaplar şu şekilde olmuştur¹⁷⁷:

Tablo 7

RÜTBE	HİTAP ŞEKLİ
Serasker	<i>Devletlu Atûfetlu Efendim Hazretleri</i>
Serdâr-ı Ekrem	<i>Devletlu Re'fetlu Efendim Hazretleri</i>
Müşîr	<i>Devletlu Efendim Hazretleri</i>
Ferîk	<i>Sa'âdetlu Efendim Hazretleri</i>
Mirlivâ	<i>Sa'âdetlu Efendim</i>
Miralay	<i>İzzetlu Efendim</i>
Kaymakam	<i>Ref'atlu Efendim, Paşa, Bey, Ağa</i>
Binbaşı	<i>Ref'atlu, Fütüvvetlu Ağa, Efendi, Bey</i>
Yüzbaşı	<i>Fütüvvetlu Bey, Efendi, Ağa</i>

Osmanlı ordusunun ihtiyacı olan subaylar, okuldan ve alaydan yetiştikleri için “Mektepli” ve “Alaylı” diye ikiye ayrılırdı. Piyâde ve Süvâriler Mekteb-i Harbiye’den; Topçu ve İstihkâmlar ise Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn’dan yetişir ve Mülâzım-ı Sânî olarak mezun olurlardı. Alaydan yetişen ve okuma yazma bilmeyen subaylara “Ağa” denmekle beraber, bunlar içerisinde sınavla okur-yazarlığını kanıtlayanlara “Efendi” unvanı verilirdi¹⁷⁸. Herhangi bir askeri taburda mektepten yetişen zâbit yoksa hemen bu eksiklik giderilirdi. Zira zâbitler, askerî kanun ve eğitime dair dersler verdiğinden bu konuda bilgili olmaları gerekirdi¹⁷⁹.

1863’e kadar alay ve taburlarda bulunan zâbitler ile ümerâ ayrı yemek yemekte idiler. Bu tarihten itibaren her kışlada kaliteli yemek yapılmasına dikkat

¹⁷⁶ **Osmanlı Askerî Teşkilat ve Kıyâfetleri (1876-1908)**, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Yayınları, s. 14.

¹⁷⁷ **D. S. 1278** (1861), Def’a 16, s. 30; **D. S. 1279** (1862), Def’a 17, s. 29-30; **D. S. 1280** (1863), Def’a 18, s. 28-29; **D. S. 1281** (1864), Def’a 19, s. 28-29; **D. S. 1282** (1865), Def’a 20, s. 19-20; **D. S. 1283** (1866), Def’a 21, s. 19-20; **D. S. 1284** (1867), Def’a 22, s. 29-30; **D. S. 1286** (1869), Def’a 24, s. 30-31; **D. S. 1287** (1870), Def’a 25, s. 30-31; **D. S. 1288** (1871), Def’a 26, s. 29-30; **D. S. 1290** (1873), Def’a 28, s. 28-29; **D. S. 1292** (1875), Def’a 30, s. 28-29. **Târih-i Lûtfî**, C. X, s. 65. **S. A. 1283**, s. 24-25.

¹⁷⁸ **Osmanlı Askerî Teşk...**, s. 14-15. Alaylardan yetişen subayların bilgilerini artırmak amacıyla 1870’lerden itibaren alaylarda mektepler açılmıştır. **R. C. H.**, 508, s. 2.

¹⁷⁹ **T. V.**, No: 872, s. 1.

edilerek kaynaşmayı ve birlikteliği daha da artırmak amacıyla ümerâ ve zâbitanın birlikte yemek yemeleri usulüne geçilmiştir¹⁸⁰.

¹⁸⁰ Bu yüzden 07.10.1863'te Galatasaray Kışlası'nda bulunan Hassa Ordusu Saf Piyâde Üçüncü Alayı Birinci Tabur zâbitanı, yemeğe Sadrazamı ve diğer askeri erkanı davet etmiştir **T. V.**, No: 717, s. 1. Bir hafta sonra da Galatasaray Kışlası'nda verilen bu tabur ziyafeti gibi bir ziyafette Mecidiye Kışlası'nda bulunan Üçüncü ve Beşinci Talî'a Taburları zâbitanınca verilmiştir. Bu davete sadrazam ile hemen hemen tüm askeri erkan katıldığı gibi şehzadeler Yusuf İzzettin ve Nurettin de katılmıştır. **T. V.**, No: 718, s. 1.

II. ASKERÎ YÖNETİM VE ORDU MERKEZLERİ

II. 1. Askerî Yönetim

Orduda teşkilatlanma, modernizasyon ve çeşitli ıslahatları gerçekleştirme yanında askerî kuvvetlerin koordinasyon, denetim ve yönetimi de önemli bir yer tutar. Kurumlardaki ıslahatlar ve işleyiş, kadrolara atanan kişilere göre şekil alır. Bu yüzden Sultan Abdülaziz de, tahta çıkışının ilk günlerinde seraskerlik makamında ve diğer askerî görevlerde değişikliklere gitmiştir¹: Nitekim Sultan, cülusuyla birlikte Seraskerliğe Mehmet Namık Paşa'yı, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Başkanlığı'na İmâlât Meclisi Reisi Ferik Raşid Paşa'yı, Hassa Ordusu Reisliği'ne Tophâne Meclisi Reisi Ferik Selim Paşa'yı, Tophâne Meclisi Riyâseti'ne ise Tophâne İmâlât Meclisi Reisi Halil Paşa'yı atamıştır². Saltanatı süresince başta Seraskerlik olmak üzere askerî makamlardaki değişiklikler devam etmiştir. Askeri yönetimde yapılan atamalarla birlikte ıslahatların karakteri ve hızı da farklılık göstermiştir.

Bu bölümde öncelikle Askerî Yönetim merkezleri olan Seraskerlik, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî ve Erkân-ı Harbiyye konularını ele almaya çalışacağız.

II. 1. 1. Seraskerlik

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin kurulması üzerine, ocak gibi "Ağalık" unvanı da lağvedilmiş, "Umûr-ı Berriye-i Askeriyye Nezâreti"nde bulunan kişiye "Serasker" denilmiştir³. II. Mahmud'un oluşturduğu Seraskerlik, doğrudan Padişah'a karşı sorumlu ve askerî teşkilâtın en üstü olup; tüm askerî daireleri idaresi altında

¹ Hariciye Nezareti'ne Mehmet Emin Âlî Paşa, Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Tanzîmât birleştirilerek başkanlığına Fuad Paşa tayin edilmiştir. **T. V.**, No: 616, s. 1.

² **T. V.**, No: 616, s. 2. **A.}MKT.MHM.**, 224/76.

³ Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 176.

bulundurmuştur⁴. Daha önceleri ordu komutanlarına verilen bir unvan olan “Seraskerlik”, 1835’ten sonra yapılan düzenleme ile Genelkurmay Başkanlığı’na karşılık gelmiş, merâtip silsilesi bakımından Sadrazam ve Şeyhülislamlıkla eş tutulmuştur. Böylece İlmiye’ye karşı bir denge unsuru sağlanmış; bu durum merkezîyetçi devlet ve hükümetin yanında yer alacak ordunun ortaya çıkmasında etkili olmuştur⁵.

Kuruluşunu müteakip Seraskerliğe ilk tayin edilen kişi Ağa Hüseyin Paşa oldu (Haziran 1826)⁶. Bir yıl sonra Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Seraskerliği’ne on sene bu görevi îfâ edecek olan Koca Hüsrev Paşa getirildi (Haziran 1827)⁷. 1842’de Mustafa Nûri Paşa’nın azli ile Seraskerlik kaldırılmış, Reşit Paşa’ya bu vazife “Asâkir-i Mansûre Müşîri” unvanıyla verilmiştir. Bir sene sonra Hassa ve Mansûre Müşîrlikleri birleştirilerek Hasan Rıza Paşa yeniden “Serasker” unvanını almıştır (Eylül 1843)⁸. Sultan Abdülmecid döneminin en dikkat çeken Seraskeri olan Hasan Rıza Paşa, Sultan Abdülaziz’in cülûsu esnasında da bu görevini sürdürmekte idi⁹.

Sultan Abdülaziz’in tahta çıkışı nedeniyle Bâbîâlî’ye gönderilen hatt-ı şerîfte tüm vükelâ ve memurların görevlerine devam etmeleri istenmesine rağmen¹⁰, ilk değişiklik cülûsun beşinci günü Seraskerlik makamında yapılarak,

⁴ C. H., No: 2951, s. 1. Seraskerliğin görev ve yetkilerini ortaya koyan nizâmnâme için bkz.: Mehmet Rüşdü, **Devlet-i Aliyye Ordu Teşkilâtı**, s. 8-13.

⁵ Okumuş, *a.g.m.*, s. 648.

⁶ II. Mahmud, Yeniçeri Ocağını kaldırmak için yüksek rütbeli ocak zâbitlerine kendi fikrinde yenilikçi adamlar yetiştirirken Âlî Paşa’nın tavsiyesiyle Hüseyin Ağa’yı önce kul kethüdâlığına, sonrada 1823’te yeniçeri ağalığına getirdi. Hüseyin Paşa’nın en büyük rolü Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması sırasında oldu. Yeniçerilerin yeni ta’lîm şekillerini reddedip 15 Haziran 1826’da ayaklanmaları üzerine emrindeki sekbân askerleri ve topçuları ile yetişerek Boğazın Anadolu yakası muhâfızı Dârendeli İzzet Mehmet Paşa ile birlikte yeniçeri kışlalarını top ateşine tuttu. Bu hizmetine karşılık üzerinde eski görevleri olduğu halde yeni kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Seraskerliği’ne getirildi. Özcan, “*Hüseyin Paşa, Ağa*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 19, s. 3-4.

⁷ Halil İncılık, “*Hüsrev Paşa*”, **M.E.B. İ.A.**, C. 5/1, s. 612. İncılık, “*Hüsrev Paşa, Koca*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 19, s. 42.

⁸ Pakalın, *a.g.e.*, s. 177.

⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VI, s. 116. **Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, C. X, s. 10.

¹⁰ “Vezîr-i me’âlî-semîrim Mehmed Emin Paşa: Bu def’a cenâb-ı mâlikü’l-mülkin irâde-i lemyezeliyyesiyle ecdâd-ı i’zâmımız taht-ı sa’âdet-bahtına cülûsumuz vukû’ bulup, mücerreb olan dirâyet ve sadâkatin cihetiyle hatb-i cesîm-i sadâret uhde-i rû’yetinde ibkâ ve sâir vükelâ ve me’mûrîn dahî yerlerinde takrîr kılınmıştır ...” **Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, C. X, s. 10-11.

30 Haziran 1861'de Hasan Rıza Paşa'nın yerine Mehmet Namık Paşa bu göreve getirildi¹¹. Arkasından Mayıs 1876'ya kadar 26 kez Serasker tayin edildi ki bunlar: 29 Eylül 1861'de Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa (4. kez)¹², 20 Ekim 1861'de Damat Mehmet Ali Paşa, 2 Ocak 1863'te Hacı Raşit Paşa¹³, 11 Şubat 1863'te Keçecizâde Mehmet Fuat Paşa¹⁴, 5 Haziran 1866'da Hasan Rıza Paşa (6. kez)¹⁵, 11 Şubat 1867'de Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa (5. kez)¹⁶, arkasından Âlî Paşa¹⁷, 1 Mart 1868'de Mehmet Nâmık Paşa (2. kez)¹⁸, 9 Şubat 1869'da Hüseyin Avni Paşa¹⁹, 10 Eylül 1871'de Ahmet Es'at Paşa, 1 Şubat 1872'de (Abdülkerim) Nâdir Abdi Paşa, 15 Nisan 1872'de Mustafa Sıtkı Paşa²⁰, 17 Temmuz 1872'de Yâver Paşa, 11 Ekim 1872'de Ahmet Es'at Paşa (2. kez)²¹, arkasından Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa (6. kez), 16 Şubat 1873'te Hüseyin Avni Paşa (2. kez)²², 25 Nisan 1875'te Ali Sâib Paşa²³, 21 Ağustos 1875'te

¹¹ 7 Temmuz 1861'de padişah, Serasker Mehmet Nâmık Paşa'yı ziyaret ettiğinde kendisi için ateşli bir ta'lîm ve resm-i geçit icrâ edilmiştir. Sultan Abdülaziz, Seraskerlik'te bir batarya top ile dört tabur piyâde ve askerî erkân tarafından karşılanmıştır. Padişahın teşrifi nedeniyle 21 pare top atışı yapılmış, yeni padişaha bağlılık ifade edilmiştir. Akabinde askerler ateşli ta'lîm ve resm-i geçit icrâ ederek yapılan duaların arkasından üç kez "Padişahım çok yaşa" demişlerdir. **T. V.**, No: 616, s. 2. Mehmet Namık Paşa hakkında geniş bilgi için bkz.: Ahmet Nuri Sinaplı, **Şeyhül Vüzerâ, Serasker Mehmet Nâmık Paşa**, İstanbul 1987.

¹² **İ. D. 32177.**

¹³ Kadir Acar, **Seraskerlik'ten Harbiye Nezaretine: Türkiye'de Genel Kurmay Başkanlığı ve Milli Savunma Bakanlığının Temeli**, s. 115, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Ü., Eskişehir 2002.

¹⁴ Fuat Paşa 12.02.1863'te hatt-ı hümayûnla Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye başkanlığı görevinde iken Seraskerlik makamına atanmıştır. Hatt-ı Hümayûn'da kendisinden övgüyle bahsedilen ve devlet işlerine vakıf olduğu belirtilen Fuad Paşa'nın Seraskerliğe atanmasıyla, askerî düzen, intizâm ve olgunlaşmanın en iyi surette sağlanılacağı düşünülmüştür. **T. V.**, No: 683, s. 1. Yılmaz Öztuna, **Keçecizâde Fuad Paşa**, s. 39. 1 Haziran 1863'te de Seraskerlik uhdesinde kalmak üzere ikinci defa Sadrâzam olmuş, bu iki görevi üç yıl boyunca birlikte yürütmüştür. Orhan F. Köprülü, "*Fuad Paşa, Keçecizâde*", **T.D.V. İ.A.**, C. 13, s. 203. Köprülü, "*Fuad Paşa*", **M.E.B. İ.A.**, C. 4, s. 677. Şemseddin Sâmî, **Kâmûsu'l-A'lâm**, C. 5, s. 3441.

¹⁵ **T. V.**, No: 848, s. 1. Ali Rıza-Mehmed Galib, **XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli-II**, s. 122.

¹⁶ **T. V.**, No: 872, s. 1. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, C. 5, s. 1407.

¹⁷ Âlî Paşa'nın görevleri ve faaliyetleri hakkında bkz.: Ongunsu, "*Âlî Paşa*", **M.E.B. İ.A.**, C. 1, ss. 335-340. Ali Suâvî Efendi, **Âlî Paşa'nın Siyâseti**, İstanbul 1907. Kemal Beydilli, "*Âlî Paşa, Mehmet Emin*", **T.D.V. İ.A.**, C. 2., ss. 425-426.

¹⁸ **İ. D. 39858.**

¹⁹ **İ. D. 40837.**

²⁰ **Bas.**, No: 599, s. 1.

²¹ **İ. D. 45757.**

²² **R. C. H.**, No: 2250, s. 2; 2252, s. 1. **C. A.**, No: 569, s. 1. **Bas.**, No: 853, s. 1. **İ. D. 44872.**

²³ **R. C. H.**, No: 2758, s. 1. İ. Hamî Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 4, s. 248.

Hüseyin Avni Paşa (3. kez)²⁴, 3 Ekim 1875'te Hasan Rıza Paşa (7. kez)²⁵, 27 Kasım 1875'te Mehmet Namık Paşa (3. kez)²⁶, Aralık 1875'te Derviş Paşa²⁷, 12 Ocak 1876'da Hasan Rıza Paşa (8. kez)²⁸, 20 Nisan 1876'da Derviş Paşa (2. kez)²⁹, 5 Mayıs 1876'da (Abdülkerim) Nadir Abdi Paşa (2. kez)³⁰, 12 Mayıs 1876'da Hüseyin Avni Paşa (4. kez)'dir³¹.

Fuad Paşa ve Hüseyin Avni Paşa, Seraskerlikleri dönemlerinde Sadrazamlık da yapmışlardır. Bu iki görevi birden yürütmüşler ve kendilerine bir Serasker Kaymakâmı atanmıştır³². Seraskerlikte Müsteşarlık ve Mektupçuluk görevleri de bulunmuştur³³. Fuat Paşa döneminde (1863-1866) bir ara Seraskerlik ikiye ayrılarak; birinci kısım Bâb-ı Seraskerî adını almış, ikinci kısım ise Harbiye Nezâreti adı ile ona bürokratik işlerin görülmesi için yardımcı bir makam olarak çalışmıştır. Fakat sonradan Harbiye Nezâreti kaldırılarak eski duruma dönmüştür³⁴.

Fuad Paşa, Şubat 1863'te ordu adlarını rakamlara dönüştürerek merkezlerde değişiklik yapmıştır. Hassa yani I. Orduyu İstanbul'a, Dersaâdet

²⁴ R. C. H., No: 2859, s. 1; 2860, s. 1.

²⁵ C. H., No: 2895, s. 1; 2994, s. 1. İ. D. 49583. Ali Rıza-Mehmed Galip, gös. yer.

²⁶ İ. D. 49742.

²⁷ C. H., No: 2950, s. 1-2.

²⁸ C. H., No: 2977, s. 1; 2978, s. 1, İ. D. 49939. "Cihan Seraskeri" lakabıyla tanınan Hasan Rıza Paşa'nın son (8.) Seraskerliği'dir. Halil Sedes, 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar, s. 84.

²⁹ C. H., No: 3062, s. 1; 3064, s. 1.

³⁰ C. H., No: 3075, s. 1; 3076, s. 1.

³¹ C. H., No: 3081, s. 1. Seraskerlikte bulunan alay bandoları her akşam ikinci vaktinde Bayezid Kapısı denilen meydana gelirler, orada batı müziğinden üç ayrı hava çalarlardı. Buna "nöbet" denilirdi. Osman Bey devrinden beri, ikinci vaktinden sonra Osmanlı padişahlarının saray kapıları önünde çalınması hiç değişmeyen bu adet, ordunun merkezi olmak hasebiyle Seraskerlik Kapısı'nda yerine getirilirdi. Ziyâ Şâkir, a.g.e., s. 82.

³² R. C. H., No: 2255, s. 1; 2393, s. 1. 01.06.1863 tarihli hatt-ı hümayûnla Sadârette bulunan M. Fuat Paşa'nın devlet düzeni ile ilgili yaptığı çalışmalardan memnun olduğu, askerî işlerin de süratle çözüme kavuşturulabilmesi amacıyla zâtına mahsus olmak üzere Seraskerlik görevinin Sadârete ilhâk edildiği belirtilmiştir. Askerî işlerin düzenlenmesinde Fuat Paşa'nın yardımcılığına Tophâne Müşiri Halil Paşa "Harbiye Nâzırı" unvanıyla memur edilmiştir. T. V., No: 698, s. 1.

³³ Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, C. X, s. 25, 47, 86, 99; C. XII, s. 10, 22, 48, 49, 73, 106. İ. D. 33285, 40356, 44112, 45782, 45798, 47715, 47983, 49602. A.M.D. U.A. 56, No: I/112. A.}MKT.NZD., 359/45, 398/42, 412/20. A.}DVN.MHM., 33/50, 36/37. A.}MKT.MHM., 417/56, 419/22, 439/93, 457/88, 467/1, 475/6. Y..EE., 31/12. Bas., No: 403, s. 1; 785, s. 1; 1162, s. 1.

yani II. Orduyu Şumnu'ya, III. Orduyu Manastır'a, IV. Orduyu Erzincan'dan Erzurum'a nakletmiştir. Diğer iki orduyu yerinde muhâfaza ederek V. Orduyu Şam'da, VI. Orduyu Bağdat'ta tutmuştur. Haziran 1863'te Hüseyin Avni Paşa'nın Serasker Kaymakâmı olmasıyla bu ikili askerî konularda önemli yeniliklere imza atmıştır³⁵. Ayrıca Fuad Paşa'nın Seraskerliği döneminde (1863-1866) İstanbul ve taşradaki birçok askerî kışla ile hastâne tamirden geçirilmiştir³⁶.

1864 senesi başlarından itibaren sefârete gönderilen kişilerin yanında Avrupa'daki askerî yenilik ve gelişmeleri takip etmek için Seraskerlik makamı ile irtibatta olan birer zâbit gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Yine aynı tarihte, ülkede yapılmış tüm harita ve resimlerin ayrıca bundan sonra yapılacakların Erkân-ı Harbiyye Merkezi'nde bulundurulmak üzere Seraskerlik makamına verilmesi uygulamasına geçilmiştir³⁷.

Askerlerin miktarını, maaş ve tayinatlarını gösteren jurnaller hazırlanarak Seraskerlik makamına takdim olunurdu. Bu jurnallerin özellikle yevmiye defterinin gecikmesi halinde maaş ödemeleri de gecikmiş olurdu. Mart 1865'te uzun süredir jurnalleri gelmeyen IV., V. ve VI. Ordulara ve diğer merkezlere bu durum Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından hatırlatılmıştır: *"Nizâmiye askerlerinden Dersââdet'te bulunan alay ve tabur jurnallerinin her gün kalemine kaydolunduktan sonra ertesi günü jurnal çavuşları ile Seraskerlik makamına takdim olunması, diğer mevkilerde bulunan alay ve tabur jurnallerinin dahi orada bulunan en büyük zâbite verilerek Seraskerliğe takdîm olunması, bu mevâhî jurnallerinin (yevmiye defterlerinin) diğer aya sarkmadan her ayın sonuna doğru gönderilmesi, yalnız Bağdat, Hicaz, Trablusgarp gibi uzak bölgelerdeki jurnallerin iki aylığının ikinci ayın sonuna kadar getirilmesi... herkesin bu jurnal maddesine dikkat etmesi..."*³⁸

³⁴ Osmanlı Askerî Teşkilât ve Kıyâfetleri (1876-1908), s. 7. Özcan, "Harbiye Nezâreti", T.D.V. İ.A., C. 16, s. 119.

³⁵ R. C. H., No: 2255, s. 1.

³⁶ A.M.D. U.A. 51, No: 58. T. V., No: 723, s. 1; 762, s. 2. A.İMKT.MHM., 306/25, İ. D. 36677.

³⁷ C. A., No: 6, s. 3.

³⁸ T. V., No: 791, s. 1. C. A., No: 61, s. 2-3.

Seraskerlik ikâmetgâhı için öncelikle, eskiden yeniçeri ağalarının ikâmetgâhı olan Ağa Kapısı, 1836'da ise Eski Saray tahsis edilmiştir. Seraskerlik ikâmetgâhı için ilk müstakil yapı Sultan Abdülaziz zamanında yaptırılmış olup bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası olarak kullanılmaktadır³⁹. 1865'te Bâb-ı Seraskerî binasının kârgîre çevrilmesi çalışmalarından dolayı, ikâmetgâh geçici olarak Taşkıışla'ya taşınmıştır⁴⁰.

Ocak 1869'da Serasker olan Hüseyin Avni Paşa, Harbiye'den mezun olarak bu makama geçen ilk kişi olduğundan Mekteb-i Harbiye'ye daha fazla önem verdi⁴¹. Aslında Sultan Abdülaziz, Hüseyin Avni Paşa'yı sevmiyor ve ona fazla itimat etmiyordu⁴². Fakat ona güvenen, dinamikliği ve çalışkanlığını her zaman takdir eden Âlî Paşa, Hüseyin Avni Paşa'yı Seraskerlik makamına getirmeyi başardı. Bu fırsatı değerlendiren Hüseyin Avni Paşa, 1843 tarihli askerî kanunnâmeyi tekrar ele almak suretiyle Haziran 1869'da yeni bir kânun ile Türk ordu sisteminde I. Bölümde ele aldığımız esaslı değişiklikleri meydana getirdi⁴³. Yine ilk Seraskerliği döneminde Osmanlı-Amerikan silah ticareti büyük bir yoğunluk kazandı⁴⁴. Hemen arkasından Fuad Paşa gibi askerî bina ve kıışlaların yapımı ve yenilenmesi faaliyetlerine girdi⁴⁵.

Hüseyin Avni Paşa, Seraskerlik bünyesinde askerî düzen ve kanunların görüşülmesi, fen alanındaki gelişmelerin takip edilmesi, eksiklerin

³⁹ Özcan, "Bâb-ı Seraskerî", **T.D.V. İ.A.**, C. 4, s. 364. Ziyâ Şâkir, **a.g.e.**, s. 79-80.

⁴⁰ **Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, C. X, 134.

⁴¹ **R. C. H.**, No: 2255, s. 1. 1820 senesinde Isparta'da doğan Hüseyin Avni Paşa, 16 yaşında medrese eğitimi almak için İstanbul'a geldi, fakat hemen Harbiye'ye girerek ilerde burada Tâbiye hocası olarak görev aldı. Kırım Savaşı'nda (1853-56) Kaymakâm rütbesi ile orduya katıldı. Bu savaşın bitiminde Mekteb-i Harbiye Nâzırı oldu. Karadağ Muharebesi sırasında (1862) Ömer Paşa'nın emri altında bir kıtaya komuta etti. Ağustos 1863'den 1866 başlarına kadar Seraskerliği vekâleten idâre ettikten sonra, 1867-68'de Girit İsyanı'nı bastırmaya memur edildi ve bu vazifesinden sonra Müşîrlîğe terfî etti. Şubat 1869'da ise Âlî Paşa kabinesinde Serasker oldu. J. H. Mordtmann, "Hüseyin Avni Paşa", **M.E.B. İ.A.**, C. 5/1, s. 645.

⁴² Hafız Mehmet Bey, **Sultan Abdülaziz Han**, s. 45.

⁴³ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s. 187. 1869 Askerî Kânûnnâmesi'nin birçok maddesi Hüseyin Avni Paşa'nın kişisel düşüncelerine uygun olarak hazırlanmıştır. Engelhardt, **Tanzîmat ve Türkiye**, s. 267. Hüseyin Avni Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Pakalın, **Hüseyin Avni Paşa**, İstanbul 1941.

⁴⁴ Ali İhsan Gencer, "Hüseyin Avni Paşa", **T.D.V. İ.A.**, C. 18, s. 527.

⁴⁵ **A.M.D. U.A.** 58, No: II/1; **A.M.D. U.A.** 59, No: 86; **A.M.D. U.A.** 59, No: 220.

tamamlanması amacıyla, Temmuz 1873'te "Tanzîmât-ı Askeriyye" adlı bir meclis oluşturulmuştur. Meclis Başkanı eski Seraskerlerden Müşir Abdi Paşa, başlıca azaları ise Derviş, Çerkes Abdi, Ali Rıza ve Nusret Paşalar olmuştur⁴⁶. Ancak bu meclis bir senesini tamamlamadan Mart 1874'te kapatılmıştır⁴⁷.

Seraskerliği dönemi boyunca birçok askerî kanun ve nizâmın yürürlüğe girmesini sağlayan Hüseyin Avni Paşa, askerlerin künyelerinin gelişi-güzel yazılmasına da engel olmuştur. Zira 1870'e gelindiğinde askerlerin künyeleri çıkarılırken bir standardın olmaması bazı karışıklıklara neden olmaktaydı. Hüseyin Avni Paşa, bu eksikliği gidermek ve künyelerin muntazam bir şekilde hazırlanması amacıyla "*Alay ve Taburların Umûr-ı Kuyûdiyye ve Hesâbiyyesine ve Muhassasât-ı Askeriyye'nin Beyânına Dâir Umûm Ta'limât*" adıyla bir talimat hazırlayarak bunu 11 Ekim 1870'te padişah irâdesine sunmuştur. 38 bentten oluşan ve 22 Ekim 1870'te yürürlüğe giren bu talîmâtta künyelerin gelişi-güzel değil cetvelli bir şekilde hazırlanması ve bu konuda bazı hususlara dikkat edilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece: Künyelere nizâmiye askerlerinin her birinin kendi ismi, pederinin ve ceddinin isimleri, şöhreti, eşkâl ve alâmet-i mahsûsası, doğum tarihi, sancağı, kazası, köyü, mahallesi ve hane numarası, hangi tarih ve surette askerliğe katıldığı, rütbe alanların o rütbeye atanma tarihleri, hangi ordu, alay, tabur ve bölükten ayrıca hangi onbaşıya bağlı kaçınıcı nefer olduğu tam olarak yazılmıştır (1. bend). Mülâzımlar ve onun üstü bulunan zâbitlerin künyelerinde eşkâl ve alâmet-i mahsûsa gösterilmeyebilmiş, sadece isimleri, pederleri ve cedlerinin ismi, nereli oldukları, sancak, kaza, köy, mahalle ve hane numaraları tafsîlâtı olarak belirtilmiştir (9. bend)⁴⁸.

⁴⁶ R. C. H., No: 2235, s. 1; 2236, s. 1; 2255, s. 2. A. J. M. K. T. M. H. M., 460/12.

⁴⁷ R. C. H., No: 2412, s. 1.

⁴⁸ Ekler Bölümünde (Belge Ek 5) bu ta'limâtta künyelerin eski ve yeni yazılış şekillerini gösteren 18. bend sunulmuştur. İ. D. 43227.

Askerî yazışmalarda Seraskere, “*Devletlu Atûfetlu Efendim Hazretleri*” şeklinde hitap edilirdi⁴⁹. Askerlerin bir dilek, şikayet ya da arzları olursa bunu üstlerine bildirirler, askerî silsile ile Seraskerlik makamına kadar iletilirdi⁵⁰.

Sultan Abdülaziz devrinden sonra, 1879 senesinde oluşturulan askerî teşkilâtta Seraskerlik lağvedilerek “Harbiye Nezâreti” kurulmuş ve Hüseyin Hüsnü Paşa Harbiye Nâzırı olmuştur. Ancak bu unvan bir iki seneden fazla sürmeyerek tekrar “Serasker” unvanı kullanılmıştır. En sonunda Temmuz 1908 İnkılâbı ile “Serasker” unvanı tamamen kaldırılarak “Harbiye Nezâreti” unvanı yeniden kabul edilmiştir⁵¹.

II. 1. 2. Dâr-ı Şûrây-ı Askerî

II. Mahmud tarafından 1836’da açılmış olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Seraskerliğe bağlı idi⁵². Bugün Millî Savunma Bakanlığı ve Genel Kurmay tarafından görülen işleri yürütmek için Harbiye, Levâzım, Nizâm, Muhâkemât ve Sağlık daireleri ile bu dâirelere bağlı kâdemlerden oluşmaktaydı⁵³. Seraskerliğe bağlı ortalama 15 üyeden oluşan bu meclis, Meclis-i Tophâne-i Âmire tarafından yönetilen topçu sınıfı hâriç, ordulardaki çeşitli hizmetlerin gerekliliklerini karşılamakla yükümlü idi. Silahlanma, techîzât, giyim-kuşam ve her türlü ödemeler bu meclisin yetkisi dahilindeydi. Alım-satımlarda ihale ve talepleri ele alarak kalite kontrollerini yapar, masrafları karşılaştırır, askerî dilekçeleri, kânun-karnâme ve maaşları görüşür, teşkilât tasarılarını tartışır, askerî kumandanlar ve yüksek subayların terfî listesini Sultan’a takdim ederdi⁵⁴. Dâr-ı Şûrâ-yı

⁴⁹ **D. S. 1278** (1861), Def’a 16, s. 30; **D. S. 1280** (1863), Def’a 18, s. 28; **D. S. 1282** (1865), Def’a 20, s. **D. S. 1284** (1867), Def’a 22, s. 29; **D. S. 1286** (1869), Def’a 24, s. 30; **D. S. 1288** (1871), Def’a 26, s. 29; **D. S. 1290** (1873), Def’a 28, s. 28; **D. S. 1292** (1875), Def’a 30, s. 28.

⁵⁰ **C. A.**, No: 131, s. 4.

⁵¹ Pakalın, **gös. yer.**

⁵² **R. C. H.** No: 1956, s. 1.

⁵³ **Osmanlı Askerî Teşkilât ve Kıyâfetleri (1876-1908)**, s. 8.

⁵⁴ Ubicini, **a.g.e.**, s. 413-414. **İ. D. 38132. C. A.**, No: 324, s. 1-2; 325, s. 1-2; 326, s. 2; 428, s. 4; 432, s. 4; 434, s. 4; 459, s. 4. **T. V.**, No: 828, s. 3; 889, s. 3-4. **R. C. H.**, No: 1956, s. 1. **A.}MKT.NZD.**, 390/6, 424/68. **A.}MKT.MHM.**, 227/58, 288/8. **İ. D. 37413, 37783, 37987, 44820.**

Askerî'de alınan bütün kararlar mazbata ile Seraskerliğe sunulur, buradan da Sadârete takdim edilirdi⁵⁵.

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Riyâseti'ne ve üyeliğine atama yapılırken ehliyet ve liyakat esası aranırdı⁵⁶. Bunun yanında üyelerin sayısının belli bir rakamda tutulmasına da özen gösterilirdi. Eylül 1861'de bütün askerî kanun ve nizamların müzâkere merkezi olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azalarının mevcuttan fazla olanları ayıklanmış, bazı yeni tayinlerle de Askerî Şûrâ'nın sayısı 10 kişi olarak belirlenmişti⁵⁷. Buna göre: Eskiden aza iken azalığı devam edenler: Südürdan Tevhid Efendi, Ferik Hacı Rıza Paşa, Mecid Efendi, Râsih Efendi, Refik Bey Efendi, Mustafa Efendi; Yeni tayin edilenler: Mirlivâ Ömer Paşa, Mirlivâ Hüseyin Paşa, Mirlivâ Osman Paşa, Mirlivâ Mustafa Bey. Buna rağmen 1870'e kadar bu meclisin üye sayısı belli bir rakamda tutulamamış⁵⁸, 9 ile 21 üye arasında gidip gelmiştir. Fakat bu üyelerin bazıları mecliste geçici olarak yer almıştır⁵⁹.

1870'e gelindiğinde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî; Harbiyye, Nizam, Levâzım, Sıhhiye, Topçu ve Muhâkemât Dâireleri'ne ayrılmış, doğal olarak da üye sayısında artış olmuştur. Örneğin 1873'te Harbiyye'de 14, Levâzım'da 5, Nizam'da 4, Muhâkemât'ta 4, Sıhhiye'de 9 ve Topçu Dâiresi'nde 8 olmak üzere toplam 43 Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyesi bulunmuştur⁶⁰. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyeleri

⁵⁵ T. V., No: 845, s. 1-2. Sultan Abdülaziz devrinde askerî meselelerde bu yazışma protokolüne riayet edilmiştir. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî – Seraskerlik – Sadâret. İ. D. 37146, 38558, 40124, 40725, 40726.

⁵⁶ T. V., No: 678, s. 1. Örneğin 1866'da Ta'limât, hareket ve fûnûn-ı askeriyyeye dair Avrupa'da telif olunarak neşrolunmakta olan eserlerin tercümesi için Miralay H. A.M.D. U.A. i ve Mustafa Hami Beylerin daimi üye olarak Dâr-ı Şûrâ'ya tayinine karar verildi. A.M.D. U.A. 53, No: 524.

⁵⁷ T. V., No: 619, s. 1. İ. M. M. 984.

⁵⁸ T. V., No: 691, s. 2.

⁵⁹ İ. D. 39455'te Ekte olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî mazbatasında 15 azanın adı geçmektedir. İ. D. 39550'de 16; İ. D. 40124'de 21; İ. D. 40725 ve İ. D. 40726'de 17; İ. D. 37146'da 19; İ. D. 42587 ise Dar-ı Şûrâ-yı Askerî'nin daimi ve geçici üyeleri yer almaktadır. Salnâmelere baktığımızda da bu farklılığı açıkça görmekteyiz. Buna göre, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî 1861-1870 arasında 9 ila 16 üyeden oluşmuş, ancak bazı önemli meselelerde geçici üyelerde yer almıştır. D. S. 1278 (1861), Def'a 16, s. 41; D. S. 1279 (1862), Def'a 17, s. 40; D. S. 1280 (1863), Def'a 18, s. 39; D. S. 1281 (1864), Def'a 19, s. 38; D. S. 1282 (1865), Def'a 20, s. 29; D. S. 1283 (1866), Def'a 21, s. 30; D. S. 1284 (1867), Def'a 22, s. 39; D. S. 1285 (1868), Def'a 23, s. 39; D. S. 1286 (1869), Def'a 24, s. 43.

⁶⁰ D. S. 1287 (1870), Def'a 25, s. 43; D. S. 1288 (1871), Def'a 26, s. 46; D. S. 1289 (1872), Def'a 27, s. 45-46; D. S. 1290 (1873), Def'a 28, s. 42-43; D. S. 1291 (1874), Def'a 29, s. 43-44. 1870

aynı zamanda diğer askerî görevleri de yerine getirebiliyorlardı. Örneğin 1865'te hem Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azası olan Ferik Galip Paşa, aynı zamanda 6 Şubat 1865'te Askerî Okullar Nezâreti'ne atanarak iki görevi birden yürütmüştür⁶¹.

Sultan Abdülaziz döneminde, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî bünyesinde çeşitli komisyon ve odalar yer almıştır. Örneğin, Ebniye-i Askeriyye Komisyonu 6-10 kişilik üyeleri ile hizmet vermiştir. Bunun yanında Tahkîk, Nân-ı Azîz ve Lahm Komisyonları da 5-20 kişilik askerî komisyonları oluşturmuştur⁶². Yine Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî idaresi altında Nizâmiye Hazinesi Tahrîrât, Nizâmiye Jurnal, Nizâmiye Yoklama, Nizâmiye Muhâsebe, Nizâmiye Rûznâmçe, Nizâmiye Hazine, Redif Yoklama, Tercüme ve Muvâzene Odaları yer almıştır⁶³.

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî bazı fabrikaları da idaresi altında bulundurmıştır. 1865'te Debbağhâne, Elbise Ambarı, İslimiye Fabrikası, Depo, Erzak Ambarı, Şaîr (Arpa) Ambarı, Saraçhâne, Odun Ambarı, Müteferrika Ambarı, İzmit Fabrikası idâre edilirken; 1870'e gelindiğinde yalnızca Şaîr, Erzak, Odun ve Elbise Ambarları ile Saraçhâne idareleri bu meclis tarafından yürütülmüştür⁶⁴.

Mayıs 1870'te askerî tıp meselelerini müzâkere etmek amacıyla Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî bünyesinde bir reis ve 7 azadan oluşan bir "Sıhhiye Meclisi" kurulmuştur. Buna göre, Dâr-ı Şûrâ-yı Âskerî dâimi azası Miralay Nûri Bey Meclis başkanlığına; Tophâne-i Âmire Baştabibi Akif Bey ve Mekteb-i Tıbbiye Hocası Estepan Beyler Birinci Sınıf Tıp Müfettişi unvanıyla azalığa; Hassa Ordusu Baştabibi Miralay Emin Bey, Bahriye doktorlarından Rifat Bey ve Sıhhiye müfettişi Esperagi Beyler İkinci Sınıf Tıp Müfettişliği'ne; Haydarpâşa Hastânesi doktorlarından Belizar Bey İkinci Sınıf Eczacı Müfettişliği'ne

tarihinden itibaren Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyelerinin adedi genellikle 30 ila 40 arasında değişmiştir. **İ. D. 44698, 46461. İ. M. M. 1937.**

⁶¹ **T. V.**, No: 786, s. 1.

⁶² **S. A. 1282** (1865), s. 29-30; **S. A. 1287** (1870), s. 18-19.

⁶³ **S. A. 1282** (1865), s. 34-37; **S. A. 1287** (1870), s. 22-24.

⁶⁴ **S. A. 1282** (1865), s. 31; **S. A. 1287** (1870), s. 20.

atanmışlardır. Ayrıca bu mecliste henüz ataması yapılmamış olan Birinci Sınıf Eczacı Müfettişliği görevi de yer almıştır⁶⁵.

Askerî Ceza Kanunnâmesi'ne dayanarak hüküm verme yetkisine sahip olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin⁶⁶ en önemli görevlerinden birisi de, askerî dilekçeleri tetkik edip çözüme kavuşturmaktır. Nitekim bazı askerler, dilekçelerini Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye ve bağlı oldukları askerî meclislere vermeyerek doğrudan Rikâb-ı Hümâyûn'a takdim ettikleri için Temmuz 1866'da uyarılmışlardır⁶⁷. 1865'te ise meclisten askerî arzuhal ve müzekkerelerin çoğunun âdî evrâk üzerine yazılmasını men eden bir karar çıkmış; tüm askerî neferlerce kaleme alınan özel dilekçelerin, devletçe düzenlenmiş olan matbu evrâk üzerine yazılması emredilmiştir. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin bu bildirisine rağmen hala kusurlu kağıtlara yazı yazılmakta olduğundan bu durum Cerîde-i Askerî'de ilan edilmiştir. Şayet yine kusurlu kağıtlar ile dilekçeler yazılırsa bunların işleme alınmayacağı belirtilmiştir⁶⁸.

Askerî yapı, inşa, tamir ve bunların keşfi işleri ile Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî bünyesinde bulunan "Ebniye-i Askeriyye" Komisyonu ilgilenmiştir⁶⁹. 12 Mart 1872'e kadar bütün devlet yapılarının tamîrât ve inşasına ait masraflar, Maliye Hazînesi'nce karşılanırken bu tarihten itibaren askerî yapıların tamir ve inşaatı hakkında yeni bir usul benimsenmiştir. Daha önceden tamirat ve inşâsına lüzum görünen askerî yapıların keşfini yerine getirmek ve masraflarını karşılamak üzere askerler mahalli hükümete, mahalli hükümet de doğrudan Maliye Hazînesi'ne veya Seraskerliğe mürâcaat ederlerdi. 12 Mart 1872'den itibaren bina masrafları için her dairenin bütçesine belirli bir miktar eklenmiş, yapıların

⁶⁵ İ. D. 42587.

⁶⁶ C. A., No: 162, s. 2; 165, s. 2; 177, s. 2; 185, s. 2.

⁶⁷ "Dâr-ı Şûrâ'nın ve sair meclis-i askerîyyenin vezâif-i mahsûsalarından en belli başlı biri dahî her ne husûsa dâir olursa olsun vukûbulacak bi'lcümle müsted'iyât-ı askerîyyenin icrâ-yı tetkikâtıyla nizâm ve usûlû dâiresinde olarak iktizâlarının tesviye ve ifâsı maddesi olup... efrâd-ı askerîyyeden bazıları olur olmaz işler için Rikâb-ı Hümâyûn-ı Mülûkâne'ye arz-ı hâl takdîmleri... işidilmekte... bunun nizâmât-ı askerîyye hâricinde bir hareket olacağından... haklarında icrâ-yı mücâzât olunacağı ihtâr ve te'kid olunur..." C. A., No: 130, Ek Belge-Tenbîhnâme.

⁶⁸ T. V., No: 821, s. 1.

⁶⁹ İ. D. 39450, 49155.

tamiri ve yenilenmesi için bu bütçeden nakden veya havale ile ödeme yapılmıştır. Böylece askerî binaların tamir ve inşası için merkezlerde ordu müşirlikleri, taşrada mevki kumandanları veya askerî ümerâ ve zâbitler tarafından keşifler yapılmış arkasından masrafı gösterir defterler hazırlanarak Seraskerliğe sunulmuştur. Seraskerliğin onayı gerçekleşirse keşif masrafları havale suretiyle karşılanmış, tamir ve inşâya bakmak üzere asker olan yerlerde zâbitlerden bir komisyon teşkil edilmiş, mülkî meclis azasından iki kişi de bu komisyona memur edilmiştir⁷⁰.

Sultan Abdülaziz devrinde ekonomik sıkıntılara rağmen İstanbul'da, taşrada yukarıda belirtilen usullerle birçok kışla ve askerî yapının tamir ve inşâsı gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında inşâsı tamamlananlardan bazıları ve inşâ tarihleri şunlardır: Mart 1868'de Yeni Pazar Kasabası Askerî Kışlası, Temmuz 1869'da Davutpaşa Kışlası Topçu Ahırları, Ocak 1870'te Silistre Kışlası, Mart 1870'te Yanya Kışlası, Nisan 1872'de Diyarbakır Askerî Kışlası, Mart 1873'te Debre Askerî Kışlası, Ağustos 1873'te Tırhala Kışlası, Mayıs 1874'te Bağdat Zabtiye Askerî Binaları⁷¹. Bunların yanında Mecîdiye, Selimiye, Galatasaray, Gümüşsuyu, Maçka, Râmi, Gülhâne, Davut Paşa, Taşkışla, Kuleli, Beyoğlu, Tophâne-i Âmire, Humbarahâne, Edirne ve diğer eyalet kışlaları da birçok kez tamir edilmiş yahut tadilâttan geçirilmiştir⁷².

II. I. 3. Erkân-ı Harbiyye

Erkân-ı Harp, ordunun savaş faaliyetini hazırlayıp icrâya, fen işlerini yürütmeye memur ümerâ ve zâbitler hakkında kullanılan bir tabirdir. Erkân-ı

⁷⁰ İ. M. M. 1753.

⁷¹ A.M.D. U.A. 55, No: 497; 57, No: 148. Ş. D. B. S. 609/41. İ. D. 42181, 42440, 45073, 46806, 47635.

⁷² A.M.D. U.A. 55, No: 13; 57, No: 88; 106, 175, 354. Ş. D. B. S. 609/36. İ. D. 31912, 32878, 36677, 37875, 38630, 38704, 39174, 41003, 41306, 41349, 41694, 42180, 42388, 42900, 42990, 43003, 43088, 43422, 46530, 46833. İ. Ş. D. 1242, 1464. İ. M. M. 2088. A.}MKT.NZD., 400/77, 403/28, 406/50. A.}MKT.MHM., 229/36, 266/52, 274/29, 278/101, 306/25, 398/87, 411/3, 422/55, 451/98, 467/5.

Harp sınıfına ayrılabilmek için Harbiye'deki eğitimin başarıyla tamamlanması öngörülürdü. Erkân-ı Harpliğe ayrılanlar ayrıca Erkân-ı Harbiyye tahsili görür ve bu tahsilde başarılı olanlar, Erkân-ı Harp unvanını alırdı. Bugünkü anlamda “kurmay” karşılığı olan Erkân-ı Harpler diğer ordu mensuplarına göre daha seçkin bir konuma sahip olduklarından diğerlerinden daha önce terfî etme hakkına sahiptiler. Erkân-ı Harbiyye Dâiresi ise ordunun sevki, askerlerin toplanması ve terfii işleri ile uğraşan özel bir kurumdu⁷³.

Kavram olarak daha eskileri kullanılmasına rağmen Erkân-ı Harbiyye Teşkilâtı, ilk defa 1860'ta Serasker Müşir Nâmık Paşa tarafından tek bir şûbeden ve Seraskerliğe bağlı olarak kurulmuştur. Ancak bu dâire, başlangıçta yalnız tahkîmât ve özel ihtiyaçlar dolayısıyla bazı bölgelerin haritalarının çizilmesi ve korunması yetkisini üzerine almıştır⁷⁴.

Ocak 1864'te yayınlanan Erkân-ı Harbiyye Nizamnâmesi ile: orduların her birinde 1 Mirlivâ, 1 Miralay, 1 Kaymakâm, 1 Binbaşı ile 7 Kolağası ve yüzbaşı olmak üzere toplam 11 nefer ümerâ ve zâbitten oluşan bir Erkân-ı Harbiyye Kalemi teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Seraskerlik'te ise 1 Mirlivâ, 6 Miralay, 6 Kaymakâm, 6 Binbaşı, 42 Kolağası ve yüzbaşı, yani toplam 61 ümerâ ve zâbitten oluşan bir “Erkân-ı Harbiyye Merkez-i Umûmîsi” bulundurulması planlanmıştır. Böylece Erkân-ı Harbiyye sınıfı mevcudunun 12 Miralay, 12 Kaymakâm, 12 Binbaşı, 84 Kolağası ve Yüzbaşı'ya toplam 127 ümerâ ve zâbite ulaştırılması hedeflenmiştir⁷⁵.

Nizamnâme ile Erkân-ı Harbiyye'de görevli olanların hizmetleri şu şekilde belirlenmiştir:

1. Askerlerin zahîre, mühimmât, eğitim, tayin, harekât, ikâmetgâh değişikliği jurnallerinin düzenlenmesi
2. Savaş sırasında askerî düzene ait defterlerin hazırlanarak askerlerin tanzîmi

⁷³ Pakalın, **a.g.e.**, C. I, s. 544.

⁷⁴ M. Mazlum İskora, **Türk Ordusu Kurmaylık (Erkân-ı Harbiyye) Tarihçesi**, s. 10-11.

⁷⁵ **C. A.**, No: 4, s. 1-2.

3. İmtihanlardan önce imtihan kağıtlarının incelenmesi
4. Erkân-ı Harbiyye'ye dair olay ve yazışmalar
5. Topografya, Litografya, Fotoğraf, İstihkâm, bina, keşif, tercüme, askerî sevkîyât, yol ve köprü yapımı işleri
6. Jurnal ve diğer evrâkların îâmîli
7. Firâîlere dair kararlar
8. Askerî ıslahata dair kaleme alınan layihaların kontrolü
9. Askerî kanunların toplanıp düzenlenmesi
10. Askerî gazetenin basımı
11. Alet, resim ve haritaların korunması⁷⁶.

Ordu Miralaylıkları münhal olursa Erkân-ı Harbiyye Miralaylarından birisi atanırdı. Ordularda Feriklik rütbesi münhal olursa Erkân-ı Harbiyye Mirlivâları atanırdı. Ordu Erkân-ı Harbiyye Kalemünde yer alan Mirlivâlar hariç bütün zâbitler, iki senede bir Erkân-ı Harbiyye Merkezi'nde bulunan zâbitlerle yer değiştirirlerdi. Daha sonraki iki senede ise eski yerlerine değil yeni bir ordu merkezinin Erkân-ı Harbiyye Kalemî'ne gönderilirlerdi.

1864'te hedeflendiği şekilde 127 zâbit değil, 54 zâbitin bulunmasından dolayı ilk etapta Erkân-ı Harbiyye Kaleminden 5'er zâbitli 5 kısmın oluşması, Genel Merkezde ise 24 zâbitin bulundurulması ile işe başlanmıştır. Geri kalan zâbitler için yurt dışında tahsil yapan ve Harbiyye'den mezun olanlar beklenmiştir. Bu yüzden Erkân-ı Harbiyye'ye olan ihtiyacı karşılama düşüncesiyle Harbiyye mezunlarının çoğaltılması yoluna gidilmiştir. 4-5 senede tüm Erkân-ı Harbiyyelerin tam olarak oluşturulması hedeflenmiştir⁷⁷.

Sultan Abdülaziz devrinde bu gaye ile Mekteb-i Harbiyye'de 3 senelik eğitimini tamamlayarak mezun olanlardan bazıları, kurmay olabilmek için iki sene daha eğitime devam etmişlerdir. Bu sürede Erkân-ı Harbiyye Sınıfı'na ait dersleri Süvârî ve Piyâde Sınıfları'na ayrılarak tahsil etmişlerdir⁷⁸. Bu cümleden

⁷⁶ C. A., No: 6, s. 3.

⁷⁷ C. A., No: 7, s. 3.

⁷⁸ C. A., No: 56, s. 2; 117, s. 2.

olarak Erkân-ı Harbiyye Sınıfı'na 1866'da 16, 1868'de 12, 1869'da 10 kişi nakledilmiştir⁷⁹. 1876'ya gelindiğinde Mekteb-i Harbiyye ve Erkân-ı Harp sınıfındaki öğrenci mevcudu aşağıda gösterildiği gibidir⁸⁰:

Tablo 8

5. Sınıf (Erkân-ı Harbî Sınıfı)	5	Toplam
4. Sınıf (Erkân-ı Harbî Sınıfı)	9	309
3. Sınıf	96	
2. Sınıf	105	
1. Sınıf	94	

Erkân-ı Harbiyye Sınıfı'nda eğitimlerini tamamlayan Harbiyeliler, Erkân-ı Harp rütbelileri olarak görev almışlardır. Örneğin, Erkân-ı Harbiyye Sınıfı'ndan mezun olan 1862'de yüzbaşı rütbesi ile 6 kişi⁸¹, 1864'te yüzbaşılık rütbesi ile 6 kişi⁸², 1865'te 1 binbaşı, 4 yüzbaşı ve 8 mülazım olmak üzere 13 kişi⁸³, 1866'da yüzbaşı rütbesiyle 9, mülazım rütbesiyle 12 kişi⁸⁴, 1869'da yüzbaşılıkla 16 kişi⁸⁵, 1873'te yüzbaşılıkla 8 kişi⁸⁶, 1874'te yüzbaşılıkla 10 kişi⁸⁷, 1875'te yine yüzbaşı rütbesiyle 9 kişi⁸⁸ Erkân-ı Harbiyye rütbesi almışlardır. Yeni zâbitlerin katılımı ve az da olsa yurt dışında eğitimlerini tamamlayan zâbitlerle birlikte, hedeflendiği gibi 4-5 senede olmasa da, Sultan Abdülaziz devrinin sonuna gelindiğinde istikrarlı bir artış ile Erkân-ı Harbiyye sınıfında istenilen rakama ulaşılmıştır.

Sultan Abdülaziz devri Erkân-ı Harbiye'de görevli ümerâ ve zâbit sayısı şu şekildedir⁸⁹:

⁷⁹ C. A., No: 117, s. 2; 208, s. 1.

⁸⁰ D. S. 1293 (1876), Def'a 31, s. 118.

⁸¹ T. A., No: 144, s. 2.

⁸² C. A., No: 8, s. 3. T. A., No: 463, s. 2.

⁸³ T. V., 784, s. 2. C. A., No: 56, s. 2.

⁸⁴ C. A., No: 105, s. 2; 116, s. 1-2-3.

⁸⁵ C. A., No: 265, s. 2.

⁸⁶ R. C. H., No: 2221, s. 1.

⁸⁷ C. H., No: 2535, s. 1.

⁸⁸ C. H., No: 2842, s. 2.

⁸⁹ D. S. 1287 (1870), Def'a 25, s. 74-77; D. S. 1289 (1872), Def'a 27, s. 97-98; D. S. 1293 (1876), Def'a 31, s. 83-85. S. A. 1282 (1865), s. 10-14. S. A. 1283 (1866), s. 4-6. S. A. 1286 (1869), s. 6-8. S. A. 1287 (1870), s. 6-10.

Tablo 9

Rütbe	1865	1866	1869	1870	1876
Ferik	-	-	-	1	2
Mirlivâ	3	5	7	5	10
Miralay	7	8	7	9	14
Kaymakâm	5	6	6	9	17
Binbaşı	9	11	18	23	34
Kolağası	40	39	38	47	41
Yüzbaşı	11	13	35	28	14
Toplam	75	82	111	122	132

Seraskerlik, 1872'den itibaren batı eğitim ve askerî gelişmelerini yakından takip edebilmek amacıyla Avrupa'ya askerî ümerâ göndermeye başlamıştır. Bu gaye ile Temmuz 1875'te Ali Râif Bey Paris'e, Danyal Sâib Efendi Petersburg'a, Mehmet Cemal Efendi Viyana'ya, Mehmet Emin ve Abdullah Efendiler Londra'ya, Abdülhamid ve Mehmet Nuri Efendiler Berlin'e olmak üzere toplam 7 Erkân-ı Harbiyye yüzbaşısı Avrupa'ya gönderilmiştir⁹⁰.

Erkân-ı Harbiyye'nin asıl inkişâfı 1877-78 Osmanlı Rus (93) Harbi'nden sonra gerçekleşmiştir. 1880 yılında Erkân-ı Harbiyye Dâiresi, yedi şubeye taksim edilmiş ve "*Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reis-i Umûmîsi'nin ve Erkân-ı Harbiyye Dâiresi'nin Vezâif-i Dâhiliyyesi Nizâmnâmesi*" ile müstakil ve doğrudan başkumandana bağlı bir şekil almıştır⁹¹.

II. 2. Ordu Merkezleri

1832'de Osmanlı Kara Kuvvetleri, Hassa ve Nizâmiye askerleri adıyla ikiye ayrılmıştır. Aralık 1843'te Hasan Rıza Paşa, Hassa Müşîri iken Manastır'da Rumeli Müşîrlüğünü, ayrıca Anadolu ve Arabistan Ordularını kurdurmuştur. Sultan

⁹⁰ C. H., No: 2824, s. 2.

⁹¹ Bu şübeler şunlardır: 1. Seferberlik şübesi, 2. İstihbârât Şübesi, 3. Harekât Şübesi, 4. Demiryolları Şübesi, 5. Fen ve Harita Şübesi, 6. Kanunlar Şübesi, 7. Zât İşleri Şübesi. İskora, a.g.e., s. 13.

Abdülaziz devrinde Serasker Fuad Paşa, ordu isimlerini rakamlaştırmış, Hassa'yı I., Dersaâdet'i II., Rumeli'yi III., Anadolu'yu IV., Arabistan'ı V., Irak ve Hicaz'ı VI. Ordu şeklinde isimlendirmiştir. Ayrıca Hassa Ordusu'nu İstanbul'a, II. Orduyu Şumnu'ya, IV. Orduyu Erzurum'a nakletmiştir. Hüseyin Avni Paşa ise, 1869'da Birinci Seraskerliği döneminde hassas bir yerde bulunan Yemen San'a'da VII. Orduyu kurmuştur⁹².

Ordu komutanları aynı zamanda ordu merkezleri olan vilayetin valiliği görevini de yapabiliyorlardı⁹³. Her ordu merkezinde Ferik rütbeli bir kişi idâresinde Mirlivâ, Miralay ve Kaymakâmların yer aldığı ortalama 5-10 üyeden oluşan ve askerî meselelerin görüşüldüğü meclisler yer almıştır⁹⁴. Bu ordu meclislerinin görevi ordunun muhâsebesini tetkik etmek, hastâneleri denetlemek ve Seraskerliğin uygun gördüğü tayinleri yapmaktır⁹⁵. Her ordu meclislerinde aza olarak bulundurulması zaruri olan sınıflar vardı ki bunlar; bir Erkân-ı Harbiye Mirlivâsı, kalemiye sınıfından bir muhâsebeci ve tabip sınıfından bir Miralay ayrıca Piyâde ve Süvârîden iki Miralay ve bir Kaymakam idi. Ancak son üç üye çoğunlukla piyâdeden oluştuğundan bu durum her askerî sınıfa ait bir azanın bulunmamasına neden olmuştur. Bu yüzden 29 Temmuz 1873'te iki Miralay ve bir Kaymakamın her birinin ayrı sınıflardan olması şartı getirilmiştir. Böylece bu tarihten itibaren ordu meclislerinde piyâde, süvâri ve topçu sınıfından en az birer aza yer almıştır⁹⁶. Herhangi bir konuda ihtilafa düştüklerinde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye danışan ordu meclislerinin yanında⁹⁷, ordu merkezlerinde Tahrîrât,

⁹² C. H., No: 2643, s. 1. R. C. H., No: 2255, s. 1.

⁹³ R. C. H., No: 2134, s. 1. Örneğin 1874'te Gazi Ahmet Muhtar Paşa, IV. Ordu Müşirliği'ne ve Erzurum Valiliği'ne atandı. Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, s. 33. Aynı durum fırka komutanlıklarında da olabiliyordu. Nitekim 1873'te Bosna Fırka-i Askeriyye Komutanı ve vilayet valisi Müşir Mustafa Âsım Paşa idi. **Salnâme-i Vilâyet-i** (Bundan sonra **S. V.** şeklinde kısaltılacaktır) **Bosna 1290** (1873), Def'a 8, s. 33.

⁹⁴ **D. S. 1278** (1861), Def'a 16, s. 62-63; **D. S. 1279** (1862), Def'a 17, s. 62; **D. S. 1280** (1863), Def'a 18, s. 60; **D. S. 1281** (1864), Def'a 19, s. 58; **D. S. 1284** (1867), Def'a 22, s. 68. **S. V. Bosna 1290** (1873), Def'a 8, s. 37. **S. V. Bosna 1291** (1874), Def'a 9, s. 48. **S. V. Tuna 1289** (1872), Def'a 5, s. 36. **Salnâme-i Suriye 1289** (1872), Def'a 4, s. 63.

⁹⁵ Ubicini, **a.g.e.**, s. 414.

⁹⁶ **İ. D. 46688.**

⁹⁷ **İ. D. 48095.**

Meclis, Nizâmiye Yoklama, Redif Yoklama, Jurnal, Rûznâmçe ve Nüfus Kalemleri de yer almıştır⁹⁸.

Ordu müşîr ve komutanları tarafından gönderilen yazışmalar Müsteşarlığı havale edilir, bu evrâklar Nizâmiye Kâtibi odasına kaydedildikten sonra Askerî Meclis ya da Harp Aklâmı'na verilirdi. Yazışmalardaki gecikmeleri ve belirsizliği ortadan kaldırma, böylece askerî işleri kolaylaştırmak amacıyla 1864'te ordulara müstakil bir Kapıkethüdâsı tayin edildi. Buna göre ordulardan gönderilecek bütün yazışmalar Kapıkethüdâsı aracılığı ile Makam-ı Müsteşârî'ye takdim olunacak, akabinde Nizâmiye Kâtibi Odası'nda kaydı yapılarak nerelere havâle edildiği evrâkın üzerine yazılacaktı. Gizli evrâkların araştırılıp cevaplarının yazılması, birçok dilekçenin alınıp takip edilmesi ve cevaplarının gönderilmesi Kapıkethüdâları'na ait olacaktı⁹⁹.

Nüfus sayımları da ordu merkezleri tarafından yapıldı. Osmanlı nüfusunun belirlenmesi amacıyla Mayıs 1864'te nüfus sayımı yapılması kararlaştırıldı. Kadın-erkek tüm vatandaşların sayımı için I. II. III. ve IV. Ordu zâbitlerinden "kul tahrîr memûrları" oluşturuldu ve sayılan vatandaşlara "Osmanlı Tezkeresi" verildi¹⁰⁰.

Ocak 1875'te Nişantaşı'nda genel bir ordu deposunun geniş bir arazi üzerinde yapımına başlanmıştır. Kısa bir sürede tamamlanan bu depo ön tarafı 42 pencere, iki katlı ve 600 bin silah ve askerî levâzımı barındırabilecek şekilde inşa edilmiştir¹⁰¹. Padişah bu depoya konulması için 5.000 adet Henry Martini tüfeği satın alarak hediye etmiştir¹⁰².

⁹⁸ **S. V. Tuna 1289** (1872), Def'a 5, s. 37. **S. V. Tuna 1290** (1873), Def'a 6, s. 41-42. **S. V. Erzurum 1288** (1871), Def'a 2, s. 46-47. **S. V. Yemen 1298** (1881), Def'a 1, s. 106.

⁹⁹ **C. A.**, No: 11, s. 2; 12, s. 1. Askerî merkezlerden çekilen resmî telgrafların dışındaki şahsî olanlardan bedelleri alınır, resmî olanların ise kimden kime hangi tarihte gönderildiği, kaç kelime ve içeriğe sahip olduğu yazılırdı. **C. A.**, No: 13, s. 1.

¹⁰⁰ **C. A.**, No: 20, s. 1-2. **T. V.**, No: 837, s. 2.

¹⁰¹ **C. H.**, No: 2643 s. 1; 2646 s. 1; 2768, s. 1.

¹⁰² **C. H.**, No: 2768, s. 1.

II. 2. 1. Ordu Komutanlıkları

Sultan Abdülaziz devrinde I. Ordu İstanbul, II. Ordu Şumnu, III. Ordu Manastır, IV. Ordu Erzurum, V. Ordu Şam, VI. Ordu Bağdat, VII. Ordu ise Yemen’de yer alıyordu¹⁰³.

I. Ordu (Hassa Ordusu)’nın merkezi İstanbul idi. 1869 İslahatının ardından Hassa Ordusu’na mensup 7 Piyâde, 5 Sûvârî, 1 Topçu ve 6 Redif Alayı ile 7 adet Talî’a Taburu yer almaktaydı. İkinci ve Üçüncü Hassa Piyâde Alayları’nın MuzİKası da bulunuyordu. Yine 4’er bölükten oluşan Sûvârî Kazak ve Dragon Alayları ile 8 bölükten oluşan 1 Sanayi Alayı bulunmaktaydı. Hassa Ordusu askerleri İzmit, Karahisar, Eskişehir, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Konya ve Akşehir’den temin edilirdi¹⁰⁴.

1860’larda Karadağ’da çıkan karışıklıklarda çoğunlukla I. (Hassa) ve II. (Dersaâdet) Ordu askerleri görev almıştır¹⁰⁵. Sultan Abdülaziz Hassa Ordusu’nun yer aldığı Gümüşsuyu, Mecidiye, Selîmiye ve Galatasaray Kışlalarını sürekli ziyaret ederek talîmleri izlemiş, askerlere bahşİşler dağıtmıştır¹⁰⁶. Sultan Abdülaziz, Kuleli Kışlası’nı da yeni bir tarzda inşa ettirmiştir¹⁰⁷. Bunların yanında Haydarpasha, Kuleli ve Maltepe Hastâneleri Hassa Ordusu’na bağılı olarak hizmet vermiştir¹⁰⁸.

¹⁰³ D. S. 1280 (1863), Def’a 18, s. 60-63.

¹⁰⁴ S. A. 1287 (1870), s. 34-94.

¹⁰⁵ T. V., No: 652, s. 2-3; 653, s. 2-3; 670, s. 1; 757, s. 1. Karadağ zaferini kazanan askerlere iftihar nişânı olarak madalyalar hazırlanmış ve Mayıs 1863’te padişah huzurunda verilmiştir. Buna çok memnun olan askerler ise padişaha sundukları bir arz-ı hâlde “zafere kendilerini sevk eden gücün bizzat padişahın olduğunu, şayet kendilerine verilen nişândan bir adedini padişahın aldığı takdirde daha da iftihar duyacaklarını” ifade etmişlerdir. T. V., No: 696, s. 1.

¹⁰⁶ T. V., No: 637, s. 1; 675, s. 1. İ. D. 35148.

¹⁰⁷ 5 Aralık 1863’te Gemlik adlı vapurla Kuleli Kışlası’na gelen sadrazam ve askerî erkân orada bulunan Hassa Ordusu İkinci Talî’a Taburu Binbaşısı İbrahim Hakkı’ya sancağı teslim ederek Osmânî nişânı vermiştir. Sadrazam yaptığı konuşmada: “Padişahımız Efendimiz bu sancağı size Osmanlı milletin emaneti olarak teslim etti. Askerliğin şeref ve şânı ne kadar yüksek ise bunu muhâfaza etme vazîfesi de o kadar büyüktür. Bu vazîfeyi bundan sonra ifâ edeceğiniz de kuşkusuzdur. Zira heyetinizin geçende Karadağ’da gösterdiği yiğitliğin ilâle-ebed iftiharî olmak üzere Padişahımızın sancağına ihsân eylediği Osmânî nişânı bunu size daimâ hatırlatacaktır.

II. Ordu (Tuna Ordusu)'nun merkezi Şumnu idi. 1869 Islahatı ile II. Ordu'ya mensup 6 Piyâde, 4 Sûvârî, 1 Topçu ve 6 Redif Alayı ile 6 Talîa Taburu bulunmaktaydı. Ayrıca II. Ordu'da 1 İstihkâm Alayı ile 3 taburdan oluşan Tuna Sevâhili Kordon Alayı da yer almaktaydı. II. Ordu askerleri Şumnu, Silistre, Hezargırad (Razgırad), Edirne, İslimiye, Hasköy, Sofya, Niş, Filibe, Lofça, Bolu, Safranbolu, Koçhisar, Kastamonu, Ankara, Çankırı, Beypazarı, Çorum, Kırşehir, Yozgat ve Taşköprü'den temin edilirdi¹⁰⁹.

III. Ordu (Rumeli Ordusu)'nun merkezi Manastır'dı. 1869 Islahatı sonunda III. Ordu'ya mensup 7 Piyâde, 4 Sûvârî, 6 Redif, 2 Bosna Nizâmiye, 1 Topçu, 3 taburlu bir Hudûd-ı Yunâniyye Alayı ile Nakşık Hudut Taburu ve 7 Talîa Taburu bulunmaktaydı. Ayrıca III. Ordu'da bir de İstihkâm Alayı yer almaktaydı. III. Ordu askerleri Manastır, Ohri, Vidin, Yanya, Yenişehir, Berat, Üsküp, Bezdin, Tiran, Priştine, Drama, Serez, Gümölcine, İzmir, Manisa, Tire, Kula, Aydın, Nazilli, Milas, Muğla, Banaluka, İzvornik, Travnik ve Yeni Pazar'dan temin edilirdi¹¹⁰.

IV. Ordu (Anadolu Ordusu)'nun merkezi Erzurum'du. 1869 Islahatı ile IV. Ordu'da 6 Piyâde, 4 Sûvârî, 1 Topçu, 1 İstihkâm ve 6 Redif Alayı ile 6 Talîa Taburu bulunmaktaydı. IV. Ordu'nun askerleri, Harput, Malatya, Ergani, Zile, Tokat, Amasya, Erzurum, Erzincan, Arapgir, Karahisar, Kars, Oltu, Batum, Van, Diyarbakır, Lice, Cizre ve Marviye'den temin edilirdi¹¹¹. Doğu Anadolu'da güvenliği sağlamak amacıyla Erzurum, Çıldır, Kars, Van, Ardahan ve sair bölgelerde lüzumu görünen kuvvetli istihkâmların yapımına, ilkbahar mevsiminde hız verilirdi. Yine bu istihkâmlar büyük çaplı şeşhâneli toplanla techîz edileceğinden bunların İstanbul'dan getirilmesinin masraflı olacağı düşünülmüş, 1865'ten sonra Erzurum merkezde bir dökümhâne, çarhâne,

Bundan böyle Hassa İkinci Talî'asındanım demek size ve sizden sonra bulunacaklara büyük imtiyâz verecektir... İşte pâdişâhımız bugün size saray gibi bir kışla ihsân eyledi. Arkadaşlar görevimizi ifâyâ daimâ gayret gösterelim." T. V., No: 726, s. 1. T. A., No: 422, s. 1.

¹⁰⁸ S. A. 1287 (1870), s. 79-82.

¹⁰⁹ a.g.e., s. 96-156.

¹¹⁰ a.g.e., s. 157-234.

¹¹¹ a.g.e., s. 235-288. S. V. Erzurum 1293 (1876), Def'a 7, s. 115-120.

marangozhâne, demirhâne ve baruthâne inşa edilerek lazım olan top, mühimmât ve barutun burada imâline başlanmıştır¹¹².

V. Ordu (Suriye Ordusu)'nun merkezi Şam idi. 1869 Islahatı sonunda V. Ordu 7 Piyâde, 4 Süvârî, 1 Topçu, 1 İstihkâm ve 6 Redif Alayı ile 7 Talîa Taburu'ndan oluşmaktaydı. V. Ordu idâresinde yer alan Şam Merkez Askerî Hastânesi'nde 18 doktor, 1'er cerrah ve eczacı; Taif Hastânesi'nde ise 1'er doktor, eczacı ve cerrah görev almıştır. V. Ordu askerleri Şam, Humus, Kudüs, Nablus, Beyrut, Akka, Adana, Antakya, Sayda, Lazkiye, Hama, Halep, Kilis, Urfa, Maraş ve Elbistan'dan temin edilirdi¹¹³.

Beşinci Ordu'da 24 taburdan oluşan 6 alay Redif Askeri tam anlamıyla 1865'te oluşturulabilmiştir. Her bir redif alayına, herhangi bir sefer ortaya çıkıncaya kadar geçici olarak, iki binbaşı tayin edilmiştir. Her alayın Birinci ve İkinci taburlarına memur olacak binbaşı Birinci taburuna; Üçüncü ve Dördüncü taburlarına memur olacak binbaşı ise Üçüncü taburuna asâleten atanmıştır. Burada seçilen toplam 12 binbaşının altısı Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından, altısı ise ordu tarafından aşağıda belirtildiği şekilde seçilmiştir¹¹⁴:

Tablo 10

Alay ve tabur	Askerin Alındığı Bölge	Tayin Edilen Binbaşı
I. Redif Alayı 1. ve 2. taburu	Şam Eyâleti	Miralay Antakyalı Mustafa
I. Redif Alayı 3. ve 4. taburu	“ “	Sinoplu Halil Ağa
II. Redif Alayı 1. ve 2. taburu	Kudüs Sancağı	Balıkesirli Osman Ağa
II. Redif Alayı 3. ve 4. taburu	“ “	Aydınlı Yusuf Ağa
III. Redif Alayı 1. ve 2. taburu	Sayda Eyâleti	Karaağaçlı Ali Ağa
III. Redif Alayı 3. ve 4. taburu	“ “	Mehmet Efendi
IV. Redif Alayı 1. ve 2. taburu	Antakya ve civarı	İstanbulu İbrahim Ağa
IV. Redif Alayı 3. ve 4. taburu	“ “ “	İspartalı İbrahim Efendi
V. Redif Alayı 1. ve 2. taburu	Halep Eyâleti	İspartalı Bekir Efendi
V. Redif Alayı 3. ve 4. taburu	“ “	Mustafa Ağa
VI. Redif Alayı 1. ve 2. taburu	Adana ve Maraş	D. Ş. Askerî tarafından
VI. Redif Alayı 3. ve 4. taburu	“ “ “	Konyalı Abdullah Ağa

¹¹² T. V., No: 799, s. 1; 1092, s. 2. C. A., No: 70, s. 2.

¹¹³ S. A. 1287 (1870), s. 289-350.

¹¹⁴ İ. D. 37146.

VI. Ordu (Arabistan Ordusu)'nın merkezi Bağdat'tı. 1869 Islahatı ile VI. Ordu'da 4 Piyâde, 2 Süvârî, 1 Topçu ve 1 Redif Alayı ile 4 Talîa Taburu bulunmaktaydı. VI. Orduya bağlı Bağdat Merkez Askerî Hastânesi'nde 9, Hülle Mevki Hastânesinde 3, Süleymâniye Mevki Hastânesinde ise 3 doktor, 1'er eczacı ve cerrah görev yapmıştır. Bu ordunun askerleri Musul, Horasan, Bağdat, Süleymâniye, Revandüz, Kerkük ve Hülle mevkilerinden temin edilirdi¹¹⁵.

VII. Ordu ise, 1873'te Hüseyin Avni Paşa'nın İkinci Seraskerliği döneminde hassas bir yerde bulunan Yemen San'a'da kurulmuştur¹¹⁶. Mart 1873'te Yemen vilayetinde eskiden beri fevkalade teşkil olunmuş olan 16 tabur ihtiyat askeri ve ordulardan geçici gönderilen 9 tabur nizâmîye askeri yani toplam 16.800 nefer bulunmaktaydı. Ancak Yemen vilayetinde bir takım düzenlemelerin gerekliliği, daima Müslüman nüfusunun çoğalması, bir karışıklık çıktığında ihtiyat askerlerinin yeterli olmaması nedenlerinden bölgede daimî bir askeri kuvvetin bulundurulması zarureti ortaya çıkmıştır. Nitekim Mekke ve kutsal toprakların korunmasında da bu ordunun faydası olacağına inanılmıştır. Bölgede geçici olarak bulunan askerî neferlerin yerine Hicaz ve Yemen'i içine alan muntazam ve her bir taburu 700'er neferden oluşan 5 Alay Piyade ile 6 Bölük Topçu tertip ve teşkil edilmiştir. İleride süvarisi, diğer topçuları ve noksan kalan 1 Alay piyadesinin tamamlanmasına karar verilmiştir. 1'er Talî'a ve 3'er Saf Piyade, 1'er de Muzıka bandosunu kapsayan 5 Alay piyade ile 3 bölüğü Seyyar, 3 bölüğü Dağ topçusundan oluşan 6 Bölük topçu ve 1 bölük de İstihkâmdan ibaret olan VII. Ordu'nun kurulmasına 24 Mart 1873'te irâde buyrulmuştur. Burada olan mevcut ihtiyat alayları tamamen lağvedilmiş, zâbitleri

¹¹⁵ S. A. 1287 (1870), s. 351-381.

¹¹⁶ C. H., No: 2643, s. 1. R. C. H., No: 2255, s. 1. İ. D. 46475. Yemen'de 1860'larda karışıklıklar ve isyanlar meydana gelmiştir. Özellikle isyan eden Asîr Urbani'nin itaat altına alınması için o güne kadar Mısır Valisi yardımıyla bölgede güvenlik sağlanabilmiştir. Fakat Cezîretü'l-Arab'ın asayîşi için 1870'ten itibaren buraya gerekli erzak, mühimmât, asker ve ümerâ gönderilerek VII. Ordunun kurulması hazırlıkları başlamıştır. Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi, C. X, s. 117; C. XII, s. 108-109.

TABLO 11: 1869'da Osmanlı Kara Kuvvetlerinin Dağılımını Gösteren Karşılaştırmalı Tablo¹:

I. Ordu Alayları Hassa Ordusu	II. Ordu Alayları	III. Ordu Alayları	IV. Ordu Alayları	V. Ordu Alayları	VI. Ordu Alayları
Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI. Piyâde VII.	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI.	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI. Piyâde VII.	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI.	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI. Piyâde VII.	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV.
Talîa Taburları	Talîa Taburları	Talîa Taburları	Talîa Taburları	Talîa Taburları	Talîa Taburları
Sanayi Taburu	Tuna Sevâhili Kordon A.	Bosna I. Bosna II.			
Ejder Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV. Süvârî V. Süvârî Kazak Süvârî Dragon	Ejder Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV.	Ejder Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV. Nakşik Hududu Alayı Bosna Kordon Taburu Yunan Hudut Alayı	Ejder Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV. İstihkâm Bölüğü	Ejder Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV.	Ejder Süvârî I. Süvârî II.
Topçu Alayı	Topçu Alayı	Topçu Alayı	Topçu Alayı	Topçu Alayı	Topçu Alayı

¹ 1869 Devlet Salnâmesi esas alınarak araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. **D. S. 1286** (1869), Def'a 24, s. 75-90. Bu ordulara daha sonra bazı yeni alaylar eklenmiş ya da çıkarılmıştır. Örneğin I. Ordu III. Süvârî Alayı'na 1870'ten itibaren Çerkes Süvârî III. Alayı denilmiştir. **D. S. 1287** (1870), Def'a 25, s. 81. Yine I. Orduya 1871'den itibaren Kal'a-i Hâkâniyye Topçu V. ve VI. Alayları; 1872'den sonra ise İstihkâm I. ve II. Alayları eklenmiştir. **D. S. 1288** (1871), Def'a 26, s. 97. **D. S. 1289** (1872), Def'a 27, s. 118. III. Ordu'ya da 1873'te İşkodra Hudut Taburu eklenmiştir. **D. S. 1290** (1873), Def'a 28, s. 90.

TABLO 12: 1876'da Osmanlı Kara Kuvvetlerinin Dağılımını Gösteren Karşılaştırmalı Tablo¹:

I. Ordu Alayları Hassa Ordusu	II. Ordu Alayları	III. Ordu Alayları	IV. Ordu Alayları	V. Ordu Alayları	VI. Ordu Alayları	VII. Ordu Alayları
Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI. Piyâde VII.	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI.	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI.	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI.	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V. Piyâde VI.	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V.	Piyâde I. Piyâde II. Piyâde III. Piyâde IV. Piyâde V.
Talîa T. İtfâiyye A.	Talîa Taburları	Talîa Taburları	Talîa Taburları	Talîa Taburları	Talîa Taburları	Talîa Taburları
Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV. Süvârî V.	Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV.	Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV.	Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV.	Süvârî I. Süvârî II. Süvârî III. Süvârî IV.	Süvârî I. Süvârî II.	
Süvârî Kazak Süvârî Dragon		Bosna Nizâmiye I Bosna Nizâmiye II.				Nizâmiye Sanâyi A.
Seyyar Topçu İhtiyat Topçu	Seyyar Topçu	İşkodra Hudut T.	Seyyar Topçu A.	Topçu Alayı	Seyyar Topçu A.	Seyyar Topçu A.
Bahr-i Siyah Topçu		Nakşik Kordon Alayı	İstihkâm Bölüğü			
Bahr-i Sefîd Topçu I.		Bosna Kordon Alayı				
Bahr-i Sefîd Topçu II.		Yunan Hudut Alayı				
Bahr-i Sefîd Sanayi T.		Topçu A.				
İstihkâm I. İstihkâm II.		2 Bosna Redif Alayı				
7 Alay Redif	6 Alay Redif	6 Alay Redif	6 Alay Redif	6 Alay Redif	5 Alay Redif	3 Alay Re.

¹ 1876 Devlet Salnâmesi esas alınarak araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. **D. S. 1293** (1876), Def'a 31, s. 89- 113.

TABLO 13: Devlet Salnâmelerine Göre Sultan Abdülaziz Devri Ordu Komutanlarını Gösterir Tablo¹:

VII. Ordu	VI. Ordu	V. Ordu	IV. Ordu	III. Ordu	II. Ordu	I. Ordu	Ordu
	Ahmet Tevfik Paşa	Halim Paşa	Abdülkerim Paşa	Ömer Paşa	Reşit Paşa	Osman Paşa	1861
	Namık Paşa	Halim Paşa	Mustafa Tevfik P.	Ömer Paşa	İsmail Paşa	Osman Paşa	1862
	Namık Paşa	Hacı Raşit Paşa	Mustafa Tevfik P.	Ömer Paşa	Nâdir Abdi Paşa	Fuad Paşa	1863
	Namık Paşa	Halim Paşa	Derviş Paşa	Ömer Paşa	Abdülkerim Nâdir Paşa	Hüseyin Avni Paşa	1864
	Namık Paşa	Halim Paşa	Derviş Paşa	Ömer Paşa	Abdülkerim Nâdir Paşa	Hüseyin Avni Paşa	1865
	Namık Paşa	Derviş İbrahim	Ethem Paşa	Ömer Paşa	Abdi Paşa	Abdülkerim Paşa	1866
	Namık Paşa	Derviş İbrahim	Selim Paşa	Ömer Paşa	Abdi Paşa	Abdülkerim Paşa	1867
	Namık Paşa	Mustafa Paşa	Selim Paşa	Ömer Paşa	Abdi Paşa	Abdülkerim Paşa	1868
	Sâmi Paşa	Mehmet Paşa	Derviş İbrahim P.	Abdülkerim Paşa	Abdi Paşa	Ömer Paşa	1869
	Mithat Paşa	Mehmet Paşa	Mustafa Paşa	Abdi Paşa	Abdülkerim Nâdir Paşa	İzzet Paşa	1870
	Mithat Paşa	İzzet Paşa	Mustafa Paşa	Abdi Paşa	Abdülkerim Nâdir Paşa	Es'at Paşa	1871
	Mithat Paşa	İzzet Paşa	Sâmi Paşa	Derviş Paşa	Ali Rıza Paşa	Yusuf İzzettin P.	1872
	Rauf Paşa	Yâver Paşa	Sâmi Paşa	Derviş Paşa	Abdülkerim Paşa	Yusuf İzzettin P.	1873
Ahmet Eyüp P.	Redif Paşa	İzzet Paşa	Mustafa Paşa	Ali Sâib Paşa	Ahmet Muhtar P.	Yusuf İzzettin P.	1874
Ahmet Eyüp P.	Redif Paşa	İzzet Paşa	Ahmet Muhtar P.	Mehmet Re'fet Paşa	Mehmet Yâver P.	Yusuf İzzettin P.	1875
Mustafa Asım P.	Abdurrahman Paşa	İzzet Paşa	Yaver Paşa	Ali Sâib Paşa	Ahmet Eyyüp P.	Yusuf İzzettin P.	1876

¹ Devlet Salnameleri dikkate alınarak araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. **D. S. 1278** (1861), Def'a 16, s. 62; **D. S. 1279** (1862), Def'a 17, s. 62; **D. S. 1280** (1863), Def'a 18, s. 60; **D. S. 1281** (1864), Def'a 19, s. 62; **D. S. 1282** (1865), Def'a 20, s. 62; **D. S. 1283** (1866), Def'a 21, s. 60; **D. S. 1284** (1867), Def'a 22, s. 60; **D. S. 1285** (1868), Def'a 23, s. 60; **D. S. 1286** (1869), Def'a 24, s. 75; **D. S. 1287** (1870), Def'a 25, s. 80; **D. S. 1288** (1871), Def'a 26, s. 94; **D. S. 1289** (1872), Def'a 27, s. 95; **D. S. 1290** (1873), Def'a 28, s. 83; **D. S. 1291** (1874), Def'a 29, s. 85; **D. S. 1292** (1875), Def'a 30, s. 92; **D. S. 1293** (1876), Def'a 31, s. 89. Ordu Komutanları Müşir rütbeli kişilerdi. **2 inci Ordu Tarihçesi**, s. 63-66.

ordulara yerleştirilmek üzere İstanbul'a, neferleri ise memleketlerine gönderilmiřtir¹¹⁷.

VII. Ordu ilk etapta diğerk orduların imkanlarının seferber edilmesi ile oluşturulmuştur. Bu ordu alayları, Hassa Ordusu dışında diğerk beş ordunun birer piyade alayları alınarak, 6 Topçu ve 1 İstihkam Bölüğü ise Fırka-i İhtiyatiye refakatinde Tophane-i Amire'den ve nizâmiyeden zaten mevcut olan Topçu bölüklerinin zâbit ve neferlerinden temin edilmiştir. Buranın askerleri kur'a gerçekteşene kadar yakın bölgelerden; V. ve VI. Ordunun en yakın yerleri ile IV. Ordunun Arabistan'a yakın mevkilerinin kur'a neferlerinden temin edilmiřtir¹¹⁸. 1876'ya gelindiğinde VII. Ordu'da 5 Piyâde, 1 Nizâmiye Sanâyi, 1 Seyyar Topçu ve 3 Redif Alayı ile 5 Talî'a Taburu yer almıřtır¹¹⁹.

II. 2. 2. Bosna Nizâmiye Alayları

Sultan Abdülmecid döneminde, Bosna, Hersek ve İşkodra Eyâletleri'nden asker almak için Osmanlı Devleti kuvvet kullanmak zorunda kalmış ve buralara altı kez askerî birlik sevk etmiştir. Sözü geçen yerlerin halkı silaha sarılarak devlet kuvvetlerini iki defa yenilgiye uğratmıştır. Neticede Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa, isyan bölgelerini itaat altına almayı başarsa da; Bâbîâlî, Boşnaklara ve Arnavutlara mecbûri askerliğı kabul ettirmekten vazgeçmiřtir¹²⁰.

Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde bölgeden asker temin edebilmek amacıyla çok daha faydalı ve başarılı bir yol izlenmiştir. Hersek memuriyetini

¹¹⁷ İ. M. M. 1937.

¹¹⁸ VII. Orduya verilecek nefer ve zâbitlerden dolayı diğerk orduların birer piyade alayı eksildiğinden; VII. Alayları olan III. ve V. Ordunun şimdilik yeniden alay teşkil etmeyip 6'şar alay ile yetinmesine, yalnız diğerk üç ordunun Yemen'den gelecek İhtiyat alaylarının kusur kalacak zâbitlerinden birer alay teşkil etmelerine ve böylece piyadesini 6'şar alaya çıkarmalarına karar verilmiştir. İ. M. M. 1937.

¹¹⁹ Sultan Abdülaziz devri Osmanlı ordularındaki kuvvet dağılımı ve ordu komutanlarının listesi Tablo 11-12 ve 13'te sunulmuştur.

¹²⁰ Karal, a.g.e., C. VII, s. 181. J. Krćsmarik, "Bosna-Hersek", M.E.B. İ.A., C. 2, s. 732. Branislav, Djurdjev, "Bosna-Hersek", T.D.V. İ.A., C. 6, s. 301. A.}DVN.MHM., 8A/58, Sultan Abdülmecid döneminde Bosna Hersek'te gerçekteřen isyanlar için bkz.: Zafer Gölen, "1849-1851 Bosna Hersek İřyanı", Belleten, Cilt LXVI, S. 247, ss. 905-931.

tamamlayan Ahmet Cevdet Paşa, 20 Aralık 1863 tarihinde Saray Bosna'ya müfettiş olarak görevlendirilmiştir. İlk birkaç ay içerisinde ileri gelenler, görevliler ve halk ile yaptığı görüşmeler sonucunda Cevdet Paşa tespit ve fikirlerini Sadrazam (aynı zamanda Serasker) Fuat Paşa'ya çeşitli telgraflarla bildirmiştir. Buna göre Cevdet Paşa şu esaslara dikkat edildiğinde bölgenin askerliğe başlayacağını belirtmiştir: *"Boşnakların askerliğe temayüllü olduklarını, kur'a ile askerliğe alınmalarını, ancak Bosna dışına gönderilmemelerini, zâbitlerinin kendi aralarından seçilmesini, yerli elbiselerine uygun ve sevdikleri renk olan yeşil şeritli Talî'a elbisesi giydirilmesini, Yeni Pazar ve Hersek'in Karadağ hududundaki yerli müstahfiz asker oluşturulması"*. Nihâyetinde bu tespitlerin hemen hepsinin karara bağlandığı toplantı, Cevdet Paşa'nın başkanlığında hükümet konağında eyalet ileri gelenleri ve meclis-i kebîr âzâları arasında 12 Nisan 1864'te gerçekleşmiş, arkasından bu konudaki padişah izni Fuat Paşa'dan istenmiştir¹²¹.

Sultan Abdülaziz'in Bosna'da Nizâmiye birlikleri oluşturulmasına izin ve yetkilerin verildiği fermanı, 17 Ağustos 1864'te bölgeye ulaşmıştır. Bu ferman aynı gün Bosna Valisi Osman Paşa, Müfettiş Ahmet Cevdet Paşa, birçok memûr ve eyâlet ileri gelenlerinin hazır oldukları bir törenle Bosna'da okunmuştur¹²². Ferman okunmasından önce Cevdet Paşa yaptığı konuşmada: Bosna halkının güzel ahlaklılığı ile bilindiği, tarihte birçok büyük devlet adamları çıkardığı, ancak son zamanlarda biraz durgunluğun olduğu, müfettişlik görevi sırasında halkı yakından tanıdığı, askerliğe yazılmayı içeren bu fermanın Boşnaklar için büyük bir fırsat olduğu üzerinde durmuştur¹²³. Fermanın bölgeye ulaştırılması ile

¹²¹ A. Cevdet Paşa, **Tezâkir 21-39**, s. 19-49. **Tezâkir-i Cevdet**, T.T.K. Yazma Eserler, ss. 955-958.

¹²² **İ. D. 36521.**

¹²³ "... Târih mütâla'a edenlerin ma'lûmudur ki, Bosna'dan pek çok büyük zâtlar çıkıp devlet ve millete büyük büyük hizmetler etmişlerdir... biri Sokullu Mehmed Paşa'dır... Cezzar Ahmed Paşa'nın dahi boşnak olduğu ma'lûmdur... Boşnakların hüsn-i ahlâkı hasebiyle üç dört yüz seneden beri her asır ve zamanda içlerinden böyle meşhûr ve memdûh zâtlar zuhûra gelmiştir... Me'mûriyetim tamam olmak üzeredir. Size veda edip gidecek zamanım yaklaştı. Şundan pek memnûn ve müftehirim ki, me'mûriyetimin hitâmı pek hayırlı bir maslahatın mebâdî-i icraâtına tesâdüf edecektir. Bu fermân-ı âlî, sabahleyin Bosna üzerine yeni doğmuş güneş gibidir ki ânın

görevli olan Mirlivâ Salih Paşa tarafından 20 Ağustos 1864 tarihinde gönderilen telgrafta; O gün saat 16.00 sularında Atmeydanı'nda bizzat Bosna Valisi tarafından fermanın okunmasının ve asker kayıtlarına başlanmasının halk üzerinde büyük memnûniyet uyandırdığından bahsedilmiştir. Cevdet Paşa'nın göndermiş olduğu telgrafta ise; 20 Ağustos günü Bosna Birinci Alayı'nın Kaymakâmı, alay emini ve sancaktarı ayrıca birinci taburun imamı ve 7 adet mülâzımının seçilerek tayin edildiği bildirilmiştir. Böylece Müfettiş Cevdet Paşa'nın Bosna'daki çalışma ve gayretleri sonuç vermiş; bölgede öncelikle her biri 800 neferden 6 tabur oluşturulması için asker kayıtlarına başlanmış, zâbitleri de seçilen birçok kişi askerliğe yazılmıştır¹²⁴. Bosna Birinci Alayın Kaymakamlığına Travnikli Derviş Bey, Alay emniğine ise İsmet Bey seçilmiştir¹²⁵.

Bosna'da yerlilerden oluşturulacak Nizâmiye Askeri, öncelikle 6 tabur teşkil olunduğundan ve 3 sene nizâmiye hizmetinin sonunda istibdâl tezkerelerini alanlar redifliğe kaydedileceğinden; Bosna Eyâleti'nde 9 senede 6 tabur Nizâmiye ile 18 tabur redif oluşması hedeflenmiştir¹²⁶. İlk etapta üç taburun kaydı tamamlanmıştır. I. Tabur dâiresi Saray Bosna şehir merkezi ve bağlı

ziyâsı şevketlû, kudretlû, kerâmetlû, mehâbetlû velî-nî'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız Abdülaziz Han efendimiz hazretlerinin envâr-ı teveccühâtıdır. İnşâ-Allahü'l-kerîm... fermân-ı âlî okunduğu an beni tasdik edecek ... ve kadr ü şükrünü bileceksiniz..." İ. D. 36559.

¹²⁴ İ. D. 36521. T. V., No: 762, s. 2. Mirlivâ Salih Paşa, Bosna'ya geldiğinde Vali Osman Paşa, Müfettiş Cevdet Efendi, Askerî Müfettiş Mustafa Paşa, Saray-Bosna Komutanı Ahmet Paşa ve diğer ileri gelenler tarafından 14.09.1864'te karşılanmıştır. C. A., No: 35, s. 1-2. Bosna'da bu hizmetleri başarıyla başlatan vali ve müfettişe Eylül 1864'te nişân-ı Osmânî verilmiştir. T. V., No: 766, s. 1. O zamana kadar hiçbir ilmiye mensubuna verilmemiş olan ikinci rütbeden nişân-ı Osmânî'nin Bosna'daki başarılarından dolayı ilk kez Cevdet Paşa'ya verilmesi dikkat çekicidir. Yusuf Halaçoğlu-M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", T.D.V. İ.A., C. 7, s. 444. Ali Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", M.E.B. İ.A., C. 3, s. 116. Halaçoğlu, "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa", Ahmed Cevdet Paşa Semineri, Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 3. Ayrıca Cevdet Paşa'ya Bosna askerlerinin şeshâneli tüfeklerinden birisi hediye edilmiştir. Bosna'daki bu ıslahatın ardından Paşa, Kozan'a memur edildi. Derviş Paşa komutasındaki büyük bir fırka Kozan, Gavur Dağı, Kürd Dağı ve Dersim taraflarını ıslah için gönderildi. Cevdet Paşa da, fevkalâde komiser olarak bu mıntikaların mülkî ıslâhı için 6 ay faaliyette bulundu. Bu çalışmalarının sonucunda Kozan da kur'aya alınabildi. Ali Ölmezoğlu, Ahmet Cevdet Paşa –Hayatı ve Eserleri-, s. 39-42.

¹²⁵ Yeşil şeritli Talî'a elbiselerini Saray Bosna gönüllüleri giyip sokak ve mahallelerde gezerken kızların daha fazla ilgisini çekmekte, bu da bölge delikanlılarının askerliğe olan meyillerini artırmakta idi. A. Cevdet Paşa, Tezâkir 21-39, s. 73-74. A. Cevdet Paşa, Ma'rûzât, s. 99.

¹²⁶ T. V., No: 766, s. 1. Cevdet A. 45842.

köyleri ile ağırlıklı olarak İzvornik, Visoka, Tuzla-i Zîr, Belina, Srebreniça, Gradaçaç ve Gradçaniça kazalarından; II. Tabur dâiresi çoğunlukla Akhisar, Teşene, Travnik, Ostrovça, Banaluka ve Bihke kazalarından; III. Tabur dâiresi ise Bihor, Çayniça, Yenivaroş, Yeni Pazar, Tırgovişte, Taşlıca ve Mostar kazalarından oluşturulmuştur¹²⁷.

Aslında daha önceleri bir türlü başarısız olan askerliğe kayıt konusunda Bosna halkının gevşek davranması beklenirken, tam tersine aşırı istekli görünmüşlerdir. Şöyle ki, nizâma göre her aileden ancak bir neferin askere yazılmasına müsâade edilmişken, ailelerin isteği ile birçok aileden birkaç kardeş birlikte yazılmıştır. Böylece Bosna merkezde yazılması beklenen miktar haylice aşılmıştır. Hatta ilk etapta oluşturulamayacağı düşünülen III. Taburun Hersek ve Yeni Pazar Sancakları ahâlisinin pusulaları bekletilmiştir. Fakat bu bölge ahâlisi pusulalarının almadan memleketlerine dönmeyeceklerini söyleyince III. Taburun da hemen açılmasına karar verilmiştir¹²⁸.

Fermanın okunmasını müteâkip iki ay dolmadan, I. Taburun mevcudu 585'e ulaşmıştır. Bosna Askerî Fırkası Kumandanı Ömer Fevzi Paşa olmuş, Kasım 1864'te ise Bosna Nizâmiye askerlerinin çavuş atamaları tamamlanmıştır¹²⁹. Birinci senenin sonunda Bosna Nizâmiye birlikleri I. Tabur 592, II. Tabur 557, III. Tabur 451 kişi olmak üzere toplam 1.600 askere ulaşmıştır¹³⁰. Ağustos 1865'te yani bir senenin sonunda, I. Alayın 3 taburu tam kapasite dolmuştur¹³¹. Yine 1865 senesi sonlarına doğru 3 tabur olması hesaplanan İkinci Alay, gönüllü askerlerin de katılımıyla büyük ölçüde oluşturulmuş; Kaymakâm, Alay Emni ve Miralay atamaları yapılmıştır¹³². Nisan 1869'da ise 2 Alay redif askeri teşkil edilmiş ve kumandanlığına Miralay Şahin

¹²⁷ A. Cevdet Paşa, **Tezâkir 21-39**, s. 87-89.

¹²⁸ **T. V.**, No: 771, s. 1-2.

¹²⁹ **T. V.**, No: 774, s. 1.

¹³⁰ A. Cevdet Paşa, **a.g.e.**, s. 89.

¹³¹ **T. V.**, No: 814, s. 1. **C. A.**, No: 85, s. 3.

¹³² **A.M.D. U.A. 52**, No: 391; **A.M.D. U.A. 52**, No: 420; **A.M.D. U.A. 53**, No: 93. **T. V.**, No: 803, s. 1; 814, s. 1. **C. A.**, No: 85, s. 3. **A.}MKT.MHM.**, 340/43, 342/89. **İ. D. 37500**.

Bey getirilmiştir¹³³. Ekler kısmındaki tablolarda da görüldüğü üzere, Bosna'da teşekkül eden bütün birlikler, Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar III. Ordu nezâretinde faaliyet göstermiştir¹³⁴.

1864'te Bosna Saray Kalesi'nde harap bir vaziyette bulunan cephâne yenilenip eksikleri tamamlanarak mükemmelleştirilmiştir. Böylece Hadım Ali Paşa ve İskender Paşa camilerinde muhafaza edilen silah ve techîzâtlar buraya nakledilerek büyük bir cephâne oluşturulmuştur¹³⁵.

Eksikleri devamlı giderilen ve eğitimlerine önem verilen Bosna Nizâmiye Alayları ta'lîmlerdeki başarılarıyla dikkat çekmiştir. 20 Eylül 1866'da Saraybosna'da Bosna askerleri, Yenihan yakınlarında Vilayet Kumandanı Müşîr Abdi Paşa, Vâli Paşa, mülkî ve askerî erkân önünde ateşli bir ta'lîm gerçekleştirmişlerdir. Kuruluşlarından kısa bir süre sonra bu kadar maharet kazanmaları herkesin takdirini toplamıştır¹³⁶. Bosna Nizâmiye askerleri halkla iç içe eğitimlere devam etmişlerdir. Örneğin Banaluka Kasabası civarında nişangâh tahsîs olunan yerde, her Çarşamba ahâli ile burada yerleşmiş olan süvârî ve piyâde askerleri arasında at yarışları yapılmıştır¹³⁷.

1868'e gelindiğinde Bosna alaylarından 3 senesini tamamlayarak istibdal tezkeresi almaya hak kazanan 253 neferden 12'si tezkerelerini terk ile askerliğe devam etmişlerdir. Gerek gönüllü katılımların gerekse görevinde devam etmek isteyenlerin çoğalmasi ile asker sayısı her geçen yıl artmaya devam etmiştir¹³⁸. 1873 ve sonrasında Bosna Fırka-i Askeriyyesi Genel Komutanlığı yanında¹³⁹, Hersek, Yeni Pazar, Belina, Banaluka ve Travnik Askerî Fırkaları oluşturulmuş; bu fırkalar ferik, Mirlivâ yahut miralaylar tarafından komuta edilmiştir. 2 adet redif

¹³³ A.M.D. U.A. 56, No: II/1; 57, No: 1.

¹³⁴ A.}MKT.MHM., 377/60, 406/64, 467/100.

¹³⁵ T. V., No: 814, s.1.

¹³⁶ T. V., No: 864, s. 3.

¹³⁷ T. V., No: 877, s. 2.

¹³⁸ T. V., No: 982, s. 1-2.

¹³⁹ 1870'lerde Bosna'daki askerî yapılanma için "Bosna Fırka-i Askeriyyesi" yahut "Bosna Kuvve-i Askeriyyesi" tabiri kullanılmıştır. İ. D. 45772, 49103, 49485.

alayına gelince; I. alayın askerleri Saray, İzvornik, Siyeniça; II. alayın ise Travnik, Banaluka, Bihke ve Hersek'ten temin edilmiştir¹⁴⁰.

İki alay Nizâmiye askerinin tertibinin tamamlanmasından sonra Bosna'da askerî kuvvetlerin ve eğitimin güçlendirilmesine devam edildi. Nisan 1868'de Bosna'da bir Kordon Taburu oluşturuldu¹⁴¹. Temmuz 1870'te bu tabur, merkezleri Hersek, Yeni Pazar, İzvornik ve Banaluka'da olmak üzere 4 taburdan oluşan Bosna Nizâmiye Kordon Alayı şeklini aldı¹⁴². Yine 1868 senesinde Bosna'da yeni Zabtiye karakolhâneleri¹⁴³, Mayıs 1873'te Bosna askerlerinin elbise ihtiyacını karşılamak amacıyla bir "Aba Fabrikası" ve Eylül 1873'te Bosna Mekteb-i İdâdîsi kuruldu¹⁴⁴. Bosna'da Abdülaziz devrinde son olarak, 1 Nisan 1874 tarihinde, Bosnalı yiğitlerden I. ve II. Talî'a taburları oluşturuldu¹⁴⁵.

¹⁴⁰ S. V. Bosna 1290 (1873), Def'a 8, s. 38. S. V. Bosna 1291 (1874), Def'a 9, s. 38.

¹⁴¹ T. V., No: 1019, s. 1; 1103, s. 3. A.M.D. U.A. 56, No: I/96. A.}MKT.MHM., 404/78. İ. D. 40286.

¹⁴² İ. D. 42899. S. V. Bosna 1290 (1873), Def'a 8, s. 38.

¹⁴³ T. V., No: 1005, s. 2.

¹⁴⁴ R. C. H., No: 2169, s. 3. İ. D. 46441.

¹⁴⁵ ATASE Arşivi, Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu (Bundan sonra OSK. şeklinde kısaltılacaktır), Kutu 1, Gömlek 4, Belge 4-1.

III. BÖLÜM – ASKERİ SANÂİYİ VE DONATIM

III. 1. Askeri Sanâiyi

XIX. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin sanâyileşme konusunda zâfiyet gösterdiği ve batıyı yeterince takip edemediği kanaati yaygınlık kazanmıştır. Halbuki, belirli alanlarda bu eksiklik göze çarpmasına rağmen, askerî teknolojinin yakalanması konusunda devletin takip ettiği politika istenilen seviyede gerçekleşmiştir¹. Bu tespit Sultan Abdülaziz devri için de geçerlidir.

Osmanlı Devleti, 1843 ve 1869 Askerî Nizâmnâmeleri ile, her ne kadar azınlıkların askere alınmasını sağlayamamışsa da; Türk unsurların katılımını artırarak hedeflenen asker rakamına ulaşmaya başlamıştır. Ancak Sultan Abdülaziz, muhârebe başarıları ve ülke güvenliğinin sağlanmasının yalnız asker sayısının fazlalığı ile mümkün olamayacağına, bunun yanında askerlerin sağlam araç-gereçlerle donatılması gerektiğine inanmıştır². Bu yüzden Sultan, tüm ekonomik sıkıntılara rağmen kişi ya da şirketlere borçlanma ile³ yeni askerî silah ve araç-gereçlerin Avrupa ülkelerinden satın alınmasına, üretilebilenlerin askerî fabrikalarımızda üretilmesine, hammadde olan madenlerin imaline ve özellikle askerler için demiryolları yapımına önem vermiştir⁴.

¹ Birol Çetin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî Teknolojilerin Takibi (1700-1900)”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, s. 819.

² 1860'larda Osmanlı gazeteleri de askerî donatımın ön planda tutulmasının gerekliliğine inanmış durumdadırlar: “...bugün neferât-ı askeriyyenin kesreti kâfi olmayıp bu askerlerin âlât ve edevât-ı kaviyye ile müsellağ ve mücehhez olması zarûrî olduğundan...” **T. V.**, No: 1085, s. 1-2.

³ Örneğin, askerî sanâiyinin en önemli merkezi olan Tophâne için sürekli borçlanmaya gidilmiştir. Bu cümleden olarak hicrî 1283 (m. 1866) senesi bütçe açığını kapatmak üzere Tophâne-i Âmire adına Mösyö Lorando Bazergan’dan aylık yüzde bir fâiz ile 25.000 lira borç alınmıştır. Bu borçlanmalarda dikkat çeken bir hususta borçlanılan kişilerin şartlarının tavizsiz kabul edilerek kontrat yapılmış olmasıdır. **İ. D. 40011**. Tophâne için girilen borçlanmalar dönemin sonuna kadar devam etmiş; yine sadece 1871 senesinde 50 bin lira borçlanmaya gidilmiştir. **İ. D. 43945**.

⁴ **T. V.**, No: 1085, s. 1-2. Sultan Abdülaziz devrinde diğer nedenlerinin yanı sıra özellikle askerlerin bir bölgeye rahat ve hızlı bir şekilde sevk edilebilmesi için İzmir ve Rumeli hatları başta olmak üzere demiryolları yapımına da ağırlık verilmiştir. **C. H.**, No: 2652, s. 1. **Bas.**, No: 34, s. 1; 35, s. 1. **H. V.**, No: 90, s. 1; 93, s. 1. **İ. D. 33777, 42770, 43369, 44049, 45176, 45286**.

Bu bölümde “Askerî Sanayi” başlığı altında Tophâne-i Âmire ile diğer askerî fabrikalar ve sanayi alaylarını ele alacağız:

III. 1. 1. Tophâne-i Âmire

Tophâne-i Âmire Nezâreti, Seraskerlikten ayrı olarak Müşîr rütbesinde bir paşanın idaresinde teşkilatlanmıştı. Görevi, ordunun silah, top ve diğer araçlarını yapmak, tamir ve temin etmektir. Ayrıca Karadeniz ve Çanakkale Boğazları'nın korunması ve teknik elemanların yetiştirilmesi de başlıca görevleri arasında idi⁵.

İstanbul'un fethini müteakip top yapımı için, Galata surlarının dışında kalan bugünkü Tophâne semtine, dünyanın ilk ve en büyük top döküm imâlâthânesini kurduran Fatih Sultan Mehmet oldu. Kuruluşundan itibaren bir sanâyi merkezi olan Tophâne, içerisinde yüksek sıcaklıkta ateş yakılmasından dolayı XIX. yüzyıla kadar birçok tadîlât ve tamîrât geçirdi. III. Selim döneminde burası “Tophâne-i Âmire Müşîrliği” adını aldı. 1843 yılında Ohannes ve Boghos Dadian tarafından kurulmaya başlanılan Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın faaliyete geçmesinden sonra top ve diğer silahlar burada dökülmeye başlandı. Bu tarihlerden itibaren Zeytinburnu Fabrikası'nda dökülen toplar yine burada dövülüp tavlandıktan sonra, kaba haliyle soğuk işlerinin yapılması için Tophâne-i Âmire'ye gönderilirdi. Burada tornadan geçirilen toplar, perdahlanmak ve diğer işleri yapılmak üzere ilgili bölümlerde ele alınırdı. Bu dönemde Tophâne-i Âmire'de büyük bir çarkhâne, namlu delme ve yiv açma, nişangâh ve kama şübeleriyle namlu tavlama ve sulama tesîsâtı bulunmaktaydı⁶.

Sultan Abdülaziz, tahta çıkar çıkmaz askerî fabrikalar ve Tophâne'de kalıba dökülen yeni icat şeshâneli topları, ayrıca 1 tabur şeshâneci asker tarafından yapılan nişan ta'lîmlerini inceleyerek askerlere bahşişler dağıttı⁷.

⁵ Osmanlı Askerî Teşkilat ve Kıyâfetleri (1876-1908), s. 9. İ. M. M. 1787.

⁶ Salim Ayduz, “Tophâne-i Âmire ve Müştêmilâti”, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, s. 646-651.

⁷ T. V., No: 616, s. 2.

Sultan, 1864'te çıkan bir yangında Tophâne binasının iç ve ahşap kısımlarının tamamen yanması üzerine, yanan bina ile bir türlü yapılamayan Topçu Mektebi arsaları üzerine yeni ve kârgîr büyük bir bina kurdurdu⁸.

Tophâne işlerinin idaresi ile sorumlu olan kişi Tophâne Müşîri idi. Onun emri altında bulunup devamlı sayıları ve adları farklılık gösteren meclislerin başlarında ise Meclis Reisleri bulunmaktaydı. Müşîr Halil Paşa, Sultan Abdülaziz devri boyunca bu görevde en aktif görev alan kişi olmuştur. Halil Paşa'nın sanâyi üretimi konusundaki bilgi-becerisi ve gösterdiği gayret herkesin takdirini toplamıştır. 1865'te Kaptan-ı Deryâ olması üzerine Tophâne'nin kale ve topçu askerleri ile ilgili işler Seraskerliğe, askerî üretim meseleleri de Halil Paşa'ya ek görev olarak verilmiştir⁹. Haziran 1866'da Serasker olan Rıza Paşa, Tophâne Müşîrliğini de yerine getirmiş¹⁰; bu arada Tophâne îmâlât Nâzırlığı görevine devam eden Halil Paşa Mayıs 1867'de yeniden Tophâne Müşîrliğine atanmıştır. Ayrıca ek olarak 1868'de Ergani Maden İşletmesine de tayin edilmiştir. Bu görevinde de başarı gösteren Halil Paşa, Kasım 1872'de tekrar Tophâne Müşîrliğine atanmıştır¹¹. Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar Tophâne Müşîrliği bazen Seraskerliğe bağlı bazen de ayrı olarak faaliyet göstermiştir¹².

1861-1876 yılları arası Tophâne Müşîrleri sırasıyla şunlardır: Müşîr Serasker Rıza Paşa (Haziran 1858–Eylül 1861), Bahriye Müşîri Damad Mehmed Ali Paşa (Eylül 1861–Ocak 1863), Müşîr Halil Paşa (Ocak 1863 –Haziran 1866), Müşîr Serasker Rıza Paşa (Haziran 1866-Mayıs 1867), Müşîr Halil Paşa (Mayıs 1867-Ekim 1871), Müşîr Mustafa Paşa (Ekim 1871-Kasım 1871), Müşîr Sadrazam Es'ad Paşa (Kasım 1871-Nisan 1872), Ferîk Yâver Paşa (Nisan 1872-Temmuz 1872), Müşîr Mustafa Paşa (Temmuz 1872-Ekim 1872), Müşîr Yâver Paşa (Ekim 1872-Kasım 1872), Müşîr Halil Paşa (Kasım 1872-Haziran

⁸ Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 513.

⁹ **Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, C. X, s. 82, 139.

¹⁰ **a.g.e.**, C. XI, s. 11, 94.

¹¹ **a.g.e.**, C. XII, s. 5, 37, 38.

¹² **a.g.e.**, C. XIII, s. 41-43; C. XIV, s. 22, 26, 35, 37; C. XV, s. 61.

1873), Ferîk Seyyid Tevfik Paşa (Haziran 1873-1874), Ferîk Ali Sâib Paşa (1874-Nisan 1875), Ferîk Seyyid Tevfik Paşa (Nisan 1875-Haziran 1876)¹³.

İlk zamanlar Tophâne’de meselelerin çözümü için tek bir meclis yer almışken, zamanla yeni meclis ve komisyonlar oluşturulmuştur. Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde Tophâne Meclisleri’nin adları ve bu meclislerde yer alan üyelerin sayısı farklılık göstermiştir. Örneğin Kasım 1866’da Tophâne-i Âmire, İmâlât ve Askerî olmak üzere iki meclisten oluşturulmuş ve yeni üyeler atanmıştır: Buna göre İmâlât Meclisi’nde Ferîk rütbeli bir başkan idaresinde 1 Mirlivâ, 3 Miralay ve 2 Kaymakâm ayrıca 1 Başkâtip ve 4 Kâtip olmak üzere toplam 12 kişi yer alırken; Askerî Meclis’te yine Ferîk rütbeli bir başkan idaresinde 1 İstihkâm Ferîki, 1 Müftü, 1 Mirlivâ, 3 Miralay, 1 Baştabip, 2 Kaymakâm, 1 Başkâtip ve 4 kâtip olmak üzere toplam 15 kişi bulundurulmuştur¹⁴.

1867’ye gelindiğinde Tophâne’de işlerin daha seri halledilebilmesi için biri “Meclis-i Askerî” diğeri “Mühimmât Meclisi” olmak üzere iki meclis yer almaktaydı. Fakat zamanla meclisler arasındaki ihtilaflar, işlerin kolaylaşmasına değil zorlaşmasına neden olmuştur. Bu yüzden Aralık 1867’de bu iki meclis birleştirilerek, eskiden olduğu gibi, “Tophâne-i Âmire Meclisi” unvanıyla tek bir meclisin bulundurulmasına; bunun yanında mühimmât-ı harbiye meseleleri için ayrıca bir komite (şube) oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu kararlar Tophâne-i Amire Meclisi riyasetine Mühimmât-ı Harbiye Meclisi Reisi Ferîk Hacı Hasan Paşa getirilmiştir. Meclis-i Askerî reisi Ferîk Ethem Paşa ise Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azalığına memur edilmiştir. 1867’de eskisi gibi tek meclisten oluşturulan Tophâne-i Âmire Meclisi’nde bir meclis başkanı, 14 âzâ (1 Ferik, 9 Mirlivâ ve 4

¹³ Yılmaz Öztuna, **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. 7, s. 319-320.

¹⁴ **Meclis-i İmâlât Üyeleri:** Reis Ferîk Hacı Hasan Paşa, Mirlivâ Hüsnü Paşa, Miralay Raşit Bey, Miralay Ali Bey, Miralay Nazif Bey, Kaymakâm Hacı Mustafa Bey, Kaymakâm Hacı Osman Bey, Serkâtip Mustafa Efendi, Kâtib-i Sâni Mehmet Efendi, Katip Hacı Sadık Efendi, Katip Hurşit Efendi, Katip Hasan Efendi. **Meclis-i Askerî Üyeleri:** Reis Ferîk Ethem Paşa, İstihkâm Ferîki Mehmet Paşa, Müftü Ömer Lütfi Efendi, Mirlivâ Hüseyin Paşa, Miralay Cemalettin Bey, Miralay Kamil Bey, Miralay Rifat Bey, Sertabip Miralay Akif Bey, Kaymakâm Asım Bey, Kaymakâm Esat

Kaymakam rütbeli), 1 Meclis Müftüsü, 1 Başkatip, 1 Başkatip muavini ve 8 katip; toplam 26 görevli yer almıştır¹⁵.

Tophâne Meclisi 1861'den 1869 sonlarına kadar 7 ila 16 üyeden oluşmuş¹⁶, 5 Mayıs 1869'da Mümeyyizân-ı Esliha Komitesi'nin açılması ve Eylül 1869'dan itibaren bünyesinde tekrar Askerî ve îmalât Meclisleri'nin yer almasıyla üye sayısı 20'yi bulmuştur¹⁷. 1872'de ise Tophâne'de îmalât, Islahat, Satın Alma, Nizâm, İstihkâm ve Muâyene adlı meclislerin varlığı bu rakamları dönemin sonlarına doğru giderek arttırmıştır¹⁸. Bu meclislerin yanında Tophâne-i Âmire'de çeşitli tarihlerde ıslahat komisyonları,¹⁹ 25 Ocak 1876'da da malzemelerin satın alınması, tetkiki, gözden geçirilmesi ve kontrol işlemleri için "Tecrübe ve Ma'mûlât-ı Harbiyye Şûbesi" kurulmuştur²⁰.

Bünyesinde yer alan bu meclislerin yanında, Tophâne idâresinde birçok alay, tabur, kale, hastâne ve fabrika bulunmuştur. 1870'e kadar Tophâne idâresinde ikişer taburlu I. ve II. İstihkâm Alayları, 4 taburlu I. ve II. Sanâyi Alayları, 4'er taburlu Bahr-i Siyâh Boğazı Alayı ile Bahr-i Sefîd Boğazı I. ve II.

Bey, Serkatip Aziz Rakım Bey, Kâtib-i Sâni İsmail Efendi, Katip Atıf Bey, Katip Rıza Bey, Katip Ferit Efendi. **T. V.**, No: 866, s. 1. **C. A.**, No: 147, s. 3. **A.}MKT.MHM.**, 365/51.

¹⁵ 1867'de oluşturulan Tophâne-i Âmire Meclisi azaları: Ferîk Hacı Mehmet Paşa, Mirlivâ Hüseyin Paşa, Mirlivâ Hüsnü Paşa, Mirlivâ Cemaleddin Bey, Mirlivâ Ali Bey, Mirlivâ Raşit Bey, Mirlivâ Kamil Bey, Mirlivâ Rifat Bey, Mirlivâ Akif Bey, Mirlivâ Nazif Bey, Kaymakâm Asım Bey, Kaymakâm Es'at Bey, Kaymakâm Mustafa Bey, Kaymakâm İzzetli Hacı Osman Bey. Yine Meclis Müftüsü olarak Ferîk Hacı Mehmet Paşa atanmıştır. **İ. D. 39683**.

¹⁶ **D. S. 1278** (1861), Def'a 16, s. 41; **D. S. 1279** (1862), Def'a 17, s. 40; **D. S. 1280** (1863), Def'a 18, s. 39; **D. S. 1281** (1864), Def'a 19, s. 38; **D. S. 1282** (1865), Def'a 20, s. 29; **D. S. 1283** (1866), Def'a 21, s. 30; **D. S. 1284** (1867), Def'a 22, s. 39; **D. S. 1286** (1869), Def'a 24, s. 44.

¹⁷ **D. S. 1287** (1870), Def'a 25, s. 44; **D. S. 1288** (1871), Def'a 26, s. 48-49. **S. A. 1287** (1870), s. 382. Tophane dairesinde 5 Mayıs 1869'da "Mümeyyizan-ı Esliha Komitesi" adıyla yeni bir komisyon oluşturularak azalarının seçildiği. **A.M.D. U.A. 56**, No:II/28, **A.M.D. U.A. 57**, No: 28. Tophâne'de yeniden biri Askerî diğeri îmalât adlarıyla iki meclisin teşkil edilmesi hakkında 9 Eylül 1869'da irâde çıkartılmıştır. **İ. D. 41652**. "Mümeyyizân-ı Esliha" komitesinin 1870'te 2 Harbiyeli, 3 Mühendishâneli olmak üzere 5 üyesi bulunmaktadır. **S. A. 1287** (1870), s. 382.

¹⁸ **C. A.**, No: 472, s. 2. **R. C. H.**, No: 1854, s. 1.

¹⁹ **A.M.D. U.A. 58**, No: II/28.

²⁰ **C. H.**, No: 2992, s. 1; 3000, s. 1. Tophâneye ait levâzımlar, Tophâne'nin bildirimi sonucu Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından ihâle ile satın alınmaktaydı. 25 Ocak 1876'da Tophane'de malzemelerin satın alınması, tetkiki, gözden geçirilmesi ve kontrol işlemleri için "Tecrübe ve Ma'mûlât-ı Harbiyye" adlı bir şube teşkil edilmesine dair irâde yayınlanarak, bu tarz işlemlerin hızlanması sağlanmıştır. Böylece Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Topçu dâiresi lağvedilerek kurulan bu

Alayları, 4 taburlu Tuna I. Topçu Alayı, V.-VI. ve VII. Kal'a-i Hâkâniyye Topçu Alayları ayrıca Kal'a-i Hâkâniyye Topçu Zâbitliği yer almışken, bunlardan I. ve II. İstihkâm Alayları, Bahr-i Siyah Alayı, Bahr-i Sefîd I. ve II. Topçu Alayları, 1872'de I. Ordu idaresine geçmiş; diğer Topçu Alayları da 1871'den itibaren I., II. ve III. Ordulara taksim edilmiştir²¹.

1870'e kadar Tophâne'ye bağlı olan kaleler ise şunlardır: Trablusgarp Kalesi, Akka Kalesi, Şam Kalesi, Yafa Kalesi, Kudüs Kalesi, Trablusşam Kalesi, Büyük Ada Kalesi, Feth-i İslam Kalesi, Niş Kalesi, Bosna Kalesi, Trabzon Kalesi, Samsun Kalesi, Çoruksu Kalesi, Sinop Kalesi, İşkodra Kalesi, Sofya Kalesi, Van Kalesi, Belgradcık Kalesi, Erzurum ve Kars Kaleleri²². Ancak 22 Ağustos 1870 tarihinde Seraskerlik kararı ile Bahr-i Sefîd ve Bahr-i Siyâh Boğazları hariç diğer tüm kaleler Tophâne idâresinden alınarak hangisine yakın ise o Ordu Müşîriyeti'ne bağlanmıştır²³. Yine 1870 senesinde Gümüşsuyu, Liman-ı Kebîr ve Zeytinburnu Hastaneleri de Tophâne'ye bağlı bulunmaktadır²⁴.

Tophâne'nin 1871'e kadar idaresinde olan fabrikalar ise: Top Dökümhânesi, Top Vapuru, Marangoz Fabrikası, Demirhâne, Saraç Fabrikası, Nakkaş Fabrikası, Sandık ve Model Fabrikası'dır. 1871'den sonra Tüfekhâne ve idaresinde olan tüm fabrikalar da Tophâne idaresine geçmiştir²⁵. Bu yüzden Haziran 1874'te askerî dâireler arası haberleşme ve irtibatı kolaylaştırabilmek amacıyla Tophâne ve Zeytinburnu'nda birer telgraf merkezi kurulmuştur²⁶.

şube, Topçu dâiresi azasından Mirlivâ rütbesinde bir Reis Vekili ile Tophâne meclisinden alınan 6 nefer azadan oluşturulmuştur. **İ. D. 50001.**

²¹ **D. S. 1282** (1865), Def'a 20, s. 60-61; **D. S. 1283** (1866), Def'a 21, s. 63-64; **D. S. 1287** (1870), Def'a 25, s. 99-102; **D. S. 1289** (1872), Def'a 27, s. 104. Ayrıca Tophâne'de 5 taburlu bir İhtiyat Alayı, bir Cephâne Bölüğü, bir Dağ Bölüğü, 2 adet Mızıkâ Bandosu ve Sanâyi Alayları İdâdiye Bölükleri de yer almıştır. **S. A. 1287** (1870), s. 382.

²² **S. A. 1287** (1870), s. 418-427.

²³ **ATASE Arşivi, ORH., Kutu 2-10, Belge 8.**

²⁴ **S. A. 1287** (1870), s. 427-428.

²⁵ **D. S. 1282** (1865), Def'a 20, s. 123; **D. S. 1285** (1868), Def'a 23, s. 148. **D. S. 1288** (1871), Def'a 26, s. 175-176; **D. S. 1289** (1872), Def'a 27, s. 164.

²⁶ "Devâir-i 'Aliyye-i askeriyyenin yekdiğerine telgraf ile rabtı teshîl-i muâmelâtı mûcib olacağından nâşî Tophâne-i Âmire ve Zeytinburnu'nda birer telgraf merkezi küşâdıyla memûrîni bi't-ta'yin icrâ-yı muhâberere mübâşeret kılındığı ..." **C. H.**, No: 2484, s. 1.

Tophâne'de üretilen top ve çeşitli askerî malzemelerin değişik şekillerde denemeleri yapıldı²⁷. Bu tecrübeler için Sultan Abdülaziz devrinde genelde Çınarlı Çeşme poligonu seçilirdi²⁸. Ayrıca ateşli mühimmat üretiminde meydana gelen yenilikler dikkate alınarak eski ürünlerin modernleştirilmesi sağlanırdı. Günlerin kısa olduğu kış aylarında ateşli mühimmat fabrikaları geceleri dahi gaz aydınlığında çalışmalar yapmışlardır. Tophâne'de 1863'te yenileştirilen ve yeni icat edilen malzemelerin sergilenmesi amacıyla mükemmel bir numûnehâne oluşturulmuş, Padişah burayı Aralık 1863'te ziyaret ederek takdirlerini bildirmiştir²⁹.

Sultan Abdülaziz 10 Şubat 1865'te de Tophâne'yi ziyaret ederek İngiltere, Fransa ve Belçika fabrikalarında yaptırılan şeshânelele, Tophâne'de imal edilen küçük çaplı şeshânelelerin örneklerini gözden geçirmiştir. TüfeKhâne'de 50.000 küçük çaplı şeshâne tüfeği imali için İngiltere'den getirilecek makinelerin konulacağı yerlerin resimlerini inceleyen Sultan, yine Tophâne'de dökülecek *battal top*un resmini görmüştür. Bu topun uzunluğu 6 arşın, deliğinin yarıçapı 12 parmak ve ağırlığı 22.000 kıyye olacak, güllesi 150 okka gelecektir³⁰. Belirtilen battal top, 19 Şubat 1865'te 22.000 okka maden fırınlara yavaş yavaş akıtılarak iki buçuk saatte yapılmıştır. Sultan bu şekilde sürekli olarak Tophâne'yi ziyâret ve üretimleri kontrol etmiştir³¹.

Abdülaziz devrine gelindiğinde üretilen topların üzerine yalnızca bir tuğra kazınmakta idi. Aralık 1863'ten itibaren yayınlanan bir fermanla belirtilen tuğranın yerine kabartma olarak “*Nişân-ı Zîşân-ı Osmânî*” ve bu nişanın ortasına bir tuğra ile bu tuğranın etrafında bulunan şerit üzerine dahi “*Nihâyet'ül-*

²⁷ Örnek Olay: Talî'a sınıfının hizmetlerinde kullanılmak üzere katır semeri ve yeni icat edilen eğerlerin ayrıca Tophâne'de kalıba dökülen şeshâne toplarının yollarda kullanılması ve sevkinin tecrübe edilmesi amacıyla, Aralık 1863'te 40 nefer Talîa ve 24 nefer süvârî, yeni icat eğer, semer ve toplarla İstanbul'dan Edirne'ye hareket etmiştir. Tekrar İstanbul'a dönmüşler ve yoldaki durum görevli zâbitlerce kaydedilmiştir. **T. V.**, No: 728, s. 1.

²⁸ **C. H.**, No: 3033, s. 1. **C. A.**, No: 334, s. 1. **T. V.**, No: 1200, s. 1-2.

²⁹ **T. V.**, No: 725, s. 1.

³⁰ **T. V.**, No: 788, s. 1.

³¹ **T. V.**, No: 789, s. 2.

Kelâm'ül-Metîn'üs-Sultânî fî Mübâhaset'ül-Hukûk'il-Osmânî" ibaresi yazılması karara bağlanmıştır³².

Tophânede imal edilen harp mühimmatı için gerekli olan keresteler, ahali tarafından kesimler yapılarak temin edilirdi. Kerestelerin daha düzenli ve kaliteli yapılıp, eskisinden fazla getirilebilmesi için 1870 başlarında Orman Nizâmnâmesi çıkarılmıştır. Bu nizâmnâme ile mîrî ormanlar, Maliye Hazînesi idaresine bırakılmış, tophâneye verilecek ağaçlar Maliye memurları aracılığıyla damgalanarak, iskelelere getirilmiş ve oradan da Tersane gemileriyle İstanbul'a nakledilmiştir. Şayet istenilen ağaçlar mîrî araziden temin edilemezse o zaman, vakıf ve şahıs korularından da temin edilmesine izin verilmiştir³³.

1876'ya gelindiğinde Tophâne ve fabrikalarının yeni silah yapımında başarılı bir noktaya geldiğini söyleyebiliriz³⁴. Zira Tophâne ve fabrikaları imâlâtının çağın standartlarına ulaşabilmesi için Abdülaziz dönemi boyunca çareler aranmış³⁵, imâlât alayları oluşturulmuş³⁶, yeni top ambarları inşa edilmiştir³⁷. İstanbul'da uzun süre bulunmuş bir İngiliz elçisinin ifadesine göre, 1862'de Top dökümhânesinde senede her kalibrede üç yüz top yapılabilmekte, topların son yapım aşamasında yirmi beş beygir kuvvetinde bir buhar makinesi kullanılmaktadır. Stok olarak bulunan topların sayısı 1848 tarihinde 1.200 iken 1860'larda hayli artmıştır³⁸. Bunun yanında 1873'e gelindiğinde Tophâne günde

³² "Bir müddetten berû i'mâl olunan topların üzerine yalnız bir tuğra hak olunmakta bulunduğu halde ba'de-zîn işbu tuğranın yerine kabartma olarak nişân-ı zî-şân-ı 'Osmânî ve mezkûr nişânın arkasına bir kıt'a tuğra ile bu tuğranın etrafında bulunan zih üzerine dahi -Nihâyet'ül-Kelâm'ül-Metîn'üs-Sultânî fî Mübâhaset'ül-Hukûk'il-Osmânî- ibâresi hak ve tahrîrine umr u fermân-ı isâbet-beyân Hazret-i Pâdişâhî müte'allik buyurulmuştur." T. V., No: 725, s. 1.

³³ T. V., No: 1159, s. 1; 1207, s. 1-2.

³⁴ T. V., No: 1218, s.2.

³⁵ A.M.D. U.A. 58, No: II/49.

³⁶ Kasım 1862'de Tophâne ve Harbiye İmâlât mahallerinde dört taburdan ibaret bir imâlât alayı teşkil edilmesine karar verilmiş (A.M.D. U.A. 50, No: 137), Ocak 1863'te ise Tophâne-i Âmire'de teşkil olunan imâlât alayının birinci taburu binbaşılığına Seyyid Bey'in, ikinci taburu binbaşılığına Zîşt Efendi'nin, Üçüncü tabur binbaşılığına Mehmet Ağa'nın ve dördüncü tabur binbaşılığına ise Ali Efendi memur edilmişlerdir. A.M.D. U.A. 50, No: 183. A.}MKT.MHM., 253/62.

³⁷ A.M.D. U.A. 63, No: 201. İ. D. 48140.

³⁸ Pakalın, a.g.e., C. III, s. 514.

40 bin madeni fişek imal edilebilecek kapasiteye ulaşmış, geceli gündüzlü çalışıldığında ise bu rakam 200 bine kadar çıkarılabilmıştır³⁹.

III. 1. 2. Diğer Sanâyi Merkezleri: Askerî Fabrikalar

Tanzîmat döneminde askerî fabrikalar genel olarak Tophâne idâresinde olmakla birlikte, bazı zamanlar bağımsız idâreler halinde olmuştur. Bu fabrikaların başında Tüfekhâne, Baruthâne, Feshâne ve Zeytinburnu Fabrikaları gelmektedir. Sultan Abdülaziz tahta çıkışını müteakip Temmuz 1861'de ilk ziyâret ettiği yerlerden birisi de askerî fabrikalar olmuştur⁴⁰. Bu fabrikalarda üretilen top ve diğer savaş araç-gereçleri, üretilmeyen merkezlere özellikle Anadolu'ya gönderilmiştir⁴¹.

Tüfenkâne: Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde tüfekkâne olarak kullanılan en önemli merkezler Tophâne ve Zeytinburnu Fabrikasıdır. Tarihî kaynaklar İstanbul'dan başka Bağdat, Erzurum, Diyarbakır, Belgrad ve Budapeşte gibi büyük şehirlerde tüfek imâlâthâneleri bulunduğundan bahsetseler de, bunların teşkîlât ve kadrolarından bahsetmemişlerdir⁴². Bu yüzden Sultan Abdülaziz devrinde tüfeğin yoğun olarak imal edildiği mekan satın alınan makinelerle eskisine göre iki kat üretimin yapılabilirdiği Zeytinburnu Fabrikası olmuştur. Örneğin 1863-1864 yıllarında İngiltere'den getirtilen makinelerle geceli-gündüzlü çalışıldığında Zeytinburnu Fabrikası'nda senede 35.000 küçük çaplı şeşhâneli tüfek üretilenmiştir⁴³.

Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar Tüfekhâne için yeni makinelerin satın alınmasına ekonomik imkanlar nispetinde gayret gösterilmiştir. Bu cümleden olarak 7 Temmuz 1869'da Amerika'ya yeni makineler almak üzere giden Miralay Rüstem Bey, Tüfekhâne için 21.000 sterlin kıymetinde makine

³⁹ R. C. H., No: 2079, s. 3.

⁴⁰ T. V., No: 616, s. 2.

⁴¹ Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, C. X, s. 137.

⁴² Osman Ergin, Türkiye Maârif Tarihi, C. I, s. 43.

⁴³ T. A., No: 491, s. 1; 494, s. 1.

satın alınmasının ihtiyacı karşılamayacağını belirtmiştir⁴⁴. Bunun üzerine 30 Kasım 1869'da Tüfekhâne-i Âmire'de haftada 400 ila 500 tüfek imal edilmek üzere 6 adet şâh-merdân, 2 adet vida çarkı, 2 adet ameliyât makinesi 35.000 sterlin; gerekli çap, masdar, kalıp, mikyas ve diğer edevâtlar ise 6.000 sterlin olmak üzere toplam 41.000 sterline satın alınması konusunda kendisine izin verilmiştir⁴⁵.

Tüfekhâne'de yalnızca yeni tüfek imal edilmemiş aynı zamanda eski tüfeklerin modernleştirilmesi de gerçekleştirilmiştir. Nitekim 1872 senesine gelindiğinde tüm askerlerin iğneli tüfekle donatılması ihtiyacı ortaya çıkmış, böylece Tüfekhâne'de günlük 300 adet eski tüfeklerin iğneliye çevirme faaliyeti başlamıştır. İlk etapta bu kapasitenin 450 adede çıkarılması ve bir senede 140.000 tüfeğin tamamlanması; yine geriye kalan 100.000 adet tüfeğin de Belçika veya İngiltere'ye gönderilerek iğneliye dönüştürülmesi düşünülmüştür. Bu tahvil işinin yurt dışında yapılmasından 29 Ağustos 1872'de vazgeçilerek Tüfekhâne'nin günlük iğneliye çevirme kapasitesinin 700 ve üzerine çıkartılarak 240.000 tüfeğin burada tahvil edilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁶.

1861'den 1871'e kadar Tüfekhâne idaresinde bulunan ve daha sonra Tüfekhâne ile birlikte Tophâne idaresine geçen fabrikalar şunlardır⁴⁷: **Zeytinburnu'nda Yer Alan Fabrikalar:** Cilâhâne, Çarhhâne, Çakmakhâne, Demir Fabrikası, Eğerhâne, Evâni-i Nühâsiyye Fabrikası, Harbîhâne, Kapsül Fabrikası, Kaynakhâne, Kılıç Fabrikası, Kundakhâne. **Diğerleri:** Dolmabahçe Gazhânesi, İstanbul Baruthânesi'nde yer alan Fişekhâne, Kırkağaç Fişekhânesi, İncirli Ada Kükürt Fabrikası, Azadlu ve İstanbul Baruthâneleri, Hazargırad, Kayseri, Konya ve Üsküp Güherçile Fabrikaları, Preveşte ve Samakoç Demir ve Gölle Fabrikaları.

⁴⁴ İ. D. 41468.

⁴⁵ İ. M. M. 1571. A.M.D. U.A. 57, No:197.

⁴⁶ Her bir tüfeğin iğneliye çevrilmesi için 30 kuruş masraf yapılmıştır. İ. M. M. 1803.

⁴⁷ D. S. 1282 (1865), Def'a 20, s. 123-124; D. S. 1285 (1868), Def'a 23, s. 148-149; D. S. 1288 (1871), Def'a 26, s. 175-176; D. S. 1289 (1872), Def'a 27, s. 164.

Baruthâne: Osmanlı Devleti'nde barut ihtiyacını karşılamak amacıyla çeşitli şehirlerde kurulmuş Baruthâneler mevcuttu. Baruthâneleri devrin barut yapılan fabrikaları olarak kabul etmek gerekir. Bu sebeple Baruthâneleri Osmanlı Devleti'nin Tophâne ve Tersâne gibi belli başlı sanayî merkezleri arasında saymak mümkündür. Birçok bölümden meydana gelen baruthâneler, ham maddelerin dibek, havan ve çarklarla ezilerek toz haline getirildiği çarhhâne, güherçilenin yıkanıp eritildiği havuzlar, kurutma işlemlerinin yapıldığı sergi, ham maddelerin kaynatıldığı soba, eritilerek kalıplara döküldüğü kalhâne, silindiriden geçirildiği silindirhâne, elendiği kalburhâne gibi kısımlara ayrılmıştır. Baruthâneler ekseriyetle kârgîr ve bazen kubbeli yapılardan oluşmuştur. İzmir, Gelibolu, Selanik, Belgrad, Budin, Kahire ve Bağdat'ta baruthâneler kendi adlarıyla anılırken; İstanbul baruthâneleri ise genel olarak Baruthâne-i Amire olarak isimlendirilmiştir⁴⁸.

Barutun en önemli maddesi olan güherçile, ülke içerisindeki ocaklardan temin edilirdi. İstanbul Baruthânesi'ne Ankara, Kayseri, Aksaray, Konya, Akşehir, Afyon, Iğın, Aydın ve Atina olmak üzere daha çok Anadolu ocaklarından; Âzadlu Baruthânesi'ne ise Filibe, Tatarpazarı, Selanik, Demirhisar, Üsküp, Manastır, Vodina, Vardar Yenicesi ve Eğriboz'dan güherçile temin edilirdi⁴⁹.

Sultan Abdülaziz'den önce bir kantar barutun imali için 750 kuruş harcanırken, 1863-64 senelerinde Âzadlu Baruthânesi'nde su kuvvetiyle imal edilen top barutunun her bir kantarı 475, ateş makinesi kuvvetiyle Makriköy

⁴⁸ Semavi Eyice, "Baruthâne", **T.D.V. İ.A.**, C. 5, s. 94-95. Baruthâneler, bölümleri ve bulundukları bölgeler ile ilgili olarak ayrıca bkz.: Muzaffer Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthâneleri", **İstanbul Enstitüsü Dergisi**, II, ss. 115-138. Gabor Agoston, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700)", **Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları**, C. 6, ss. 621-632. Agoston, "15. Yüzyılda Batı Barut Teknolojisi ve Osmanlılar", **Toplumsal Tarih**, S. 18 (Haziran 1995), ss. 12-13.

⁴⁹ Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire", **T.D.V. İ.A.**, C. 5, s. 98. **A.}MKT.NZD.**, 420/72. **A.}MKT.MHM.**, 279/92, 308/93, 450/94, 466/38. **A.}MKT.UM.**, 571/100.

Fabrikası'nda ise 525 kuruşa imal edilmiş; böylece barut daha hesaplı üretilmeye başlanmıştır⁵⁰.

Temmuz 1866'da meydana gelen bir kazada İstanbul Baruthânesi'nin bazı yerleri yıkılmış, ayrıca asker kışlası da zarar görmüştür. Bu yüzden baruthânenin acilen tamir edilip yenilenmesi ve yeni bir kışla yapılması için komisyon kurulmuş, masrafların giderilmesi amacıyla ilk etapta 150.000 bin kuruş ayrılmıştır⁵¹. 1874'te ise Fişek ve barut imaliyle uğraşan askerlerin ikâmetleri için biri Kırkağaç Kışlası'nın içerisinde ve diğer ikisi İstanbul Baruthânesi civarında üç adet kışla yapılmasına karar verilmiştir⁵². Abdülaziz devrinin sonlarında Âzadlu Baruthânesi'nin devre dışı kalmasıyla İstanbul Baruthânesi, barut imâlâtı yapabilen yegâne merkez olmuştur. Bu baruthâne, Cumhuriyet dönemine kadar faaliyette bulunduğu zaman içerisinde, batıda ortaya çıkan birçok yeniliği takip edebilmiş ve devletin en işlek müesseseleri arasında yer almıştır⁵³.

Feshâne-i Âmire: II. Mahmut 1833'te İstanbul'da askeriye'nin ve halkın fes ihtiyacını karşılamak üzere Hazîne-i Hassa Nezâreti'nde Feshâne'yi kurdurmuştur⁵⁴. Abdülaziz devrinde de askerler için gerekli olan fes ve bunun yanında yünlü kumaşların üretimi aynı idâre altında bulunan Eyüp'teki Feshâne'de gerçekleşmiştir⁵⁵. Yine İzmit Fabrikası'nda çuha ve askerî elbiseler;

⁵⁰ “Âzadlu Baruthânesinde su kuvvetiyle i'mâl olunmakta olan top barutunun beher kantarı el-yevm 475 ve ateş makinesi kuvvetiyle Makarri Köy Fabrikası'nda dahi 525 kuruş masrafla vücuda gelmekte halbuki bundan birkaç sene evvel yine mezkûr fabrikalarda bir kantar barutun ücret-i mâliyyesiçün 750 kuruş verilegelmiş idüğü ...” **T. A.**, No: 483, s. 1.

⁵¹ **İ. D. 38718. A.M.D. U.A. 54**, No: 101; **A.M.D. U.A. 54**, No: 284. Bu hasar, İstanbul Baruthânesi'nde yer alan Fişekhâne'de meydana gelen bir patlama sonucu oluşmuştur. A. Lûtfî Efendi, **a.g.e.**, C. XI, s. 30.

⁵² **A.M.D. U.A. 63**, No: 238.

⁵³ Çetin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanâyii (1700-1900)**, s. 25. Barut üretimi ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Özütöçü, “*Osmanlı Devleti'nde Barut Sanâyii*”, **Askeri Tarih Bülteni**, S. 19, Ankara 1985. Barutluklar hakkında da geniş bilgi için bkz.: Tülin Çoruhlu, “*Osmanlı Ateşli Silah Teçhizatlarında Barutluklar*”, **İlgi**, S. 64, ss. 23-27, İstanbul 1991.

⁵⁴ **C. H.**, No: 2943, s. 2.

⁵⁵ **T. A.**, No: 444, s. 1. **T. V.**, No: 733- s. 1. **D. S. 1282** (1865), Def'a 20, s. 131; **D. S. 1288** (1871), Def'a 26, s. 175; **D. S. 1289** (1872), Def'a 27, s. 163. **A.}MKT.MHM.**, 259/15, 307/1.

Beykoz Techîzât-ı Askeriyye Fabrikası'nda ise askerî kundura, çizme ve palaskalar üretilmiştir⁵⁶.

Şubat 1864'te Feshâne'de üretilen feslerin fiyatlarında indirim yapılarak bunları satan dükkanların, etiket fiyatı üzerinden satmaları istenmiştir. Buna göre birinci boy fesler 18'er, ikinci boy fesler 16'şar ve küçük boy fesler de 14'er kuruşa satılmaya başlamıştır. 1865 senesi sonlarında fes üretimi o kadar artmıştır ki ürün artışının yeni üretilen feslerin itibârını sarsmaması için, dükkanlarda ve Feshâne'de eskiden kalan feslerin "i'mâlât-ı atîka" damgası vurularak satılmasına karar verilmiştir⁵⁷.

1865'te çıkan bir yangın sonucu kazan dâiresi dışında tamamı yanan Feshâne binası, 1868'de yeniden inşâ edilmiş ve yine o dönemin modern makineleriyle donatılmıştır. Kasım 1875'te ise Feshâne'yi genişletmek için yanında bulunan Sultan Sarayı 10.000 liraya satın alınmıştır. Feshâne, 1877'den itibaren Harbiyye Nezâreti'ne bağlı olan Levâzımât-ı Umûmiye-i Askeriyye dâiresinin bünyesine alınarak üretiminin tamamı askerî ihtiyaçlara tahsis edilmiştir⁵⁸.

Kılıç Üretimi ve Kullanımı: Bu fabrikaların yanında Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde Kılıçhâne'yi görememekteyiz. Zira kılıcı en çok kullanan yeniçerilerin kaldırılması ile kılıç yapımı da kesintiye uğramıştır. Bu yüzden Tanzîmât döneminin sonlarında gerekli olan kılıçların yapımı Tophâne ile Zeytinburnu ve başka fabrikalarda yapılmaya başlamıştır⁵⁹.

1863'te Seraskerlik makamının Nizâmiye askerlerinin kılıç kullanımı hakkında bütün ümerâ ve zâbitlere bildirdiği kararnâme ile şu esaslar belirlenmiştir: 1. Mirlivâlar da dahil bütün süvârî ile topçu ümerâ ve zâbitanı

⁵⁶ Ömer Celal Sarc, "Tanzîmât ve Sanâyimiz", **Tanzîmât I**, s. 435.

⁵⁷ Hayta, **a.g.e.**, s. 359-360.

⁵⁸ Tevfik Güran, "Feshâne", **T.D.V. İ.A.**, C. 12, s. 427. **C. H.**, No: 2953, s. 1. Feshâne hakkında geniş bilgi için bkz.: Ahmet Şeyfettin Şimşek, **Feshâne Mensûcât Fabrikası**, İstanbul 1960. Önder Küçekerman, **Türk Giyim Sanâyi Tarihindeki Ünlü Fabrika: Feshâne Defterdâr Fabrikası**, İstanbul 1988. Rifat Önsoy, **Tanzîmât Dönemi Osmanlı Sanâyi ve Sanâyileşme Politikası**, Ankara 1988.

sadece kabzaları, siperleri ve bentleri yaldızlı süvârî kılıcı kullanacaklar, 2. Müşîr ve ferîkler de dahil bütün piyâde ümerâ ve zâbitleri, yaldızlı gümüş ve dipçikleri demirden yapılmış âdî tüfek takacaklar, palyoş veya pala şeklinde kılıç kullanamayacaklardır, 3. Müşîr ve alay eminleri de dahil bütün ümerâ ve zâbitler şu an kullanmakta oldukları zihli sırma şeritten yapılmış kılıç kayışını takacaklar; kol ağalarından mülâzıma kadar olan zâbitler ise siyah derili parlak kılıç kayışı kullanacaklardır, 4. Zabtiye askerleri de Nizâmiye askerleri gibi kılıç ve kayış kullanacaklar yalnız kayış tokalarında ay resmi yerine bir yıldız olacaktır⁶⁰.

Osmanlı kânun ve nizâmlarına göre zâbitlerin altında olan askerî neferlerin ta'lîm ve askerî hizmetler dışında, çarşı, pazar ve sokaklarda kasatura, kılıç ve diğer silahlarla gezmeleri yasak edilmiştir. Sultan Abdülaziz devrinde de bu hususa dikkat edilmiş, yalnız Eylül 1866'da seferber halde olan Girit, Hudûd-ı Yunâniyye, Hersek ve İşkodra askerleri bu durumdan istisnâ tutulmuşlardır⁶¹.

Askerî fabrikaların her sene Mart ayında devirleri yapılırdı. Böylece fabrikaların mevcut eşyaları ve daha ne kadar eşya ve erzaka ihtiyacı olduğu tespit edilirdi⁶².

1864'te "Fabrikalarda İstihdâm Olunan Askerî Neferler Hakkında Nizâm" yayınlanarak yeni prensipler getirilmiştir. Daha önceden isimlerine kur'a isabet edenlerden fabrikalarda çalışıp da fen bilgisine vâkıf olduklarına dair ellerine "şehadetnâme" verilmiş olanların Nizâmiye süreleri olan 5 yılı askerî fabrikalarda

⁵⁹ Ergin, **a.g.e.**, C. I, s. 42.

⁶⁰ **T. V.**, No: 687, s. 1-2.

⁶¹ Bu konu ile ilgili öncelikle Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından hazırlanmış mazbata, padişahın irâdesi olmuş ve 2 Ekim 1866'da Takvîm-i Vekâyî'de yayınlanmıştır: "*Eslihanın ta'lîk ve isti'mâli mutlaka hidemât-ı muayyene-i askeriyyede ve ta'lîm u te'allümde bulundukları zaman ve dâimâ sûrette seyf taşınması dahî sâye-i şevket-vâye-i Cenâb-ı Mülûkânede muhâfaza-i kadr ü haysiyetleri zımnında küçük ve büyük zâbitâna mahsûs olup efrâd-ı askeriyyenin beyân olunan vakitlerin ma'dâsında gerek kışlaları derûnunda olsun ve gerek me'zûnen hariçte bulunsun üzerlerinde eslihaya dâir hiçbir şey bulundurulmaması nizâmât ve kavânîn-i mevzû'a-i esâsiyyeleri iktizâsından olduğu ... bundan böyle bölük eminlerinin mādûnunda bulunan her sınıf efrâd-ı askeriyyenin ta'lîmât ve hidemât-ı askeriyyenin gayri vakitlerde kasatura, kılıç vesâire gibi eslihaya mûte'allik yanlarında hiçbir şey bulundurmamaları...*" **T. V.**, No: 862, s. 1. **C. A.**, No: 140, s. 1.

⁶² **C. A.**, No: 215, s. 1-2.

tamamlamaları fakat redîf sürelerinde gâib olmamak için ellerine özel bir tezkere verilmesi kararlaştırılmıştı. Bir süredir bu şekilde uygulanıyordu. Fakat artık Hassa Ordusu ve Tophâne'de Sanâyi Alayları teşkil edilmiş olduğundan askerlerden sanata aşına olanların hem askerlik şerefinden mahrum olmaması hem de onlardan devletin yararlanması amacıyla taburlara kaydedilmesine karar verilmiştir. Böylece 1864'ten sonra isimlerine kur'a isabet edip de Tophâneye bağlı fabrikalarda bulunanların (ordudan her sene Tophâne için verilecek neferlere mahsuben) Tophâne Sanâyi Alayına kaydedilmesi, ayrıca diğer fabrikalarda istihdam edilenlerin dahi Hassa Sanâyi Alayı'na kaydolunacağı belirtilmiştir. Yalnız fabrikalarda askerî elbiseler üretildiğinden bunlara sekte gelmemesi için fabrika amirlerince belirlenen oranda mütefennin kişilerin gönderilmesine izin verilecektir⁶³.

1872 senesinde Viyana'da gerçekleştirilen sergiye gönderilmek için Tophâne, Tüfekhâne, Baruthâne ve Zeytinburnu Fabrikaları'nda imâl edilen askerî eşyaların listesi, bize fabrikalarda üretilen ürünleri göstermesi açısından önemlidir. Bunlar: "Koşum ve eğer takımları, toparlak cephâne arabası, toparlak şeşhâne top arabası, toparlak mühimmât arabası, toparlak demirci arabası, hartuç süngüsü, hartuç çantası, palaska, piyâde koşumu, nişangâh, cephâne feneri, balta, yularlı keser, zincir kilidi, yaylı hafif hasta arabası, kabzalı süvârî kılıcı, pirinç piyâde kaması, şeşhâne tüfeği, Winchester iğneli filinta, Şinayder iğneli filinta, ağızdan dolar şeşhâne tüfeği için kağıt Fişek, Fişek ve kurşunlar, barut çeşitleri, güherçile, kükürt v.s."dir⁶⁴.

Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar bir yerden başka bir yere özellikle iskeleler ile fabrikalar arasında askerî eşya ve levâzım taşıma işlemleri, kiralık araba, beygir ve hamallarla gerçekleştirilmekte idi. Haziran 1875'te askeri malzemelerin taşınması için 15 katır arabası imal ettirilmiş, bunları kullanmak üzere Hassa Ordusu süvârî ve topçu alaylarından bir yüzbaşı kumandasında 20 civarında süvârî nefer temin edilmiştir. "Nakliye Bölüğü" adı verilen bu neferler

⁶³ T. V., No: 742, s. 1-2; C. A., No: 11, s. 1-2.

ile araba ve hayvanların iskanı için Demirkapı civarında bir yer ayrılmıştır. Böylece bu tarz nakliye işleri hem kolaylaştırılmış hem de senelik 150.000 kuruş tasarruf yapıldığı için ucuzlatılmıştır⁶⁵.

III. 1. 3. Sanâyi Alayları

Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde, Tophâne’de bulunan top, tüfek ve diğer levâzımların üretildiği fabrikalarda çalışan işçilerden, disiplinden uzak olmaları hasebiyle, uzun süredir verim alınamıyordu. Sultan, tahta çıkışından itibaren fabrikalarda çalışan başıbozuk işçiye görevden uzaklaştırdı. Bunun yanında savaşlarda kullanılacak olan top, silah ve araç-gereçlerin daha güzel yapılabilmesi amacıyla, Tophâne-i Âmire’de bir “Sanâyi Alayı” teşkil etti. 1863’te kurulan bu eğitim ve uygulama merkezinde kısa sürede askerî malzeme yapımında önemli başarı sağlandı. Bunun üzerine Temmuz 1863’te öncelikle iki tabur ve 1.250 neferden oluşacak “İkinci Sanâyi Alayı” oluşturulmaya başlandı. Hedeflenenin yarısı olarak açılan İkinci Sanâyi Alayı’nın tahmînî masrafı olan beş bin kese akçenin Tophâne bütçesinden, neferlerinin ise sanata âşinâ olan Ordu askerî dâireleri ahâlisinden karşılanması kararlaştırıldı⁶⁶.

Tophâne’de teşkil edilen Sanâyi Alayı neferlerinin Nizâmiye hizmetleri 5 seneden ibaret olmuş; bu neferlerden daha fazla istifade edilebilmesi amacıyla, Tersane-i Âmire Sanâyi Alayları’nda olduğu gibi, muvazzaflık hizmetlerinin 8, redîflik hizmetlerinin ise 4 sene olması kararlaştırılmıştır. Bu alaylar Demircilik, Çakmakçılık, Kunduracılık, Sarraçlık ve Marangozluk derslerini tahsil etmişlerdir⁶⁷.

⁶⁴ C. A., No: 483, s. 2-3.

⁶⁵ Aslında daha önce Tahkîk ve İrsâlât-ı Askeriyye Komisyonu’nun talebi üzerine 10 adet öküz arabasının imal edilmesine izin verilmişti. Daha sonra bu rakamın 20 çıkartılması veya onun yerine 15 adet katır arabası yapılması teklif edilmiştir. Ancak daha pahalı olmasına rağmen sürati nedeniyle 15 adet katır arabasının imali tercih edilmiştir. Beygirlerin fiyatının katırının iki katına yakın olması nedeniyle beygir tercih edilmemiştir. İ. D. 49155.

⁶⁶ İ. D. 34739. A.}MKT.MHM., 271/28.

⁶⁷ İ. D. 34818. A.M.D. U.A. 51, No: 53.

Savaş aletleri ve askerî imâlâtta istihdâm edilmekte olan Sanâyi Alayları için yine 1863'te teşkil olunmuş olan iki bölük idâdiye neferlerinin ise özel bir şartla (şerâit-i mahsûsa ile) Dersaâdet ahalisi çocuklarından alınması uygun görülmüştür⁶⁸. İdâdiye Bölüğü'nün imtihanlarında her öğrenci bölümlerine göre, Arapça, Farsça, Coğrafya ve İlm-i Hesap'tan imtihan edilmişlerdir⁶⁹.

Aynı tarihlerde Hassa Ordusu içerisinde de oluşturulan "Sanâyi Alayı İdâdiye Bölükleri" için 1864'te bir nizamnâme yayınlanmıştır. Buna göre: *"Birinci Hassa Ordusuna mensup Sanayi Alayının Birinci ve İkinci Taburlarının Sekizinci Bölükleri, İdadiye Bölükleri kabul edilmiş, bu bölüklere askeri zâbit çocuklarından ve yetimlerden askerî mekteplere başvurdıkları halde giremeyenler kabul edilmiştir... Bölüklerde kunduracılık, terzilik gibi kara ordusu levazımı imali için sınıflar oluşturulmuş, yazı-okuma, hesap ve hendese dersleri verilmiştir. Neferlere sanat tahsil edinceye kadar 20 kuruş maaş ve diğer askerler gibi elbiseler verilmiştir... İdadiye Bölüklerinin miktarı sanayi taburları bölükleri ile aynı oranda tutulmuş, bunların yüzbaşısı, mülazımı, çavuş ve onbaşlıları sanayi taburları zâbitlerinden seçilmiştir... Kaydedilecek öğrenciler 10-16 yaşları arasında olmuş ve 15 sene görev yapmışlardır... 15 seneyi tamamlayan çocuklar yaşları askerlik çağına geldiğinde maaşları, askerî neferlere verilen 30 kuruşa ulaşmış ve mezkûr taburların diğer bölüklerine nakl ile rütbeleri de terfi etmiştir... Bu bölüklere yazılacak öğrenciler, Dersaâdet ve bilâd-ı selâse ahalisi ve taşra çocuklarından da kaydedilmiştir... Adı geçen sanayi alaylarında belirlenen müddeti tamamlayıp da çıkarılanlar istedikleri yerlerde sanatlarını sürdürecekları dükkanları açabilmiş ve bu taburlarda sanat tahsil ettiklerine dair bir şehadetnâme almışlardır."*⁷⁰

⁶⁸ A.M.D. U.A. 51, No: 33.

⁶⁹ 1872'de I. Ordu Sanâyi Taburu I. ve II. Terzi bölükleri ile, 8. İdadi Bölüğü'nün imtihanlarında Yusuf İzzettin Efendi ve ileri gelenler de kontrol amacıyla gelmişler ve talebeler belirtilen derslerden sorumlu tutulmuşlardır. C. A., No: 513, s. 1.

⁷⁰ T. V., No: 771, s. 1. C. A., No: 10, s. 2. Bahriyede de sanayi alayı bulunmaktaydı. A.M.D. U.A. 56, No: 1/61, 1/82. A.}MKT.MHM., 288/58, 472/61.

1867 sonlarında Tophâne Sanâyi Alayları İdâdî Bölükleri'nde 5-36 yaşları arası nefer sayısı şu şekildedir⁷¹:

Tablo 14

Ait Olduğu Sınıf	Nefer Adedi
Birinci Sanâyi Alayı İdâdiye Sayısı	30
İkinci Sanâyi Alayı İdâdiye Sayısı	29
Zâbit çocuğu	29
Emekli çocuğu	21
Yetim Asker Çocuğu	22
Asker Çocuğu	16
Kitâb-ı Aklâm Çocuğu	22
Esnaf Çocuğu	43
Esnaf Yetimi	36
Bekar Uşağı	91
TOPLAM	339

11 Ağustos 1869'da Sanayi Alayı İdadiye Bölüğü neferleri hakkında yürütülecek olan muâmele hakkında yayınlanan irâdede özetle şu tespitlere yer verilmiştir⁷²: "İstanbul ve taşra ahalisinden bir takım kimsesiz ve yetim çocukların sefaletten kurtulmaları ve savaş-askerî levâzımı ve ihtiyaç olan sanayi ilimlerini tahsil etmeleri için Tophâne-i Âmire Sanayi Alaylarına ilave edilmek üzere dört adet İdâdiye Bölüğü teşkil olunmuştu. Bölüklerde 5 sene eğitim alan çocuklar daha sonra 5 sene eğitim aldıkları alanla ilgili alaylara gönderilerek askerlik görevi yapmışlardır. Kur'a neferlerinden bedel verenlerin bedelât akçesinden her birine bir bedel akçesi verilmek üzere istibdâl oldukları sırada paralarını toptan alarak, ayrıca tahsil ettikleri sanatlara ait alet ve edevatın birer takımlarını dahi ücretsiz alarak istedikleri yerde dükkan açıp sanatlarını icra edebilmelerine izin verilmişti. Bu bölük neferlerinden birinci sene kayd olanların bu sene (1869)

⁷¹ C. A., No: 198, s. 3.

⁷² İ. M. M. 1548.

tahsil süreleri sona ermiş, birinci derecede başarıyla mezun olanların bedelât akçelerinin bir miktarı toptan ayrılarak alaylara kaydedilmiştir⁷³.

Belirtilen tespitlerin ardından Tophâne-i Âmire İdâdiye Bölükleri hakkında varolan nizamnâme ta'dîl edilerek yeniden 19 bendlik bir nizamnâme kaleme alınmıştır: Buna göre: "Askerî ve savaş levâzımı imalatında görevlendirilen Sanayi Alaylarına ilaveten İdâdiye namıyla daha önce zâbitleriyle birlikte 4 bölük olarak teşkil edilen (1. bend) neferlerin şimdiye kadar başarılı olması ve sayılarının yetersiz bulunmasından dolayı birkaç bölük daha teşkiliyle tamamının 900 nefere çıkarılması ve Demircilik, Çarkçılık, Dökümcülük, Tüfenkçilik, Kunduracılık, Marangozluk, Doğramacılık, Sarraçlık, Terzilik ve Kunduracılık gibi insanların zaruri ihtiyaçları olan dersleri tahsil etmeleri uygun görülmüştür (2., 8. bendler). Bundan böyle taşra sanayisinin geliştirilmesi amacıyla, bu bölük çocuklarının 1/10'u taşra ahalisi çocuklarından alınacaktır (3-4. bend). Kayıtları 12-15 yaşları arası alınacak çocuklar, 5 seneden 8 seneye kadar bölüklerde yer alacak ve askeri neferler gibi elbise, ta'yînât ve yalnız 20 kuruş maaş alacak sonradan Sanayi Alayı'na nakledilecektir (5. madde). Bölüklerde 20 yaşına kadar tahsil görenler, imtihanla Sanayi Alayı'na nakil ile hangi sanata aşına ise o tabura kaydedilecek ve o zaman tam nefer maaşı alarak nizâmiye süresini tamamlayıncaya kadar görev yapacaktır (6. madde). Nizâmiye süresinin bitiminde redife nakledileceklerin sanatı Tüfenkçi ise mensup olduğu taburda; marangoz, demirci ve sarraç ise Topçu alaylarında istihdam olunacak ve bunlara askerlik maaşından başka sanatları mukabilinde aydan aya 78'er kuruş ücret verilecektir (7. madde). Bölüklerdeki çocukların savaş levazımlarını başarıyla yapabilmeleri için askerî zâbitlerden mütefennin hocalar eşliğinde okuyup yazmayı, İlm-i Hesap ve Hendese, Cerr-i Eskâl, Usûl-i Ticâret'i ve her çeşit

⁷³ İkinci derecede mezun olanların şimdilik bedel akçesi verilmeksizin alay nakli, birinci dereceye ne zaman yükselirse o tarihten beşinci senenin sonuna kadar biriken paranın istibdâl sırasında toptan verilmesi uygun görüldü. İkinci derecede olup da taburlarda mesleğini ilerletemeyenler ile üçüncü, dördüncü ve beşinci derecede kalanların birinci derecede olanların imkanından yararlanamamışlar ve gönüllü askerlerden sayılmışlardır. **İ. M. M. 1548. A.M.D. U.A. 57, No: 158.**

makine ve aletin ismini öğrenmeleri sağlanacaktır (9. bend). Neferlerin imtihanları, tahsil sürelerinin sonunda bulundukları fabrikaların ustabaşları, müdür ve idâdiye bölük hocaları huzurunda yapılacak ve imal ettikleri şeylerin numuneleri görülecektir (10. bend). Tahsil sürelerinin sonunda birinci dereceden mezun olanlara imtiyaz olmak üzere ihraç zamanlarında ellerinde bir sermaye olsun diye kur'a neferlerinin bedelât akçesinden birer bedel akçesi verilmek üzere alaylara nakledileceklerdir. Tophâne'de özel bir sandıkta toplanacak bu para nemasıyla birlikte yine eğitimini aldığı sanatın alet ve edevâtı, ihrâcı sırasında fabrikalar tarafından bu kişilere verilerek istedikleri yerde bir dükkan açmaları kolaylaştırılacaktır. Yine birinci dereceden tahsillerini tamamlayanlara Tophâne-i Âmire Sanayi Alaylarından çıktıklarını ve mütefennin usta olduklarını belirtir bir şehâdetnâme ile açacakları dükkanların kapılarına asmaları için “*Eser-i Ahd-i Hümayûn*” kelimeleri yazılı birer adet levha verilecektir. Diğer derecelerde tahsillerini tamamlayanlara ise herhangi bir şey verilmeyecektir⁷⁴.

Mayıs 1873'e gelindiğinde İdâdiye adlı Sekizinci bölüğü de dahil askerî elbise ve eşya imal eden Sanayi Taburlarının mevcudu 1.800 idi. Bu tarihte mevcuda zabitler de dahil 414 nefer daha eklenerek her biri 130 neferi kapsayan 8 bölükten yani zâbitleri dahil 1.070'er neferden 2 tabur teşkil edilmiştir. Bu iki taburun imâlât ve mühimmât, askerî matbaa, İzmit ve İslimiye Fabrikaları ile Kılör, Debbağ ve Dökümhânelere ait işlerde kullanılmasına 27 Mayıs 1873'ten itibaren şu şekilde devam edilmiştir: Birinci taburun birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü bölüklerinde mevcut olan 520 neferin 430'u “Terzilik Bölükleri” adıyla elbise dikmek, 50'si Erkân-ı Harbiye askerî matbaasında çalışmak, 40'ı sandık imalinde bulunmak, beşinci bölüğü neferi olan 130 neferin çadır imalatında ve

⁷⁴ Ancak ikinci dereceden tahsillerini tamamlayanlardan askerlik hizmetleri sınavında birinci dereceye ulaşabilenlerin ulaştıkları tarihten geriye kalan senesine göre paraları birikecek ve birinci derecedeki arkadaşları gibi bunlara da ücretsiz alet-edevat verilecektir. İkinci dereceden taburlarda derecelerini yükseltmeyenler, üçüncü, dördüncü ve beşinci derecede olanlar adeta gönüllü nefer gibi istihdam edilecek, rediflik sürelerinde ise tabur ve alayların Tüfenkçilik, Marangozluk ve Sarraçlık hizmetlerinde istihdâm olunmayacaklardır. Bölüklerdeki tahsilde nazari bilgiden daha çok uygulama dikkate alınacaktır (11-14. bendler). Neferler nizamla aykırı

elbise ambarlarında bulunmak, altıncı ve yedinci bölüm neferleri olan 260 neferin 205'i İzmit, 55'i İslimiye Fabrikalarında kullanılmak üzere istihdam edilmelerine karar verilmiştir. İkinci taburun ise ilk dört bölümünden 490 neferi "Kılörhâne Bölükleri" adıyla Kılörhâne'de, 30 neferi Kılörhânenin kesimhânesinde, ikinci taburun diğer dört bölümü de "Debbağ Bölükleri" namıyla 490 neferinin Debbâğhâne'de ve 30'unun Dökümhâne'de kullanılmasına ve idâdiye bölümünün dahi zabıtları de dahil 127 nefer olmasına karar verilmiştir⁷⁵.

9 Ocak 1875 tarihinde "idâdiye bölükleri neferlerinin 5-8 sene idâdiye taburlarında ve nakledildikten sonra 5 sene de alaylarda bulunmaları ayrıca kendilerine bedel akçesi verilmesi" kararı feshedilmiştir. Bunun yerine mesleğine girişlerinden itibaren gerek taburlarında gerekse nakil ile alaylarında istihdamları 11 seneye indirilerek, bu süreyi dolduranların askerlikten ihraçları ve hizmet ettiklerini belli etmek için çıkışları sırasında kendilerine matbu bir tezkere verilmesi kararlaştırıldı⁷⁶.

Sanayi Alayları yanında Tophâne'de Yedikule Cephânesi tamir edilerek sanâyi eğitimi için uygun hale getirilmiş ve burada askerlerin sargı ve çamaşırlarının dikilmesi gibi ordu ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla 1869'da bir de "Kız Sanâyi Mektebi" açılmıştır. 1870 yılı başlarında 50 adet müslim ve gayrimüslim kız öğrenciden oluşan Kız Sanâyi Mektebi'nde, uygulamalı olarak Ege dişleme, şerit dokuma, kanoviçe (bez) işleme ve sarraçlık sanatları öğretilmiştir⁷⁷.

hareket ederlerse Askerî Cezâ Kânûnnâmesi'ne göre yargılanacaklardır (17. bend). **İ. M. M. 1548.**

⁷⁵ **İ. D. 46461.**

⁷⁶ **ATASE, ORH., Kutu 2-10, Belge 419.**

⁷⁷ **T. V.,** No: 1174, s. 2-3. Mektebin ilk açıldığı zamandaki programı tam olarak bilinmemektedir. Fakat okuyup yazma öğretmekten ziyade, ağırlıklı olarak amelî ve sînâî amaçları hedeflediği anlaşılmaktadır. Sultan Abdülhamid devrinde, 1884'te, bu mekteplerin eğitim süresi 5 yıl olarak belirlenmiş, ders programları ise şu şekilde belirlenmiştir: 1. Sınıfta: Elifbâ, Kur'ân-ı Kerîm, Dikiş, El Örmesi; 2. Sınıfta: Akâid, Ahlâk Risâlesi, Yazı, Nakış, Kasnak, Resim; 3. Sınıfta: Muhtasar Osmanlı Kavâidi, İmlâ, Muhtasar İlm-i Hesâp, Kaneva, Biçim, Resim; 4. Sınıfta: Muhtasar Tarih ve Coğrafya, Ma'lûmât-ı Nâfia, Yazı, İnşâ, Çiçek, Biçim ve Dikiş Türleri; 5. Sınıfta: İlm-i Tedbîr-i Menzil, Hıfz'is-sıhhat, Dikiş, Resim ve Biçim Türleri. Ergin, **a.g.e.**, C. II, s. 573-574.

Ordu idâreleri altında da belli dönemlerde yer alan ve askerî levâzım üretimi ile uğraşan Sanâyi taburları bulundurulmuş⁷⁸, bunların nefer sayıları devamlı artırılması hedeflenerek; imâlât, mühimmat, askerî matbaa, dökümhâne, debbağhâne, İzmit ve silah fabrikaları işlerinde bu kişilerden faydalanılmaya çalışılmıştır⁷⁹.

III. 2. Askerî Donatım

Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde Avrupa'da yeni tarz silahların üretimi ve ordu modernizasyonunu geliştirmek amacıyla kurulan komisyonların çalışma ve denemeleri sonuç vermeye başlamış; böylece batı askerî teknolojisinde büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Batının silahlanma hızı ve kalitesinin giderek artmaya başlaması üzerine Osmanlı Devleti de yeni tarz silah ve bunlara ait malzemeleri Avrupa ülkelerinden satın almak suretiyle ordu ve donanmasını güçlendirmeye çalışmıştır⁸⁰.

1868'e gelindiğinde, Kuzey Almanya başta Muhâfız Askerleri olmak üzere bütün askerlerini, Güney Almanya ise piyâde askerlerini iğneli tüfekte donatmış; mevcut eski şeşhâneler arkadan dolar şekle konulmuştur. Zirâ Alman Harbiye Mektebi'ndeki denemeler sonucu iğneli tüfek ve topların diğerlerinden üstün olduğu iyice anlaşılmıştır. Bu tarihlerde Fransa, askerlerini Şaspo tüfeği ile donatmaya ve eski tüfeklerini Şinayder tüfeğine çevirme gayretinde olmuştur. Bavyera Devleti, Verner adlı kişinin icadı olan tüfeği; Avusturya, Vanekli tüfeği; Belçika, Elbini tüfeğini; İtalya, Prusya iğneli tüfeğini; İngiltere, Şinayder ve Martini tüfeğini; Danimarka, Reminkton adlı kişinin icadı olan tüfekleri; Rusya ise Prusya iğneli tüfeği ile Karl adlı bir kişinin icadı olan tüfekleri kullanmışlardır.

⁷⁸ C. A., No: 513, s. 1.

⁷⁹ A.M.D. U.A. 62, No: 94.

⁸⁰ A.M.D. U.A. 54, No: 192. R. C. H., No: 1949, s. 1.

Böylece 1860'larda Avrupa ülkeleri iğneli tüfekleri diğerlerine tercih etmeye başlamıştır⁸¹.

İngiltere'de savaşlarda kullanılmak üzere daha etkili bir silah seçilmesi için 1869'da bir komisyon kurulmuş, burada birçok silahın denemesini yaptırdıktan sonra, tanesini 72,5 franka mal ettikleri İsviçreli Martini adlı kişinin tüfeği tercih edilmiştir⁸². 1870'lerde Avrupalı ülkelerin kullandıkları tüfekler ve bunların dakika itibarıyla atabildikleri kurşun miktarları şu şekildedir⁸³:

Tablo 15

Ülke	Kullandığı Tüfek	Dakika'da Kaç Kurşun Atabildiği
İngiltere	Henry Martini	12
Avusturya	Dernol	9
Belçika	Elbini	7
İtalya	Karkano	8
Flemenk	Bomon	12
Fransa	Şaspo	12
Prusya	İğneli	5
Rusya	Karl	7

Osmanlı Devleti, Avrupa'nın bu modern silahları yanında diğer teknolojik gelişmelerini de takip etmeye çalışmıştır. Örneğin ilk defa 1868'de Amerikalılar tarafından kullanılan telgrafın kısa bir süre sonra Avrupa orduları tarafından kullanılmaya başlanması üzerine⁸⁴, Aralık 1874'te Avrupa telgraf usulü hakkında bilgi sahibi olmak üzere Erkân-ı Harbiyye'den bazı zâbitler batılı ülkelere gönderilmiştir⁸⁵.

Osmanlı Devleti'nde askerî donatımı güçlendirmek amacıyla elbise ve çeşitli askerî malzeme alım satımları ihâleye açılmış, bu konuda özellikle gazetelerde ilanlara yer verilmiş; ihale ve talepler Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri tarafından

⁸¹ T. V., No: 1010, s. 3; 1071, s. 2-3.

⁸² T. V., No: 1072, s. 3.; 1073, s. 2.

⁸³ R. C. H., No: 1983, s. 3.

⁸⁴ T. V., 996, s. 3; 981, s. 2.

⁸⁵ C. H., No: 2652, s. 1.

değerlendirilmiştir⁸⁶. Yine bu konuda askerî bineklerin yenilenmesine de dikkat edilerek, ordular için genç-kuvvetli beygir ve katırlar satın alınmıştır. Ordu merkezlerinde bulunan askerlere –özellikle Sûvârî Alayları’na- devlet tarafından olduğu gibi, o bölgenin ileri gelenleri, aile ve aşiretleri ile memurları tarafından birçok kez katır ve beygir hediye edilmiştir. Bu durum askerî ihtiyaçların karşılanmasında devlete ekonomik açıdan hiç de küçümsenemeyecek kolaylıklar sağlamıştır⁸⁷. Birçok kez gerçekleşen bu hibelerden sadece 1862 senesi sonlarında olanları şunlardır: 18 Ağustos 1862’de Bosna Valisi ve ileri gelenleri tarafından Hersek Askerî Fırkası’na 200 adet beygir⁸⁸; 22 Eylül 1862’de Irak ve Hicaz Orduları Sûvârî ve Topçu Alayları’na ileri gelen ailelerce 46 adet katır⁸⁹; 29 Eylül 1862’de Bağdat Sûvârî Askerleri’ne 26 adet katır⁹⁰; 13 Ekim 1862’de Rumeli Ordusu’na bağlı Priştine Birinci Sûvârî Alayı için 20 adet beygir⁹¹ hediye edilmiştir.

Bina, kışla ve benzeri askerî yapıların tamir ve inşâsında da Osmanlı vatandaşlarının yardımları eksik olmamıştır. Nitekim 1867’de Malatya’da ahali tarafından para toplanmış ve 4 bölük piyâde askeri için bir güzel kışla inşa edilmiştir⁹².

III. 2. 1. Şeşhâneli Tüfek ve Toplar

Osmanlı Devleti yeni icat silah ve topoların bir kısmını batılı devletlerden satın alarak bir kısmını ise bizzat kendisi üreterek; silah teknolojisinde Avrupalı devletleri takip etmeye çalışmıştır. 1863 senesinin ikinci yarısında 5-6 ay

⁸⁶ C. A., No: 428, s. 4; 432, s. 4; 434, s. 4; 459, s. 4. Püskül, makara gibi askeri malzeme yahut hayvan alımında gazetelere ilan verilerek talip olanların müracaat etmeleri yoluna gidilmiştir. T. V., 1230, s. 4; 1235, s. 3.

⁸⁷ C. A., No: 82, s. 2; 83, s. 2-3; 84, s. 2-3; 95, s. 3. A.}MKT.NZD., 426/26.

⁸⁸ T. V., No: 657, s. 2.

⁸⁹ T. V., No: 662, s. 2.

⁹⁰ T. V., No: 663, s. 2.

⁹¹ T. V., No: 665, s. 1; 666, s. 1.

⁹² T. V., No: 873, s. 1. Yine Siverek ve Baalbek askerî kışlaları da ahaliden toplanan para ile tamir ettirilmiştir. A.}MKT.MHM., 311/70, 320/13, 346/25.

içerisinde tophânede 162 adet kuyruktan ve ağızdan dolar çelik şeşhâneli top imal edilmiştir. Prusya'dan ise bu süre zarfında iki buçuk çaplı aynı toplardan 48 adet satın alınmıştır⁹³. Prusya'dan alınmış olan bu çelik şeşhâneli toplar Mayıs 1867'de tekrar ele alınmış ve benzerlerinden üstün olduğu tespit edilmiştir. Bu tarihlerde çelik fiyatları ucuzladığı için; her birinin yedek olarak ikişer parça çelik kamaları ve üçer tane bakır halkaları bulunmak şartıyla yine iki buçuk çapında 48 adet kuyruktan dolar çelik şeşhâneli top, eskiden olduğu gibi Mösyö Krupp Fabrikası'ndan satın alınmıştır⁹⁴.

1864'te Avrupalı bir gezginin yabancı gazetelere Tophâne ile ilgili verdiği demeçte: "Tophânenin 10-15 yıl önceki halinden çok ileri gitmiş olduğu, Avrupa'da imal edilen tüm topların burada da bulunduğu, arkadan dolma ve Osmanlı'nın yeni bir tarzda ürettiği ağızdan dolma şeşhâneli topların sayısının oldukça fazla olduğu" haberi bu devirde Tophâne'de yoğun olarak şeşhâneli top üretildiğine kanıttır⁹⁵.

Sir Joseph Vitors tarafından Londra'da icat edilen ve 14 Şubat 1870'te ise İstanbul'da denemesi yapılan şeşhâneli küçük çelik toplardan memnun kalınması üzerine, Nizâmiye Piyâde taburları için 350 dirhem çapında olanlarından 100 adet satın alınmıştır. Toplar sandık içerisinde, çeşitli kundak edevâtiyla birlikte Liverpool'dan vapurla İstanbul'a getirilmiştir. Bu topların kundaklarının yapımını Tophâne-i Âmire, bütün masraflarını ise Dar-ı Şûrâ-yı Askeri üstlenmiştir. Bu topların her biri üçte biri peşin olmak diğerleri de teslimde ödenmek koşuluyla 40 liraya satın alınmıştır⁹⁶.

Sultan Abdülaziz devrinde genellikle eski topların şeşhâneliye çevrilmesinden dolayı, bunlara ait bilgilerin verilmesi ve topçuluk fenninin askerlere daha iyi öğretilmesi öğretilmesi amacıyla Haziran 1869'da

⁹³ T. A., No: 445, s. 2; 447, s. 1.

⁹⁴ **İrâde Hâriciye** (Bundan sonra **İ. H.** şeklinde kısaltılacaktır.) **13171. A.M.D. U.A. 55**, No: 10.

⁹⁵ T. A., No: 461, s. 1.

⁹⁶ **İ. D. 42512**. Ağızdan dolar ve altı kısımdan oluşan İngiliz Sir Joseph topunun hartucu 560 gram (yani takriben 173 dirhem) irili taneli barutla doldurulmuş ve tanesi ortalama 2 kilogram 668

Alibeyköy'de poligon oluşturulmuştur. Burada baraka, kışla ve istihkâmlar hazırlanarak ta'lîmler yaptırılmıştır⁹⁷.

Osmanlı Devleti'nde şeşhâneli topların yayında filinta, kaval ve çakmaklı tüfeklerin yerine kullanılmak üzere şeşhâneli tüfeklerin de batılı devletlerden satın alınmasına ve eskilerden tahvil ile sayılarının artırılmasına devam edilmiştir⁹⁸. Örneğin 1864 başlarında İngiltere'ye sipariş edilen 15.000 adet şeşhâneli tüfeğin İstanbul'a getirilmesi ile⁹⁹, bu tarihlerde Avrupa'dan satın alınmış olan bu tüfeklerin sayısı 130.000'e ulaşmıştır. Bu rakam Nizâmiye askerlerinin mevcuduna denk gelmiştir. Fakat eski ve âdî tüfeklerin savaşlarda ve eğitimlerde işe yaramaz bir hal almasından dolayı tedricen redîf askerleri için de şeşhâneli tüfekler temin edilmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Muvazzaf ve redîf askerlerin herhangi bir savaş halinde sayıları 300.000'e vardığından bu oranda şeşhâneli tüfek alınması planlanmıştır. Mâlî açıdan hazîne bu kadar tüfeğin alınmasını karşılayamayacağından İngiliz sermayedar Mösyö Marko'nun yaptığı teklif cazip bulunmuş, Ocak 1864'te bedeli bir sene sonra ödenmek koşuluyla 50.000 şeşhâneli tüfeğin bu kişi tarafından satın alınarak modern silah açığının bu şekilde karşılanması düşünülmüştür¹⁰⁰.

İngiliz şeşhâneli tüfeklerinin ardından Nisan 1864'te Mısır Valisi İsmail Paşa'nın Fransa'ya imal ettirdiği ve Tophâne Müşîri Halil Paşa tarafından padişaha sunulmuş olan 1.000 adet süngülü şeşhâneli tüfek¹⁰¹, son icat edilenlerden olduğu için beğenilmiş, ülkemizde de bu tüfekten yapılabilmesi için gerekli makine, fabrika levâzımı ve sair araçlar parası olan 41.000 Osmanlı altını

gram yani 2 kıyye 30 dirhem ağırlığında olmuştur. Denemesi 2.273 metreden 5 kez atılmak suretiyle gerçekleşmiştir. **T. V.**, No: 1200, s. 1-2.

⁹⁷ **T. V.**, No: 1102, s. 1.

⁹⁸ **A.}MKT.MHM.**, 240/100, 244/78, 289/82, 290/49, 291/81. **A.}MKT.UM.**, 551/22.

⁹⁹ **T. A.**, No: 449, s. 1; 451, s. 1; 457, s. 1.

¹⁰⁰ **İ. D. 35424.**

¹⁰¹ Mısır Valisi İsmail Paşa tarafından takdim edilen 1.000 adet süngülü şeşhâneli tüfek, İstihkâm Alayına verilmiştir. Diğerlerine ve yeni oluşturulan İstihkâm Alayları'na verilmek üzere bu tüfeklerin aynısının fabrikalarda yapılması irâde buyrulmuştur. **T. V.**, No: 746, s. 1.

padişah tarafından ödenmek suretiyle getirtilmiştir. Fabrika-i Hümâyûnda bu cihazlarla geceli-gündüzlü çalışıldığına 35.000 tüfek imal edilebilmiştir¹⁰².

Sultan özellikle silahlanma konusunda büyük gayret göstermiş, hiçbir harcamadan geri kalmamıştır. Padişahın silah konusunda hassasiyet ve gayretlerini bilen birçok kişi ordu ve askerlere silah bağışında bulunmuşlardır. Örneğin 1863'te İstanbul'da bazı sarraf ve mültezimler, 1.040 adet şeşhâneli tüfeği (iftihar alameti olarak) devlet hizmeti için hibe etmişlerdir. Bu teslimatı yapan 18 kişiden 16'sı gayrimüslimdir¹⁰³.

Özetle Sultan Abdülaziz döneminde Prusya ve İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletlerden şeşhâneli top ve tüfekler satın alınmış, bu örneklerle askerî fabrikalarda üretilmeye çalışılmıştır. Nihâyetinde Nizâmîye askerlerinin tümü için şeşhâneli tüfek açığı kapatılmış, diğer askerî sınıflar için de bu tüfeklerin alım ve üretimine 1866 senesine kadar devam edilmiştir. Zira bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nde içneli tüfekler tercih edilmeye başlanmıştır.

III. 2. 2. İçneli Tüfekler

İçneli tüfeğin ilk örneği olarak Prusya askerlerine 1841 senesinde dağıtılan modeli gösterebiliriz. Bu tüfek, çakmağı dışında hemen her yönüyle basit süngülü piyâde tüfeğine benzemekteydi. Uzunluğu süngüsü üzerine takılmadığı halde 1 zira' 22 ısbı (takriben 1.50 metre); süngülü ise 2 zira' 5 ısbı idi (takriben 1.75 metre). Namlusu 1 kıyye 150 dirhem, namluya vidalanan çelik mahfazası 250 dirhem, çakmağı 200 dirhem, kundağı 1 kıyye 124 dirhem olmak üzere toplam ağırlığı süngüsüz 3 kıyye 324 dirhem, süngüsü ile 4 kıyye 64 dirhem (takriben: 5 kg 200 gram) gelmekteydi¹⁰⁴.

1860'lara gelindiğinde Prusya, eskilerine göre siper alınması ve ateş edilmesi daha kolay ve pratik olan bu içneli tüfekler ile savaşlarda Avrupalı

¹⁰² T. V., No: 745, s. 1. C. A., No: 16, s. 1. T. A., No: 479, s. 1; 481, s. 1.

¹⁰³ T. V., No: 705, s. 2.

¹⁰⁴ C. A., No: 140, s. 4. Bu tüfeğin şekil ve teferruatı Resim Ek 3'te sunulmuştur.

devletlere üstünlük sağlamaya başlamıştır¹⁰⁵. Özellikle 1866 Sadowa Muharebesi'nde Prusya'nın Avusturya'yı yenmesinin en önemli sebebi olarak yeni icat edilen iğneli tüfekler gösterilmiştir. Böylece bu tarihlerde Avrupalı devletler eski silahlar yerine kuyruktan dolar bu silahları tercih etmişlerdir¹⁰⁶.

1866'dan itibaren Osmanlı Devleti de, şeşhâneli tüfeklerin alımı ve üretimini durdurmuş; hatta birliklerdeki eski şeşhâneliler başta olmak üzere ipekli, çakmaklı ve ağızdan dolma tüfekler, Tüfekhâne'de iğneliye çevrilmeye başlanmıştır. Bu yüzden Sultan Abdülaziz devrinde Osmanlı Devleti, iğneli tüfekleri kabul eden ilk devletlerden olmuştur. Belçika'dan getirtilen aletlerle birçok eski tüfek, Zeytinburnu Tüfekhâne fabrikasında kuyrukları takılmak suretiyle iğneliye dönüştürülmüştür¹⁰⁷. Osmanlı Devleti, yeni icat iğneli tüfeklerin öncelikle nizâmiye kuvvetlerinden başlanarak askerlere ve hatta zabtiye neferlerine dağıtılmasını sağlamış, bazı bölgelerde de bu tüfeklerin alınabilmesi için halk yardımlarda bulunmuştur¹⁰⁸.

Askerler için küçük çaplı şeşhâneli tüfeklerden iğneliye çevrilen ve satın alınan iğneli tüfek sayısı 1868'de 90.000'e ulaşmıştır. Ancak İhtiyat kuvvetleri hariç 120.000 civarında olan Nizâmiye kuvvetlerinin iğneli tüfekte donatılması lüzumundan 30.000 tüfeğe daha ihtiyaç vardı. Bu miktarın yarısı Tophâne-i Âmire için sipariş olunan ve gelmek üzere bulunan makinelerde yapılmış; diğer yarısı ise oluşturulan komisyon aracılığı ile Avrupa'dan satın alınmıştır. Belirtilen tarihte satın alınan 15.000 tüfek 45.000 İngiliz lirasına mâl olmuş ve taksitleri Maliye Hazînesi'nce karşılanmıştır¹⁰⁹. 1870 senesine kadar İngiltere, Fransa,

¹⁰⁵ T. V., No: 1181, s. 1-2. C. A., No: 135, s. 1; 218, s. 2-4; 220, s. 2-4.

¹⁰⁶ Bu tarihlerde Avrupa'da sadece askerî gazeteler değil aynı zamanda politik gazeteler bile silah meselesini ele almaya başlamıştır. C. A., No: 504, s. 2.

¹⁰⁷ C. H., No: 2594, s. 1. A.M.D. U.A. 56, No: I/231. Birliklerdeki ağızdan dolma, boyasız, süngülu küçük çaplı tüfeklerin iğneliye dönüştürülmesi için İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. ATASE, OSK., Kutu 12, Gömlek 121, Belge 121-1.

¹⁰⁸ T. V., No: 1065, s. 1. Ş. D. B. S. 607/6.

¹⁰⁹ İ. D. 40725. Komisyonlar oluşturulurken seçilen isimlere dikkat edilmiştir. Örneğin Aralık 1868'de Avrupa'dan satın alınması kararlaştırılmış olan süvârî ve piyâde silahları, top, iğneli tüfek ve değirmen makinelerinin ülkeye getirilmesi için tecrübe sahibi kişilerden oluşan bir komisyon gönderilmiştir. Erkân-ı Harbiyye Miralaylarından Rıza Bey'in başkanlığında oluşturulan komisyonda Tophâne-i Âmire Miralaylarından Rüstem ve Kaymakâm Kamil Beyler, Tüfekhâne

Belçika, Viyana ve nihâyet Amerika'dan iğneli tüfek alımı devam etmiştir. Satın alınan bu tüfeklerin büyük bir kısmı askerlere dağıtılmasına karşın geriye kalanların muhafazası için 70.000 silah depolama kapasitesi olan Harbiye Ambarı yeterli olmadığından, bitişindeki 6.000 zira' genişliğindeki odun ambarının tamir edilerek hazırlanmasına Ocak 1870'te karar verilmiştir¹¹⁰.

İğneli tüfeklerin giderek artmasının bir sonucu olarak fişek ihtiyacı da artmış, bu yüzden Haziran 1871'den itibaren Fişekhâne'ye yeni makineler alınarak üretim kapasitesi artırılmaya çalışılmıştır. 1870'lerde Fişekhâne'de günlük 50-60 bin fişek imal edilebilmiş, fişek miktarının Osmanlı ordularının ihtiyacını karşılayamadığı zamanlarda ise Avrupa ülkelerinden, özellikle İngiltere, Amerika ve Belçika'dan fişek ve kurşun satın alınmıştır¹¹¹. Yabancı devletlerden fişek alımları devleti ekonomik açıdan zorladığı zamanlarda ise fabrikalarımıza gerekli malzemeler satın alınarak üretimlerinin ülkede yapılması tercih edilmiştir. Nitekim 24 Ocak 1876'da Henry Martini tüfekleri için Amerika'ya sipariş olunan 50 bin sandık dolusu kurşunlu 200 milyon kovanın, 50 bin İngiliz lirasına mal olması nedeniyle gerekli malzemelerin alınarak Tophâne fabrikalarında yapılması kararlaştırılmıştır¹¹².

Osmanlı Devleti 1870'li yıllarda da silah teknolojisindeki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Özellikle Amerika ile gerçekleşen silah ticareti Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın ilk seraskerliği döneminde yoğunluk kazanmıştır¹¹³. Bu tarihlerde iğneli tüfekler arasında Osmanlı Devleti'nin en çok tercih ettikleri Şinayder (Snider), Henry Martini ve Winchester cinsleri olmuştur¹¹⁴. İhâle usulü

Ustabaşısı Vayet, Top Fabrikası Ustabaşısı İstori ve İngiliz Mühendis Mösyö Nilar olmak üzere 6 kişi yer almıştır. Komisyon üyelerine yol harcırahı olarak 100'er sterlin verilmiştir. **İ. D. 40726.**

¹¹⁰ İhtiyat ve Redif askerlerinin silahlarının muhafazası için de bölgelerindeki cephe ve ambarları kullanılmıştır. **İ. D. 42166. A.M.D. U.A. 57, No: 346.**

¹¹¹ **İ. D. 44243, 46597, 47797. İ. M. M. 1825, 1879. A.M.D. U.A. 57, No:240, 310.** 1 Ocak 1876, 1875 senesinde bazı vilâyet zabtiye askerleri için Avrupa'dan 2.000 Winchester tüfek satın alınmış her biri için ayrıca 500'er adet 1876 senesi başında toplam 1.000.000 fişek satın alınmıştır. Fişeklerin her biri 11 paradan toplam 275.000 kuruş tutmuştur. **İ. D. 49908.**

¹¹² **ATASE, OSK., Kutu 13, Gömlek, 173, Belge 173-1.**

¹¹³ Gencer, "*Hüseyin Avni Paşa*", **T.D.V. İ.A.**, C. 18, s. 527.

¹¹⁴ Henry Martini ve Winchester tüfeklerinin kullanımını askerlere öğretmek için dersler verilmiş, atışa hazırlanmasını gösterir talimatlar hazırlanmıştır. Martini Henry tüfeklerinin atışa

ile alınan bu yeni icat silahların Martini cinsinden 9 Ağustos 1872'de Winchester Kumpanyası'ndan 200.000 adet alınması kararlaştırılmıştır¹¹⁵. Miralay Tevfik Bey tarafından Amerika'dan getirilecek ve tanesi 80 şiline mal olacak bu tüfekler ve fişeklerini alabilmek için 820.000 liralık borçlanmaya gidilmiş, bu miktar Mâliye Nezâreti'nce karşılanmıştır¹¹⁶. İleride sorunlar yaşanmış ancak içmeli tüfeklerin önemli bir kısmı satın alınmıştır¹¹⁷. Mayıs 1873'te bu tüfeklerin Providence Tool Kumpanyası aracılığı ile 500.000'e çıkarılması kararlaştırılmıştır¹¹⁸. Nisan 1876'ya gelindiğinde Amerika'ya sipariş edilen Henry Martini tüfeklerinin büyük bir kısmı getirilerek askerlere dağıtılmış ve sipariş 600.000'e çıkartılmıştır¹¹⁹. Sultan Abdülaziz'den sonra da geri kalan Henry Martini tüfeklerinin getirilmesine devam edilmiştir¹²⁰. Amerika'dan alınan

hazırlanması ile ilgili 1875 senesinde hazırlanan ta'limât şu şekildedir: Birinci Hareket: Tüfeğin bir numaralı kundağının dipçik tarafını sağ koltuğunun altına almak. İkinci Hareket: Sağ elinin başparmağını yirmi sekiz numaralı manule tabir olunur kola sokup açmak. Üçüncü Hareket: Sağ eliyle fişeği alıp kırk altı numaralı namlu hazinesine vaz' etmek. Dördüncü Hareket: Manule kolunu kapayıp altı ve yedi numaralı kol mandal yatağına lâyıkiyla rabt etmek. Beşinci Hareket: Nişan alıp dipçik tarafını omzuna kuvvetlice rabt edip otuz üç numaralı tetiği çekmek. **ATASE, OSK., Kutu 12, Gömlek, 149, Belge 149-1.** Winchester tüfeklerinin atışa hazırlanması ile ilgili 1875 senesinde hazırlanan ta'limât ise şöyledir: Birinci Hareket: Tüfek kundağının dipçik tarafını sağ koltuğunun altına alıp sağ eliyle çantasından fişeği alarak tüfek olur ise on beş filinta olduğu sûrette on iki adet fişeği fişek vaz' olunacak mahal yayından fişek kovani borusuna vaz' edilecektir. İkinci Hareket: Sağ elinin baş ve şahadet parmağından mâ'adâ olan üç parmağını korkuluk manulesine sokup açacaktır. Açıldığı sûrette fişek borudan namlu hazinesine dahil olup horozu dahi üst ayağa bineceğinden tekrar parmaklarını çıkarmaksızın manuleyi kapayacaktır. Üçüncü Hareket: Parmaklarını çıkarmayarak nişan alıp dipçik tarafını omzuna kuvvetlice rabt ederek şahadet parmağıyla tetiği çekecektir. Eğer muallim nefer olur ise tüfeği omzundan ittirmeksizin manuleyi açıp kapayıp on beş fişek atabilecektir. Muallim nefer olmadığı sûrette tüfeği omzundan sağ koltuğunun altına alıp manuleyi açıp kapayıp tekrar nişan alıp atacaktır. **ATASE, OSK., Kutu 12, Gömlek, 150, Belge 150-1.**

¹¹⁵ **ATASE, ORH, Kutu 2-10, Belge 194.**

¹¹⁶ **R. C. H.**, No: 1956, s. 1. **A.M.D. U.A. 58**, No: II/149; No: II/85. **A.M.D. U.A. 62**, No: 45. **İ. M. M. 1827.** Aslında Seraskerlikte kurulan komisyon, önceleri Şinayder cinsinden alınmasını düşünürken, bu tüfeklerin bazı aksaklıkları nedeniyle, Haziran 1872'de Martini cinsinden alınmasına karar vermişlerdir. **Bas.**, No: 639, s. 1.

¹¹⁷ **R. C. H.**, No: 2071, s. 2. **Bas.**, No: 768, s. 1. Amerika'dan satın alınan bu tüfekler için depo görevi görmek amacıyla Maçka'da bulunan Mekteb-i İdâdiye mahalline muntazam bir Eslihahâne yapılmasına karar verilmiş, bu yüzden belirtilen mektep öğrencileri Kuleli Kışlası'na nakledilmiştir. **A. Lûtfî Efendi, a.g.e., C. XIV, s. 65.**

¹¹⁸ **R. C. H.**, No: 2154, s. 1; 2160, s. 1; 2165, s. 2. **A.M.D. U.A. 62**, No: 88. **A.}MKT.MHM.**, 455/24, 462/38. **Bas.**, No: 927, s. 1. Gencer, *gös. yer.*

¹¹⁹ **ATASE, ORH, Kutu 2-10, Belge 437. C. H.**, No: 2981, s. 1.

¹²⁰ 3.500 sandık Henry Martini tüfeği gemiye yüklü olarak 29 Ocak 1877 tarihinde Amerika'dan İstanbul'a hareket etmiştir. **ATASE, OSK., Kutu 12, Gömlek 148, Belge 148-1.**

silahların muntazaman getirilmesine de büyük önem veren Osmanlı Devleti, bu konuda başarılı olanları çeşitli şekillerde ödüllendirmiştir¹²¹.

Mayıs 1876'ya gelindiğinde Hassa Ordusuna bağlı 28 taburun hepsi toplam 22.000 adet Henry Martini tüfeğiyle donatılmıştır¹²². Abdülaziz devrinin sonuna gelindiğinde 170.000'i bulan Osmanlı muvazzaf askerlerinin tamamı iğneli tüfeklerle teçhiz edilmiştir¹²³. Artık ordunun ve askerlerin en gözde silahı iğneliler olmuştur. Nitekim 7 Temmuz 1876'da Karadağ meselesi ile ilgili olarak Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye Ahmet Hamdi Paşa tarafından çekilen bir telgrafta *"gönderilecek olan Henry Martini ve diğer iğneli tüfeklerle Karadağ meselesinin az bir zamanda bitirilebileceği"* bildirilmiştir¹²⁴.

Sonuç olarak, 1870'lerde Osmanlı Devleti'nde artık şeshâneli tüfekler iyice önem kaybederken yerini iğneli tüfeklere bırakmıştır. Colt Berdan ve Krenka dönüşümlü misket tüfeklerle donatılmış Rus ordularına karşı 1877 Plevne Müdafaasında başarılı olunmasında, Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı askerlerine dağıtılan Peabody Martini ve Winchester iğneli tüfeklerinin katkısı büyük olmuştur¹²⁵.

¹²¹ 1873'te Ezdiyan tacire Amerika'dan alınacak tüfeklerin fiyatını kolaylaştırma hususunda ortaya koyduğu çalışmadan dolayı rütbe-i saniye verilmiş (A.M.D. U.A. 62, No: 93), yine Nisan 1874'te Amerika'dan tüfek alınması hususunda görevli olan Erkan-ı Harp Miralaylarından Tevfik Bey, başarılarından dolayı Mirivâlîğe terfî etmiştir (A.M.D. U.A. 63, No: 58. İ. D. 47505).

¹²² Belgenin aslı Belge Ek – 12'de sunulmaktadır. **ATASE, OSK, Kutu 12, Gömlek 130, Belge 130-1.** 8 Mayıs 1876'da Hassa ordusundaki askerlere yeni tüfeklerin kullanımını öğretebilmek için Tüfenkhâne'de kurs açılmasına karar verilmiştir. **ATASE, OSK, Kutu 12, Gömlek 131, Belge 131-1.**

¹²³ **ATASE, ORH, Kutu 83, Gömlek 27, Belge 27-1.**

¹²⁴ **ATASE, OSK, Kutu 12, Gömlek 145, Belge 145-1.**

¹²⁵ Peabody-Martini tüfeklerinin Osmanlı ülkesine getirilmesi ve bu konuda Providence Tool Kumpanyası ile olan ilişkiler hakkında geniş bilgi için bkz.: William O. Achtermeier, *"The Turkish Connection: The Saga of the Peabody-Martini Rifle"*, **Man At Arms Magazine**, Volume 1, Number 2, pp. 12-21 (March/April 1979). Bu tüfeklerin Plevne Savunmasındaki işlevi hakkında bkz.: Richard T. Trenk, *"The Plevna Delay, _Winchesters and Peabody-Martinis in the Russo-Turkish War"*, **Man At Arms Magazine**, Volume 19, Number Four, (August, 1997). Rupert

III. 2. 3. Diğer Toplar

Sultan Abdülaziz devrinde çoğunluğu şeşhâneli olmak üzere, değişik tarz ve büyüklüklerde genelde icat edenin adıyla isimlenmiş başka toplar da kullanılmıştır. Bu cümleden olarak Amerikalı Gantin adlı bir kişinin icadı olan altı ve on namlulu revolver toplardan 1868'de numuneler alınmış, toplar denendikten sonra 80-100 adet alınması planlanmıştır. Bu toplar Avrupalı devletlerin de dikkatini çekmiş; Rusya 120, Flemenk, Prusya ve Amerika 100'er, Fransa, İngiltere, İspanya, Danimarka, Bavyera ve Avusturya birer adet satın almışlardır. Topların on namlulu olanı 342, altı namlulusu 280 ve demir kundakları 70 liraya, ücreti iki ay içerisinde ödenmek koşuluyla Newyork şehrinde satışa sunulmuştur¹²⁶. 1869'dan itibaren alınmaya başlanan bu mitralyöz topların Haziran 1870'de Çınarlı Çeşme poligonunda denemeleri yapılmıştır¹²⁷.

Tophâne fabrikalarında Armstrong toplar da imal edilmiştir. Bu topların imali için gerekli olan makineler 30 Kasım 1869'da Londra'ya gönderilmekte olan tunç karşılığında yine bu şehirden satın alınmıştır¹²⁸. 1872 senesinde 28 adet Vidvoret topu Erkân-ı Harbiye Miralay Rıza Bey tarafından her biri edevâtı hariç 40 İngiliz lirasına Londra'dan satın alınmıştır. Mayıs 1873'te de aynı toplar bu kez beş parça edevâtı ile birlikte aynı fiyata denk getirildiğinden 28 adet daha satın alınmıştır¹²⁹.

Sultan Abdülaziz devrinde Tophâneye bağlı Erzurum ve Kars Kaleleri başta olmak üzere Anadolu'da bulunan istihkâmların hem tamirlerine hem de yeni toplar gönderilerek kuvvetlendirilmesine özen gösterilmiştir. Kalelere konulan top miktarları ve çeşitleri 20 Mayıs 1869'dan itibaren artırılmıştır. Nitekim bu tarihe kadar kalelere sadece kaval toplar konulması uygun

Furneaux, *The Siege of Plevna*, New York 1958. Bu tüfeklerin şekli ve teferruatı için bkz.: Resim Ek 13.

¹²⁶ İ. D. 40105. A.}MKT.MHM., 409/33.

¹²⁷ C. A., No: 334, s. 1. A.M.D. U.A. 58, No: I/73.

¹²⁸ İ. M. M. 1571. A.M.D. U.A. 57, No: 118.

¹²⁹ İ. D. 46428.

görülmüşken artık belirli miktarlarda kısa ve büyük kaval top ile şeşhâne toplar da sevk edilmiştir. Örneğin bu tarihte Tophâne tarafından Erzurum İstihkâmâtına 50, Kars İstihkâmâtına ise 10 Şeşhâne, 5 Kaval Topu olmak üzere 15 top gönderilmiştir¹³⁰.

Sultan Abdülaziz devrinde, Avrupa'nın belirli fabrikalarına top siparişleri verilmiştir. Viyana'da bulunan Brodwell Fabrikası¹³¹ ve özellikle Berlin'de bulunan Krupp Fabrikası bu dönemde Osmanlı'ya top ve aletlerini imal etmişlerdir¹³². Alman Krupp firması Avrupa'nın en büyük silah üreticilerinden birisi idi. Özellikle 30 Yıl Savaşları'ndan sonra Essen'de bir silah firması olarak sivrilmiş, daha sonraki süreçte Avrupa'nın modern "Top Kralı" olmuştur. 1870'lerden itibaren Rusya, Türkiye, Çin, Japonya, Brezilya, Şili ve Arjantin başta olmak üzere dünyada Krupp topları büyük alıcı bulmuştur¹³³. Bu cümleden olarak, 1873'te Krupp Fabrikası'nda yaptırılan 60 adet top tüm alet, kundak ve kapaklarıyla yaklaşık 4.000 keseye mal olmuştur¹³⁴. 10 Temmuz 1873 tarihinde Kal'a-i Hâkâniye için 500 adet dökme çelik şeşhâneli top 5.374.020 dolara Krupp fabrikasına sipariş edilmiştir¹³⁵. Eylül 1874'te yeni tarz Krupp toplardan 230 tanesi bizzat padişah tarafından satın alınarak askerlere hediye edilmiştir¹³⁶. 1876'da ise kale ve istihkâmlara ait Krupp Fabrikası'na sipariş edilen büyük çaplı 500 top, Akdeniz ve Karadeniz istihkâmlarına konulmuştur¹³⁷. Numûne olmak üzere bir kısmı dışarıdan getirtilmesine rağmen, Tophâne fabrikalarında da yeni

¹³⁰ Ayrıca bu istihkâmlardaki yerli topçular lağvedilerek zâbitleriyle birlikte 445 nefer olmak üzere Erzurum'da 2 (296 nefer), Kars'ta 1 (149 nefer), toplam 3 Topçu Bölüğü teşkil edilmiştir Bu üç bölüğün senelik masrafı 672.788 kuruş hesap edilmiştir. **İ. D. 41196, 45764.**

¹³¹ **İ. D. 43859.**

¹³² **A. J. MKT. MHM., 442/72, 448/62, 457/72, 459/58, 460/18. Y. EE., 24/75, 30/2, 30/8. İ. D. 47883, 49084.**

¹³³ Mehmet Beşirli, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", **Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 16, s. 136-137.

¹³⁴ **R. C. H., No: 2244, s. 1.**

¹³⁵ **ATASE, ORH, Kutu 2-10, Belge 261.**

¹³⁶ **C. H., No: 2565, s. 1.**

¹³⁷ **C. H., No: 3033, s. 1.** Alman Fabrikatör Krupp'un İstanbul Vekili Otodinkler, 5 Mayıs 1876'da Krupp adına sunduğu raporda "*sahra topraklarında kurşun kablo dânesi kullanımından dolayı toprakların bozulabileceği ve atım tesirlerine hâle gelebileceği, bunların yerine bakır çemberli dâne*

toplar imal edilmiş, bazı dönemler yeni topların dökümü için yabancı mühendisler getirilmiştir¹³⁸.

Sonuç olarak Sultan Abdülaziz döneminde silah ihracatında Amerikalıların top ve edevatı temininde ise Almanların ağırlığı olmuştur. Bu dönemde Osmanlı kara kuvvetlerinin donatımının yapıldığı yeni top ve tüfekler, Avrupa basını tarafından da takdir edilerek çeşitli övgülere mahzar olmuştur¹³⁹.

III. 2. 4. Askerî Kıyafetler

Askerin kıyafeti ile vazifesi arasında sıkı bir münasebet olduğu açıktır. Örneğin III. Selim zamanında Avrupa usulünde yeni bir ordu kurulmaya başlandığı vakit her şeyden önce kıyafetler de yenilenmiş¹⁴⁰; bu Nizâm-ı Cedîd askerlerine dar mavi şalvar, kırmızı dar ceket, yine kırmızı barata ve pabuç giydirilmiştir¹⁴¹.

Bir adamın kıyafetinin değişmesiyle zihniyetinde de değişiklik olacağına inanıldığı için, bundan sonra her askerî ıslahat teşebbüsünde kıyafetler de değiştirilmiştir. Nitekim II. Mahmud zamanında Namık Paşa, askerlerin başını dik tutmalarını sağlamak için ceketlerinin yakalarını sert bir kumaştan yaptırmıştır¹⁴². Ayrıca bu dönemde askerlere III. Selim devrinde başa giyilen “şubara” yerine; alt kısmı dar ancak tepesine doğru genişleyen geniş püsküllü bir fes giydirilmiştir. II. Mahmud, askerlerine elbise olarak bir cins ceket olan *setre*, *nimten* (mintan) ve alt kısmı tamamen pantolon gibi dar ancak üst kısmı daha

kullanılması” gerektiğini ifade etmiştir. **ATASE, ORH, Kutu 81, Gömlek 33, Belge 33-1.** Bu raporun tamamı Belge Ek 13’te sunulmaktadır.

¹³⁸ **A.M.D. U.A. 57**, No: 187.

¹³⁹ **Bas.**, No: 230, s. 1-2.

¹⁴⁰ Karal, **a.g.e.**, C. VII, s. 184.

¹⁴¹ Hayta-Ünal, **Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri**, s. 73.

¹⁴² Karal, **gös. yer.**

geniş olan *elîfî*; ayakkabı olarak kışları kundura çizme, bayramlarda bir cins mest olan lapçin, yazları ise kalavre giydirmiştir¹⁴³.

Askerî elbise ve giyimlerde görülen değişiklikler Sultan Abdülmecid devrinde de devam etmiş; özellikle II. Mahmud'un kullandığı Tunus fesi terk edilerek yerine alt kısmı geniş, üst tarafı dar ve püskülü küçültülerek daha zarif bir görünüm alan bir fes, yine fes ve püskül arasında sarı madenden yapılmış bir ferâhi kullanılmıştır¹⁴⁴.

Sultan Abdülaziz, Tanzîmât devrinde ordu için kabul edilmiş olan kıyafeti gösterişsiz bulduğu için Fransızların "Zuhaf" dedikleri Cezayir askeri tarafından kullanılan kıyafeti kabul etti. Bu kıyafet, başta büyük fes ve üzerinde sarık, arkada şeritle işlenmiş salta ve ayakta geniş şalvar, belde kuşak ve bacaklarda tozluktan ibaretti. Fakat bu kıyafetin pratiklikten uzak olduğu anlaşıncı şalvar terk edildi ve onun yerine yukarısı geniş, bacakları ve paçaları dar bir nevi pantolon demek olan "Potur" kabul edildi¹⁴⁵.

Sultan Abdülaziz devrinde askerî kıyafetlerle ilgili geniş bilgi olarak şunları belirtebiliriz: Genellikle zâbitler lâcivert çukadan beli büzmeli ve göğsü bir sıra düğmeli setre, itfâiye zâbitleri ise bir sıra düğmeli kısa bir nimten giyerlerdi. Setrenin zihleri (şeritleri) Saf Piyâde Alayı zâbitleri ile Sûvârî Topçu, İtfâiyye ve Zabtiyye'de kırmızı; Talî'a Taburları zâbitlerinde yeşil ve İstihkâm'da mavi idi. Zâbitlerin pantolonları da lacivert çukadan yapılı ve setre zihleri renginde zihli olurdu. Bu zih Sûvârî, Topçu zâbitleri pantolonlarında enli, diğer zâbit pantolonlarında ince idi. İtfâiye zâbitleri pantolonlarında ise ortadaki ince, iki taraftakiler enli olmak üzere üç adet kırmızı zih bulunurdu¹⁴⁶.

Ümerâ ve zâbitlerin rütbeleri Abdülmecid devrinde benimsenen usul üzere kolları üzerindeki sırmalı şeritler ile ayırt edilirdi. Armûdî şeklinde olan kol kapağı kenarınca dikilip uçları dar bir zâviye teşkil etmek üzere birleşen bu

¹⁴³ Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *İ.Ü.E.F.*, (1981), s. 536-543.

¹⁴⁴ M. Şevket Paşa, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁴⁵ Karal, *gös. yer.*

¹⁴⁶ M. Şevket Paşa, *a.g.e.*, s. 46.

şeritler, Abdülmecid devrine göre daha enli idi. Paşaların setrelerinde rütbe alameti olan bu şeritlerin uçları bir bütün teşkil edecek surette birleştirilip, adetleri Mirlivâlarda iki, Ferîklerde üç, Müşîrlerde ise dört idi.

Erkân ve ümerâya mahsûs büyük üniformada setrenin yaka ve kol kapakları ve iki taraflı olarak göğsü (bkz. Resim Ek 10, Piyâde Mirlivâsı) tamamen sarı sırma işlemeli idi. Büyük üniformayı giydiklerinde piyâde erkânı som ve piyâde ümerâsı saçaklı apolet takarlardı. Sûvârî ile Topçu erkân, ümerâ ve zâbitleri, büyük üniformalarında apolet kullanmayıp küçük üniformalarında olduğu gibi Burma gaytanda ispalet (spolet) kullanırlardı. Bu spoletler erkân ve ümerâ için sarı sırmalı, zâbitler için kırmızı ipekli gaytandan yapılır, Kolağaların spoletleri sırmalı ve ipekli gaytandan karışık olarak teşkil edilirdi¹⁴⁷.

Genelde erkân, ümerâ ve zâbitler, kabzası sipersiz, eğri ve meşin kınlı bir kılıç takarlardı. Kılıç kayışları, Abdülmecid döneminde olduğu gibi setrenin üstünden bağlanıp rütbeye göre sırmalı veya siyah meşinden yapılırdı. Zâbitlerin tümü sınıf farkı olmaksızın başlarına fes takarlardı. Abdülaziz devrinde ferâhîlerin kullanımı terk edilip asker püskülleri topuz başlı imal edilerek mülkiye püsküllerinden ayırt edilmişti. Askerî neferler de genelde başlarına fes takarlarsa da fesin şekli neferlerin mensup olduğu askerî sınıfa göre değişiklik gösterdiği gibi; her ordunun birinci ve ikinci zuhaf alayları fesin üstüne (bkz. Resim Ek 10, I. ve II. Zuhaf Alayları Neferleri) beyaz veya yeşil sarık da sararlardı¹⁴⁸.

Askerî neferlerin elbiselerine gelince: 1. ön tarafı açık ve kenarlarıyla dikiş yerleri hurçlu yani yün şeritlerle müzeyyen bir nimtenden, 2. bu nimtenin altına giyilen ve yan taraftan kopçalanıp (iliklenip) dikiş yerleriyle göğsü yine hurçla tezyîn edilen bir câmedândan, 3. baldırdan yukarısı geniş ve ondan aşağısı dar olan bir şalvardan, 4. bele sarılan kırmızı veya mavi bir kuşaktan, 5. ayakkabı ile şalvarın paçaları üzerine giyilen bir beyaz tozluktan ibâret idi. Elbisenin çukaları genellikle lâcivert olup yalnız zabtiyelerde yeşil ve Arnavutluk'ta ise tamamen kırmızı idi. Elbisede süslemesinden olan hurç şeritleri, her ordunun Birinci Zuhaf

¹⁴⁷ a.g.e., s. 46-47.

Alaylarına mensup neferlerin elbisesinde sarı; Birinci ve İkinci Sûvârî Alayları neferlerinde siyah; Talî'a Taburları neferlerinde yeşil ve diğer alaylar neferlerinde genelde kırmızı idi. İtfâiye neferleri kısa ve göğsü üzerinde düğmelenir bir nimten ile kırmızı enli zihli bir pantolon ve ayaklarına bir pot çizme giyerlerdi.

İstanbul'da bulunan Çerkes Alayı efrâdı (bkz. Ek 10, Çerkes Alayı Neferi) kenarları sarı sırma hurçlu bir Çerkes elbisesi; başlarına ise ön tarafı beyaz madenden yapılmış bir hilâli hâvî Çerkes kalpağı giyerlerdi. Kazak Alayı efrâdı (bkz. Resim Ek 10, Kazak Alayı Neferi) ve Dragon Alayı zâbit ve neferleri dahi (bkz. Resim Ek 10, Dragon Alayı Neferi) üniforma giyerlerdi.

Askerî neferler, kasatura veya kılıç kayışlarını bellerindeki kuşağın üstünden bağlarlar; Çerkes Alayı neferleri ise, bellerinde biri büyük diğer küçük iki kama taşırlardı¹⁴⁹. Gerek zâbitler gerekse askerî neferler, (bkz. Resim Ek 10, Şinilli Zâbit)) başlıklı ve kırmızı astarlı bir şinil giyerlerdi. Şinil giydikleri vakit erkân, ümerâ ve zâbitlerin rütbeleri, düğmelerin renk ve adetleriyle ayırt edilirdi. Müşîrler üç sarı sırmalı, Ferikler iki sarı sırmalı ve bir siyah ipekli, Mirlivâlar bir sarı sırmalı ve iki siyah ipekli, Miralaylar üç kırmızı ipekli, Kaymâkâmlar iki kırmızı ve bir siyah ipekli, Binbaşılar ise bir kırmızı ve iki siyah ipekli düğmeler takarlar; Kolağaları üç, Yüzbaşılar iki, Mülâzımlar da bir siyah ipekli düğme kullanırlardı. Küçük bir fevcî şeklinde olan bu düğmelerin altında avniye kaputlarında olduğu gibi siyah ipekten birer gül bulunurdu¹⁵⁰.

Erkân, ümerâ ve zâbitler, nevresim kaputlar giyerlerdi. Bu kaputlardaki rütbe farkları, omuzlara konulan apoletler üzerindeki sırmalı şeritlerden anlaşılırsa da; apoletleri kırmızı olmayıp kaput çukası cinsinden imal edilir ve paşalara mahsus olanlarının zemini tamamen sırmalı bulunurdu¹⁵¹.

¹⁴⁸ a.g.e., s. 47.

¹⁴⁹ Sultan Abdülhamid zamanında Hamidiye Sûvâri de aynen Sultan Abdülaziz devri Çerkes Alayı neferleri gibi bellerinde biri küçük ve biri büyük olmak üzere iki kama taşımışlardır. M. Şevket Paşa, a.g.e., s. 48.

¹⁵⁰ M. Şevket Paşa, a.g.e., s. 47-49.

¹⁵¹ a.g.e., s. 49. Burada ele alınmış olan Sultan Abdülaziz devri askerî kıyâfetlerinin resimleri için tezin sonunda yer alan Resim Eklere bakılabilir (Resim Ek 10).

Emekli olan askerler de çeşitli tören-protokollere katılabilmelerinden dolayı, törenler esnasında silah altındaki görevlilerle ayırt edilebilmeleri için resmî elbiselerinde bazı hususlara dikkat etmeleri konusunda Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Mart 1864'te bazı kararlar almıştır. Buna göre: “Ümerâ ve askerî zâbitânın giyecekleri üniformada setrîlerinin yalnız omuzlarında kış paltolarında olduğu gibi birer lampaza bulunacaktır. Müşîr, Ferîk ve Mirlivâ Paşaların lampazaları sırma şeritten ma'mûl olarak müşîrlerin lampazaları üzerlerine ikisi altta birisi yukarıda üçer adet, ferîk lampazalarına bir hat üzere ikişer ve Mirlivâ paşaların lampazalarına yalnız birer adet yıldız konulacaktır. Miralay ve Kaymakâm Beyler ile Binbaşı ve Alay Eminlerinin lampazaları etrafı sırma şeritten zihli olarak kırmızı çukadan ma'mûl olup, Miralay Beyin lampazalarına üçer, Kaymakâm Beylerine ikişer ve Binbaşılarkine birer adet yıldız konulacak, Alay eminlerinin lampazaları ise yıldızsız olacaktır. Kolağası, yüzbaşı ile mülâzım-ı evvel ve sânîlerin lampazaları etrafı kırmızı zihli olarak setrîleri renginde yani lacivert çukadan ma'mûl olup bunlardan Kolağalarının lampazalarına üçer, Yüzbaşılarkine ikişer ve mülâzım-ı evvellerinkine birer beyaz yıldız konulacak, mülâzım-ı sânîlerinki yıldızsız olacaktır. Bayram üniformasının giyilmesi lazım gelen yerlerde emekli zâbitler, sahip oldukları rütbenin bayram üniformasını giyecek, fakat apolet yerine belirtilen lampazaları takacaklardır. Adı geçen ümerâ ve zâbitlerin her biri askerî prestiji sarsmamak kaydıyla âvâm kıyafetinde gezebilirler ancak askerî kıyafet giymek istediklerinde ise bu hususlara dikkat etmek zorundadırlar. Her ne zaman askerî elbiselerini giyerlerse kılıçlarını da takmalıdırlar.”¹⁵²

Askerî doktor personelleri hangi rütbeye sahipse o kıyafeti giyerler, kollarına alametleri olan şeritleri, omuzlarına ise lampazalarını takarlardı. Rütbesiz sağlık hizmetlileri kollarına bir şey takmazlar, ancak sınıflarını belli etmek için omuzlarına lampaza takarlardı. Doktor, cerrah ve eczacılardan Miralay, Kaymakâm ve Binbaşı rütbelerinde olanların kol ve yakaları sırma

¹⁵² T. V., No: 741, s. 1-2. C. A., No: 10, s. 1-2.

işlemeli olur, kol işlemesinin üst tarafına rütbe şeritleri konulur ve apolet yerine lampaza takarlardı¹⁵³.

Başkent İstanbul'da bulunan tüm askerler, resmî hizmetleri dışında siyah çukadan adi elbise ve fes, yazları ise beyaz pantolon giyebilirlerdi. Ancak bu şekilde serbest kıyafetler giyen ümerâ ve zâbitler, yanlarında yaver ve çavuş götüremezlerdi¹⁵⁴. Ümerâ ve zâbitlerin resmî hizmetleri dışında sivil kıyâfetle gezinebilmeleri izni, 1872 senesi başlarından itibaren kaldırıldı¹⁵⁵. Asker yahut askerî öğrenci olmayanların ise, tam tersine, askerî kıyafetle gezdikleri tespit edildiğinde mahkemeye çıkarılarak ifadeleri alınır¹⁵⁶. Askerî elbise ve silahların kontrolü ve düzenlenmesi ile ilgili 1875'te Seraskerliğe bağlı "Mühimmât-ı Harbiyye Nezâreti" kuruldu¹⁵⁷.

Askerî elbise ve dokuma eşyaların yapımına gelince Abdülaziz devrinde şunları görmekteyiz: Hassa Ordusu ile Süvârî ve Topçu Alaylarının ihtiyacından olan kıl dokuma eşyaların imâlâtının her sene esnafa taahhüt ettirilmesi usulü vardı. 1864'te bu uygulamadan vazgeçilerek bu işin askerî idareye devredilmesi kararlaştırılmıştır. Bu yüzden görevlendirilen Hassa Ordusu Erkanından Mirlivâ Yusuf Paşa, Üsküdar'da 10 atölyeli kıl dokuma eşya fabrikası teşkil ettirmiş, bu fabrika 21 Temmuz 1864'te faaliyete geçmiştir¹⁵⁸.

Sırmakeş esnafının 1860'lara gelindiğinde 20-30 senedir işleri yolunda gitmemekteydi. Bu yüzden araştırma yapmak üzere oluşturulan komisyon tarafından 1866'da: "Her sınıf rütbeli asker, zâbit ve zabtiyenin yaptıracağı üniforma, kılıç, şerit, apolet, kordon, püskül ve bunlara benzer eşyaların çarşıda yapılanlardan daha kaliteli ve hesaplı şekilde Simkeşhâne-i Âmire'de i'mâl

¹⁵³ C. A., No: 8, s. 2.

¹⁵⁴ Bu durum 26 Aralık 1869 tarihinde Cerîde-i Askeriyye'de yayınlanan 7 bendlik "*Dersââdet'te Bulunan Bi'l-cümle Erkân ve Ümerâ ve Zâbitân-ı Askeriyye'nin Hizmet-i Cünüdiyye Hâricinde Elbise-i Âdiyye İktisâ Edebilmelerine Dâir Kararnâme*"de ilan edilmiştir. C. A., No: 310, s. 1-2.

¹⁵⁵ A. Lûtfî Efendi, a.g.e., C. XIII, s. 54.

¹⁵⁶ C. H., No: 2728, s. 3.

¹⁵⁷ C. H., No: 2951, s. 1.

¹⁵⁸ T. V., No: 762, s. 2.

ettirilmesi”ne karar verilmiştir¹⁵⁹. Buna göre kara ordusu ümerâ ve zâbitlerine ait üniformaların üç yaldızlı sırmadan olmak üzere, Şimkeşhâne yapıldığı fiyatlar 1867’de şu şekilde belirlenmiştir (kuruş hesabıyla)¹⁶⁰:

Tablo 16

	Piyâde	Süvârî	Topçu	Erkân-ı Harbiye	İstihkam
Serasker	2.860				
Müşîr	1.683				
Mirlivâ	822	1.209	1.209	1.030	1.209
Miralay	410	667	667	636	667
Kaymakâm	-	656	656	624	654
Binbaşı	335	496	496	530	496
Alay Emini	328	489	489	-	Kuruş

Simkeşhâne tarafından çıkarılan apolet fiyatları ise: Ferîk 1350, Liva 1280, Miralay 935, Kaymakâm 825, Binbaşı 825, Alay Emini 825, Kolağası 650, Yüzbaşı 650, Mülâzım-ı Evvel ve Sânî 650 kuruştur¹⁶¹. Tüm bunların yanında Sultan Abdülaziz devrinde, çoğunluğu sırmadan yapılmak üzere düğme, apolet köprüsü, kol şeridi, çete, kılıç kayışı şeridi, elbise püskülü, gaytanlı püskül, pantolon şeridi ve kordon fiyatları da Simkeşhâne tarafından belirlenerek üretilmeye başlamıştır¹⁶².

Sultan Abdülaziz, sapa bir yerde olan ve ticari gelirleri azalan Sarraçhâne esnafına da sahip çıkmış, talepleri üzerine şirket kurmaları sağlanmış ve askerî malzemelerden olan eğer, başlık, palaska ve çanta takımlarının yapımı buraya havale edilmiştir. Bu döneme kadar 33 muvazzaf askerin bulunduğu Dikimhâne’de imal edilen eğer ve takımları, daha kaliteli ve hesaplı yapılmak ayrıca Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından denetlenmek koşuluyla Sarraçhâne

¹⁵⁹ “... her sınıf ashâb-ı rütbe ve ümerâ ve zâbitân-ı askeriyye ve zabtiyyenin yaptıracağı üniforma ve bazı devâirin i’âl ettireceği sırmalı eşyâ-yı mütenevvi’anın devletçe bir mahalde yaptırıldığı misillü Simkeşhâne-i Âmire’de i’âl ettirilmesi... ve bahaları dahî bir râddede bulunması...” T. V., No: 860, s. 1. C. A., No: 139, s. 1-2.

¹⁶⁰ T. V., No: 876, s. 2; 877, s. 2. C. A., No: 173, s. 2-3; 174, s. 2-3.

¹⁶¹ T. V., No: 878, s. 2.

Şirketi'ne yaptırılmıştır¹⁶³. 1867 tarihinde Şirket-i Sarraciye-i Osmâniye, Müşîr bineği eğer ve başlığı tüm takım için 2.997; Ferîk bineği eğer ve başlığı tüm takım için ise 2.423 kuruş fiyat belirlemiştir¹⁶⁴.

1868'e gelinceye kadar askerî elbise, çamaşır, ayakkabı ve diğer askerî levazım için gerekli olan malzeme uzak bölgelerden gelen tüccarlardan satın alınırdı. Bu malzemeler İstanbul'da imal edilerek, ordu merkezlerine gönderilirdi ki, devlet parası dışarı aktığı gibi devlet için gereksiz nakliye masrafı da ortaya çıkardı. Oysaki Osmanlı'da askerî levâzım üretimi için gerekli olan tüm malzeme bulunmaktaydı. Örneğin malzeme sıkıntısının yaşanmadığı Şam'da bulunan V. Ordu merkezi bile kendi elbiselerini ve levazımını kendi imal etmiyordu. Fakat VI. Ordu ve Bosna Nizâmiye Alayları kendi levazımlarını kendileri yapmaktaydılar. Böylece hem askerler gerekli elbise vesâireye hemen sahip olabiliyor, hem devlet için ek nakliye masrafı ortaya çıkmıyor, hem de malzeme temin eden bölge insanı kar elde ediyordu. Haziran 1868'den itibaren elbise ve çamaşır gibi askerî levâzımın İstanbul tarafından belirtilen fiyat ve kalitede bizzat ordu merkezlerinde yapılması kararlaştırılmıştır. Bu kararı almanın en önemli sebebi, Osmanlı ülkesinde hammaddenin yoğun olması ve bunların kullanılarak paranın dışarı çıkmasının engellenilmek istenmesidir¹⁶⁵.

¹⁶² T. V., No: 879, s. 2-3. C. A., No: 192, s. 3; 193, s. 3; 194, s. 3; 195, s. 2-3; 200, s. 3. Simkeşler Şirketi tüm girişimlere rağmen yine de tam olarak faaliyete geçirilememiştir. Önsoy, a.g.e., s. 103.

¹⁶³ T. V., No: 889, 25.08.1867, s. 3-4; 945, s. 1. Bunun gibi Debbağ ve Düğmeci esnaflarının da Avrupa tarzında üretim yapabilmeleri için 1868'de Şirket-i Debbağıyye ve Şirket-i Düğmeciyye adlarıyla şirketleşmeleri sağlanmıştır. T. V., No: 919, s. 1-2; 920, s. 1-2; 953, s. 1; 966, s. 1.

¹⁶⁴ T. V., No: 891, s. 3. Neticede gösterilen bütün gayret ve çabalara rağmen Saraçlar Şirketi işlerini de daha da iyileştirmek mümkün olmadı. Önsoy, a.g.e., s. 108. Saraçhâne Şirketi ile ilgili geniş bilgi için bkz.: M. Çağatay Uluçay, "Saraçhâne", İ. Ü. Tarih Dergisi, S.: 5-6, 1951-52.

¹⁶⁵ İ. D. 40124. Aslında 1861'de Sultan Abdülaziz'in tahta çıkması ile "Ordular için yaptırılan elbiselerin bundan böyle kendi mevkilerinde yapılması" emri verilmişti. Ancak bu tarihe kadar uygulama alanı bulamamıştı. A.M.D. U.A. 49, No: 5. 22 Kasım 1870'e kadar çok emek harcanarak masraflı ve gayr-ı muntazam bir şekilde VI. Ordu merkezinde üretilen askerî elbise ve eşyalar ile askerî ta'yînât için gerekli olan un için yeni makineler satın alınmıştır. Bu ordunun ihtiyacı olan günlük 300 metre çuhayı ve 800-900 metre bezi dokumak, ayrıca yine günlük 10.000 kıyye miktarı un elde edebilmek üzere üç çeşit makine ile 80 beygir kuvvetinde biri küçük diğeri büyük iki vapur makinesinin İngiltere'de yaptırılması kararlaştırılmıştır. 10.500 liraya Londra'da teslimi konusunda pazarlık yapılmış olan bu makineler ve bunlar için Bağdat ile

1864-1867'de asâkir-i şâhâne için imal edilen elbise vs. fiyatı şöyledir¹⁶⁶:

Tablo 17

Elbise ve Malzemenin Adı	Fiyatı	
	Kuruş	+ Para
Neferlere özel 1 takım nimten, bilek, şalvar ve tozluk	152	3
Amerikan gömlek	8	3
Amerikan işi	6	13
Fuğlu kundura	34	7
Çizme	50	2
Şinil	97	8
Kilim	23	17
Kuşak	9	10
Zâbit Çukası	40	1
Zâbit Şinili	226	15
Çorap	3	11
Ma'mûlen mübayaa olan şinil	86	3
Redîf için satın alınan elbise bedeli (1867 senesinde)	114	-

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Sultan Abdülaziz devrinde askerî kıyafetlerin yenilenmesi konusunda düzenlemeler yapılmış, elbisede yerli üretime ve masrafların azaltılmasına önem verilmiştir. Ayrıca Avrupa ülkelerinin yakından takip edilmesi ile askerî donatım ve silahlanmanın hız kazanması sonucunda; Osmanlı Kara Kuvvetleri techîzât yönünden iyi bir noktaya gelmiştir. Bu dönemde devlet, herhangi bir savaşı yüz yüze gelmemesine rağmen, çeşitli isyan ve etnik hareketliliklerle uğraşmış; Mekke'nin güneyinde devlete uzun süredir itaatini bildirmeyip isyan üzere olan Asîrlular başta olmak üzere¹⁶⁷, ülke içerisindeki isyan ve eşkıyalık hareketleri, yeni techîzat ve silahlarla bastırılabilmiştir¹⁶⁸.

Kâzimiye arasında yapılacak yerin, ayrıca nakliyesinin toplam masrafı 16.000 lira akçe tutmuş, bu miktar vilayet sandığından karşılanmıştır. **İ. D. 43370.**

¹⁶⁶ **İ. D. 40124.**

¹⁶⁷ **T. V.**, No: 830, s. 1-2. **Bas.**, No: 247, s. 1; 327, s. 1-2; 341, s. 1. **H. V.**, No: 155, s. 1.

¹⁶⁸ **ATASE, OSK, Kutu 11, Gömlek, 213, Belge 213-1. ATASE, OSK, Kutu 12, Gömlek, 168, Belge 168-1. T. V.**, No: 1157, s. 1; 1165, s. 2. **İ. D. 36233, 38675.**

IV. ASKERİ SAĞLIK HİZMETLERİ

IV. 1. Askerî Hastâneler

XV. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde Sultan Yıldırım Bayezid'in Bursa'da yaptırdığı hastaneden başka herhangi bir sağlık evi bulunmamaktaydı¹. Ancak XVI. ve XVII. yüzyıllarda sınırlarını genişleterek dünya tarihinin en büyük devletlerinden biri haline gelen Osmanlı Devleti'nde, eski Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi; halk, ordu ve saray mensupları için bîmâristan, bîmârhâne, tımarhâne, şifâhâne veya dârüşşifâ adlarıyla birçok hastane tesis edilmiştir. Nitekim askerî anlamda XVI. yüzyılda İstanbul Kasımpaşa Tersânesi'nde Sakızağacı ve Aynalıkavak Hastaneleri; Girit, Basra ve Preveze'de bahriye hastaneleri faaliyet gösterdiği gibi Gemlik, İzmit, İzmit, Rusçuk, Tulci, Vidin ve Süveyş tersanelerinde de çalışanlara hizmet veren hastaneler yer almaktaydı².

Batılılaşma hareketlerinin başlamasından sonra, özellikle XIX. yüzyılın başında, Avrupa tarzında modern hastaneler ve tıp tahsîli için eğitim hastaneleri açılmaya başlamıştır. Bu yüzyılda daha çok I. Ordu askerlerine İstanbul'da hizmet veren irili-ufaklı birçok askerî hastâne vücuda getirilmiştir. Kaynaklarda farklılıklar olmasına rağmen bu hastânelerin kuruluş tarihlerini ve isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz: 1799 Levend Çiftliği Hastânesi, 1809 Taksim Topçu Askerî Hastânesi, 1828 Cepehâne Hastânesi, 1832 III. Alay Hastânesi, 1834 Hassa Askerî Hastânesi, 1835 Tophâne Hastânesi, 1835 Humbarahâne Hastânesi, 1836 Maltepe Hastânesi, 1837 Tersâne Hastânesi, 1840 Ahırkapı Kışlası Hastânesi, 1840 Davut Paşa Askerî Hastânesi, 1840

¹ Kemal Özbay, **Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Askerî Hastâneler**, C. III, I. Kitap, s. 1.

² Arslan Terzioğlu "*Bîmâristan*", **T.D.V. İ.A.**, C. 6, s. 173. Bîmâristân (resmî kayıtlarda bîmârhâne, halk dilinde tımarhâne) hastâne karşılığı kullanılan bir kelime olup sonraları "*akıl hastalarının tedâvi edildiği yer*" anlamında kullanılmıştır. Dârüşşifâlar (mâristânlar) ise hastâne karşılığı olmakla beraber aynı zamanda bir tıp dersânesi görevi görmüşlerdir. Tıp eğitimi almak isteyenler buralarda hem nazarî hem amelî dersleri tahsîl etmişlerdir. Pakalın, **a.g.e.**, C. I, s. 233-234; 404. Osman Şevki, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbet Tarihi**, s. 110-111.

Râmi Askerî Hastahânesi, 1841 Toptaşı Askerî Hastânesi, 1841 Bâb-ı Seraskerî Hastânesi³.

İstanbul'da kurulan bu askerî hastânelerden daha fazlası Anadolu, Rumeli ve diğer Osmanlı ülkelerinde de ihdâs edilmiştir. **II. Ordu** için: Edirne Merkez, Kırkkilise, Dimetoka, Dedeağaç, Gümölcine, Kırcaali, Şumnu, Rusçuk, İslimye, Tırnova, Vidin ve Plevne; **III. Ordu** için: Manastır Merkez, Selânik, İşkodra, Üsküp, İzmir, Bosna-Hersek, Kozana, Kosova, Mitroviçe, Mostar, Niş, Preveze, Serez, Seniçe, Yanya, Yenipazar, Debre ve Taşlıca; **IV. Ordu** için: Erzincan, Erzurum, Elaziz, Kars, Sivas, Diyarbakır, Van ve Trabzon; **V. Ordu** için: Şam Merkez, Beyrut, Halep, Hama, Humus, Sayda; **VI. Ordu** için: Bağdat Merkez, Hulle, Süleymâniye, Kerkük ve Musul; **VII. Ordu** için: San'a Merkez, Hudeyde, Asir Ebha, Tâif, Mekke, Trablusgarp, Bingazi, Girit Kandiye, Hanya, İskenderiye ve Cidde Hastâneleri hizmet vermiştir⁴. Bu hastânelerden bazıları Sultan Abdülaziz devrinde faaliyete geçirilmiştir ki bunlardan en önemlileri; Kasım 1861'de Bâb-ı Zabtiyye Hastânesi⁵, Kasım 1869'da Bosna Askerî Hastanesi⁶, VII. Ordunun kurulmasını müteâkip Ocak 1874'te 150 yataklı San'a Askerî Hastânesi⁷, Şubat 1876'da da Mostar Askerî Hastânesidir⁸.

Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul'da da Haydarpaşa başta olmak üzere Maltepe, Gümüşsuyu; Liman-ı Kebîr, Zeytinburnu, Kuleli ve Seraskerlik Askerî Hastaneleri faal olarak görevlerini sürdürmüştür⁹. Bu hastanelerden

³ Bedi N. Şehsuvaroğlu, **İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız**, s. 64-65. Kemal Özbay, "Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Askerî Hastâneler" adlı eserinin III. Cilt I. Kitabı sayfa 3'te bazılarının kuruluş tarihlerini farklı belirterek diğer askerî hastânelerin adını da saymıştır. Buna göre: Tersâne Hastânesi 1804, Cepehâne H. 1808, Tophâne H. 1828, III. Alay 1832 (aynen), Mâbeyn H. 1834, Hassa Askerî H. 1834 (aynen), Bâb-ı Seraskerî H. 1834, Humbarahâne H. 1835 (aynen), Maltepe H. 1836 (aynen), Liman-ı Kebîr 1838, Ahırkapı H. 1840 (aynen), Râmi Askerî H. 1840 (aynen), Tarabya H. 1842, Haydarpaşa H. 1845, Gümüşsuyu H. 1847, Gülhâne-Demirkapı H. 1848, Kuleli H. 1848, Zeytinburnu H. 1848.

⁴ Özbay, **a.g.e.**, s. 4-5.

⁵ **Sadâret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler** (Bundan sonra **A.}MKT.MVL.** şeklinde kısaltılacaktır.) 135/64.

⁶ **A.M.D. U.A. 57**, No: 273.

⁷ **İ. D. 47099. A.}MKT.MHM.**, 467/68, 469/73.

⁸ **İ. D. 50076.**

⁹ **D. S. 1290 (1873)**, Def'a 28, s. 105. Ayşegül Demirhan, **Kısa Tıp Tarihi**, s. 151.

Haydarpaşa, Hassa Ordusu'na bağlı iken¹⁰; Gümüşsuyu, Liman-ı Kebîr ve Zeytinburnu Hastaneleri Tophâne idâresi altında faaliyet göstermiştir¹¹. 1870'te hasta kapasitesi ve personeli en fazla olan Haydarpaşa Hastanesi'nde 9 tabip, 8 cerrah, 11 eczacı olmak üzere toplam 28, Kuleli ve Seraskerlik Hastaneleri'nde 14'er, Maltepe Hastanesi'nde 22 sıhhî memur görev yapmaktadır¹². Yine aynı tarihte Tophâneye bağlı hastanelerde bulunan sıhhî memur sayısı ise şu şekildedir: Gümüşsuyu Hastanesi'nde 6 doktor, 2 eczacı, 2 cerrah ve 1 aşıcı olmak üzere toplam 11; Liman-ı Kebir Hastanesi'nde 1 doktor; Zeytinburnu Hastanesi'nde 2 doktor, 2 Eczacı, 1 cerrah olmak üzere toplam 5 görevli¹³.

Taşrada bulunan askerî hastânelerde merkez askerî hastânesi, ordunun merkezi olan şehirde yer alırdı. Örneğin, III. ordu merkez hastânesi Manastır'da, V. ordunun Şam'da, VI. ordunun Bağdat'ta idi. Askerler için hastane bulunmayan ya da muayene aksaklıklarının olduğu vilâyetlerde bu eksiklikler acilen giderilmeye çalışılırdı. Nitekim askerî hastanesi bulunmayan Erzurum'da bölge askerlerinin tedavi ve muayeneleri için Ağustos 1864'te Emin Paşa'nın Erzurum'da olan konağının hastane yapılmasına karar verilmiştir¹⁴.

Sultan Abdülaziz devrinde, İstanbul ve vilayetlerin hastane-personel eksikliğinin giderilmesi ve tamirlerinin yapılması çalışmaları yanında¹⁵,

¹⁰ Askerî Hastaneler bağlı bulundukları ordunun askerlerine hizmet vermelerinin yanında acil durumlarda başka askerlerin tedavilerini de üstlenmişlerdir. Nitekim 1866'da Girit'te eşkiya ile yapılan muharebede yaralananlar Haydarpaşa Hastanesi'nde tedaviye alınmıştır. **C. A.**, No: 147, s. 1.

¹¹ **S. A. 1287 (1870)**, s. 427-428. **A.M.D. U.A. 52**, No: 341.

¹² **S. A. 1287 (1870)**, s. 79-80. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasını müteakip 1828'de II. Mahmud, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusu süvarileri için Kuleli'de bir kışla inşa ettirdi. Bu kışla 1837-1842 yılları arasında kolera salgını esnasında karantina binası olarak kullanıldı. 1845-1847 yıllarında yeniden inşa edilen kışlanın yanına bir de hastane yaptırıldı. Kuleli Kışla ve Hastanesi, 1853-1856 yıllarında müttefik askerlerce kullanıldı. Savaşın sonunda tahrip olmuş olan kışla, Sultan Abdülaziz devrinde kâr-gîr olarak yeniden inşa edildi. Cenap Çürük, "*Kuleli Askerî Lisesi*", **T.D.V. İ.A.**, C. 26, s. 355.

¹³ **S. A. 1287 (1870)**, s. 427-428.

¹⁴ **A.M.D. U.A. 52**, No: 97.

¹⁵ Sultan Abdülaziz devrinde Eylül 1861 ve Ağustos 1869'da Haydarpaşa Hastânesi (**İ. D. 32041, 41568, A.M.D. U.A. 57**, No: 22), Kasım 1864'te Hama Askerî Hastânesi (**A.}MKT.MHM.**, 316/1), Mayıs 1867'de Gümüşsuyu Hastânesi (**İ. D. 39174**), Kasım 1869'da Maltepe Askerî Hastanesi (**A.M.D. U.A. 57**, No:282, **İ. D. 41972**), Temmuz 1869 ve Mart 1870'de de Kuleli Kışlası Hastanesi (**A.M.D. U.A. 57**, No: 414, **İ. D. 41390, 42407**) tadilâttan geçirilmiştir.

hastanelerin araç-gereçlerinin noksansız olması ve yenilenmesine de önem verilmiştir. 1864'te Tophâne Askerî Hastaneleri için özel hasta sedyeleri ile ordu merkez hastanelerinde bulundurulmak üzere özel yaylı arabalar Tophâne'de imal edilmiştir¹⁶. Yine Şubat 1876'da hasta askerlerin taşınabilmesi için hastanelere yeni model sedyeler satın alınmıştır¹⁷.

Sultan Abdülaziz devrinde görev almış olan Başhekimlerin listesi tespit edilebildiği kadarıyla şu şekildedir¹⁸: Hassa Ordusu, 1863 Atâ Bey, 1866 Akif Bey, 1867 Emin Bey, 1872 Râşid Bey; II. Ordu, 1866 Ahmed Bey, 1872 Hasan Bey, 1873 Hasib Bey; III. Ordu, 1866 Mustafa Bey, 1870 Hacı Atâ Bey, 1875 Mehmed Bey; IV. Ordu, 1866 Hasip Bey, 1871 Salih Zeki Bey, 1874 Yusuf Bey; V. Ordu, 1876 Hacı Salih Bey; VI. Ordu 1875 Ömer Bey; VII. Ordu, 1875-1876 Ahmed Sait Bey (ismi belirtilenlerin hepsi Miralay rütbelidir).

Sultan Abdülaziz'in ilk senelerinden itibaren padişahın özel tabipliği ve Umûm Hastaneler Nazırlığı görevini yürüten Marko Paşa¹⁹, Temmuz 1861'de Serasker inhâsı ile Livâlık²⁰, Mayıs 1864'te ise Feriklik rütbesini almıştır²¹. Aynı tarihte padişahın baş hekimliği (Ser-etibbâ-i Şehriyârî) vazifesine getirilen Marko Paşa²², ilerleyen senelerde Umûr-ı Sıhhiye-i Askeriyye Nazırlığı²³, Tıbbiye ve Mekteb-i Tıbbiye Nâzırlığı görevlerini de yerine getirmiştir²⁴.

¹⁶ "Tophâne-i Âmire'de askerî hastahâneleri için mahsûs hasta sedyeleri ve bi'lcümle ordu-yu hümâyûnlar merkez hastahânelerinde bulundurulmak üzere mahsûs yaylı arabalar i'mâl olunmakta olduğu ...". **T. A.**, No: 491, s. 2.

¹⁷ "Asâkir-i şâhânenin hastagânının nakli için bu def'a yeni bir sedye ihdâs olunmuş olduğundan lâzım gelen modeli Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî'ye takdîm kılınmış ve bu modelin Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'den kabul kılındığı işitilmiştir." **C. H.**, No: 2999, s. 1.

¹⁸ Özbay, **a.g.e.**, C. II, s. 24-26.

¹⁹ **T. A.**, No: 128, s. 2; 140, s. 2; 142, s. 1.

²⁰ Ahmed Lûtfî Efendi, **a.g.e.**, C. X, s. 66. **A.}MKT.MHM.**, 226/53. **A.}MKT.NZD.**, 359/41.

²¹ **A.}MKT.MHM.**, 301/44. **İ. D.** 36208, 36210.

²² **a.g.e.**, s. 115.

²³ **D. S.** 1285 (1868), Def'a 23, s. 47; **D. S.** 1286 (1869), Def'a 24, s. 107. **C. A.**, No:203, s. 3.

²⁴ **İ. D.** 44565. **C. H.**, No: 2547 s. 1. (? – İstanbul 1888) İstanbulda doğan Marko Paşa (Marko Apostolidis) Tıbbiye'de okuyarak doktorluk görevini aldı ve Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin kuruluşunda önemli hizmetleri oldu. Sultan II. Abdülhamid döneminde a'yân meclisi üyeliğine de getirilen Marko Paşa, vefat ettiği sırada Tıbbiye Nâzırı idi. Herkese iyilikle davranan zarif bir adamdı. Kendisine mürâcaat edenleri dinler, hiç değilse ilgilenir gibi görünür, fakat mürâcaat hiçbir neticeye bağlanmazdı. Onun bu davranışı "*Derdini Marko Paşa'ya anlat*" deyiminin çıkmasına neden oldu. **Türkler Ansiklopedisi**, C. 23, s. 299.

Marko Paşa, Umûm Hastâneler Nazırlığı görevi sırasında hastanelerin çalışma ve disiplinlerini kontrol altına almaya çalışmıştır. Nitekim Ocak 1862’de askerî hastanelere bir nizam göndererek şu kararları almıştır: Askerî hastanelerde görevli olan doktorlar, sabah ve akşam muayenelerinden önce baştabibin odasında en az 15 dakika toplantı yapacaklar, bu toplantıda baştabip hastaların muayene saatlerini belirleyecek, toplantı sonunda doktorlar hastalarının koğuşlarına gidecek, bu sırada baştabip de onlara nezaret edecektir. Ayrıca her askerî hastanede baştabibin başkanlığında toplanan bir “Meclis-i Tabâbet” oluşturulacak ve buralarda askerlerin sıhhati ile ilgili yapılması gereken ıslahatlar ele alınacaktır²⁵.

Bu ve benzeri tarzda sıhhi meclislerin kurulmasına Sultan Abdülaziz devrinde özel bir önem verilmiştir. Yine Aralık 1864’te askerî sıhhiye işlerinin idâresi için, Hastaneler Nezâreti Dâiresi içerisinde, Hassa Ordusu, Tersane ve Tophane baştabipleri ile kışlalarda bulunan tabib-i evvellerden oluşan bir “Hastahâneler Meclisi” oluşturulmuştur²⁶.

Sultan Abdülaziz devrinde doktorluk mesleğini icra edeceklerin Mekteb-i Tıbbiye yahut yabancı tıp okullarından mezun olmaları şartı vardı²⁷. 1870’ten itibaren Tıbbiyeden mezun olan öğrenciler, iki seneliğine staj için Haydarpaşa Hastanesi’ne gitmeye başladılar²⁸. Burada İç Hastalıkları, Dış Hastalıkları, Frengiye ve Cildiye Klinikleri’nde uygulamalı eğitim alırlardı. Bu eğitimlerinin sonunda tekrar imtihan ve kur’a ile Vilayet Askerî Hastaneleri’ne gönderilirlerdi²⁹. Uygulamalı eğitime verilen önem nedeniyle, Şubat 1874’te

²⁵ T. A., No: 128, s. 3.

²⁶ “Umûr-ı sıhhiye-i askeriyyenin hüsn-i tesviyesi ve idâresiçün Hastahâneler Nezâret-i Behiyyesi dâiresinde Hassa Ordu-yu Hümâyûnu ve Tersâne ve Tophâne ser-tabipleriyle kışla-i hümâyûnlar tabib-i evvellerinden mürekkep olarak Hastahâneler Meclisi nâmıyla müceddeden bir meclis teşkiline müsâade-i seniyye-i Cenâb-ı Pâdişâhî erzân buyurularak icâbâtı icrâ kılınmıştır.” T. V., No: 780- 27.12.1864. s. 1. A.}MKT.MHM., 320/20.

²⁷ T. A., No: 107, s. 3.

²⁸ 1870’te Haydarpaşa Hastânesi, “Umûr-ı Sıhhiye Nizamnâmesi”ne göre Tıbbiye’nin Mahreç Hastânesi olmuş, okulu bitirenlerin staj yeri olarak kabul edilmiştir. Bu işlem ordu hekimliğinde başlı başına bir gelişme ve hekimlerde bir tür uzman olma başlangıcı kabul edilmiştir. “Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’den diploma alarak neş’et eden genç hekimler, yüzbaşı rütbesi ile ve muâvin tabip unvanı alarak Tatbikât ve ‘Ameliyât Mektebi ittihâz buyurulan Haydarpaşa Hastânesi’nde iki yıl emrâz-ı dâhiliyye, ayniyye, cildiyye ve efrenciyye de kesb-i mümârese ve ihtisâs husûsunda ittihâz olunan mukarrerât-ı mehâsin-şümûlün fevâid-i ‘uzmâsı taht-ı tasdiktedir.” Özbay, a.g.e., C. III, Kitap I, s. 493.

²⁹ C. H., No: 2596, s. 1; 2823, s. 1.

de Gülhâne’de yeni bir Ameliyât Hastanesi açılmıştır³⁰. Sultan 1870’ten itibaren Tıbbiye-i Şâhâne’de başladığı gibi askerî hastânelerde de uygulamaların Türkçe yapılması zorunluluğunu getirmiştir³¹.

1870’te Askerî Tıbbiye İdaresi Hakkında yeni bir nizamnâme yayınlanmıştır. Buna göre³²: Mekteb-i Tıbbiye mezunları askeriyede baştabip, tabip ve tabip yardımcısı olarak görev almışlardır. Baştabip ikiye ayrılmış: birinci sınıf baştabip, Miralay rütbesini; ikinci sınıf baştabip, Kaymakam rütbesini almıştır. Tabip üç kısma ayrılmış: birinci sınıf tabip, Binbaşı; ikinci sınıf tabip, Sağ Kolağası; üçüncü sınıf tabip, Sol Kolağası; tabip yardımcısı ise, Yüzbaşı rütbesini almışlardır. Mekteb-i Tıbbiye’den mezun olarak askeriyede görev alan eczacılar da, tıpkı tabipler gibi baş eczacı, eczacı ve eczacı yardımcılığı adlarıyla üç kısma ayrılarak istihdam edilmiştir. Eğitimlerinin sonunda 10. sınıfta imtihanlarını veremeyenlere bir yıl ek süre verilmiş, bu sürede de geçemezlerse 10 seneliğine sıhhiye zâbiti olarak görev yapmışlardır. Doktorluk imtihanını verenler diplomalarını alarak yüzbaşı rütbesi ile tabip yardımcısı sınıfına geçmişler, daha sonra mahrec hastanesinde iki sene uygulama yapıp; sınavlarını geçerlerse tabip sınıfına (Sol Kolağalığı’na); arkasından ordu hastanelerinde 1.5 sene görev yaptıktan sonra da Sağ Kolağalığı’na ve en sonunda 1.5 sene daha görev yaptıktan sonra Binbaşılık rütbesine yükselmişlerdir.

Mektepte bulunan doktor ve eczacı yeterli miktarda olmazsa, yabancı tıp mekteplerinden diploma alan ve Tıbbiye’deki imtihanı geçen yabancılar da askerî hizmette görev alabilmişlerdir. Askerî tabipler için “Umûr-ı Sıhhiye-i Askeriyye Meclisi” adıyla bir sıhhiye meclisi teşkil olunmuş, bu meclisin başkanı askerî tabip müfettişleri ve birinci sınıf eczacılar arasından seçilmiştir³³.

Her orduda ve ordu merkez hastanelerinde bir baştabip ile birinci sınıf bir eczacı bulundurulmuştur. Ayrıca merkez hastanesinde en az iki Binbaşı

³⁰ R. C. H., No: 2405, s. 1. Saray-ı Hümayûn’da, Gülhâne meydanında inşâ olunan hastahânenin sadr-ı a’zam ile şeyhülislâm ve vükelâ hazır oldukları halde resm-i küşâdı icrâ olunmuştur. Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. XV, s. 11.

³¹ C. A., No: 397, s. 1. C. H., No: 2588 s. 2.

³² T. V., No: 1210, s. 1-2.

tabip, yeterli miktarda tabip ve eczacı istihdâm edilmiştir. Ordu daireleri içerisinde bulunan mevkî hastanelerinde ise, yüz yataktan fazla olan hastanelerde daimî iki tabip (her elli yatak artmasında bir tabip daha), Sol Kolağası bir Eczacı; yüz yataktan az olan küçük hastanelerde birinci ve ikinci sınıf birer tabip hizmet vermiştir. Her hastanede doktor sayısı kadar eczacı da bulundurulmuş, üç taburdan oluşan her piyade alayında üç tabip ve üç eczacı yer almıştır. Her Talî'a taburunda ikişer tabip ve eczacı; Süvarilerde her iki bölüğe birer tabip ve eczacı; Topçularda ise her üç bataryaya birer tabip ve eczacı verilmiştir³⁴.

4 Ağustos 1873 tarihinde hastaların hastânelere giriş ve çıkışları, doktorların nöbetleri ve hastâne personelinin görevlerini yani askerî hastânelerin iç çalışma düzenini belirginleştiren bir de iç tüzük hazırlanmıştır. Bu tüzük genel hatlarıyla şu şekildedir:

1. Hastaların elinde künyelerinin yer aldığı bir tezkere bulunacak ve askerî hastânelere askerlerden başkası kabul edilmeyecektir.
2. Karantina (kabul) koğuşunda toplanan hastalar her gün yapılması zorunlu olan sabah-akşam vizitelerinden bir saat önce nöbetçi tabip tarafından muâyene edilecek; tedâvi sonucunda hava değişimine karar verilenler memleketleri yakın ve gitmeleri kolaysa mevsime bakılmaksızın gönderileceklerdir.
3. Hastâneler, dâhilî ve cerrâhî hastalıklar adıyla koğuşlara ayrılacaktır.
4. Baştabipten başka 6 hekim bulunan hastânelerde iki, başhekimle 6 ve 6'dan az sayıda hekimi olan hastânelerde bir kişi nöbetçi tabip olacak ve başhekimden başka bütün hekimler nöbete girecek, nöbetçi tabipler 24 saat hastânede kalacaklardır.
5. Baştabipler, hastânenin idârî ve fennî hususlarında tam yetkili olup maiyetinde bulunan personelin hizmetlerini gereken biçimde yapmalarını sağlayacaklardır.

³³ T. V., No: 1211, s. 1.

³⁴ T. V., No: 1212, s. 1-2.

6. Hastâne ikinci hekimleri, hastalar için bir protokol defteri tutacak, hastaların üç aylık ayrıntılı jurnalini düzenleyip imzalayarak Başhekiye verecek, bunlardan birer nüsha da Ordu Başhekimliği'ne ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriyye Sıhhiyye Dâiresi Başkanlığı'na sunulacaktır.
7. Başeczâcî, hastânenin tıbbî, cerrâhî bütün malzeme ve eksikliklerini hazırlayacağı defterle baştabibe takdim edecek, nöbet tutmayacak, viziteye çıkmayacak, ancak eczâcılarının nöbetlerini düzenleyecektir.
8. İkinci eczâcî, viziteden önce hastâne her gün kullanılan ilaçları hazırlayacak, viziteden sonra ise eczâcılarının ellerindeki ilaç tabelalarına göre hazırlayacakları ilaçların yapılışına dikkat edeceklerdir.
9. Hastânelerde birer cerrahbaşı, dâhiliye ve hâriciye koğuşları hekimlerinin yanında birer cerrah, birinci ve ikinci sınıf diye adlandırılan iki sınıf tımarcı, bir serhademe (başhemşire karşılığı), bir serhademe yardımcısı ve her koğuşta bir tane birinci sınıf hademe ile her altı hasta için ikinci sınıf bir hademe bulundurulacaktır.
10. Tüm bunların yanında, baştabipten aldığı direktifler doğrultusunda yönetimle ilgili hizmetlerin yürütülmesinden sorumlu bir hastâne müdürü, müdürün emrinde yazı işlemlerinden sorumlu kâtipler, hasta ve ölenlerin dînî hizmetlerini yürüten (merkez hastânelerinde iki, mevki hastânelerinde bir adet) imam, hastâne personeli ile yatan hastalara gerekli her türlü ihtiyaç maddelerinin alınıp dağıtılmasından sorumlu vekilharç (iâşe memuru), yiyecek ve içeceklerden başka hasta ve hizmetçilere ait eşyanın alınma ve muhafazasına memur Evâp Memuru bulundurulacaktır³⁵.

Sultan Abdülaziz devrinde Haydarpaşa Hastânesi'nde eczâcılık uygulama okulu da yer almaktaydı. Okulda eczâcılık branşında yetişen

³⁵ Özbay, a.g.e., C. III, Kitap I, s. 30-40. İ. Ş. D. 1286. Ş. D. B. S. 609/49.

gençlerin sayısında bir azalma görüldüğünden, 1876'da pratik eczâcı da yetirilmeye başlandı³⁶. Bu devirde İstanbul'un çeşitli eczâ depolarında yer alan ilaçlar³⁷ kullanım şekillerine göre sınıflandırılmıştır. Buna göre dışardan kullanılan her çeşit ilaç küçük şişe ve çömleklere konulur; üzerlerine sarı etiket yapıştırılırdı. İçten kullanılan ecza dahi şeffaf şişe veya çömlek içine konulur; etiketleri beyaz renkli olurdu³⁸.

IV. 2. Sıhî Tedbir ve Faaliyetler

Ordunun nefer sayısı yanında, tüm askerlerin sağlıklı olmaları ve sıhî bir ortamda görev yapmaları başarıyı artıran faktörlerdendir. Zaten hasta ve sakatların askerî birliklerden istihdam edilmeleri de mümkün değildir. Nitekim Mart 1870'den itibaren yürürlüğe giren kur'a kanunnâmesi ile, askerliğe alınma şart ve kuralları yeniden belirlenmiştir. Öncelikle defterlerdeki kayıtlara bakılarak kur'aya gelenlerin yoklamaları yapılmış, sakatlık veya geçici özürlü bulunanlar yoklama sırasında bir tarafa ayrılmışlardır³⁹. Bunlardan askerliğe yaramayacak şekilde kör, çolak, topal, dilsiz ve kambur olanlar, 24. madde gereğince muayeneleri sonucu askerlikten muaf tutulmuşlardır⁴⁰.

Sultan Abdülaziz dönemi boyunca, İstanbul ve vilayetlerde bulunan kışlalar ile askerî hastanelerin faaliyet ve temizlikleri devamlı surette teftişlerle kontrol edilmiştir⁴¹. Çeşitli sebeplerle oluşturulan sağlık komisyonları, kışlaların içi ve etrafının normal zamanlarda sürekli yıkanması, rutûbetli havalarda ise silinip-süpürülmesine dair kararlar almışlardır. Genelde yaz mevsimi başladığı zaman; askerlerin yatakları birbirinden bir arşın uzakta tutulmuş, tüm askerlerin tam olarak sekiz saat uyuması emredilmiş, gündüzleri pencereler açık bırakılarak odalar havalandırılmış,

³⁶ a.g.e., s. 495-496.

³⁷ İ. D. 34671.

³⁸ T. A., No: 128, s. 4.

³⁹ T. V., No: 1211, s. 2-3. R. C. H., No: 1378, s. 2-3.

⁴⁰ R. C. H., No: 1380, s. 1.

⁴¹ T. V., No: 811, s. 1. C. A., No: 80, s. 1.

yiyeceklerin fazla yağlı ve soğuk olmamasına dikkat edilmiş ve günün aşırı sıcaklarında talimler ertelenmiştir⁴².

Bilhassa uzun süreli ateşli talimlerin yapıldığı zamanlarda, eğitimlerin daha verimli geçebilmesi ve askerlerin sıhhatlerinin korunabilmesi amacıyla sıhhî komisyonlar raporlar takdim etmişlerdir. Örneğin Levend Çiftliği'nde Hassa Ordusu askerlerinin 1864 Temmuzunda başlayıp Ağustos sonuna kadar bir aya yakın yaptıkları talimlerde; sıhhatlerinin korunması ile ilgili Marko Paşa'nın takdim ettiği layiha gazetelerde ilan edilmiştir⁴³.

10 Eylül 1864'te padişaha arz ve 26 Eylül 1864'te de Takvîm-i Vekâyî'de ilan edilen bu raporda; talimler için Levent Çiftliği'nin seçilmesinin salgın hastalıkları önlediği ve askerlerin performansını artırdığı üzerinde durulmuştur. Marko Paşa bu layihada şunları belirtmiştir: *“Yaz mevsiminde kışlalarda askerlerin iskânı ve toplanması ile meydana gelen kötü kokular ve tıbbî zararlar, açık havada (Levent'te) bulunulduğundan bertaraf edilmiştir. Ayrıca Levent sahrâsında askerler temiz hava almışlar ve sıhhatli ta'lîmler yapmışlardır. Bu yüzden çiçek ve herhangi bir salgın hastalığa rastlanılmamıştır. Yine kur'a sistemi sonucu askerliğe yeni katılanlar ile bazı askerlere çiçek aşısı yapılmıştır. Çerkeslerden salgın hastalıklara sahip olanlar ise kışlalarda ikâmet ettirilmeden tedâvî edilmiştir. Zincirli Kuyu Karakolhânesi civarına 75 yataklı bir hastane kurulmuş, 250 yataklı Kuleli Kışlası Hastanesi'ne ise 200 yatak daha ilave edilmiştir. 20 Temmuz'dan 14 Ağustos'a kadar 24 gün zarfında 1.251 nefer hastalanmış, bunlardan 286'sı Zincirli Kuyu Hastanesi'nde, 965'si ise Kuleli Hastanesi'nde tedâvî edilmiştir.”*⁴⁴.

Abdülaziz döneminde, askerlerin sağlık ve sıhhatleri için daha fazla tabibe ihtiyaç olduğunun farkında olunmuş, bu yüzden doktor sayısı ve kalitesini artırıcı tedbirler alınmıştır. Tıbbiye öğrencilerinin sayıları her geçen sene artırılmış, nitekim Haziran 1875 itibarıyla Tıbbiye'de 302 öğrenci eğitime

⁴² C. A., No: 135, s. 2.

⁴³ İ. D. 36564. T. V., No: 757, s. 1; 760, s. 1; 761, s. 2; 763, s. 1; 767, s. 1; C. A., No: 27, s. 1-2; 28, s. 1-2; 29, s. 1; 30, s. 1; 31, s. 1; 32, s. 1; 33, s. 1. A.}MKT.MHM., 312/21.

⁴⁴ T. V., No: 767, s. 1. İ. D. 36564.

devam etmiştir⁴⁵. Üstelik devlet imkanları ile Tıbbiye’de yetiştirilmiş ve askerlikte görev almış doktor ve eczacıların askeriyyeden istifaları kabul edilmemiştir⁴⁶. Ayrıca çeşitli nedenlerle görevden uzaklaştırılmış askerî doktorların affedilmesi yoluna dahi gidilmiştir. Örneğin Karadağ meselesi sırasında uygunsuz sözlerde bulunup askeriyyeden ihraç edilmiş olan Kâim-makâm Râli Bey, rütbesi iade edilmemek üzere, Kasım 1867’de iki bin kuruş maaş ile VI. Ordu’da yeniden istihdâm edilmiştir⁴⁷.

Askerler arasında görülen hastalıkların ortaya çıkış nedenleri, bunlardan nasıl korunulacağı ile ilgili eserlerin tercümeleri yapılarak gazetelerde yayınlanmıştır⁴⁸. Bu eserlerden bazıları satışa sunulmuştur ki, bunlardan en başta geleni Temmuz 1871’den itibaren Cerîde-i Askeriyye idaresinde 2 kuruşa satışa sunulan “Hıfz-ı Sıhhat-i Askeriyye” adlı eserdir⁴⁹.

Sultan Abdülaziz devrinde, askerî sıhhiyeye bu kadar önem vermesine rağmen, henüz ordunun doktor ve sıhhî personel eksikliği giderilememiştir. Nitekim devrin sonunda gerçekleşen 1877-78 Osmanlı-Rus (93) Harbi bu açığı ortaya koyan en önemli gelişmedir. Gerek sıhhî personel eksikliği gerekse savaşın uzaması ile baş gösteren maddî imkansızlıklar, yaralı askerlerin tedavisi konusunda büyük bir başarısızlığa yol açmıştır. Bu eksikliği telâfi etmek amacıyla, savaş öncesi 1876’da Macar ve Avusturyalılardan başka, yirmi kadar da İngiliz hekim anlaşmalı olarak ordu hizmetine alınmıştır. Yine eyalet merkezlerinde bulunan merkez hastâneleri yanında yeni sahrâ hastâneleri ordu emrine verilmiştir. Ayrıca Sırplarla yapılan savaşlarda askerlerimize sıhhî destek amacıyla Podgoriçe’de büyük bir hastâne açılmıştır. Ancak özellikle cephelere yakın yerlerde hastaların bakımı ile ilgili küçük hastâne ve bakımevleri açılmamıştır. Rus

⁴⁵ T. V., No: 924, s. 2. C. A., No: 213, s. 2-3. C. H., No: 2806, s. 2.

⁴⁶ “Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiyye-i Şâhâne’den yetiştirilmekte olan etibbâ ve eczacıyânın... bazıları mücerred hizmet-i askeriyyede bulunmak üzere mekteb-i mezkûrda bulundukları müddette devletçe kendilerine edilen masârifin tesviyesiyle afv u istisnâ olunmaları dâiyyesinde bulundukları ... bunların hizmet-i askeriyyeden isti’fâ edenleri olur ise Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne’den yetiştirilen zâbitân gibi isti’fâlarının kabul olunmaması ...” C. A., No: 388, s. 2.

⁴⁷ İ. D. 39602.

⁴⁸ C. A., No: 123, s. 2; 124, s. 2; 125, s. 2; 126, s. 2.

⁴⁹ C. A., No: 406, s. 4; 411, s. 4; 415, s. 4; 419, s. 4; 420, s. 4; 426, s. 4; 430, s. 4; 432, s. 4; 434, s. 4; 175, s. 4; 480, s. 4; 505, s. 4; 511, s. 4; 520, s. 4; 579, s. 4; 587, s. 4.

tüfeklerinden Kranke'ler, askerlerimizde büyük tahribât yaparak ordularımızı eksiltmiş, buna karşın bizim tüfeklerimiz Rus askerlerinin göğüslerinde çelik levhalar taşımaları yüzünden etkili olamamıştır. Üstelik soğukların artması, merkez ve vilâyetlerden gelmesi gereken maddelerin yetiştirilememesi askerlerin sefâletini giderek artırmıştır. Yetişmiş sedyecilerimiz olmadığından birçok askerimiz koşuğlara hapsedilmiş, sadece bir kısmı yol durumu uygun olduğu zamanlarda katır sırtında mevkî hastânelerine taşınmışlardır.

93 Harbi'nde doğu cephesinde de sağlık personeli eksikliği yaşanmıştır. Alay ve taburlarda birer tabip, cerrah ve eczâcı kadrosu varsa da, redif ve müstahfiz taburlarında herhangi bir sıhhî memur bulunmamıştır. Bu cephede de savaş sıhhî tâbiyesi olmadığından yaralıların taşınması büyük problemlere sebep olmuş; donarak, yollarda kalarak ya da hastânelerde bakımsızlıktan ölen askerlerimizin sayısı, savaş meydanında ölenlerden daha fazla yekun oluşturmuştur⁵⁰.

⁵⁰ Özbay, **a.g.e.**, C. I, s. 44-61. 1877-78 (93) Harbi ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ahmed Muhtar, **Anadolu'da Rus Muhârebeleri**, Harbiyye Matbaası, İstanbul 1326. Öztuna, **Rumeli'ni Kaybımız: 93 ve Balkan Savaşları**, Ötüken, İstanbul 1990. Frederick William Von Herbert, **Plevne Müdafaası**, Çev.: Nurettin Artam, İstanbul 1945. Albay Talat, **Plevne Savunması**, Çev.: Talat Yalazan, ATASE, Ankara 1997. Turhan Şahin, **Öncesi ve Sonrasıyla 93 Harbi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988. Mahmut Kirazlı, **93 Harbinde Plevne Müdafaası ve Gazi Osman Paşa**, Erkam Yayınları, İstanbul 1980.

V. ASKERLERİN MAAŞ VE EMEKLİLİKLERİ

V. 1. Askerlerin Maaşları

Tanzîmât dönemine gelindiğinde askerlerin maaş ve bakımları, ordulara ayrılan senelik bütçeden; harp malzemesi, topçuluk ve istihkâm gibi diğer masraflar ise devletin genel bütçesinden karşılanmaktaydı. Devlet, askerlerin techîzât, giyim-kuşam ve benzeri ihtiyaçlarını karşıladığı gibi; bir erbaş, 300 dirhem (yaklaşık olarak=y. 1 kilogram) ekmek, 80 dirhem (y. 250 gram) et, 13 dirhem (y. 40 gram) tereyağı, 25 dirhem (y. 80 gram) piriç, 6 dirhem (y. 20 gram) tuz, 9 dirhem (y. 28 gram) sebze, ayrıca yeterli miktarda sabun, sıvıyağ ve mum olmak üzere ayrıca bir ta'yîn (erzak) alırdı. Mülâzımlık rütbesi de dahil bu rütbeye kadar olan subaylar da bir ta'yîn alırlarken; yüzbaşılar iki, Kolağaları dört olmak üzere üst rütbelere doğru ta'yînler artarak giderdi¹.

1850'lerde çeşitli rütbelere göre alınan maaşlar şu şekilde idi²:

Tablo 18

Rütbeler (Piyâde)	Aylık Kuruş	Maaş Frank, Centime	Günlük Ta'yînât	Aylık Toplam (Maaş ve ta'yînât) Frank, Centime
Nefer	20	4, 60	1	13, 60
Onbaşı	30	6, 90	1	15, 90
Bölük Emîni	35	8, 05	1	17, 05
Çavuş	40	9, 20	1	18, 20
Başçavuş	50	11, 50	1	20, 50
Mülâzım	180	41, 40	1	50, 40
Yüzbaşı	270	62, 10	2	80, 10
Kolağası	600	138, 10	4	174, 10
Alay Emîni	900	207, 10	8	279, 10
Binbaşı	1.025	235, 75	10	325, 75
Kaymakâm	1.350	310, 50	12	418, 50
Miralay	1.800	414, 50	16	558, 50
Mirlivâ	7.500	1.725, 50	32	2.013, 50
Ferîk	15.000	3.250, 50	64	4.026, 50
Müşir	70.000	16.100, 50	128	17.252, 50

¹ Subaylar için ayrılan ta'yînât, para şeklinde ödenirdi. Ayrıca Alay Emîni rütbesine kadar subaylar, devletten her türlü giyim-kuşamlarını alabilirlerdi. Ubcini, a.g.e., s. 414-415.

² a.g.e., s. 415-416.

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti, Tanzimat döneminde askerlerin bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri maaş ve ta'yînâtı vermiştir. Ancak aşağı rütbelerdeki erbaşların maaş ve ta'yînâtı, subay ve generallerinki yanında oldukça düşüktür ki bu durum Abdülaziz devrinde de devam etmiştir.

XIX. yüzyıl başlarından itibaren devletin giderek artmaya başlayan ekonomik sıkıntısı, Sultan Abdülaziz tahta çıktığı yıllarda iyice belirginleşmiş; iç ve dış borç içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Mâlî problemler me'mur ve asker maaşlarının ödenmesini zorlaştırmıştır. Nitekim Mart 1862'ye gelindiğinde, İstanbul'da bulunan Nizamiye, Hassa ve bahriye askerleri ile Tophâne-i Âmire personelinin sekiz aydır birikmiş 21.500 kese tutarındaki kûsur maaşları, ancak bu tarihte ödenebilmiştir³.

1860'larda hazine gelirleri ile masrafları arasında bir hayli açık bulunmasından dolayı, Şubat 1863'te, ilk etapta İstanbul ve taşrada bulunan lüzumsuz memuriyetlerin kaldırılması ve fazla olan maaşların indirilmesi yoluna gidilmiştir⁴. Yine Rûmî 1282 (Mart 1866 - Mart 1867) senesinde emekli zâbit ve ümerâ (Mülâzım-ı Sânî ve üstlerinin) maaşlarından yüzde iki kesinti yapılmış, Rûmî 1283 (Mart 1867 – Mart 1868) senesinde de yine emekli askerlerin maaşlarından yüzde 16-17'si tevkif edilmiştir⁵. Mâlî durumun ıslahı ve ihtiyaç sahiplerine verilmek amacıyla Aralık 1871'den itibaren İstanbul ve taşradaki memurların maaşlarından yüzde 5'inin kesilmesi cihetine gidilmiştir. Bir süre devam eden bu kesinti askerler, askerî

³ Sekiz ay sonra maaşlarını topluca alabilen askerler bu durumdan çok memnun kalmışlar ve 21 pare top atışı ile 3 kez "*padişahım çok yaşa*" şeklinde nidada bulunmuşlardır . **T. V.**, No: 637, s. 1. Yine belirli bölgelerde de ekonomik sıkıntılar asker maaşlarının gecikmeli olarak ödenmesine neden olmuştur. **İ. M. M. 1122**.

⁴ "*Saltanat-ı seniyyemizin umûr-ı mâliyyesi bir müddetten berû mihver-i lâyıkında deverân edemediğinden vâridât-ı hazîne ile masârif-ı vâkı'a beyrinde tefâvüt-ü külliyye hâsıl olduğundan aslâ hâtır u gönüle bakılmayarak gerek Dersaadet'te ve gerek taşrada bulunan lüzûmsuz me'mûrînin ber-vech-i hakkâniyet tenkîhiyle... fazla bulunan maaşların ve kavâim-i nakdiyyenin ilgâsı ile devâir-i ma'lûme masârifâtından tenezzül etmesi...*" **T. V.**, No: 684, s. 1.

⁵ **MAD. D. 9362**. Örneğin: II. Ordu Feriki Halid Paşa'nın tekaüd maaşı: 7.500 kuruş iken 82 senesi %2 kesintili 7.350, 83 senesi +%16-17 kesintili 6.120 kuruş (s. 1); II. Ordu Topçu Mirivasi Emin Paşa'nın tekaüd maaşı 4.200 kuruş iken 82 senesi %2 kesintili 4.116 kuruş, 83 senesi +%16-17 kesintili 3.427 kuruş (s. 5) ; yine bu kesintilerle normal emekli maaşı 1.500 kuruş olan bir Binbaşının maaşı 83 senesinde 1.220 kuruşa (s. 13); 600 kuruş maaşı

doktor ve eczacıların maaşlarında da yapılmış, buradan temin edilen miktar Emekli Asker Yetimleri Sandığı'na teslim edilmiştir⁶.

Ekonomiyi düzeltme yönünde başka tedbirler de alınmaya çalışılmıştır. Örneğin, eskiden beri İstanbul kıışlarında bulunan asâkir-i şâhanenin ekmek bedeli kıyye hesabıyla ve iltizam suretiyle "Ekmekçibaşı" denilen bazı kişilere toptan ihale olunmaktaydı. Ancak bu mültezimler kendi menfaatlerini ön planda tutarak devleti ekonomik zarara uğratiyorlardı. Bunun önüne geçebilmek amacıyla Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Nezâreti ve Miralay Aziz Bey'in başkanlığında askerî zâbitlerden oluşan özel bir komisyon kurularak, 13 Ekim 1863'ten itibaren askerlerin ekmekleri daha kaliteli ve hesaplı pişirilerek dağıtılmaya başlanmıştır⁷.

Basit niteleyebileceğimiz bu tedbirlere rağmen Abdülaziz devrinde bütçe açığı her geçen sene biraz daha artmıştır. H. 1287'de (Nisan 1870-Mart 1871) devlet giderleri 4.553.067 kese, gelirleri 3.840.163 kese olup, açık 712.904 kesedir. H. 1288'de (Nisan 1871-Mart 1872) giderler 4.587.442, gelirler 4.287.442, açık 300.000 kese olup bu bütçenin 680.012 kesesi

olan bir yüzbaşının maaşı 493 kuruşa (s. 25); 80 kuruş maaşı olan onbaşının 66 kuruşa (s. 99-100) inmiştir.

⁶ Başlangıçta bu uygulamadan askerler muaf tutulmuşlarken, çıkarılan ek bir kararla onlar da bu uygulamaya dâhil edilmişlerdir: "... bendegân-ı devletten ve emekdârândan bulunup hizmetten çıkarılmış ve bilâ-cünha bi't-tabî' infisâl etmiş olanların ve sahîhan merhamet ve sadaka-i seniyyeye muhtâc bulunanların iâşesiçün tahsîsi mukarrer olan maaşlara karşılık olmak... üzere gerek Dersaâdet'te gerek taşralarda ve 'ale'l-umûm mehâkime ile şer'iyye ve mülkiyye ve mâliyye me'mûrîn-i müstahdemesi maaşlarından yüzde beş kuruşunun tevkîf olunması husûsuna... irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî mûte'allik buyurularak... sunûf-ı askeriyyeden mâ'dâ yüz kuruş ve ondan yukarı maaş almakta olan bi'l-cümle me'mûrîn-i müstahdeme maaşlarından yüzde beşinin tenzîl ve tevkîfiyle..." C. A., No: 456, s. 2; "Yedlerinde diploma olmadığı halde mukaddemleri rütüb-ü askeriyyeye nâil olmuş ve idâre-i tıbbiyye-i askeriyye nizâmnamesi hükmünce terfi-i rütbeden ve tekâüd mükâfâtından müstesnâ tutulmuş olan etibbâ ile cerrâh ve eczâcılarının maaşlarından dahî seksen yedi senesi teşrîn-i evvel ibtidâsından itibaren yüzde beş kuruşunun bi't-tevkîf müttekâidîn-i askeriyye eytâm sandığına teslim ve i'tâsıyla bunun kendülerinden bi-hakk tekâüdü icâb edenlere ve vefâtı vukû' bulanların eytâmına verilecek maaşlara karşılık ittihâz kılınmasına... irâde-i 'aliyye mûte'allik buyurulmuş..." C.A., No: 488, s. 1. Yüzde beş oranında maaşların kesilmesi uygulaması Abdülaziz devrinin sonuna kadar devam etmiştir. Ş. D. B. S. 610/26.

⁷ "Öteden berû bu tarafta bulunan asâkir-i şâhânenin nân-ı azîz ta'yînâtı kıyye hesabıyla ve iltizâm suretiyle etmekçi başı denilen ba'zı kesâna maktû'an ihâle oluna gelip bunun mültezimi zâten sadâkatkâr olsa dahî yine kendi menfa'atini iltizâma mecbûr olacağı emr-i tabî'i olduğundan... irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî mantûk-ı münîfi veçhile usûl-i sâbikasının feshiyle Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Nezâreti ve Levâzım dâiresi ma'rifeti ve Miralay İzzetlu Aziz Bey'in taht-ı riyâsetinde olmak üzere zâbitân-ı askeriyyeden mürekkep bir komisyon-ı mahsûs me'mûriyeti ile işbû teşrîn-i evvel guresinden itibaren asâkir-i şâhânenin nân-ı azîzleri tabh ve tevzî' ettirilmeye başlamıştır..." T. V., No: 718, s. 1.

Seraskerlik makamına ayrılmıştır⁸. H. 1291'de (Şubat 1874-Ocak 1875) giderler 5.785.819 kese iken gelirler 4.776.588 kese, yani açık 1.009.231 kesedir. Aynı yıl bedelli askerlikten gelen gelir 160.000 kesedir⁹.

1874'te askerî giderler 780.582, Tophâne giderleri 160.000, Bahriye giderleri ise 160.000 kese olmak üzere toplam 1.100.582 kese askerî gider tespit edilmiştir. Yani genel olarak devletin bir yıllık harcamalarının %20'sini askerî giderler oluşturmuştur¹⁰. Zaten 1869 Nizâmnâmesi ile kara kuvvetlerindeki askerlerin senelik dâimi giderleri olan "Nizâmiye bütçesinden karşılanmak üzere nizâmiye maaş, ta'yînât, levâzım ve elbiseleri; ordu müşir, erkân, askerî meclis, mektep, memur ve ketebe giderleri, mukaddem redif sınıfı zâbitleri ödeneği" 800.000 kese; yine "rediflerin zâbit ve erkân maaşı-ta'yînâtı, küçük zâbitlerin elbise parası, redif ketebeleri maaşı, redif sevk ve tayinleri masrafı, redif maaşları" 80.000 kese olmak üzere 880.000 kese olarak hesaplanmıştır¹¹.

Kuşkusuz askerî giderlerin ağırlıklı kısmını maaş ve ta'yînât kalemleri oluşturmuştur. Örneğin 1873'te Yemen'de kurulan VII. Ordu masraflarının yaklaşık olarak, %30'u maaşlar, %50'si ta'yînât olmak üzere, toplam %80'ini askerlerin maaş ve tayînâtları oluşturmuştur. Bu orduda 2.185 neferden oluşan bir Piyade Alayı'nın senelik gider dağılımı şöyledir (kuruş hesabıyla):

Tablo 19

Gider Kalemi	Miktarı
Maaşlar	1.075.230
Ta'yînât	1.747.142
Elbise Masrafı	465.286
Eşya Parası	117.876
Mızıka Takımı Parası	4.969
Hayvan Parası	7.500
Diğer Masraflar	36.000
TOPLAM	3.454.003

⁸ R. C. H., No: 1864, s. 1-2; 1878, s. 1.

⁹ R. C. H., No: 2821, s. 1-3.

¹⁰ R. C. H., No: 2823, s. 3; 2824, s. 1.

¹¹ İ. M. M. 1542. Bu miktara Zabtiyye neferleri dahil değildir. Onların kişi başına maaş ve diğer giderleri de epey yekûn tutmuştur. Örneğin Haziran 1871'de Zabtiye askerlerinin maaşları, tayinât ve elbise paraları ile hademe, memur ve muvazzaf askerlerin ödenekleri yani toplam 53.239 neferin aylığı 9.477.949 kuruş tutmuştur. İ. D. 44109.

Bu gider kalemi oranları diğer alay ve ordular için de hemen hemen aynıdır¹². 1873 senesinde VII. Ordu ümerâ, zâbit ve neferleri ile hastane çalışanlarına verilen maaş-ta'yînâtlar Tablo 20-21'de ayrıca 1863'te Zabtiye rütbelilerin verilen maaşlar Tablo 22'de şematik olarak sunulmuştur.

Seraskerlerin maaşı 50.000 ilâ 100.000 kuruş arasında olup en büyük maaş meblağını teşkil etmekteydi¹³. Askeri makamlara belirli miktarda maaş bağlanmasına rağmen bu görevlerde bulunanların maaşları, rütbe ve kıdemlerine göre de değişmekteydi. Örneğin 1872'ye gelindiğinde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisliği için 20.000 kuruş, Seraskerlik Müsteşarlığı için de 30.000 kuruş maaş belirlenmişti. Aralık 1872'de 20.000 kuruş maaşla Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî reisliğinde bulunan Mehmet Re'fet Paşa, bu tarihte Müşir olmasından dolayı 25.000 kuruşa yükseltilmiştir. Bu tarihte Serasker Müsteşarı bulunan Ferik Ahmet Bey'e ise 20.000 kuruş maaş bağlanmıştır¹⁴.

4 Ekim 1865'te Cerîde-i Askeriyye'de maaş, ta'yînât ve yemekler hakkında yayınlanan nizamname ile şu hususlar belirtilmiştir: Askerî ümerâ ve zâbitlerden yalnız ya da birkaç kişiden 20-30 günlük geçici olarak bir bölgeye gidenlerin maaş ve tayînâtları, alay ya da taburlarınca karşılanacağından gittikleri yerlerde kendi paralarıyla ihtiyaçlarını karşılamaları gerekmektedir. Eğer uzun süreli memûriyetler için bir bölgeye giderlerse maaş ve tayînâtları o bölge tarafından karşılanacaktır. Orduların kendi sınırları dışına uzun süreli zâbit göndermesi yasaksa da, çok gerekli durumlarda ordu, görevliye gereken parayı vererek dönüşünde maaşını hesaplayıp tamamlayacaktır. Mülâzım ve üstü tüm rütbeliler izinli oldukları dönemlerde sadece maaşlarını alabileceklerdir. Bunlardan tebdîl-i havaya ihtiyacı olanlar, doktor raporu ve askerî meclislerin tasdiki üzerine gidecekleri

¹² İ. M. M. 1937. Askerlerin genel olarak verilen maaşlarının iki katı civarında ta'yînât parası, yine genel olarak verilen maaşların yarısı civarında da senelik elbise parası tutmaktaydı. Buna başka bir örnek de şudur: Mayıs 1869'da Bahr-i Sefîd Boğazı'nda bulunan taburlardan sadece birinin senelik maaş gideri: 212.394 kuruş; senelik ta'yînât gideri 543.662 kuruş; senelik elbise masrafı: 136.097; diğer giderler masrafı 22.000 kuruş olup senelik toplam gider 914.153 kuruştur. Bu rakamlar da yukarıdaki gider dağılımının yüzdesine yakındır. İ. D. 41205.

¹³ İ. D. 46824, 49944. Tophane Müşirleri de yüksek maaş almaktaydılar. Örneğin Sultan Abdülaziz devrinin en meşhur Tophâne Müşiri Halil Paşa'nın maaşı 9 Ocak 1870'te 50.000 kuruşa çıkarılmıştır. A.M.D. U.A. 57, No: 349.

¹⁴ İ. D. 45798.

TABLO 20: 1873'te Yemen'de VII. Ordu adıyla teşkil olunan ordunun Meclis ve Erkân Memurları, ümerâ, zâbit ve ordu neferleri maaşları. (Kuruş hesabıyla)¹: B.: Belirtilmemiş.

RÜTBE	AYLIK MAAŞ	AYLIK TAYİNÂT	ELBİSE PARASI
Müşir	40.000	14.300	B
Ferik	8.333	4.700	B
Mîrlivâ	5.000	2.550	B
Miralay	2.500	1.465	B
Kaymakâm	1.666	1.035	B
Binbaşı	1.250	730	1.124
Alay Emini	750	600	B
Alay İmamı	750	432	480
Alay Katibi	625	432	407
Sağ Kolağası	666	432	407
Sol Kolağası	500	432	407
Tabur Katibi	416	280	407
Tabur İmamı	250	B	480
Tabur Katibi Muavini	250	B	B
Yüzbaşı	333	183	317
Sancaktar	333	183	317
Mülâzım-ı Evvel	250	92	B
Tüfenkçi	416	B	B
Cerrah	416	432	B
Mülâzım-ı Sânî	208	B	B
Başçavuş	72	B	B
Çavuş	55	B	B
Bölük Emini	47	B	B
Onbaşı	39	B	B
Süvârî Nefer	34	92	535
Piyâde Nefer	30	92	333
Nalbant	64	B	B
Sarraç	64	B	B
Demirci	69	B	B
Marangoz	69	B	B

¹ Belgedeki cetvellere göre hesaplanarak ortalama çıkarılmıştır. **İ. M. M. 1937**. Mayıs 1869'da Erzurum ve Kars Kalelerinde teşkil edilen 3 Topçu Bölüğü'nün neferleri maaşları (**İ. D. 41196**) ile aynı tarihte Bahr-i Sefid Boğazı'ndaki 2 Alayın 8 Taburunda yer alan ümerâ, zâbit ve neferlerin maaşları (**İ. D. 41205**) yukarıdaki tabloda gösterilen maaşlarla hemen hemen aynıdır. Rütbelere göre verilen maaşlar, Sultan II. Mahmûd ve Abdülmecid dönemlerinden daha yüksektir. **HH. 17417, 48119**.

TABLO 21: VII. Ordu Hastaneleri Çalışanları Maaşları (kuruş hesabıyla)²:

RÜTBE	AYLIK MAAŞ	AYLIK TAYİNAT
Mıralay	2.500	1.465
Kaymakam	1.666	1.035
Binbaşı	1.250	730
Sağ Kolağası	666	432
Sol Kolağası	500	432
Yüzbaşı	333	183
Rütbesiz Cerrah	600	B
İkinci sınıf Cerrah	400	B
Hastalar Ağası	500	B
İmam-ı Evvel	400	B
İmam-ı Sanî	300	B
Katib-i Evvel	1.200	B
Katib-i Sâni	750	B
Ser-hademe	300	B
Vekilharç	400	B
Ser-hademe Muavini	200	B
Kilerci	200	B
Esvâb Emîni	350	B
Berber, Aşçı, Ser-Çamaşır	200	B
Ser-aşçı	300	B

TABLO 22: Mart 1863 tarihinde Zabtiye rütbelilerinin maaşları şu şekildedir (kuruş hesabıyla)³:

Zabtiye Ümerâsı	Aylık Maaşı
Zabtiye Müşîri	40.000
Zabtiye Müsteşarı	10.000
Divan-ı Zabtiye Reisi	10.000
Mektûbi-i Zabtiye	5.800
Meclis-i Tahkîk Azaları	3.000-4.000
Divan-ı Zabtiye Azaları	3.000-4.000
Tefrik Müdürü	3.000
Evrak Müdürü	2.500
Bölge zabıta müdürleri	2.500
Bölge Meclisleri Azaları	1.000

² İ. M. M. 1937.

³ MAD. D. 9071, s. 1-7. Maaşına ilaveten ayrıca Zabtiye Müşîrinin günlük 50 kıyye nân, şehriyye 150 kile şa'r ve 75 kantar saman ta'yînâtı bulunuyordu.

bölgelerden maaşlarını alabileceklerdir. Mülâzım-ı Sâni'nin altı olan askerler, tebdil-i hava için memleketlerine gittiklerinde asla maaş alamayacaklardır. Kur'a ile gelen askerlere yolda geçen süreleri sırasında günlük altmışar para yemeklik verilecek, buna karşın gerektiğinde çağrılmak üzere memleketlerine süresiz gönderilen askerlere maaş ve tayînât verilmeyecektir¹⁵.

Askerî zâbit ve ümerâdan paraya ihtiyacı olanlardan bazıları maaşlarını kefil göstererek sarraflardan yüksek faizle borç para almaktaydılar. Nisan 1870'te askerlerin ekonomik sıkıntı çekmemeleri ve yüklü borçlanmaya gitmemeleri için Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azasından biri idaresinde "İdâne Sandığı" kurulmasına karar verilmiştir. Buna göre borç almak isteyenler, maaşları karşılığı kesesi aylık beşer buçuk kuruş nema ile bu sandıktan borç akçe alabilmişlerdir. İmkanların kısıtlı olması nedeniyle, bu borçlanma dairesinden ilk etapta Nizamiye Hazinesi'nden maaş alan Mülâzım-ı Sâni'den Miralay'a kadar olan rütbeliler yararlanabilmiştir. Borç alınan para ve faizinin alıcının bir senelik maaşının yarısını geçmemesine dikkat edilmiştir¹⁶.

Sultan Abdülaziz devrinde askerlere sağlanan ekonomik kolaylıklardan birisi de mektup ücretleri konusunda olmuştur. Nisan 1871'de askerlerden ailelerine, ailelerden de askerlere gönderilen mektuplardan posta ücreti alınmaması kararlaştırılmıştır. Askerlerden birisi ailesine mektup yazarsa kendi künye, alay, tabur, bölük ve sınıfını yazarak zâbitine mühürletecek; aileler ise bulundukları mahallî idareye mühürletecek ve ücret ödemeyeceklerdi¹⁷.

¹⁵ C. A., No: 103, s. 3-4.

¹⁶ "... hem zâbitân ve ümerâ-yı askeriyye fâhiş-güzeşt ile akçe istikrâzından kurtulmak ve hem de mezkûr sermâye bir sûret-i me'mûne ve muntazamada tenmiye edilmiş olmak için ba'd-ez-în sermâye-yi mezkûrdan lüzûmu kadarının ifrâzı ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî a'zâsından bir zâtın taht-ı nezâretinde bir idâne sandığı küşâdı ile mensûbât-ı mahdûde-i askeriyyeden akçe istikrâzına mecbûr olanlara ayda beş kuruş asıl fâiz ve yirmi para dahî hizmet-i idârede istihdâm olunacak ketebe ve veznedâr maaşlarına karşılık olarak kesesi beşer buçuk kuruş nema ile sandık-ı mezkûrdan akçe ikrâz olunması..." Askerî İdâne Sandığı Nizâm-nâmesi'nin tümü için bkz.: C. A., No: 324, s. 1-2; 325, s. 1-2; 326, s. 2. A.M.D. U.A. 57, No: 338. Ş. D. B. S. 607/33.

¹⁷ C. A., No: 384, s. 2-4. Bas., No: 384, s. 1.

Sultan Abdülaziz döneminde zâbit ve neferlerden vefat edenlerin yakınlarına uygun miktarda maaşlar verilirdi¹⁸. Askerî zâbitlerden şehit olup yahut vefat edenlerin geride kalanları şayet hasta ya da sakat ise bunlara terk olunacak maaşlar vârislere kayd-ı hayat şartı ile verilirdi¹⁹. Ancak vefat eden askerlerin vârislerinin araştırılması konusunda titiz davranılır ve bu konuda hassas olunması gerektiği Sadaret tarafından bildirilen tahrîrâtlarla sürekli hatırlatılırdı²⁰. Ayrıca vefât eden Zâbit ve zabtiyye neferlerinin eşyaları müzâyede ile satılır, elde edilen meblağ ve mevcut paraları toplanarak vârislerine teslim edilirdi. Şayet iki sene içerisinde herhangi bir vârisi ortaya çıkmazsa veraseti, defter kayıtlarıyla birlikte Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye intikâl ederdi²¹. Yine 22 Eylül 1867'den itibaren Seraskerlik kararıyla, Mülâzım-ı Sâni'nin altında olup vefat edenlerin maaşlarının cüz'î olmasından dolayı ailelerinden miras taksimi vergisi de alınmamıştır²².

V. 2. Askerlerin Emeklilikleri

Nizamiye askerleri zâbit ve neferlerinden askerlik yapmalarına engel derecede hasta, sakat ve yaşı ilerlemiş olanların emekli edilmelerine²³; vefat

¹⁸ T. V., No: 823, s. 1. Örneğin, Mayıs 1865'te Galata'da meydana gelen büyük bir yangında 45 tulumbacı ve asker hayatını kaybetmiş, birçok asker ise yaralanmıştır. Burada vefat eden askerlerin ailelerine maaş bağlanmış, yaralanan 35 askere ise ayrıca ikramiye verilmiştir. T. V., No: 800, s. 2.

¹⁹ Ş. D. B. S. 609/10, 609/28, 610/27. A.}MKT.MHM., 479/46.

²⁰ Mesned-i 'ulyâ-yı sadâret-uzmâdan vilâyetlere irsâl buyurulan tahrîrât-ı sâmiyenin sûret-i 'aliyyesidir: "Asâkir-i şâhânedan vefât edenlerin mahallince vârislerinin araştırıldığı esnâda isimce müşâbeheleri bulunanlar lâyıkiyla tahkîk olunmamasından dolayı ba'zan hayatta bulunan adamın vefâtı haberi verilerek bu sûret hem müte'allikâtının beyhûde teessür ve te'allümünü ve hem de ba'zılarının zevcelerinin bilâhare diğerine tezcî olunmak gibi bir takım ahvâl-i nâ-meşrû'ayı mûcib olduğuna... mebnî ba'd-ez-în böyle şeylerde tetkîkât ve tahkîkât-ı kâfiyye ve mükemmele icrâsına dikkat edilmesi..." T. V., No: 1205, s. 2.

²¹ İ. D. 36451.

²² "Silk-i askerîde silah altında bulunanların mülâzım-ı sâni'nin mādûnunda olarak vefât edenlerin muhalledâtından harc-ı kısmet alınmaması makâm-ı 'âli-i hazret-i Seraskerîden vukû bulan iş'âr üzerine... beyân olunmuştur. Ba'd-ez-în efrâd-ı merkûme muhalledâtı için ber-minvâl-i muharrer vereseye veyâhud vekillerine verilecek i'lâmlardan dahî harc alınmaması..." C. A., No: 383, s. 2.

²³ T. V., No: 877, s. 1. İ. D. 32474, 33109, 33333, 33374, 33397, 33417, 33484, 33567, 33604, 33700, 33829, 33857, 33876, 33916, 34072, 37888, 38098, 38443, 38458, 39371, 39508. A.}MKT.MVL., 138/18. A.}MKT.NZD., 375/5, 375/13, 392/38, 402/11, 422/9. A.M.D. U.A. 55, No: 7, 11, 34, 44, 100, 105, 213, 410. Örneğin Hassa Ordusu II. Talî'a Taburu I. Bölüğü Onbaşı olduğu halde düçar olduğu illetten nâşî silk-i askeriyeden ihraç edilmiş olan Aydınlı Mehmed'e 30 kuruş maaş tahsis edilmiştir. MAD. D. 9449, s. 48. Yine Hassa Ordusu

etmiş olanların ise aile ve çocuklarına Kaymakam Paşa'nın takrîri doğrultusunda Maliye Nezareti'nce emsaline uygun bir maaşın verilmesine özen gösterilmiş ve bu uygulamaya Abdülaziz dönemi boyunca da devam edilmiştir²⁴. Özellikle askerî üretim sırasında, savaş ve çatışmalarda görev alıp rahatsızlanan ya da yaralanan ümerâ ve zâbitler, D. Şûra-yı Askerî takdîmi ve Şûra-yı Devlet kararı ile emekli edilmiştir²⁵.

2 Ekim 1865'te 2 Fasil ve 18 bentten oluşan "Ümerâ ve Zâbitân-ı Askeriyye Mütakâidîni Eytâmına Tahsîs Kılınacak Maaşlara ve Buna Karşılık Tutulacak Mebâlîğin İdâre-i Mahsûsuna Dâir Nizâm-nâme" ile askerî ümerâ ve zâbit emeklilerinden vefat edenlerin maaşları hakkında şu esaslar belirlenmiştir:

Mülâzım-ı Sânîden Ferîklere kadar kara kuvvetleri ümerâ ve zâbitlerinden emekli olanlardan irtihâlleri gerçekleşenlerin yetimlerine aşağıda (İkinci bentte) belirtildiği miktarda maaş bağlanacaktır. Bu maaşları erkek çocuklar 20 yaşına, kızlar ise evleninceye kadar alacaklardır. Fakat çocuklardan iş yapmalarına engel hastalığı olanlar, Dâr-ı Şûrâ tarafından belirlenen miktarı hayat boyu alabileceklerdir. Eğer çocukları bulunmayıp sadece valide ve hanımları varsa onlar da maaştan yararlanabilecektir (1. Bent)²⁶.

Çocuklara verilecek maaş babalarının emeklilik maaşı nispetinde olacaktır. Ferîk ve Mirlivâ emeklilerinin birinci yetimlerine emeklilik maaşlarının on dörtte biri; Miralay, Kaymakam ve Binbaşının birinci

Reis-i Erkanı İzzet Paşa'nın askerlik hizmetine gücü yetmediğinden 21 Şubat 1862'de emekliğe sevk edilmesine karar verilmiştir. **A.}MKT.NZD.** 402/11. Bedelli askerlik yaptığı halde savaş ve hizmet sırasında yaralananlar da 8 Ağustos 1871'den itibaren nizâmiye askerleri gibi emekliye ayrılabilmişlerdir. **ATASE, ORH., Kutu 2-10, Belge 91.**

²⁴ **İ. D. 35222, 34970, 36938, 36362, 36744, 36766. İrâde Meclis-i Vâlâ** 22985. **A.M.D. U.A. 51**, No: 417. **A.M.D. U.A. 52**, No: 45; 77; 96; 122. **A.M.D. U.A. 53**, No: 504. **A.M.D. U.A. 54**, No: 11. **İ. Ş. D. 1221. Ş. D. B. S. 609/38. A.}MKT.MVL.**, 136/96. **A.}MKT.NZD.**, 366/19, 370/70, 371/45, 385/14. **Y..EE.**, 142/55.

²⁵ **İ. D. 36961. T. V.**, 1022, s. 1. Örneğin Temmuz 1871'de fişenk imal ederken elleri yanan Mülâzım Mustafa Efendi'nin emekli edilmesine karar verilmiştir. **İ. D. 44152.**

²⁶ **T. V.**, No: 827, s. 2. **C. A.**, No: 100, s. 3. Vefat eden askerlerin erkek çocuklarına 20 yaşına kadar maaş bağlanmıştır. Örneğin III. Ordu V. Redif Alayı I. İzmir Taburunun V. Bölüğü Yüzbaşısı Süleyman Ağanın vefat etmesi nedeniyle yetim kalan iki evladından dört yaşındaki Salih'e 83 senesi Kânûn-ı Sânîsinin 28. günü (9 Şubat 1868) itibarıyla 20 yaşına kadar 48 kuruş maaş verilmesi ve bu yaşına ulaştığında kesilmesine karar verilmiştir. **MAD.**

yetimlerine emeklilik maaşlarının dokuzda biri; Alay Emini, Baş İmam, Sağ Kolağası ve Alay Kâtipleri birinci yetimlerine emekli maaşlarının altıda biri; Sol Kolağası birinci yetimlerine emekli maaşının beşte biri; Tabur katibi birinci yetimlerine emekli maaşının dört buçukta biri; yüzbaşı ve yüzbaşı vekillerinin birinci yetimlerine emeklilik maaşlarının dörtte biri; Mülâzım-ı Evvel ve Sânî ile tabur imamlarının birinci yetimlerine maaşlarının üç buçukta biri; Mülâzım-ı Evvel ve Sânî Vekilleriyle Mülâzım-ı Sâlis ve Râbi'lerin birinci yetimlerine de emekli maaşlarının üçte biri verilecektir. Yetimlerin sayısı birden fazla ise her birisi için birinci yetime verilecek miktarın yarısı daha eklenecektir. Yetimi olmayanların eşi veya validesi varsa ve bunlar devlet hazinesinden maaş almıyorlarsa, eşlere birinci yetimlerine verilecek maaşın üçte biri, validelere ise altıda biri verilecektir. Eşi birden fazla ise bu maaştan ilk (en eski) eşi yararlanacaktır (2. Bent)²⁷.

Taşrada bulunan emeklilerden vefat edenlerin vefat tarihleri, kaç yetimi olduğu, bunların kaç yaşlarında ve hangi mahalde oturdukları mahalle imam ve muhtarı tarafından teferruatlı ilmühaber ve emeklilik beratıyla kaza meclisine bildirilecektir... Kaza meclisince yapılan tetkikten sonra bir mazbata hazırlanarak liva veya eyalet merkezine gönderilecektir. Burada da meclislerce inceleme yapıldıktan sonra mazbata ordu müşirlerine yahut Seraskerliğe takdim edilecektir... İstanbul'da ise arzuhaller, bizzat muhtar ve imamlar tarafından Seraskerliğe takdim edilecektir. Tahkik Komisyonu'nca arzuhal ve mazbataların incelenmesi ile Dâr-ı Şûra maaş miktarını belirleyecektir (4. Bent)²⁸. Maaşları alan yetimlerin 6 ayda bir hayatta olduklarına, kızların ise evlenmediklerine dair ilmühaber göndermeleri gerekmektedir (7. Bent)²⁹.

Nizâmnâme'ye göre emekli askerlerin birinci yetimlerine verilecek maaş miktarlarından bazısı şu şekildedir: Ferîk birinci yetimi 357 ilâ 535;

D. 9449, s. 27. Asker yetimlerinden kız çocukları şayet evlenmemişlerse babalarının emekli maaşından bir miktarı kayd-ı hayat şartıyla veriliyordu. **İ. Ş. D. 1405**.

²⁷ **T. V.**, No: 827, s. 2-3. **C. A.**, No: 100, s. 3-4.

²⁸ **T. V.**, No: 828 – s. 3.

²⁹ **T. V.**, No: 830, s. 2-3. **C. A.**, No: 101, s. 4. Nizâmnâmenin tümü için bkz.: **T. V.**, No: 827, s. 2-3; 828, s. 3; 829, s. 2; 830, s. 2-3; 831, s. 3-4; 832, s. 3; 833, s. 2-3. **C. A.**, No: 100, s. 3-4; 101, s. 3-4; 102, s. 1-3.

Mirlivâ birinci yetimi 214 ilâ 321; Miralay birinci yetimi 166 ilâ 250; Binbaşı birinci yetimi 83 ilâ 125 ve Yüzbaşı birinci yetimi 50 ilâ 75 kuruş³⁰. Belirtilen rakamlar dikkate alındığı zaman, Sultan Abdülaziz döneminde bazı askerî ümerâ ve zâbitlerinin emekli maaşlarını da şu şekilde sıralayabiliriz: Ferîk emeklisi 5.000 ilâ 7.500; Mirlivâ emeklisi 3.000 ilâ 4.500; Miralay emeklisi 1.500 ilâ 2.250; Binbaşı emeklisi 750 ilâ 1.125 ve Yüzbaşı emeklisi 200 ilâ 300 kuruş. Tablo 23-24'te emekli askerlerin ve birinci yetimlerine bırakılacak maaşları şematik olarak sunulmuştur.

Emekli askerlerin maaş defterleri vilayetlere göre hazırlanmış olup maaşı alanın hangi ordu-alay-tabur ve bölüğe mensup olduğu, hangi rütbeye sahip bulunduğu, rûmî tarihle maaşın ne zaman bağlandığı, kaç kuruş olduğu, vefat etti ise geride kalanları ve alacakları miktarlar belirtilmiştir. Ayrıca bazen maaş sahiplerinin künyelerine şerh düşülerek çeşitli bilgi ve değişiklikler sunulmuştur³¹. Örneğin “Nizamiye Askerleri Mütakâid Maaşları Defterleri”nden olan Rumi 1282 (M. 1866) Senesi Aydın Vilayeti defterinden: Hassa Ordusu Piyade Redif III. Alayının I. Tabur VI. Bölüğü Yüzbaşısı Hasan Ağa mahdûmları Mehmet, Ahmet ve kerimesi Hanife maaşı 1. Mahdûmu Mehmet aylık 100 kuruş, 2. Diğer Mahdûmu Ahmet aylık 100 kuruş, 3. Kerimesi Hanife aylık 100 kuruş” şeklinde kayıt düşülmüştür³². Emekli maaş defterlerinde sancaklara göre vilayette maaş alacak kişiler çıkarıldıktan sonra vilayetin toplamı da sunulmuştur³³.

Askerî memur ve ketebeden ma'lûl olanlar ve 35 seneyi geçen hizmetliler de emekliye ayrılabilir. 35 seneyi geçen hizmetliler “ikinci dereceden” (yani maaşının yarısını almaya hak kazanarak); 50 sene ve üzeri

³⁰ C. A., No: 102, s. 4.

³¹ MAD. D. 8849, ss. 1-50; MAD. D. 9412, ss. 1-40; MAD. D. 9415, ss. 1-20; MAD. D. 9444, ss. 1-56; MAD. D. 11615, ss. 1-45.

³² MAD. D. 9449, s. 20.

³³ Örneğin 1871'lerde Trabzon Vilayetinde 133 topçu emeklisi, 1997 bahriye emeklisi ve 33 arâmil-yetim maaş almaktadır. 1866 senesinde ise Aydın Vilayetinde 416 muhtaç, 459 nizamiye emeklisi ve 590 bahriye emeklisi maaş almaktadır. MAD. D. 9446, s. 214. MAD. D. 9449, s. 1.

TABLO 23: 2 Ekim 1865'te ilan edilen "Askerî Ümerâ ve Zâbit Emeklilerinden Vefat Edenlerin Maaşları Hakkında Beyânnâme"ye göre çıkarılmış **Birinci Yetimlere Verilecek Maaş Miktarını** gösterir tablo (kuruş hesâbıyla) ¹:

RÜTBE	EN FAZLA	EN AZ
Ferîk	535	357
Mirlivâ	321	214
Miralay	250	166
Kaymakâm	166	111
Binbaşı	125	83
Alay Emini	112	75
Sağ Kolağası	100	66
Alay Kâtibi	93	62
Sol Kolağası	90	60
Tabur Kâtibi	83	55
Yüzbaşı	75	50
Yüzbaşı Vekîli	65	43
Mülâzım-ı Evvel	64	42
Mülâzım-ı Sâni	64	42
Mülâzım-ı Sâlis	62	41

TABLO 24: 2 Ekim 1865'te ilan edilen "Askerî Ümerâ ve Zâbit Emeklilerinden Vefat Edenlerin Maaşları Hakkında Beyânnâme"ye göre çıkarılmış ortalama **Emekli Maaşları** miktarını gösterir tablo (kuruş hesâbıyla) ²:

RÜTBE	EN FAZLA	EN AZ
Müşir	-	10.000
Ferîk	7500	5000
Mirlivâ	4500	3000
Miralay	2250	1500
Kaymakâm	1500	1000
Binbaşı	1125	750
Alay Emini	675	450
Sağ Kolağası	600	400
Alay Kâtibi	560	375
Sol Kolağası	450	300
Tabur Kâtibi	375	250
Yüzbaşı	300	200
Yüzbaşı Vekîli	260	175
Mülâzım-ı Evvel	225	150
Mülâzım-ı Sâni	225	150
Mülâzım-ı Sâlis	190	125

¹ C. A., No: 102, s. 4.

² Belirtilen emekli maaşları, "C. A., No: 102, s. 4"te sunulan tablo ve "T. V., No: 827, s. 2-3. C. A., No: 100, s. 3-4"te verilen bilgiler dikkate alınarak hesaplanmıştır. Müşirlerin en az aldığı emekli maaşı 10.000 kuruş İ. D. 49729'de rastlanmıştır.

hizmet edenler ise “birinci dereceden” (yani maaşının 3/4 ‘ünü almaya hak kazanarak) emekliye ayrılabilirlerdi³⁴.

Sonuçta 1861-1876 seneleri arasında II. ve VI. Orduların genişletilmesi, VII. Ordu ve Bosna Nizâmiye Alayları’nın kurulması, Trablusgarp, Girit ve Diyarbakır’da müfreze kuvvetler oluşturulması, alay, tabur ve asker sayısını artırmış, savaşlar için gerekli nefer teminini kolaylaştırmış, ancak bu artışlara paralel olarak devlet giderleri de her geçen yıl daha da artmıştır³⁵. 1861-1865 yıllarında bütçe açığı yıllık ortalama 134.368.243 kuruş iken, 1871-1876 yıllarında yıllık ortalama 242.626.750 kuruş bütçe açığı meydana gelmiştir. Özellikle Sultan Abdülaziz’in son senesinde 504.615.000 kuruş bütçe açığı ile bir rekora imza atılmıştır³⁶.

Bütçe açığını kapatmak için alınan tedbirler fayda sağlamayınca Avrupalı Devletlere, Amerika’ya, kişi ve şirketlere sürekli olarak borçlanma yoluna gidildi³⁷. Örneğin, 1862 ve 1863’te 8.800.000’er, 1865’te 40.000.000, 1869’da ise 24.444.442 lira borçlanıldı ve bunları giderek artan miktarlarda diğerleri takip etti. Bu borçlanmaların nedenleri arasında sadece askerî ıslahatların yol açtığı masraflar değil, aynı zamanda bir türlü ödenemeyen eski borçlar, kapatılamayan bütçe açığı, yapımına başlanan Rumeli demiryolları ve hazine tahvillerinin konsolidasyonu en önemlilerini oluşturdu. Genellikle %6 faizle alınan bu borçlara gümrük gelirleri, ağnâm resmi, aşar ve bazı şehirlerin vergileri karşılık olarak gösterildi³⁸.

³⁴ “Me’mûrîn ve Ketebe-i Askeriye’nin Tekâüdlerine ve Erâmil ve Eytâmına Tahsîs Kılınacak Maaşlarla Buna Karşılık Tutulacak Mebâliğin İdâre-i Mahsûsasını Şâmil ve Üç Faslı Müştemil Nizâmnâme Olmak Üzere Lâyihadır” adlı bu karar 2 Ağustos 1871’te Cerîde-i Askeriyye’de yayınlanmıştır. **C. A.**, No: 413, s. 1-2; 414, s. 2; 415, s. 1-2.

³⁵ **C. H.**, No: 2743, s. 1.

³⁶ Coşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, s. 58.

³⁷ **A.M.D. U.A.** 58, No: II/110. **A.M.D. U.A.** 58, No: II/146. **R. C. H.**, No: 2094, s. 1; 2119, s. 1; 2128, s. 1; 2133, s. 1; 2151, s. 2; 2394, s. 3; 2511, s. 1; 2658, s. 1.

³⁸ Çakır, **a.g.e.**, s. 68-69. Sultan Abdülaziz devrinde Osmanlı Devleti’nin borçlanmaları ile ilgili Maliyeden Müdevver Düyûn ve İstikrâz Defterleri’nde geniş bilgiler yer almaktadır. **MAD. D.** 11167, ss. 1-36; 11185, ss. 1-35; 11241, ss. 1-50; 11247, ss. 1-20; 12208, ss. 1-23.

VI. ASKERİ YARGI VE TALTİFLER

Ordu ve askerler, düzen, disiplin ve intizamlarını büyük ölçüde kanun ve kurallara bağlılıkla sağlarlar. Osmanlı Devleti'nde de, ilk zamanlar kapıkulu askerlerinin devlete bağlılık ve disiplinlerine dikkat edilmiş, bu konuda gereken tedbirler alınmıştır. Ancak zamanla devletin temel askerî gücü olan bu teşkilat, savaşlarda emre itaatsizlik ederek ve ıslahatların önünde en büyük engeli oluşturarak sorunlu bir zümre haline gelmiştir¹. Artık bir noktadan sonra yeniçerilerin düzensizlik ve başıbozukluklarının ortadan kaldırılması da mümkün olamamıştır. Nitekim kapıkulu teşkilatının özellikle III. Selim devrinde “Kânûnî Sultan Süleyman devrindeki kanunlara göre tekrar düzenlenerek ıslah edilmesini” isteyenler de başarılı olamamıştır. Talim-terbiye ve disiplinden uzaklaşmış, ayrıca bir türlü yeni bir şekil verilememiş olan bu askerî teşkilâtı, nihâyet II. Mahmud 1826'da kapatabilmiştir.

Sultan Abdülaziz döneminde Nizâmiye askerlerinden askerî kanun, kural ve ahlaka uygun hareket etmeyenleri takip etmek, böylece askerlerin başıbozukluğunun önüne geçebilmek amacıyla, ilk olarak Aralık 1864'te Hassa Ordusu'nun merkezi olan İstanbul'da “Nizâmiye Zâbita Fırkası” oluşturulmuştur. Fırkanın başına askerî ümerâdan bir kişi “merkez kumandanı” namıyla getirilmiş, yardımcılığına da Tersane ve Tophane'ye mensup iki zâbit atanmıştır. Bu fırkaya İstanbul taburlarından “Tahkîk zâbiti” unvanı ve mülâzım payesi verilen 20'si piyâde, 10'u süvârî olmak üzere 30 nefer tecrübeli çavuş seçilmiştir. Tüm yetkilerin merkez kumandanına verildiği “Nizâmiye Zâbita Fırkası”nın ileride genişletilmesi, ordu ve asker bulunan her bölgede oluşturulması düşünülmüştür².

Sultan Abdülaziz, ordu disiplin ve düzeninin sağlanmasına yönelik bu girişimlerini dönemi boyunca sürdürecektir. Bu bölümde ilk olarak Osmanlı askerlerinin hangi kanunlarla ve ne şekilde yargıldıkları üzerinde durulacaktır.

¹ Hayta-Ünal, a.g.e., s. 3.

² İ. D. 36828.

VI. 1. Askerlerin Yargılanması

Osmanlı toplumu klasik dönemde askerî ve reâyâ olmak üzere iki sınıftan oluşmaktaydı. Askerî sınıfla ilgili her türlü davaya kazaskerler ve kassâmlar bakardı. Gerek halkın bunlardan şikayetleri gerekse bunların kendi aralarında veya devlete karşı işledikleri hukuka aykırı fiiller, kazasker tarafından yargılanır; öldükleri zaman mal varlıkları ise kassâmlar tarafından taksim edilirdi. Yeniçeri Ağasının da divan kurarak yeniçeri ocağı mensuplarının davalarını çözümleme yetkisi bulunmaktaydı. Yüksek rütbeli askerlerin yargılanmaları Divân-ı Hümâyûn'da veya sonraları İkinci Divânı'nda kazasker tarafından yapılırdı. Bununla birlikte Sultan III. Selim zamanında kurulan Nizâm-ı Cedîd ve II. Mahmud zamanında oluşturulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye için kânûnnâmeler çıkartılarak, buralarda askerî cezâ hükümlerine yer verilmiştir. 1838 yılında Fransa örneği Kânunnâme-i Cezâ-yı Askerî (Cezânâme) çıkartılmış, böylece Seraskerliğe bağlı biri Divân-ı Harbî, diğeri Divân-ı Tecessüs olmak üzere iki askerî yargı kurumu oluşturulmuştur³.

Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren uygulanı gelen 1838 tarihli "Askerî Cezâ Kanunnâmesi", Sultan Abdülaziz devrinin ilk yıllarında da ufak değişikliklerle yürürlükte kalmıştır⁴. Ancak bu dönemde askerî cezâyı ilişkin en önemli değişiklik, Temmuz 1869 tarihinde, Serasker Hüseyin Avni Paşa zamanında gerçekleşmiştir.

Temmuz 1869 tarihli kanunla Askerî Cezâ Kânûnnâmesi'nin özellikle ağır cezalar içeren bazı maddeleri, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından hafifletilmiştir⁵. Kara kuvvetlerine bağlı askerî neferler ve emekli askerler, harp sırasında cenk meydanında toplanan ordu içerisinde bulunan ümera ve

³ Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Mahkemeleri**, s. 338-340. Sultan Abdülaziz öncesi askerî yargı ile ilgili ayrıca bkz.: Vasfi Râşid Seviğ, **Askerî Adalet**, Ankara 1955. M. Hilmi Özarpat, **Askerî Cezâ Yargılama Usûlü Hukuku**, Ankara 1950.

⁴ 1838 tarihli "Askerî Cezâ Kânûnnâmesi"nde yapılan en dikkate değer değişikliklerin üçü Eylül 1853'te (İ. D. 17547), ikincisi Nisan 1865'te (A.}MKT.MHM., 329/7), Ekim 1866'da (İrâde Meclis-i Vâlâ) gerçekleşmiştir.

⁵ **Ş. D. B. S. 607/16**. Sultan Abdülaziz devrinde Askerî Ceza Kanunnamesi'nde yapılan değişiklikler Meclis-i Vâlâ Kavânîn Dâiresi'nde kaleme alınan mazbatalara göre gerçekleşmiştir. **A.}MKT.MHM.**, 364/73. **İ. MVL. 25200**.

zâbit hademelerinin tümü, askerî zabtiye zâbit ve neferlerinin tümü, herhangi bir töhmetleri vukûunda Divân-ı Harp huzurunda (nasıl teşkil edildiği bölüm sonunda şematik olarak sunulmuştur), Birincisi “Usûl-i Umûmiyye”, İkincisi “Ahkâm-ı Cezâiye” adlı iki bâb ve 207 maddeden oluşan Temmuz 1869 Askerî Ceza Kanunnâmesi’ne göre muhakeme olunmuşlardır. Ancak nizâmîye zâbiti emeklileri, hizmetleri haricinde; redif neferler de, talim ya da silah altında olmadıkları sürede Mülkî Ceza Kanunnâmesi’ne göre yargılanmışlardır (2, 4. madde). Yine Askerî Ceza Kanunnamesi’nde zikredilmeyen suçların cezası Mülkiye Kanunnamesine göre gerçekleştirilmiştir (5. madde). Ancak askerler ile asker olmayanlar arasında meydana gelecek suçların muhakemesinde suç isnâd edilen kişinin sıfatına göre tabi olduğu mahkemede hüküm verilmiştir (6. madde)⁶.

Askerî Cezâ Kânûnnâmesi’nde ceza gerektiren fiillere “*cûrm*” denilmiş, bu ise “*cinâyet*”, “*cünha*” ve “*kabaha*” olarak üçe ayrılmıştır (9. madde). *Cinayet*, mücâzât-ı terhîbiyyeyi (idam, müebbed kürek, bir seneden on seneye kadar kürek cezası, müebbed kalebend, bir seneden on seneye kadar kalebend, bir seneden beş seneye kadar prangabend ve müebbed sürgün gibi ağır cezaları); *Cünha*, mücâzât-ı te’dîbiyyeyi (askerlikten ihraç, ihraçla beraber üç aydan üç seneye kadar sürgün ve on beş günden bir seneye kadar prangabend ve kırk beş günden bir seneye kadar hapis ve on beş değnekten seksen değneğe kadar darp ve on günden altı aya kadar demirbend cezaları); *Kabaha* ise, mücâzât-ı tekdîriyyeyi (yirmi dört saatten kırk beş güne kadar hapis, yirmi dört saatten on güne kadar demirbend, üç değnekten on beş değneğe kadar darp, küçük zâbit ve onbaşlıların rütbelerinden azledilmeleri gibi hafif cezaları) gerektirmiştir (10-13. madde)⁷.

Cezâ Kânunnâmesi’nde belirlenen bu esaslara göre Sultan Abdülaziz devrinde kanun ve nizamla uyumsuz davranan, firar eden, darp ve yaralamada bulunan ve hırsızlık yapan askerler; ağırlıklı olarak hapis, demirbend, değnek vurulması, rütbelerin kaldırılması, askerlikten ihraç, aşağı

⁶ Ş. D. B. S. 607/15.

⁷ gös. yer.

hizmete alınma, maaş kesilmesi, kürek cezası ve bazı durumlarda idam cezâlarına çarptırılmış ve alınan bu kararlar gazetelerde ilan edilmiştir⁸.

1869 Askerî Cezâ Kanunnâmesi'ne göre idam cezalarını gerektiren belli başlı haller şunlardı: 1. Düşmanla birlikte hareket ederek devlete silah tutmak (76. madde), 2. Harp esiri olduktan sonra saf değiştirerek kendi devleti aleyhinde savaşmak (77. madde), 3. Kumanda ettiği askerleri, muhafaza ettiği kaleyi, emri altındaki cephane ve erzakı, parolayı ve askerî sırları düşman yararına kullanmak ya da teslim etmek (78. madde), 4. Düşmanların maksadına hizmet için savaşa girmek (79. madde), 5. Düşman veya eşkiya karşısında askeri firara davet etmek (81. madde), 6. Düşmana bilgi sızdırmak (83. madde), 7. Muharip bir devlete asker toplamak ve kaydetmek (86. madde), 8. Eşkiya ile çatışma halinde hizmette bulunduğu mevkiden savuşanlar (92. madde), 9. Nöbetçiye silah ile karşı gelmek (100. madde), 10. Silah altında olduğu halde askeri hizmet esnasında üstlerine darp fiilinde bulunmak (102. madde), 11. Ahaliden birisini kasden veya tasarlayarak öldürmek (182. madde), 12. Suikast ile hastaya yanlış ilaç verip hastanın ölümüne sebep olan tabip ve cerrahlar(202. madde) ve benzerleridir⁹. Görüldüğü gibi idam cezası firar yahut devlete ihânet gibi hallerde yürürlüğe girmiştir¹⁰.

Askerlik mesleğinden ihracı gereken kişiler ve fiillerden bazıları ise şunlardı: 1. Zâbitlerden görevli olduğu Divan-ı Harbe gitmemekte ısrar edenler (95. madde), 2. Askerleri kumandanlardan müttefik ya da tarafsız bir devletin topraklarına sebepsiz ve izinsiz olarak girerek düşmanlığa sebep olanlar (111. madde), 3. Barış zamanlarında bağlı oldukları birliklerden izinsiz üç ay kaybolan ümera ve zâbitler (129. madde), 4. Nizama göre kur'adan muaf olanları kur'aya dahil eden veya kur'aya katılması gerekenleri dahil etmeyen ümera ve zâbitler (120. madde).

⁸ C. A., No: 1, s. 3; 8, s. 2-4; 11, s. 4; 18, s. 3; 39, s. 2; 54, s. 3; 88, s. 2; 124, s. 2. A.}MKT.MVL. 130/35, 131/7, 132/2, 133/42, 133/87, 133/95, 135/3, 135/75, 136/5, 136/67, 139/19, 139/85, 146/59. A.}MKT.UM. 519/18, 524/28.

⁹ Ş. D. B. S. 607/15.

¹⁰ İ. D. 41506.

Askerlikte görevini kötüye kullananlar ya da verilen görevi yerine getirmeyip suiistimal edenler meslekten ihraç edilmiştir. Örneğin Şubat 1865'te Hassa Ordusu IV. Saf Piyâde Alayı II. Taburu zâbit ve ümerâsından Alay Kaymakamı, II. Tabur Binbaşısı, Tabur Kâtibi ve 3 mülâzımın rüşvet alarak zimmetlerine para geçirdikleri ispatlanmış, kanun gereğince bu kişiler askerlikten men edilmişler, ayrıca bir sene hapis cezası almışlardır¹¹. Yine 15 Nisan 1866'da V. Ordu Meclisi azalarından Miralay Mehmet Emin Zeki Bey, azalık görevini hakkıyla yerine getirmemesinden dolayı askerlikten ihrâç edilmiş, yerine Birinci Redif Alayı Kumandanı Miralay Hasan Bey tayin edilmiştir¹².

Sultan Abdülaziz devrinde kur'aya katılmamayı düşünerek kendilerini sakatlayanların kur'asız biçimde doğrudan askere alınmasına ve askerlik sürelerinin uzatılmasına karar verilmiştir. Bu kararın alınmasının nedeni bu konuda suistimallerin ortaya çıkmış olmasıdır. Örneğin Yozgat Taşköprü ahalisinden Abdi adlı kişi, askerlikten kurtulmak amacıyla sağ elinin baş parmağını kesmiştir. Bu ve benzeri olaylar nedeniyle Haziran 1867'de kur'a kanunnamesine eklenen şu husus dikkat çekicidir: *"... askerlik çağına gelip de kurtulmak amacıyla kendilerini sakatlayanların kur'asız hemen askere alınmaları, emsallerine ibret olması amacıyla da rediflik süresinden sayılmamak koşuluyla 5 senelik nizâmiye hizmetlerinin 7.5 seneye çıkarılmasına..."*¹³.

Töhmet ve kabahatleri bulunan askerlerin sorgulanması ve yazışmalarındaki sorunları gidermek amacıyla Aralık 1864'te Dâr-ı Şûra-yı Askerî'de ele alınarak ordu merkezleri ve müfreze komutanlarına gönderilen ilm u haber ile; askerlerin sorgulanmalardaki usul belirlenmiştir. Buna göre *"gerek ordu merkezlerinde ve gerekse müfreze kıtalarında bulunan askerlerden bir kabahati ortaya çıkanların öncelikle alay ve tabur*

¹¹ T. V., No: 786, s. 1.

¹² Bu kararname öncelikle Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de görüşülerek üyeleri tarafından imza edilmiş, arkasından Serasker (burada Kaymakamı) Paşa tezkiresiyle Sadarete sunulmuştur. Padişahın oluruyla da yürürlüğe girmiştir. İ. D. 38132. Sultan Abdülaziz devrinde askeri meselelerde bu yazışma protokolüne riayet edilmiştir. (Dâr-ı Şûra-yı Askerî'den Seraskerliğe, oradan da Sadarete) İ. D. 37146, 38558, 40124, 40725, 40726.

¹³ T. V., No: 883, s. 1. C. A., No: 94, s. 3-4.

meclislerinde dikkatlice tetkik ve tahkiki yapılacak, ya kendi ikrarları veyahut iki şahitle suçları belirlenecek, daha fazla tahkikâta imkan kalmadığı gösterilerek düzenlenecek sorgulama mazbataları doğruca ordu merkezleri veyahut müfreze kumandanlığına gönderilecektir. Buralarda da dikkatlice incelenecek olan mazbata, şüphe olmadığı takdirde müşir inhası yahut kumandan muharrerâtı ile Seraskerlik makamına takdim olunacaktır. Gerçekliğinde şüphe bulunan ve tam ispat edilemeyen sorgulama mazbataları Seraskerlik makamına gönderilmeyecek, şüpheli olanlar geri iade edilecektir.”¹⁴

Ahali ile askerler arasında bir dava çıkarsa Mülkî Meclisler azasından iki kişinin Askeri Dâireye gelmeleriyle halledilirdi. Askerler arasındaki davalara ise Askeri Meclislerde bakılırdı. Fakat Ekim 1868’ten itibaren Silah altında olmayan (redif veya kur’a askerinden ruhsat süresi verilip henüz askerliğe başlamayan) askerlerin ahali ile olan davalarına Mülkî Meclislerde bakılması; Nizâmiye ile silah altındaki zâbit ve neferlerin ahali ile olan davalarına ise itham edilen kişinin sıfatına göre bağlı olduğu mahkemede bakılması kararlaştırılmıştır. Eğer dava Mülkî ve Şer’î Mecliste görüşülür ise askerin üstü olan komutanı da orada bulunmuş; fakat askerler hakkında meclis yada mahkemelerde verilen kararlar, Askerî İdâre tarafından uygulanmıştır¹⁵.

Askerlerden birisi bilerek ya da hata ile cinayet işlerse önce Divân-ı Harp’te daha sonra mülkî meclislerde sorgulanmıştır¹⁶. Divân-ı Harp Katipliğine Erkan-ı Harbiyye yüzbaşlarından veya Alay ve Tabur Katiplerinden bir zâbit tayin edilerek emrine gereken yardımcılar tahsis edilmiştir. Dîvan-ı Harp reisi ve azalarının Osmanlı teb’asından ve 25 yaşından büyük olması, suç isnad edilen kişi ile bir yakınlık ve düşmanlıklarının olmaması gerekirdi (58. madde). Kabahat cezalarında

¹⁴ T. V., No: 781, s. 1. C. A., No: 50, s. 1-2. Sorgulama silsilesi ile ilgili örnek bir olay: Şubat 1865’te Hassa Ordusu IV. Saf Piyâde Alayı II. Taburu zâbitân ve ümerâsından bazılarının zimmetlerine para geçirdikleri iddiası, önce alay meclisinde görüşülmüş, sorgulama mazbataları ordu merkezince incelenerek Seraskerlik makamına gönderilmiştir. T. V., No: 786, s. 1.

¹⁵ T. V., No: 1017, s. 1; 1068, s. 2.

¹⁶ C. H., No: 2580, s. 1.

Divan-ı Harp teşkiline gerek duyulmaz, yargılama ve cezalar şu şekilde verilebilirdi: Müşirler, Ferikler ve Mirliva Paşalar, altında olan zâbitler hakkında yirmi dört saatten kırk beş güne kadar göz hapsi; küçük zâbitler, onbaşılar ve neferler hakkında yirmi dört saatten kırk beş güne kadar göz hapsi, üç değnekten on beş değneğe kadar darp ve yirmi dört saatten on güne kadar demirbend cezaları. Küçük zâbit ve onbaşıların rütbelerini kaldırma cezası ise yalnız ordu kumandanları olan Müşirlere aitti. Bu şekilde en altta onbaşıya kadar tüm rütbeliler altlarındaki kişilere göz hapsi cezası verebiliyorlardı. Darp cezası ise yalnızca küçük zâbit, onbaşı ve neferlere uygulanabiliyordu (64. madde); ancak cezayı veren zâbit uygulamayı kendisi yapamıyordu (65. madde). Darp cezası yalnızca akşam üstü Yoklama Divanında gerçekleştiriliyordu (66. madde). Kendi yetkisi dışında ceza verilmesi söz konusu olduğunda her zâbit, üstüne izin dilekçesi arz ederdi (67. madde).

Dâimî ve geçici olarak Divan-ı Harp oluşturulurken suçlunun rütbesine göre başkan ve azalar şu şekilde teşekkül ettirilmiştir. (Askerî Cezâ Kânûnnâmesi - 49. madde) ¹⁷:

Tablo 25

Suç İsnâd Edilen Kişinin Rütbesi	Divân-ı Harp Reisinin Rütbesi	Divân-ı Harp Azalarının Rütbesi
Küçük zâbitler, onbaşılar ve neferler	Miralay veya Kaymakam veya Binbaşı	1 Binbaşı veya Alay Emni, 1 Kolağası, 1 Yüzbaşı, 1 Mülâzım-ı Evvel, 1 Mülâzım-ı Sâni, 1 küçük zâbit
Mülâzım-ı Sâni ve Sâlis Vekilleri	Miralay veya Kaymakam veya Binbaşı	1 Binbaşı veya Alay Emni, 1 Kolağası, 2 Yüzbaşı, 1 Mülâzım-ı Evvel, 1 Mülâzım-ı Sâni
Mülâzım-ı Evvel ve Vekilleri	Miralay veya Kaymakam veya Binbaşı	1 Binbaşı veya Alay Emni, 1 Kolağası, 2 Yüzbaşı, 2 Mülâzım-ı Evvel
Yüzbaşı ve Vekilleri	Miralay veya Kaymakam	1 Kaymakam, 2 Binbaşı veya 2 Alay Emni, 1 Kolağası, 2 Yüzbaşı
Kolağası	Miralay veya Kaymakam	2 Kaymakam, 2 Binbaşı, 2 Kolağası

¹⁷ Ş. D. B. S. 607/15.

Binbaşı veya Alay Emini	Mirliva	2 Miralay, 2 Kaymakam, 2 Binbaşı veya 2 Alay Emini
Kaymakam	Mirliva	4 Miralay, 2 Kaymakam
Miralay	Ferik	3 Mirliva, 3 Miralay
Mirliva	Müşir	4 Ferik, 2 Mirliva
Ferik	Müşir	2 Müşir, 4 Ferik
Müşir	Müşir	3 Müşir, 3 Ferik

Osmanlı Devleti'nde askerleri öldürenler hakkında da suçtaki ağırlığa göre farklı cezalara rastlanmıştır. Örneğin Manastır zabtiye askerlerinden Seyfettin'in katili Maksud Bey'e 25 Mart 1874'te kürek cezası¹⁸; yine zabtiye askeri Kadri'nin katili Mehmet'e ise 11 Mayıs 1874'te idam cezası verilmiştir¹⁹.

Sultan Abdülaziz devrinde Askerî Cezâ Kânûnnâmesi'ne göre cezâlar uygulanırken şu esaslara dikkat edilirdi: Cuma ve diğer mübarek günlerde idam cezası gerçekleştirilmez (17. madde), idam kararı verilen gayr-ı müslimlerin mezhebine göre rûhânî bir me'mûr atanırdı (18. madde). Kalebend cezası devlet tarafından belirlenen kalelerden birinde gerçekleşirken, sürgün cezası Osmanlı sınırları içerisinde bulunan bir bölgede ikamet ettirmek suretinde olurdu (20-21. madde). Bir seneden on seneye kadar kalebend ile üç aydan üç seneye kadar sürgün cezasını çeken ümera ve zâbitler askerlik mesleğine alınmaz (22. madde). Askerlikten ihraç edilenlerin rütbe, nişan ve madalyaları geri alınır, emekli maaşına olan istihkak imha edilir, askerlik mesleğine bir daha alınmaz, ancak altı ay sonra mülkî hizmetlere irâde ile kabul edilebilirlerdi (24. madde). Askerlikten ihraç ile birlikte hapis cezası alanlar, hapis cezalarını askeri hapishanelerde çekerlerdi (27. madde). Silah altında iken suç işleyen redif neferleri töhmetlerinin cinsi ve derecesine göre aynen Nizamiye askerleri gibi cezalandırılır, fakat ceza müddetleri rediflik müddetinden sayılırdı (32. madde). Darp cezaları için kullanılacak değnek beş karış uzunluğunda ve tüfek demiri içine sığacak kalınlıkta fındık, söğüt yada hurma ağacı dallarından budaksız olurdu. Darbı gerçekleştiren kişi değneğin kabzasını

¹⁸ İ. D. A. A. 497. Buna benzer başka bir karar da 6 Nisan 1871'de Onbaşı Cuma'nın katili için verilmiştir. İ. D. A. A. 250.

kendi başından yukarıya ve geriye götürmez, değneği indirdikten sonra bir süre çekmeyerek darp ederdi (38. madde)²⁰.

Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar ufak değişikliklerle devam eden 1869 tarihli Askerî Cezâ Kânûnnâmesi²¹, Sultan II. Abdülhamid devrinde Mart 1880'den itibaren yeniden ele alınarak düzenlenmeye çalışılmıştır. Eylül 1881'de Alman Askerî Cezâ Kânûnnâmesi'nin tercüme edilmesi ile eklentiler yapılmıştır. 1888 senesi sonları ile 1889 senesi bütününde ise Askerî Cezâ Kânûnnâmesi'nde daha köklü değişikliklere gidilerek kânûnnâme yeniden tanzîm edilmiştir²².

VI. 2. Askerî Ödüller

Osmanlı askerlerinin morallerinin yüksek tutulması ve başarılarının takdir edilmesi amacıyla çeşitli şekillerde ödüllendirildiğini görmekteyiz. Bu cümleden olarak askerlere başarı nişân ve madalyaları verilmiş, maaş haricinde para dağıtılmış ve ziyâfetler düzenlenmiştir.

VI. 2. 1. Askerlere Verilen Nişânlar

Nişânlar, devlet adına gösterilen üstün başarı ve yararlılıklarından dolayı hak eden kişileri onurlandırmak amacıyla, belirli sayıda ve neden verildiğini açıklayıcı beratıyla takılan işâretlerdir. Osmanlı Devleti'nde her nişân için ayrı bir nizâmnâme çıkartılarak kimlere, kaç dereceli olarak verileceği ve nasıl kullanılacağı belirlenmiştir. Belirli sayıda tutulan nişânlar kişilere hayatta olduğu sürece verilir; yalnız yabancı devlet büyükleri bu rakamdan müstesna tutulurdu.

¹⁹ İ. D. A. A. 524. 4 Ekim 1874 tarihli kararda da asker Hasan'ın katiline idam cezası verilmesi bu uygulamaya başka bir örnektir. İ. D. A. A. 595.

²⁰ Ş. D. B. S. 607/15.

²¹ Örneğin 23 Ocak 1870 tarihinde, 1869 Askerî Cezâ Kânûnnâmesi'nin 6., 25., 46., 48., 170., 175., 176., 202. ve 203. maddelerinde genelde ceza hafifletmeye yönelik küçük tashihler yapılmıştır. İ. D. 101729.

²² Yıldız Perâkende Evrâkı Askerî Ma'rûzât (Y..PRK.ASK.) 3/76, 9/3, 51/85, 52/101, 53/100, 57/71, 58/6, 58/69.

18 Eylül 1852’de her türlü devlet hizmetinde başarı gösterenlere iftihar ve imtiyâz olmak üzere, Sultan Abdülmecid’in irâdesi ile kendi adını taşıyan “Mecîdiyye Nişânı” çıkartılmıştır. 6 fasıl ve 28 bentten oluşan bu nizâm-nâme’ye göre, mecîdiyye nişânı kaydı hayat suretiyle verilmiştir. Nişânın 5 rütbesi olup birinci rütbesi 50, ikinci rütbesi 150, üçüncü rütbesi 800, dördüncü rütbesi 3.000 ve beşinci rütbesi 6.000 adet çıkarılmıştır. Fakat yabancılara verilecek nişânlar bu adetten hariç tutulmuştur²³.

Mecîdiyye nişânının ortası kabarık olup güneş şeklindedir. Ortasında çember ile çevrilmiş, kabarık tuğra sahası vardır. Tuğra sahasının etrafında, koyu kırmızı mineli bir saha üzerinde altın ile nişânın yukarısında ve asılma noktasının altına gelmek üzere “Gayret”, sağda “Hamîyyet”, solda “Sadâkat”, yine “Gayret” kelimesinin karşısına tesâdüf etmek üzere en altta 1268 tarihi yer almaktadır. Nişânın asılma yerinde ise koyu kırmızı mineli bir ay yıldız bulunmaktadır²⁴.

Nişân bir kişiye verildiğinde yanında bir berat da teslim edilir, bu berat yanında olmadıkça kimse nişânı takamazdı. Mecîdiyye nişânını almaya hak kazananlara ilk olarak beşinci rütbe verilir. Beşinci rütbeden diğerine geçmeye hak kazananların başarılı hizmette bulunmaya devam etmeleri ayrıca en az beşinci rütbede iki sene; dördüncü, üçüncü ve ikinci rütbelerde üçer sene bulunmuş olmaları gerekirdi. Askerî sınıfta olanlar barış zamanında, ilmiye ve mülkiye sınıfında olanlar ise her zaman bulundukları meslekte en az 20 sene başarıyla hizmet etmeleri halinde bu nişânı alabilirlerdi. Ancak askerlerin sefer ve savaş durumlarında hizmetleri iki katı sayılır, bu hallerde başarılı olmuş ve ağır şekilde yaralanmış olanlar 20 sene bekleme ve rütbe zamanlarını geçirme sürelerinden muaf tutulurlardı²⁵.

²³ **Düstûr**, Sene 1289, C. 1, s. 725.

²⁴ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, **Osmanlı Nişânları**, s. 16. Kordon ucuna asılan birinci ve boyna asılan ikinci-üçüncü rütbeler yekdiğerinin aynısıdır. Göğse asılan dördüncü nişân ise biraz daha ufaktır. Beşinci rütbe en küçük olanıdır. Birinci rütbe nişân şemsesiyle murassa mecîdiyye nişânına gelince: yedi şubesinden her birinde 5 şuâata, 21 taş, aylarda ise 5 taş, yıldızda 7 ve asılma yerinde kravat yıldızında 9 olmak üzere, bütün nişânda 231 taş bulunmaktadır. İbrahim Artuk, “Orta ve Yeni Çağa Ait Sikke ve Nişânlar”, **VI. Türk Tarih Kongresi**, s. 249.

²⁵ Mecîdiyye nişânının birinci ve ikinci rütbelerini almaya hak kazananlara padişah, diğer rütbeleri almaya hak kazananlara mensup oldukları sınıfın en büyük zâbiti, taşrada olanlara

Mecîdiyye nişânı; devlete ihânet, hırsızlık, adam öldürme ve rüşvet gibi işledikleri suçları mahkemece sabit olanlardan geri alınırdı. Askerlerden de müebbed ceza almayı gerektiren durumlarda ya da üstüne el kaldıran, hırsızlık ve firâr edenler nişânlarını kaybederlerdi²⁶.

Mecîdiyye nişânı için bir reis ve altı zâttan oluşan bir de “Mecîdiyye Nişân-ı Hümâyûn’u İdâre Meclisi” kurulmuştur. 31 Ocak 1853’te bu meclis Sadârete ilhak edilmiş ve azaları Seraskerlik, Meclis-i Vâlâ, Hâriciyye ve Mâliyye Nezâretleri’nden oluşturulmuştur. Bu meclis, birinci rütbe için 2.500, ikincisi için 1.500, üçüncüsü için 750, dördüncüsü için 500 ve beşincisi için 250 kuruş berat harcı almıştır²⁷.

Sultan Abdülaziz döneminde de mecîdiyye nişânının verilmesine devam edilmiştir²⁸. Üstelik 9 Aralık 1861’de 23 bentli ve 5 fasıldan oluşan Nişân-ı Âlî-i Osmânî Nizamnâmesi çıkartılarak; her türlü devlet hizmetini başarıyla yürüten kişilere iftihar ve imtiyaz olmak üzere “Osmânî” adıyla yeni bir nişân daha verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu nişân üç rütbeden oluşmuş (daha sonra 4 rütbeye çıkarılmıştır); birinci rütbe 50 (ki bu rütbenin murassa’lısı da vardır), ikinci rütbe 200 ve üçüncü rütbe 1.000 (ve dördüncü rütbe 2.000) adetle sınırlı tutulmuştur. Ancak yabancılara verilen nişânlar bu adetten hariç tutulmuştur. Nişânın ortasında mora çalar kırmızı cam üzerine altın kabartmalı harfler ile “*El-müstenid bi-tevfikâti’r-Rabbâniyye Abdülazîz Hân melik’üd-devlet’il-Osmâniyye*” ibaresi yer almış, bunun altında Osmanlı Devleti alameti olan bir yarım ay yer almıştır. Etrafı simden yapılmış güneş resminde olan ve kişiler hayatta kaldığı sürece verilen bu nişân da, mecîdiyye nişânı gibi beratı ile verilmiş; berât olmadan kimse nişânı taşıyamamıştır. Nizamnameye göre, bu nişâna sahip olan askerler meslekten men cezası alırlarsa, üstlerinden birine el kaldırılırlarsa, cinayet işler ya da firar ederlerse

ise bulundukları bölgenin en büyük rütbelisi nişânlarını takarlardı. **Düstûr**, Sene 1289, C. 1, s. 726-728.

²⁶ **Düstûr**, Sene 1289, C. 1, s. 728-729.

²⁷ **a.g.e.**, s. 729-730.

²⁸ Örneğin sadece H. 1283-1287 (1866-1870) seneleri arasında Paris’te yaptırılan mecidiye nişânı 243 adettir. **MAD. D. 8873**, ss. 1-50.

sahip oldukları nişânlarını kaybetmişlerdir. Bu nizamname, tüm mülkî ve askerî idarede gayret ve disiplini artırmayı hedeflemiştir²⁹.

Üç rütbeden oluşturulan bu nişâna, padişah irâdesi ile asker ve diğer sınıflardan küçük derecede bulunup da başarılı hizmeti olanların da faydalanmaları için dördüncü bir rütbe ilâve edilmiş ve nizâmname ona göre tekrar düzenlenmiştir³⁰.

Osmânî Nişânı Nizamnamesi ile Aralık 1861'de ilk kez birinci dereceden Osmânî nişânına sahip olan askerî erkan şunlardır: Kaptan-ı Deryâ Mehmet Ali Paşa, Serasker Mehmet Rüşdü Paşa, Irak ve Hicaz Orduları Müşiri Namık Paşa ile Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Paşa³¹. Arkasından birçok paşa birinci dereceden bu nişâna sahip olmuştur. Bunlardan bazıları ve nişânı aldıkları tarihler şu şekildedir: 1862'de Arabistan Ordusu Müşiri Abdülhalim Paşa, Girit Valisi İsmail Paşa ve Tunus Valisi Mehmet Sadık Paşa; 1865'te Zabtiyye Müşiri Mehmet Paşa; 1866'da Serasker Rıza Paşa (murassa'); 1869'da Girit Valisi ve Kumandanı Hüseyin Avni Paşa; 1870'te Zabtiyye Müşiri Hüsnü Paşa, Hicaz Valisi Hurşid Paşa, Aydın Valisi Sadık Paşa, Hassa Müşiri Fuad Paşa ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisi Es'at Paşa; 1872'de Serasker Yâver Paşa, Yemen Valisi Ahmet Muhtar Paşa (murassa') ve III. Ordu Müşiri Derviş Paşa (murassa'); 1875'te Cebel-i Lübnân Mutasarrıfı Rüstem Paşa³².

Bu nişâna hak kazananların rütbeleri, onlara ait yazılan ferman ve diğer resmî yazışmalarda belirtilmiştir. Osmânî nişânına ait kayıt ve muâmelât ile beratların yazılması Teşrîfât Dâiresi Nişân-ı Hümâyûn

²⁹ T. V., No: 627, s. 2-3. T. A., No: 126, s. 1-2; 127, s. 2-3. Osmânî nişânının birinci derecesi, sağdan sola takılan ortası yeşil ve iki tarafı kırmızı kordonun ucuna; şemsesi ise göğsün sol tarafına takılırdı. İkinci rütbe aynı renkte ince bir kordonla boyuna, şemsesi sağ tarafa; üçüncü rütbe aynı renkte ince şerit ile gerdana; dördüncü rütbe ise önceki nişânlardan küçük olmak üzere aynı renk kordonla göğsün sol tarafına takılırdı. Metin Erüreten, **Osmanlı Madalyaları ve Nişânları**, s. 239. **Nevsâl-i Askerî 1316**, Dersââdet 1316, s. 16.

³⁰ A. Lûtfî Efendi, **a.g.e.**, C. X, s. 33.

³¹ T. V., No: 627, s. 3-4. T. A., No: 128, s. 2. **A.}DVN.MHM.**, 34/78.

³² A. Lûtfî Efendi, **a.g.e.**, C. X, s. 138; C. XI, s. 37; C. XII, s. 76; C. XIV, s. 25. **A.}DVN.MHM.**, 35/60, 36/85. **A.}MKT.MHM.**, 431/54. **İ. D. 33911, 43246, 43247, 43460, 45191, 45885, 48781.** Şehzade Mahmud Celalettin Efendi de murassa Osmanî nişânı almıştır. **MAD. D. 8879**, ss. 1-29. **Bas.**, No: 249, s. 1; 624, s. 1.

Kalemi'nde icrâ olunmuştur³³. Ayrıca bazı zamanlarda bir nişan defteri hazırlanarak burada yerli ve yabancılara verilen nişanların hangi tarihte verildiği, kayıt numaraları, nişanı alan kişi ve memuriyeti hakkında bilgiler verilmiştir. Nişanı sonradan hazineye teslim edenler ile nişanı başkası ile değiştirilenler hakkında bu defterlere kırmızı ve bazen siyah mürekkeple yazılı şerhler düşülmüştür³⁴.

Osmânî nişânına sahip olabilmek için askerlerin sulh zamanında en az 20 sene başarıyla hizmet etmeleri; birinci dereceye sahip olabilmeleri için de mecîdiyye nişânının birinci rütbesine hak kazanmış olmaları gerekirdi³⁵. Ayrıca bir rütbeden diğerine geçebilmek için en az üçüncü rütbesinde 2 sene, ikinci rütbesinde 4 sene beklemeleri gerekirdi. Askerî rütbelilerin genelde bulundukları görevde üstün başarı göstermeleri, askerlerin ise eşkiya takibi ya da çatışmalarda başarılı olmaları halinde 20 sene ve rütbe bekleme süresini doldurmaksızın kendilerine Osmânî nişânı verilebilirdi. Yine askerlerin muhârebe ve seferlerde hizmetleri iki kat sayılırdı³⁶. Herhangi bir başarıyı taltîf etmek amacıyla verilen nişanların takdîmi için bazen özel günler seçilirdi. Örneğin her sene Sultan Abdülaziz'in cülûsu tarihinde askerî zâbitlere Osmânî ve Mecîdiyye nişânları verilirdi ki bunların sayısı Haziran 1865'ten itibaren artırılmaya başlamıştır³⁷. Birçok nizâmiye zâbiti Osmânî ve

³³ Erüreten, **a.g.e.**, s. 239. Osmânî nişânının birinci rütbesi için Teşrîfât tarafından 4.000; ikincisi için 3.000; üçüncüsü için 1.600; dördüncüsü için 750 kuruş harç alınmış, askerlerden harç alınmaması padişah irâdesi ile mümkün olabilmektedir. Yabancılardan Osmânî nişânına hak kazananlardan ise harç alınmamıştır. **Düstûr**, Sene 1289, C. 1, s. 738.

³⁴ **MAD. D. 8874**, ss. 1-30; **MAD. D. 8876**, ss. 1-40; **MAD. D. 8877**, ss. 2-5.

³⁵ Nitekim Sadrâzam Fuad Paşa 1861'de önce murassa' mecîdiyye nişânına, kısa bir süre sonrada yine aynı tarihte birinci mücevher osmânî nişânına sahip olmuştur. A. Lûtfî Efendi, **a.g.e.**, C. X, s. 54.

³⁶ **Düstûr**, Sene 1289, C. 1, s. 732-733. Bu durum Mecîdiyye Nişânında da belirtilmiş olup Abdülaziz devrinde askerî başarıları olanlara mecîdiyye ve osmânî nişânları takdîm edilmiştir: "*Hudûd-ı Yunâniyye'de ta'kîb ve tenkîl-i eşkiyâ emrinde meşhûd olan ikdâm u gayretlerine mükâfaten Hudûd Alayı İkinci ve Üçüncü taburlarının binbaşılıarı Ref'etlu Mehmet ve Mustafa Efendiler... Dördüncü tabur Sağ Kolağası Fütuvvetlu Emin Efendi... ve Zabtiyye Altıncı Bölük Ağası Fütuvvetlu Hüseyin Ağa'ya ve Süvârî Birinci Alayının Beşinci Bölüğü Mülâzım-ı Evveli Hamiyyetlu İbrahim Ağa'ya beşinci rütbeden birer kıt'a mecîdî nişân-ı zî-şânı i'tâsına irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şeref-sünûh ve sudûr buyurularak iktizâları icrâ kılınmıştır.*" **C. H.**, No: 2517, s. 1.

³⁷ **A.M.D. U.A. 53**, No: 17.

Mecîdiyye nişânı almış³⁸, hatta eser yazan, tercüme yapan kişilere de nişânlar verilmiştir³⁹.

Mecidiye ve Osmânî nişânları devlet hizmetinde emeği geçen ve muharebelerde başarılı olanlara veriliyordu. Mart 1864'e gelindiğinde nişân taleplerinin çoğalması ve kendi rütbesinin karşılığı olmayan nişânların istenmesi gibi durumlardan dolayı, bu nişânların senede bir kez sınırlı sayıda verilmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre olağan üstü haller dışında her sene üçüncü rütbe Osmânî'den 2, dördüncü rütbesinden 5; üçüncü rütbe meciyeden 5, dördüncü rütbesinden 15, beşinci rütbesinden 30 adetten fazlası verilmeyecekti⁴⁰. Fakat yine de bu sınırlamaya uyulmamıştır⁴¹.

Yabancılar nişânlar verildiği zaman nişân harcı alınmaz ve nizâm-nâmelerde belirtilen adetten hâriç tutulurdu. Sultan Abdülaziz devrinde genellikle yabancılar verilecek nişân rütbelerinde, nişânı alacak kişilerin bağlı bulundukları devletten aldıkları nişânlar dikkate alınırdı⁴².

Yabancı devletler tarafından da siyasi yakınlık olduğu zamanlarda Osmanlı askerlerine nişânlar verilmiştir. Bunlardan en dikkat çeken İran Şâhı Nâsirüddin tarafından Eylül 1873'te mülkî ve askerî erkâna toplam 60 adet verilen nişânlardır. Bu nişânların en üst düzeyde olan, hükümdârlık ve

³⁸ T. V., No: 856, s. 3; 866, s. 1; 862, s. 2. İ. D. 32808, 33135, 33574, 46911.

³⁹ İ. D. 39940, 41001, 42344, 46570, 49106, 49309. "Mekteb-i Harbiyye-i Cenâb-ı Şâhâne İlm-i Hey'et ve Fenn-i Mi'mârî hocası Mehmet Bey'in tercüme etmiş olduğu Fenn-i Mi'mârî nâm kitap ve atlas ile İlm-i Hey'et ve Litografya Hocaları Muâvini Tevfik Efendinin te'lîf eylediği Teshîlül-Mikât nâm risâle fâide-bahş birer eser olduğundan mükâfâten ve tebdîlen mûmâ-ileyh Mehmet Bey'e üçüncü ve mesâ'i-i vâkı'asını takdîren Tevfik Efendi'ye müceddeden beşinci rütbelerden birer kıt'a nişân-ı zî-şân ihsân buyurulmuştur." T. V., No: 627, s. 4.

⁴⁰ Özellikle rütbelerinin altında olarak bazı ferîkler ikinci, mirlivâ ve miralaylar üçüncü rütbeden nişân almayı talep etmişlerdir. Bunun önüne geçilebilmesi için böyle bir karar alınmıştır. C. A., No: 8, s. 1-2.

⁴¹ C. A., No: 29, s. 3; 38, s. 3.

⁴² Osmânî nişânının murassa ve birinci rütbeden olanları şahzedeler, vekiller, mülkî ve askerî erkan, sefirler ve bu gibi yabancı büyüklere verilmiştir. Örneğin Fransa, Avusturya, İtalya İmparatorları, Flemenk Kralı, Prusya, Fransa ve Rusya Velihtları, Prens Napolyon, Bismarck ve Sırp Beyleri bu nişânların en üstlerini almışlardır. MAD. D. 8870, ss. 10-30. Yine 1863'te Avusturya'nın Atina Sefiri Baron Testa'ya, 1864'te Rum Patriği Sofranus Efendi ile Ermeni Patriği Bağos Efendilere birinci mecidiyye nişânları; 1864'te Londra Sefiri Kostaki Bey'e, 1865'te Memleketeyn Voyvodası Kouza'ya, 1866'da İran Şâhı, İran ve Fransa Sefirlerine, 1873'te Avusturya Başvekîli Comte Andrassy'e birinci murassa' osmânî nişânları, 1872'de İsveç sefirine birinci osmânî nişânı verilmiştir. A. Lûtfî Efendi, a.g.e., C. X, s. 87, 113, 114, 138; C. XI, s. 37; C. XIV, s. 25, 32. Bunların haricinde Sultan Abdülaziz devrinde

âilesine ait “murassa’ akdes nişânı”, Hassa Ordusu Müşîri Yusuf İzzettin Efendi’ye, “şîr-i hûrşîd nişânı” birinci rütbesi, Serasker (Hüseyin Avni Paşa)’ya; ikinci rütbesi, Zabtiyye Nâzırı Ahmet ve Erkân-ı Harp Mirlivâsı Ali Nizâmi Paşalara; üçüncü rütbesi, Erkân-ı Harp binbaşısı Hüsnü Bey’e olmak üzere 20 adedi askerlere verilmiştir⁴³.

Mülkî ve askerî hizmetlerde yararlılık gösterenlere verilen nişânları kişiler hayatta olduğu sürece ellerinde tutarlar, başkalarına devredemez yahut satamazlardı. Vefat etmeleri halinde bu nişânlar, başkalarına takdîm edilmek üzere Hazîne-i Celîle’ye devredilirdi⁴⁴.

VI. 2. 2. Diğer Askerî Ödüller

Osmanlı Devleti’nde nişânların yanında yine belirli başarı ve gayretlerinden dolayı başta askerler olmak üzere devlet hizmetlilerine madalyalar takılmıştır. Bu cümleden olarak Sultan Abdülaziz devrinde de askerlerin için Karadağ, Şeşhâneli Tüfek ve Atîk Girit Madalyaları bastırılmıştır.

1861 Hersek İsyanının Karadağ Savaşı’na dönüşmesinin ardından savaşta yararlılık gösteren Osmanlı subay ve erlerine verilmek üzere 30.000 adet Karadağ Madalyası, beratıyla birlikte 1862’de hazırlatılmıştır. Bu madalyanın ön yüzünde hilâl içerisinde “*El-müstenid bi-tevfîkâtî’-r-Rabbâniyye Melikü’d-Devleti’l-Osmâniyye*” ibâresi bulunmaktadır. Arka yüzünde ise yüksek dağların üzerinde dalgalanan bir Türk bayrağı, dağların eteğinde bir top resmi, alt tarafında “Karadağ” yazısı, onun altında da 1279 tarihi yer almaktadır. Madalyanın kurdelesini, kenarları yeşil çizgili kırmızı renkli

daha birçok yabancı sefir ve konsolosa Osmânî ve Mecîdî nişanlar verilmiştir. **İ. H. 10978, 12131, 14532, 14534, 14846, 15004, 15547, 15584, 15607, 15722. Bas.**, No: 1246, s. 1.

⁴³ Diğer nişân alan kara kuvvetleri neferleri ve aldıkları dereceleri ise şunlardır: Dördüncü şîr-i hûrşîd nişânları, Sûvârî Kolağası Ömer Âsım Kapudân, Seraskerlik Yâveri Kolağaları Şükrü ve Fâik Beyler, Maiyyet-i Şâhâne Bölüğü Kolağası Şerif Efendi ve Asâkir-i Şâhâne Binbaşısı Hacı Mehmet Bey’e; beşinci şîr-i hûrşîd nişânları, Yüzbaşı Âkif ve Hasan Efendiler, Mülâzım Ali, diğer Ali, Seyfettin ve İbrahim Efendiler. **R. C. H.**, No: 2260, s. 1.

⁴⁴ **C. H.**, No: 2835, s. 1. **A.} DVN. MHM.** 35/30. **İ. D. 43488, 47104, 49584.**

olup tuğra ve yazılarını Abdülfettah Efendi, resim ve nakışlarını Mr. Robertson yapmıştır⁴⁵.

1862'de 3.000 adet şeşhâneli tüfeğin imâl ettirilmesinden dolayı, aynı kişilere hazırlatılan diğer bir askerî madalya, Şeşhâneli Tüfenk Madalyasıdır. Ön yüzü aziz beşibirlik altına çok benzeyen ve gramı da aynı olan madalyanın kenarları da aynı bu altın gibi tırtıllıdır. Hatıra amaçlı olup takılamayan bu madalyanın ön yüzünde bir tuğra ve üst tarafında 7 yıldız; arka yüzünde ise “*Mehd-i ‘ulyâ-yı saltanat-ı seniyye tarafından asâkir-i şâhâne için ‘imâl ettirilen üç bin adet şeşhâne tüfeğinin madalyasıdır*” yazısı ve altında 1279 tarihi yer almaktadır⁴⁶.

1866 tarihinde Hacı Mihail önderliğinde Yunanistan'a iltihak ettiklerini açıklayan Giritli Rum isyancıların ayaklanmalarının bastırılması ve buranın ıslahında hizmetleri geçen kara-deniz asker ve subayları ile diğer görevlilere verilmek amacıyla 1868'de 50.000 adet imâl edilen “Atîk Girid Madalyası”, Sultan Abdülaziz devrinin askerî nitelikli diğer bir madalyasıdır. Madalyanın tuğrasını Hüsrev Efendi, yazılarını Nâif Efendi, resim ve nakışlarını Mr. Robertson yapmıştır. Kurdelesı kırmızı olan bu madalyanın ön yüzünde hilal içinde bir tuğra; arka yüzünde ise üstte Girid yazısı, ortada adanın tasvîri, altta 1285 tarihi yazılıdır⁴⁷. Sultan Abdülaziz devrinde yaygın olarak

⁴⁵ Erüreten, **a.g.e.**, s. 224. Belirtilen sayfada “verilmesi kararlaştırılan Karadağ Madalyası beratlarının askerler memleketlerine gitmeden yetiştirilmesi, bunun için isim mahalleri açık olarak 30.000 adet beratın birkaç gün içinde tanzim edilmesine dâir” irâde-i seniyyenin belgesi yer almıştır: “*Atûfetlu Efendim Hazretleri, Karadağ mes’elesinde bulunan sunûf-ı asker-i şâhâneye muhârebât-ı vâkı’ada zuhûra gelen hidemât-ı cansipâranelerinin alâmet-i imtiyâziyyesi olmak üzere i’tâ ve ihsân buyurulması muktezâ-yı emr u fermân-ı cenâb-ı şehriyârîden olan nişân-ı mahsûsun tanzîm-i resmî derhal sipâriş kılınmış ise de henüz yetiştirilememiş ve cünûd-ı nizâmiyye-i cenâb-ı şâhâne ve redîfe tabûrlarının... memleketlerine... hareketlerinden evvel... i’tâ olunmak üzere berevât-ı şerîfesinin şimdiden ısdâr ve tisyâr kılınması zât-ı vâlâ-yı Seraskerî ile bi’l-müzêkere tensib ve kaleme alınan müsveddesi manzûr-ı dekâyik-i mevfûr hazret-i pâdişâhî buyurulmak için leffen ‘arz ve takdîm olunmuş olmağla sebk ve ibâresi muvâfık irâde-i muvaffakiyyet ifâde-i cenâb-ı zıll-ullâhî buyurulur ise isim mahalleri açık olarak otuz bin aded berât-ı şerîfin hemen litografya ile birkaç gün içinde tanzîm ettirilip... cânib-i sâmi-i serdâr-ı ekremiye irsâline ibtidâr olunacağı beyânıyla tezkire-i senâ-verî terkîm kılındı efendim. Fî 14 R 1279.*”

⁴⁶ **a.g.e.**, s. 228.

⁴⁷ Erüreten, **a.g.e.**, s. 230. Belirtilen sayfada “Girit adasını ıslahâtı hizmetinde bulunmuş olan kara-deniz asker ve subayları ile komutanlara ve diğer memurlara, nişân-ı iftihârî olmak üzere 50.000 adet madalya imâl olunarak verilmesi hakkında irâde-i seniyye” yer almıştır: “*Atûfetlu Efendim Hazretleri, Veliyy-i ni’met pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin muvaffakiyyet-i celîle-i cihândârîleri olan Girid cezîresi ıslâhâtı hizmet-i müstevcib’üs-*

hazırlanan bu madalyaların dışında eşkıyalara karşı başarı gösteren askerlere de ayrı veyâ umûm nişân ve madalyalar takılmıştır⁴⁸.

Madalya ve nişanların yanı sıra Osmanlı padişahları, cömertlik ve ihsanları ile de askerlerinin gönlünü kazanmaya çalışmıştır. Sultan Abdülaziz, saltanatı boyunca başta askerlere olmak üzere hemen her beş-altı ayda bir 10.000 kese civârında akçe dağıtmıştır⁴⁹.

Sultan Abdülaziz askerî durumdan memnun kaldığı zamanlarda takdirini göstermek amacıyla askerlere birkaç gün boyunca ziyafet çektirmiştir. Bunlardan en dikkat çekeni Mayıs 1863'te asakir-i şâhane sınıflarına takım takım Kağıthane'de bulunan Dâire-i 'Aliyye-i Hümâyûn önünde verdiği ziyafettir⁵⁰. Yine Ağustos 1864'te askerlere bağış ve ihsanlarda bulunduğu ve onlarla beraber yemek yediği tören de zikre değerdir⁵¹.

sa'âdetinde bulunmuş olan asâkir-i berriyye ve bahriyye-i cenâb-ı şâhâne ve zâbitân ve ümerâ-yı askeriyye ile me'mûrîn-i sâirenin hidemât-ı memdûhalarının nişâne-i takdîr ve iftihârı olmak üzere birer kît'a madalya i'tâsıyla taltifleri muktezâ-yı emr u fermân-ı me'âlî nişân-ı cenâb-ı cihânbânîden olmasıyla bu ihsân-ı celîl-i cenâb-ı veliyy-i ni'metten dolayı 'arz-ı şükrâniyetle berâber zikr olunan madalyanın intihâb buyurulan melfûf resmi mûcibince elli bin aded olarak i'mâl ettirilmesi... muvâfık-ı irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne buyurulduğu... Fî 8 RA 86"

⁴⁸ **A.}MKT.NZD.**, 417/38, 421/11, 424/91. Örneğin 10 Ocak 1873'te Yemende bulunan askerlere umûmen madalya verilmesine karar verilmiştir. **İ. M. M. 1884. Y..EE.**, 91/5. Başarı gösteren askerlere madalya verilmediği takdirde çeşitli hediyeler dağıtılırdı. Bu cümleden olarak Yunan eşkıyasına karşı başarı gösteren askerlere Ekim 1872'de atıyyeler dağıtılmıştır. **Ş. D. B. S. 609/20..**

⁴⁹ **C. A.**, No: 22, s. 1.

⁵⁰ **T. V.**, No: 696, s. 1.

⁵¹ **T. V.**, No: 763, s. 1.

VII. ASKERİ EĞİTİM – ÖĞRETİM

Osmanlı Devleti'nde kuruluş döneminden itibaren askerî eğitim, ocak, kışla, çiftlik ve diğer eğitim kurumlarında faal olarak yürütülmüştür. Kapıkulu ocaklarının temeli olan devşirme neferler, daha çok kışla görünümünde olan “Acemi oğlanlar Mektebi”nde özellikle askerî ve bedenî bakımdan eğitime tabi olmuşlardır. Gelibolu, Edirne, Yeni Saray ve Galata Sarayı başta olmak üzere ülkede birçok yerde açılan bu mekteplerin yanında; askeri muzıka eğitiminin yapıldığı “Mehterhâne”, top dökümü sanatının öğretildiği “Tophâne”, havan toplarının dökümünün ele alındığı “Humbarahâne”, köprülerin yapımı ve yer altı yollarının açılması sanatının ele alındığı “Lağımçı Ocağı”, tüfeklerin yapıldığı “Tüfekhâne” ve kılıç yapım merkezi “Kılıçhâne” yer almıştır¹.

Zamanla kapıkulu ocaklarının eğitim ve talimlerden uzak durmaları sonucu ordu disiplininin bozulması, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren askerî eğitim meselesinin yeniden ele alınmasına neden olmuştur. Bu faaliyetlerden ilki I. Mahmud zamanında Humbaracı Ahmet Paşa'nın gayretleriyle 1734'te Üsküdar'da askerî eğitim-öğretim için “Hendesehâne”nin açılmasıdır². Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'un çekirdeği olan bu kurum, kara kuvvetlerine subay yetiştirmeyi amaçlamış ancak yeniçeri muhalefeti yüzünden kısa bir süre sonra kapatılmıştır. 1773'te Osmanlı donanmasının subay ve teknik eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla da “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn” açılmıştır. XVIII. yüzyılda diğer padişahlar, ayrıca başta Baron de Tott ve Halil Hamid Paşa olmak üzere devlet adamları da, askerî eğitime önem vererek bu eğitim kurumlarını canlı tutmaya çalışmışlardır³.

¹ Gelibolu'da Gelibolu Acemioğlanlar Mektebi, Edirne'de Edirne Sarayı Mektebi, İstanbul Üniversitesi yerinde Eski Saray Mektebi, Topkapı Sarayı içerisinde Yeni Saray Mektebi, Sultanahmet meydanında İbrahim Paşa Sarayı Mektebi, Küçükçekmece'de İskender Çelebi Sarayı Mektebi, Galatasaray Lisesi yerinde Galata Sarayı Mektebi en başta gelen acemi oğlanlar ocaklarıdır. Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 109-110. Bunlardan en meşhuru olan ve II. Bayezid tarafından yaptırılan Galata Sarayı Mektebi hakkında geniş bilgi için bkz.: Fethi İsfendiyoğlu, **Galatasaray Tarihi**, İstanbul 1952.

² Hayta-Ünal, “*Mühendishâne-i Berrî...*”, s. 388.

³ Hayta-Ünal, **Osmanlı Devleti'nde...**, ss. 41-62.

Nizâm-ı Cedîd döneminde (1789-1807) askerî eğitime eskisinden daha fazla önem verilerek Avrupa standartlarında bir mektep olan “Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn” kurulmuştur (1795). Bu okulda yerli ve yabancı hocalar nezâretinde topçuluk, haritacılık ve istihkâm öğretimi yapılmış, böylece modern Kara Harp Okulu eksikliği giderilmeye çalışılmıştır. II. Mahmud dönemine gelindiğinde senede birkaç subayın yetiştirilebildiği Mühendishâne-i Berrî yeniden ele alınmış, ancak eğitimlerden verim alınamadığı için 1834’te batı tarzında subay yetiştirebilmek amacıyla Mekteb-i Harbiye kurulmuş, bunun yanında Mühendishâne de daha sönük bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Yine II. Mahmud zamanında, ordunun tabip ihtiyacını karşılayabilmek gayesiyle 1827’de Tıphâne-i Âmire, cerrah ihtiyacı için 1828’de Cerrahhâne açılmış; bu iki kurum 1839’da Mekteb-i Tıbbiye adını alacak şekilde birleştirilmiştir⁴.

Mühendishâne, Harbiye ve Tıbbiye gibi yüksek askerî okulların öğrencileri, rüşdiye ve idadîlerden temin edilmiştir. II. Mahmud zamanında, sıbyan mekteplerinin yetersizliği nedeniyle, buralardan askerî okullara gelen öğrencilere öncelikle Türkçe okuma-yazma öğretilmekle uğraşılmış, bu da eğitim düzeyini düşürmüştür. Sıbyan mekteplerinde yapılacak olan yenileşmenin medreselilerin tepkilerine yol açacağı endişe ile 1839 senesinde sıbyan mektepleri ile askerî okullar arasında yer alan ve adına “rüşdiye” denilen mülkî ve askerî hizmetlerde bulunmak üzere yeni bir okul açılmıştır. Adı bizzat II. Mahmud tarafından konulan rüşdiyelerde öğrencilere 14 yaşına kadar olan 2 yıllık eğitim verilmiştir⁵.

İlk zamanlar rüşdiyelerden farksız bir programa sahip olan idâdîler ise, 11-14 yaşları arasında öğrencilere hizmet verdi. İstanbul’da açılan ve 4 senelik eğitim veren ilk idâdî, Mekteb-i Fünûn-ı İdâdîye’dir (Nisan 1845). Sınavdan geçirilen Harbiye öğrencilerinin orta düzeyde bulunanlarının alındığı bu okul, 1872’de Kuleli Kışlasına taşınınca “Kuleli Askerî İdâdîsi”

⁴ İhsanoğlu, “Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayış”, **150. Yılında Tanzimat**, s. 354.

⁵ Akyüz, **a.g.e.**, s. 169-170.

olarak anıldı. Yine 1845'te Bursa'da sonradan "Işıklar Askerî İdâdîsi" olarak anılan bir askerî idâdî açıldı⁶.

Tanzimat dönemine gelindiğinde işlemeye devam eden bu askerî eğitim kurumları, Sultan Abdülaziz devrinde de askerî eğitimin temeli olmuş, üstelik daha da planlı şekilde askerî eğitimin tüm kademeleri oluşturulmuştur. Ayrıca geleceğin rütbelilerine eğitim veren askerî mekteplerin yanında, tüm neferler için ordu alay, tabur ve bölüklerinde eğitimler çeşitli talimlerle devam ettirilmiştir.

VII. 1. Askeri Eğitim Kurumları

Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde kara kuvvetlerinin subay ve teknik eleman ihtiyacını karşılamak üzere daha önceden açılan rüşdiyeler, ordu merkezlerindeki askerî idâdîler, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, eğitim kurumları içerisindeki yerlerini daha da belirginleştirerek, faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir.

Askerî mekteplerin açılma gayesi askerî ihtiyaçları karşılamak olmasına karşın bu okullardan mezun olan bazı kişiler, mülkî görevlerde de bulunmuşlardır⁷. Sultan Abdülaziz devrinde gerek ekonomik imkanlar gerekse üst rütbelere yükselebilmek imkanı askerlik mesleğine ve dolayısıyla askeri okullara olan talepleri artırmış, her sene kısa sürede bu okullar öğrenci kayıtlarını tamamlamıştır⁸. Askerî mekteplere 1863'e kadar sadece Müslüman çocuklar alınırken bu tarihten itibaren gayrimüslim çocuklar da kabul edilmiştir⁹.

Askerî mekteplerdeki talebelerinin eğitim dönemleri 15 Şevval'den 15 Cemâziyelâhir'e kadar 8 ay sürmüştür. Senede geri kalan 4 ay ise resmî ve umûmî imtihanlar ile Ramazan ve memleket tatillerine ayrılmıştır¹⁰.

⁶ 1845 tarihinde ordu merkezlerinin tümünde de idâdî açılarak faaliyete geçirilmiştir. Akyüz, **a.g.e.**, s. 185.

⁷ **R. C. H.**, No: 2445, s. 2.

⁸ Bu yüzden her sene birçok kez askerî okullara yeni kayıt alınmayacağı gazetelerde ilan edilerek duyurulmuştur. **C. A.**, No: 522, s. 2.

⁹ **C. A.**, No: 4, s. 1-2. **İ. H.** 11810, 11842, 11865, 11875, 11879.

¹⁰ 5 Nisan 1870'de, ders dönemi Haziran, Temmuz ve Ağustos gibi ders yapılmasını engelleyecek sıcaklıkta ayları kapsadığı için; tatil müddeti yine 4 ay olmuş, fakat tatilin sene

Mekteplilerin tatil zamanı memleketlerine ellerindeki izin sürelerini gösteren belgeler ile gitmelerine izin verilmiş, ancak oralarda askerlere yaraşır davranışlar sergilemeleri sıkıca tembih edilmiştir¹¹.

Osmanlı Devleti'nde maddî-manevî hiçbir fedakarlığın esirgenmediği askerî okul öğrencilerinin zâbitlik sıfatıyla mektepten ayrılana kadar evlenmelerine izin verilmemiş¹², göreve başladıktan sonra ise istifaları kabul edilmemiştir. Devlet bu okullarda yetişen subay ve teknik personelin görevlerinde sebat göstermeleri için gayret sarf etmiştir¹³.

Sultan Abdülaziz tahta çıkışı sırasında Topkapı Sarayı içerisinde yer alan askeri okulları¹⁴, sık sık ziyaret ederek derslerin devamlılığını kontrol eder, kendisi bizzat gidemediği zamanlarda da başkalarına takip ettirirdi¹⁵. Askerî okullarda disipline önem verilir, disiplinsiz davranan öğrencilere genelde değnek ve hapis cezası uygulanırdı¹⁶.

Öncelikle Harp Okulu'ndan başlanarak tüm askerî okul öğrencilerinin imtihanları padişah huzurunda yapılırdı. Harp Okulunun askerî okulların merkezi olduğu düşüncesinden dolayı, İstanbul'daki diğer askerî okul talebeleri genellikle Harbiye'ye nakledilerek imtihanları burada şifâhen (sözlü olarak) yapılmaktaydı¹⁷. Taşra askerî okullarında ise imtihanlar yine aynı

içerisindeki dağılımı değiştirilmiştir. Buna göre bir ay Ramazan tatili, bir ay imtihan ve ders kontrol tatili, diğer iki ay ise 15 Hazirandan 15 Ağustos'a kadar imtihan ve memleket tatili olarak belirlenmiştir. 1870'ten itibaren Ramazan hangi aya denk gelirse gelsin askerî mektep talebeleri günlük bir buçuk saat İslam Dini Akâidi'ne dair kitap ve risale okumaları şartı getiriliyor **İ. D. 42460**.

¹¹ **C. H.**, No: 2537, s. 2.

¹² Zira bu öğrenciler gece-gündüz dersleri ile iştigal etmekte evlenmeleri halinde tahsillerinden geri kalmakta idiler. Gizli olarak evlenme ve böylece ekonomik sıkıntılar yaşama örneklerin çoğalması üzerine 26 Nisan 1873 tarihinden itibaren izinsiz olarak evlenenlerin kayıtları silinmiş ve mektep tarafından o zamana kadar yapılan masraf öğrenciden tahsil edilmiştir. **İ. M. M. 1940. A.}MKT.MHM.**, 453/44.

¹³ Serasker Hasan Rıza Paşa, Temmuz 1866'da askerî okulları ziyaretinde öğrenciler için "*Ağaçları yetiştirmekten maksat mahsulünü almaktır*" diyerek onlara görev ve sorumluluklarını hatırlatmıştır. **T. V.**, No: 853, s. 1.

¹⁴ **D. S. 1279** (1862), Def'a 17, s. 68.

¹⁵ **C. A.**, No: 172, s. 1.

¹⁶ **C. A.**, No: 50, s.2; 163, s. 2.

¹⁷ Hayta, **Tasvîr-i Efkâr...**, s. 215. **T. V.**, No: 783, s. 1; 1182, s. 1-2. **C. A.**, No: 52, s. 1; 154, s. 1; 206, s. 1. **R. C. H.**, No: 2217, s. 1. Haziran 1870'de toplanmış olan komisyonda, askerî mekteplerdeki öğrencilerin derslerinin çoğalması nedeniyle imtihanlarının uzamaması için yazılı olarak yapılması ve böylece öğrencilerin sıla tatiline geç çıkmamaları teklif edilmiştir. Ancak daha önceleri uygulanan yazılı ((tahrîren)) sınavlarda kopya girişimlerinin ortaya

tarihlerde, ulemâ ve belde ileri gelenleri önünde gerçekleştirilirdi¹⁸. Bir senelik eğitimlerin sonunda yapılan sınavların mümeyyiz, hoca, zâbit ve müfettişleri Seraskerlik makamınca belirlenirdi¹⁹.

Tüm askerî mekteplerin başında Mekâtib-i Askeriyye Nâzırı bulunmaktaydı²⁰. Sultan Abdülaziz devrindeki Mekâtib-i Askeriyye Nâzırları aynı zamanda Mekteb-i Harbiye Nâzırlığı (Kumandanlığı) görevinde de bulunmuşlardır ki bu isimler sırasıyla şunlardır: 1862'de Hüseyin Avni Paşa, arkasından Galip Paşa, 1863-1864'te Safvet Paşa²¹, 1865-1868'da Galip Paşa²², 1869'da Safvet Paşa²³, 1870-1871'de Galip Paşa²⁴, 1871-1872'de Selim Paşa²⁵, 1872 Galip Paşa²⁶, 1873'te Şevket Paşa²⁷, yine 1873'te Fevzi Paşa²⁸, 1873-1875'de Galip Paşa²⁹, 1876'da Süleyman Hüsnü Paşa³⁰.

VII. 1. 1. Askerî Rüşdiye ve İdâdîler

Sultan Abdülaziz devrinde, Paris'teki Mekteb-i Osmânî'den arzu edilen fayda elde edilemeyince lağvedilerek yerine 1875'te dokuz adet askerî rüşdiye açılmıştır. Askerî rüşdiyeler açıldıktan sonra askerî eğitim: 1. Rüşdiye (ilk), 2. İdâdîye (orta), 3. Harbiye (lise), 4. Erkân-ı Harbiye (yüksek) olmak

çıkması nedeniyle bu teklif kabul edilmemiş ve imtihanların şifâhen yapılmasına devam edilmesi kararı alınmıştır. **İ. D. 42876.**

¹⁸ **T. V.**, No: 783, s. 2.

¹⁹ **T.V.**, No: 869, s. 1; 870, s. 1. **C. A.**, No: 150, s. 1.

²⁰ **C. A.**, No: 447, s. 1. **R. C. H.**, No: 2116, s. 1; 2330, s. 1.

²¹ Ahmed Lûtfî Efendi, **a.g.e.**, C. X, s. 82, 118. **D. S. 1280** (1863), s. 81. **D. S. 1281** (1864), s. 78.

²² **D. S. 1282** (1865), s. 62. **D. S. 1283** (1866), s. 65. **D. S. 1284** (1867), s. 75. **D. S. 1285** (1868), s. 80. Eskiden Mekâtib-i Askeriyye Nazırı olan Mirliva Safvet Paşa'ya feriklik rütbesi verilerek Anadolu İstihkâmatına Nezâret görevi verilmiştir. Onun yerine Mekâtib-i Askeriyye Nezâreti'ne vekaleten atanmış olan Ferik Galip Paşa, görevini başarıyla sürdürdüğü için, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azalığı devam etmek koşuluyla 19 Ocak 1865'te asâleten Mekâtib-i Askeriyye Nezâreti'ne getirilmiştir. **İ. D. 36915. A.}MKT.MHM.**, 323/93.

²³ **D. S. 1286** (1869), s. 95.

²⁴ **D. S. 1288** (1871), s. 117.

²⁵ **D. S. 1289** (1872), s. 127. **İ. D. 44664.**

²⁶ **İ. D. 45656.**

²⁷ **A.}MKT.MHM.**, 449/84.

²⁸ **İ. D. 46447, 46641.**

²⁹ **D. S. 1290** (1873), s. 108. **D. S. 1291** (1874), s. 109. **D. S. 1292** (1875), s. 114. **İ. D. 47143. A.}MKT.MHM.**, 469/92. Abdülaziz devrinde en uzun süre ve birçok kez Mekâtib-i Askeriyye Nâzırı olan kişi Ferik Galip Paşa'dır.

³⁰ **İ. D. 49987, 50625.** Süleyman Hüsnü Paşa'nın görevleri ve faaliyetleri hakkında bkz.: Fethi Tevetoğlu, "Büyük Türkçü Süleyman Paşa", **Türk Kültürü**, S. 70 (Ağustos 1968), ss. 17-44.

üzere tam derecesini bulmuş ve süvârî, baytar, topçu gibi şubeleri de ihtisas kısımlarını oluşturmuştur³¹.

İlk açıldıklarında 3 sene eğitim süresi olan askerî rüşdiyelerin programları şu şekildedir: 1. Sınıfta: Sarf, Kavâid-i Fârisî, İlmihâl, İmlâ-yı Türkî, Hüsnühat, Resim; 2. Sınıfta Nahiv, Hesap, Coğrafya, Farsça, İmlâ-yı Türkî, Fransızca, Hüsnühat, Resim; Mahrec Sınıfı'nda: Mantık ve Tatbîkât-ı Kavâid-i Arabiyye, Hesap, Hendese-i Hattiyye, Coğrafya, İlm-i Mevâlid, Kavâid-i Osmâniye, Fransızca, İmlâ-yı Türkî, Hüsnühat ve Resim³². 1876'da ülke içerisinde ve İstanbul Askerî Rüşdiyeleri'nde 63 muallim, 12 dâhiliye zâbiti olup öğrenci sayısı miktarları ise şu şekildedir³³:

Tablo 26

Askerî Rüşdiyenin Adı	Mevcudu
Mahrec Askerî Mektepler	401
Gülhâne Askerî Rüşdiyesi	155
Kasımpaşa Askerî Rüşdiyesi	157
Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi	62
Fatih Askerî Rüşdiyesi	236
Soğuk Çeşme Askerî Rüşdiyesi	226
Koca Mustafa Paşa Askerî Rüşdiyesi	67
Selamsız Askerî Rüşdiyesi	72
Üsküdar Paşa Kapısı Askerî Rüşdiyesi	64
Toplam	1.440

İdâdîler ise; Harbiye, Bahriye, Tıbbiye ve Topçu mekteplerine girmek isteyen öğrencilerin eksik bilgilerini tamamlamak amacıyla açılmıştı³⁴. İstanbul'da farklı yerlerde birçok askerî idâdî bulunmasına rağmen, tümü 12 Ekim 1864'te program ve tasarruf cihetinden faydalı olunacağı düşüncesi ile Galata Sarayı kışlasında "İdâdî-i Umûmî-i Askerî" adıyla birleştirilmiştir. Aynı zamanda Mühendishâne (Topçu) İdâdîsinden boş kalan yere de bu idâdîlerin

³¹ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. II., s. 432. **İ. D. 49155. İ. M. M. 2308. A.}MKT.MHM.**, 478/74.

³² *a.g.e.*, C. III., s. 915-916. Askerî rüşdiye öğrencilerine verilen dersler ve vakitleri Tablo 27'de sunulmuştur.

³³ **D. S. 1293** (1876), Def'a 31, s. 123-124.

³⁴ **D. S. 1293** (1876), Def'a 31, s. 120-121. **İ. D. 46739.** "İdâd" kelimesinin lugat manası, "hazırlamak" demektir. Kendisinden üstün olan bir mektebe talebe hazırlayan ve yetiştiren mekteplere denilmiştir. Ergin, *a.g.e.*, C. II., s. 495.

TABLO EK 27: 1875 senesinde açılan Askerî Rüşdiye öğrencilerine verilecek dersleri ve vakitlerini gösterir cetvel¹:

ÜÇÜNCÜ SINIF ÖĞRENCİLERİ						
Ders Vakti	Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe
14.00-15.00	Müzâkere Vakti					
15.00-15.30	İstirâhat					
15.30-16.30	İlm-i Hesap	Fransızca	Kavâid-i Osmâniyye	Kavâid-i Osmâniyye	İlm-i Hesap	Kavâid-i Osmâniyye
16.30-17.00	İstirâhat					
17.00-18.00	Müzâkere Vakti					
18.00-18.30	İstirâhat ve Namaz					
18.30-19.30	Mantık	Mantık	Mantık	Coğrafya	Coğrafya	İlm-i Hesap
19.30-20.00	İstirâhat					
20.00-21.00	Müzâkere Vakti					
21.00-21.30	İstirâhat ve Namaz					
21.30-22.30	Hüsnühat	Türkçe İmla	Fransızca	Türkçe İmla	Resim	Fransızca

İKİNCİ SINIF ÖĞRENCİLERİ						
Ders Vakti	Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe
14.00-15.00	Müzâkere Vakti					
15.00-15.30	İstirâhat					
15.30-16.30	İlm-i Nahiv	İlm-i Nahiv	İlm-i Nahiv	İlm-i Nahiv	Resim	Coğrafya
16.30-17.00	İstirâhat					
17.00-18.00	Müzâkere Vakti					
18.00-18.30	İstirâhat ve Namaz					
18.30-19.30	Gülistân	Türkçe İmla	İlm-i Hesap	Hüsnühat	İlm-i Hesap	Fransızca
19.30-20.00	İstirâhat					
20.00-21.00	Müzâkere Vakti					
21.00-21.30	İstirâhat ve Namaz					
21.30-22.30	Türkçe İmla	Fransızca	Türkçe İmla	Fransızca	Gülistan	Türkçe İmlâ Müzâkeresi

BİRİNCİ SINIF ÖĞRENCİLERİ						
Ders Vakti	Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe
14.00-15.00	Müzâkere Vakti					
15.00-15.30	İstirâhat					
15.30-16.30	Resim	Hüsnühat	Türkçe İmla	Türkçe İmla	Türkçe İmla	Resim
16.30-17.00	İstirâhat					
17.00-18.00	Müzâkere Vakti					
18.00-18.30	İstirâhat ve Namaz					
18.30-19.30	İlm-i Sarf	İlm-i Sarf	İlm-i Sarf	İlm-i Sarf	İlm-i Sarf	İlm-i Sarf
19.30-20.00	İstirâhat					
20.00-21.00	Müzâkere Vakti					
21.00-21.30	İstirâhat ve Namaz					
21.30-22.30	Farsça	Farsça	İlmihâl	Hüsnühat	İlmihal	Türkçe İmlâ Müzâkeresi

¹ İ. D. 49155.

ihtiyat sınıfları nakledilerek “Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye” adı altında dört sınıflı bir de “Umûmî Rüşdiye Mektebi” açılmıştır³⁵.

1867 senesi başlarında Mekteb-i İdâdî içerisinde bir Hoca Sınıfı oluşturulmuştur. Bu sınıf, Mekteb-i Harbiye’de başarılı bir şekilde fen eğitimini tamamlayıp şهادetnâme alan mülâzımlardan seçilerek oluşturulmuştur. 3 sene eğitim görecektir olan bu sınıfın öğrencileri Riyaziye, Fransızca ve Türkçe Kitabet derslerini tahsil etmişlerdir³⁶.

1864 senesi başlarında İstanbul İdâdî Mektebi’nde 262 nefer olup, buradan Mekteb-i Harbiye’ye nakledilen öğrenci adedince eksiklik Mekteb-i Rüşdiye’den ve zâbit çocuklarından temin edilmekteydi. Nizama uygunsuz olarak bu okula daha fazla öğrencinin alınması ile Şubat 1864’te Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından yeni bir karar alınarak; İstanbul İdâdî Mektebi öğrenci sayısının 200’ü geçmemesi, rüşdiyelerden gelenlerin fen sınavları ile sağlık kontrollerinin Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî’de yapılması ve sayı 200’e düşünceye kadar alımların azaltılması kararlaştırılmıştır³⁷. Ancak bu kararın ilk zamanlar başarıyla yürütüldüğü sonraları hayata geçirilemediği aşağıdaki tablodan da anlaşılmaktadır³⁸.

Tablo 28

Ordu Mektepleri	1862	1863	1864	1865	1870	1876
Mekteb-i Harbiyye (İstanbul)	248	406	458	492	387	309
İstanbul İdâdîsi (Gülhâne)	260	270	270	217	382	B
Hassa Ordusu Mekteb-i İdadisi (Bursa)	80	80	80	86	100	57
Dersaadet Ordusu Mekteb-i İdadîsi (Edirne)	80	80	80	76	100	86
Rumeli Ordusu Mekteb-i İdadîsi (Manastır)	80	80	80	97	100	B
Arabistan Ordusu Mekteb-i İdadîsi (Şam)	65	80	80	88	80	73

³⁵ Ergin, **a.g.e.**, C. II., s. 431-432. **T. V.**, No: 816, s. 2. Sırrı Üçer, “*Kuleli Askerî Lisesi Tarihçesi*”, **Türk Kültürü**, S. 70, s. 83. 1862 senesinde de Tophâne’de idâdiye bölükleri adıyla iki sanayi alayı kurulmuştur ki bu konuya III. Bölüm’de değinmiştik.

³⁶ **T. V.**, No: 881, s. 2. Ahmed Lûtfî Efendi, **a.g.e.**, C. XI, s. 105.

³⁷ **C. A.**, No: 5, s. 2.

³⁸ Bu tablo Devlet Salnâmeleri ve Askerî Salnâmeler dikkate alınarak çıkarılmıştır. **D. S. 1281** (1864), Def’a 19, s. 79-85. **D. S. 1282** (1865), Def’a 20, s. 62-63. **D. S. 1293** (1876), Def’a 31, s. 116-120. **S. A. 1287** (1870), Def’a 4, s. 480-495.

1869'da yapımına başlanan yeni Edirne Mekteb-i İdâdîsi 17 Eylül 1870'de eğitimlerine törenle başlamış, böylece Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul'daki askerî mekteplerden dışında yer alan taşra askerî idâdîlerine de ağırlık verilmeye başlanmıştır³⁹. Nitekim bu okul haricinde Eylül 1872'de VI. Ordu için Bağdat, Eylül 1873'te Bosna Askeri Fırkaları için Bosna ve Aralık 1873'te de IV. Ordu için Erzurum Mekteb-i İdâdîleri eğitime başlamışlardır⁴⁰. Önemli miktarda öğrencisi bulunan Erzurum idâdîsi 1876'ya gelindiğinde 96 öğrenci mevcudu ile birçok askerî idâdîyi geçmiştir⁴¹.

1870'te Mekteb-i İdâdîlerden Bursa'da 12 öğretmen, Edirne'de 13, Manastır'da 13, Şam'da 14 öğretmen görev yapmıştır. Bu idâdî mekteplerin programlarında Resim, Tarama, Jimnastik, Farsça, Arapça, Fransızca, Kavâid-i Osmâniye, Kitâbet, Hüsn-ü Hatt, Rik'a, Münşeât, İmlâ, Kıraat, Riyâziye, Hesap, Hendese, Müsellesât, Coğrafya, Kozmoğrafya ve Tarih dersleri yer almıştır⁴².

Terfî Nizamnâmesi'nde askerî okullarda görevli olan zâbitlerin terfilerine değinilmemişti. Bu eksikliği gidermek amacıyla Şubat 1866'da şu kararlar alınmıştır: *"Bundan sonra askerî mektep hocalığında istihkak müddetini aşan, mülâzım-ı sâni ve evvel, yüzbaşı ve yüzbaşı vekili ve sol kolağalarından birisi, terfî-i rütbe isteğinde bulunursa, o kişinin mensup olduğu ordu merkezlerinde kendisiyle beraber şahadetnâme alarak mektepten mezun olan zâbitlerin en az yarısı terfî-i rütbe ettiyse o kişi de talepte bulunabilecektir... Bu şekilde terfî-i rütbenin mülâzım-ı sanilikten sağ*

³⁹ C. A., No: 349, s. 1.

⁴⁰ D. S. 1292 (1875), Def'a 30, s. 122. A.İMKT.MHM., 455/56, 470/28. İ. D. 47142. Bağdat'ta açılacak Mekteb-i İdâdiye için gerekli dâirelerin yapılmasına kadar geçen sürede Gurebâ Hastânesi mektep faaliyetini yürütmüştür. Ş. D. B. S. 609/9. Yapımı tamamlanan Bosna Mekteb-i İdadîsinin 24 Mayıs 1873'te açılmasına irâde buyrulmuştur. Eylül 1873'te açılacak olan bu mektebin öğrenci ve memuru kayıtları, bunların elbise ve maaşları, ta'yinâtları için diğer ordu mekteb-i idâdîleri gibi Eylül ayından itibaren verilmesi lazım gelen 68.595 buçuk kuruşun verilmesi kararlaştırılmıştır. İ. D. 46441. Böylece idâdîlerin sayısı 16'ya çıkarılmıştır. Tahsin Ünal, Harp Okulu Tarihi, s. 60.

⁴¹ D. S. 1293 (1876), Def'a 31, s. 121.

⁴² S. A. 1287 (1870), s. 493-495. D. S. 1286 (1869), Def'a 24, s. 99-101. D. S. 1288 (1871), Def'a 26, s. 119-121. D. S. 1289 (1872), Def'a 27, s. 130-132. D. S. 1290 (1873), Def'a 28, s. 111-113. Derslerin adı için ayrıca bkz. Mekâtib-i Askeriyye-i Şâhâne Şâkirdânının İmtihan Cetvelleri, Sene 1285-1289. Fransızca'nın yalnızca Harbiye Mektebi'nde okutulması bu dilin iyi öğrenilememesine

*kolağalığına varıncaya kadar mekteplerde icrâsı geçerli olacak, sağ kolağası olduktan sonra yine arkadaşlarının ordulardaki emsaline göre ya mevcut rütbesiyle yahut terfî-i rütbe ile ordulara nakledilecektir..”⁴³. 11 Mayıs 1875 tarihinde ise Mekteb-i Harbiye’den mezun olarak askerî mekteplerde görev alan hoca ve muâvinler ile dâhiliye zâbitlerinin terfîleri hakkında 5 bentlik bir yeni bir nizâmnâme yayınlanmıştır. Buna göre; “... *Diploma ile zâbitlik rütbesini alan askerî mektepler ile askerî rüşdiyede muallimlik ve muâvinlikte istihdâm oluna gelen zâbitlerin ordularda bulunan hem-sınıflarının terfî edip etmediklerine bakılmayarak istihkâm, topçu, piyâde, süvârî ve baytar mülâzım-ı sâni ve evvelleri 1,5; yüzbaşı vekilleriyle süvârî yüzbaşılari 2; diğer yüzbaşılari 4; tüm sol kolağaları 3 sene bekledikten sonra terfî edebileceklerdir...*”⁴⁴.*

Sultan Abdülaziz devrinde askerî eğitim kurumlarından rüşdiye ve idâdîlere kısaca değindikten sonra sırasıyla diğer yüksek askerî okulları başlıklar halinde ele alacağız:

VII. 1. 2. Mekteb-i Harbiye

Mekteb-i Harbiyye Osmanlı askerî sisteminde zâbit (subay) ihtiyacını karşılamak amacıyla II. Mahmud zamanında 1834’te açılmış bir eğitim kurumu idi. Ağırlıklı olarak müslüman çocukların yer aldığı Harbiye’de, 1863’ten itibaren askerî idâdîlerden mezun gayrimüslim çocuklar da bulunmuştur. 1847’den 1873’e kadar 4 sene, bu tarihten itibaren 3 senelik eğitimlerinin ardından Harbiye öğrencileri yapılan imtihanla diplomalarını alırlar ve ordulardaki piyâde ve süvârî sınıflarına Mülâzım-ı Sânielik rütbesi ile atanırlardı⁴⁵.

Mekteb-i Harbiyye’den 3 senenin sonunda başarıyla mezun olanların sınırlı sayıda bir kısmı Erkân-ı Harbiyye unvanı alabilmek için tekrar bu

neden olduğundan 1863’te idâdî programlarına da Fransızca dersi konulmuştur. Ergin, **a.g.e.**, C. II, s. 427.

⁴³ T. V., No: 845, s. 1-2. C. A., No: 121, s. 1. **A.M.D. U.A.** 53, No: 471.

⁴⁴ Nizâmnâmenin 2. Bendi. **ATASE, OSK, Kutu 15, Gömlek 150, Belge 150-1.**

⁴⁵ T. V., No: 736, s. 1.

okulda 2 seneliğine Erkân-ı Harbiyye sınıfına ait dersleri tahsil ederdi⁴⁶. Örneğin, Sultan Abdülaziz devrinde 1866'da Harbiyeli 96 mezundan 80'i ordulara zâbit rütbesi ile dağıtılırken geriye kalan 16 öğrenci Erkân-ı Harbiyye sınıfına nakledilmiştir⁴⁷. 1874'te 72 mezundan 5'i; 1875'te ise 88 mezundan 9'u Erkân-ı Harbiye sınıfına nakledilmiştir⁴⁸.

1853'ten 1866'ya kadar Harp Okulu'nda bazı küçük değişimler dışında genel olarak 1851'de kabul edilmiş dersler okutulmuş, 1867'de ise okulda piyâde ve süvârî sınıfları birbirinden ayrılarak şu dersler tahsil edilmiştir: Piyâde 1. Sınıfta: "Cebr-i âlâ, Kozmoğrafya, Hendese-i Resmiyye, Hikmet-i Tabîiyye, Fransızca, Askerî Kitâbet, Esliha, Ta'lîm Nazariyâtı, Tarama"; Piyâde 2. Sınıfta: "Fenn-i Tahdîd-i Arâzi, Tathîr-i Esliha, Hafif İstihkâm, Bölük Ta'lîm Nazariyâtı ve Ameliyâtı, Kimya, Fransızca, Askerî Kitâbet, Tarama, Hafif İstihkâm Eşkâli"; Piyâde 3. Sınıfta: "Tabur Ta'lîm Nazariyâtı ve Ameliyâtı, Fransızca, Askerî Kitâbet, Dâhiliye, Hikmet-i Seferiyye, Meç Ta'lîmi, Tarama"; Piyâde 4. Sınıfta: "Fenn-i Topçuluk, Top Ta'lîmi Ameliyâtı, Meç ve Kılıç Ta'lîmi, Kitâbet, Fenn-i Harp, Alay Ta'lîmi Nazariyâtı ve Ameliyâtı, Fransızca, Tarama ve İstikşâf dersleri. Süvârî olanlar da her 4 sınıfta aynı dersleri okuyorlar, fazla olarak "Manej, Fenn-i Baytâriyye" de görüyorlardı⁴⁹.

Teorik olarak verilen bu derslerin yanında uygulamalı eğitim de sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin Haziran 1865'te okul için ihtiyaç olan beygirler satın alınarak okula her ordudan 25 süvârî askeri gönderilmiş; süvârî sınıfı öğrencileri bu askerlerin oluşturduğu "Süvârî Numûne Bölüğü"nü izleyerek sınavlarında daha da başarılı olmuşlardır⁵⁰. Diğer askerî birliklerden gelen neferlerin yaptıkları talim ve manevralar da öğrenciler tarafından takip

⁴⁶ C. A., No: 56, s. 2.

⁴⁷ C. A., No: 117, s. 2.

⁴⁸ D. S. 1293 (1876), Def'a 31, s. 118. Diğer askerî okullar gibi Harbiye'de yetiştirilmiş ve askerlikte görev almış zâbitlerin de istifaları kabul edilmezdi. C. A., No: 388, s. 2.

⁴⁹ Bu dersler aynı şekilde 1884'e kadar okutulmuştur. T. Ünal, a.g.e., s. 71. Askerî Salnâmelerde Mekteb-i Harbiye'de okutulan bu ders adlarının yanında şu derslere de rastlanmaktadır: "İstihkâm-ı Cesîme, Taksîm-i Arâzî, Makine, Ulûm-ı Riyâziye, Hey'et, Topografya, Harita, Resim". S. A. 1287 (1870), s. 484-486.

⁵⁰ T. V., No: 808, s. 1.

edilmiştir⁵¹. Eğitimde gözlem modeli dışında geleceğin zâbitlerine yaptırılan talimlerde yine de eksiklikler göze çarpmaktadır. Zirâ bu tarihlerde Avrupa ülkelerinde öğrenciler ateşli talimlerde bulunmuşlardır. Örneğin Fransa'da askerî mektep öğrencilerine haftada iki kez tüfenk talimi yaptırılmış ve her bir askerî okul için 150 adet yeni icat edilen Şaşpo tüfeği verilmiştir⁵².

Kuruluşundan itibaren Beşiktaş Maçka Kışlası'nda yer alan Harbiye, 1843'te idâdî ile birlikte Çinili Köşke; 1847'de ise uzun süredir getirilmesi düşünülen Pangaltı'daki binasına taşındı. Fakat bu binada 1854'te çıkan bir yangın sonucu Taşkışla'ya taşınmak zorunda kalan mektep burada 1858'e kadar kaldı. 1858'de Gülhâne'deki Tıbbiye mektebi binasına taşınan okul, Aralık 1863'te tekrar Pangaltı'daki binasına taşınabildi ve burada 1915'e kadar eğitimini sürdürdü⁵³.

Mekteb-i Harbiye'nin Beyoğlu'ndaki Pangaltı binasının tam olarak tadilatları ve hazırlanması 30 Haziran 1864 tarihini bulmuş ve tüm masrafı 6.551.229 kuruş tutmuştur⁵⁴. Yine 24 Mayıs 1864'te Harbiye öğrencilerinin jimnastik eğitimleri için talimhane meydanında 26.972 kuruşa bir takım aletler yapılmaya ve yeni mahaller oluşturulmaya başlanmıştır⁵⁵. Sonuçta Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar Pangaltı'da bulunan mektep birçok tamir geçirerek genişletilmeye çalışılmıştır⁵⁶.

Sultan Abdülaziz döneminde Harbiye'ye oldukça fazla önem verilmesinin nedenlerinden birisi şehzâdelerin bu okulda eğitim almalarıdır. Böylece padişah askerliğe ve askerî eğitime verdiği önemi de açıkça

⁵¹ T. V., No: 866, s. 1.

⁵² R. C. H., No: 1829, s. 3.

⁵³ T. Ünal, a.g.e., s. 57. Mekteb-i Harbiye hicrî 1271 (1854) senesinde yanarak talebeleri geçici olarak Topkapı Sarayı bahçesinde bulunan bir kışlada eğitimlerine başlamıştı. Bu durumun mektebin düzen ve eğitimini olumsuz etkilemesi, verimi azaltması yüzünden öğrenciler için düzenli dershaneler ve geniş odalar yapılarak, 07 Aralık 1863'te yeni eğitim yerleri açılmıştır. Harbiye ve idâdîye talebelerinin törenle eğitimlerine başladığı bu yerde Sadrazam öğrencilere yapmış olduğu konuşmada: "...Dünyada iki yüksek rütbe vardır: birisi ilim diğeri askerliktir. Siz bu iki şerefe haiz olmak için hazırlanıyorsunuz..." demiştir. T. V., No: 726, s. 1. A.M.D. U.A. 51, No: 201. İ. D. 35320.

⁵⁴ Masrafının neredeyse tamamı Hassa Hazinesi tarafından, kalanı ise Maliye Hazinesi'nden karşılanmıştır. İ. D. 36333. A.}MKT.MHM., 305 / 38.

⁵⁵ Talimhane meydanında yapılması planlanan bu askeri inşanın masraf keşfini Nâfia Nezâreti yapmıştır. İ. D. 36820. A.M.D. U.A. 52, No: 260. A.}MKT.MHM., 321 / 17; 316 / 74.

⁵⁶ İ. D. 42861. A.M.D. U.A. 59, No: 129. C. H., No: 2528, s. 1.

göstermiştir⁵⁷. Şubat 1864'te çocuklarının da okulda eğitime başlamaları üzerine Sultan Abdülaziz, mektebin binalarını yenilemiş ve buraya iki kat daha ilave yaptırmıştır. Mektebin bir tarafında padişahın çocukları Nurettin ve Yusuf İzzettin'in bazı ileri gelen çocukları ile eğitim alabilmeleri için özel bir daire oluşturulmuştur⁵⁸. Okulda şehzâdelerin dersleri muîdliğine Erkân-ı Harbiyye Kaymakamlarından Süleyman Bey, Erkân-ı Harbiyye Miralaylığı'na atanarak getirilmiştir⁵⁹.

Harbiye'de iki sene içerisinde eğitimlerini tamamlayan şehzâdelerden Yusuf İzzettin Efendi, Kasım 1865'te Hassa Ordusu V. Talîa Taburu I. Bölüğü'nde Yüzbaşılık rütbesine ulaşmıştır⁶⁰. 1866'da önce Sağ Kolağası olan Yusuf İzzettin Efendi, Temmuz 1866'da Hassa Ordusu V. Talî'a Taburu Komutanlığına Binbaşılık rütbesi ile atanmıştır⁶¹. Eylül 1867'de Kaymakamlık⁶², Mayıs 1870'te Hassa Ordusu Piyâde Mirlivalığı rütbesini almıştır⁶³. Ekim 1871'de Feriklik rütbesiyle Hassa Ordusu Riyasetine getirilen Yusuf İzzettin Paşa⁶⁴, Nisan 1872'de de, 15 yaşında, Hassa Ordusu Müşirliği'ne terfî etmiştir⁶⁵. Yusuf İzzettin Efendi'nin doğum tarihi 9 Ekim

⁵⁷ T. V., No: 735, s. 1. C. A., No: 5, s. 1-2. T. A., No: 453, s. 1.

⁵⁸ T. V., No: 736, s. 1.

⁵⁹ C. A., No: 4, s. 1. T. A., No: 449, s. 1. A.}MKT.MHM., 291/4.

⁶⁰ 17.11.1865'te 5. Talîa Taburunu saraya getirerek, icra edilecek talim ve manevrayı kumanda etmiştir. Bu tabura padişah tarafından bir takım şeşhaneli top hediye edilmiştir. T. V., No: 823, s. 1.

⁶¹ Kendisine yaverlik için Serasker mahdumu Ali Bey yüzbaşılık rütbesiyle görevlendirilmiştir. T. V., No: 854, s. 1.

⁶² A.}MKT.MHM., 390 / 44.

⁶³ Bu yüzden 30.05.1870'te 6 tabur asker ile talim yaparak resm geçidi yapmıştır. C. A., No: 332, s. 1. Bas., No: 88, s. 1.

⁶⁴ C. A., No: 440, s. 1-2. Bas., No: 514, s. 1.

⁶⁵ C. A., No: 485, s. 1; 491, s. 1. Bas., No: 602, s. 1; 611, s. 1. Yusuf İzzettin Efendi Müşirlik görevine atandıktan sonra ilk iş olarak Seraskerlik makamını ziyaret etmiş, tabur-alayların tanzim ve ıslahı için emirnameler yayınlamıştır. Bu emirnamelerde en dikkat çeken husus, askerlerin hangi rütbeden olursa olsun alay ve taburlarda açılacak mekteplerde askerî nizam ve kaideleri öğrenmeleri konusunda verilecek derslerin düzenli hale getirilmesi olmuştur. C. A., No: 500, s. 1; 509, s. 1; 517, s. 2. R. C. H., No: 1925, s. 1. Devamlı surette Hassa Ordusu alay ve taburlarında talimleri izleyen Hassa Ordusu Reisi Yusuf İzzettin Paşa, Zeytinburnu'nda varaka Demir Fabrikası ile İmalat Fabrikası, Baruthane ve Anbarları teftiş etmiştir. Şehzâde olmasının avantajları bir yana bu disiplin ve gayretleri onun Harbiye tahsilini başarıyla tamamladığının en açık kanıtıdır. C. A., No: 520, s. 1; 522, s. 1. R. C. H., No: 1812, s. 1; 1975, s. 1.

1857'dir. Bu yüzden kaynaklarda müşîr olduğunda 18 veya 19 yaşında olduğu gösterilse de gerçekte 15 yaşında idi⁶⁶.

1865'te diğer şehzâde Nurettin Efendi de Hassa Ordusu III. Talî'a Taburu V. Bölüğü'nde yüzbaşı olarak görev almıştır⁶⁷. Şehzade Nurettin Efendi Temmuz 1866'da Sağ Kolağalığı'na terfi etmiştir⁶⁸. Şehzâde Mahmud Celâleddin Efendi, kardeşlerinden farklı olarak bahriyede görev almıştır. 1865'te Üç Ambarlı Mahmûdiye I. Bölüğü Onbaşı olan M. Celâleddin, Temmuz 1872'de Bahriye Miralaylığı⁶⁹, Haziran 1873'te Bahriye Mirlivalığı⁷⁰, Aralık 1874'te de Bahriye Ferikliği rütbesini almıştır⁷¹. Askerlik mesleğinde istihdam olan en son şehzâde Abdülmecit Efendidir ki, o da Tophâneye memur edilmiş ve Ocak 1876'da Binbaşılık rütbesini almıştır⁷².

Harp Okulu'nda eğitimler Cemâziye'l-âhir'in sonunda tamamlanır ve Recep ayının başında imtihanları başladılar. Recep ayı sonuna kadar teorik ve uygulamalı imtihanlar, mümeyyizlerin tarafından gerçekleşirdi. Sultan Abdülaziz devrinde her sene büyük bir tören ve titizlikle yapılan bu sınavların kuşkusuz en dikkat çeken, ilk sene eğitimlerini tamamlayan şehzade Nurettin ve İzzettin Efendilerin de imtihanlarının yapıldığı Aralık 1864'te başlayan sınavlardır⁷³.

İmtihan nedeniyle Harp Okulu'nda Dâire-i Hümâyûn önündeki meydana Harbiye ve idâdîye talebeleri sıraya durmuşlardır. Arkasından talebeler mektebin iç avlusunda dizilerek törenle odalarına geçmişlerdir. Hazırlanmış olan imtihan çizelgesine göre sınavları yapılmış⁷⁴ ve başarılı

⁶⁶ Bu konuda "Şehzâde Yusuf İzzeddin Öldürüldü mü? İntihar mı Etti?" isimli eserde 18, Bedî Şehsuvaroğlu ise "Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'ye Dair" isimli makalesinde 19 yaşını tespit etmiştir. Ercüment Ekrem Talu-Ziya Şakir, **Şehzâde Yusuf İzzeddin Öldürüldü mü? İntihar mı Etti?**, s. 13; Bedî Şehsuvaroğlu, "Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'ye Dâir", **Hayat Tarih Mecmuası**, Sene 1974, Sayı: 6, s. 15.

⁶⁷ **S. A. 1282** (1865), s. 2.

⁶⁸ **T. V.**, No: 854, s. 1.

⁶⁹ **Bas.**, No: 374, s. 1.

⁷⁰ **R. C. H.**, No: 1949, s. 1; 2213, s. 1. **A. J. MKT. MHM.**, 458 / 78. **Bas.**, No: 976, s. 1.

⁷¹ **C. H.**, No: 2657 s. 1.

⁷² **C. H.**, No: 2985 s. 1.

⁷³ **T. V.**, No: 781, s. 1; 823, s. 1.

⁷⁴ Harbiye'de yapılan sınavda 19 Ocak 1865'te şehzadelere şu sorular yöneltilmiştir: Şehzade Nurettin Efendi'ye muîdi olan Miralay Süleyman Bey üç soru sormuştur: "1. *Kâidesinin bir zıl'ında bulunan gülle tanesinin adedi ma'lum iken ehrâm-ı müsellesi (üçgen piramit) şeklinde tertîb olunmuş bir gülle yığnında kaç adet gülle tânesini havi olmak lazım*

olanlar alaylara zâbit olarak atanmış, derece yapanlara ise hediyeler dağıtılmıştır. İmtihan töreninde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî reisi Osman Paşa da mektep elbisesi giyerek padişahın huzuruna çıkmıştır⁷⁵.

İmtihanın sonunda Harp Okulu öğrencilerine sorulan sorular şifahen cevaplandırılmış, gerekli şekil ve uygulamalar gösterilmiş, tıbbî açıklamalar yapılmıştır. Topçu Okulu öğrencilerine ise topçuluk fenninden yeni icat olunan şeşhane toplarının ve sivri güllelerin faydaları ile ateşli silahların yenilenmesi hakkında sorular yöneltilmiştir. Ayrıca Topçu sınıfı neferlerine “İstihkâma zırh kaplamak yeterli midir? Yeterliyse nasıl yapılacaktır? İstihkâm üzerine yapılacak hücumların diğer hücumlardan farkı nedir?” tarzında sorular yer almıştır. Silahşöran-ı Hassa’dan imtihana katılanlara da İlm-i Hesap, Coğrafya, Sarf-Nahiv ve Farsça’dan sorular sorulmuştur⁷⁶.

Harp Okulu’nda imtihanlar tamamlanınca adet üzere Padişah, hediyeleri dağıtırdı. 1864 sonunda gerçekleşen sınavların akabinde usulden olmamasına rağmen taşra İdâdîye Mekteplerine dahi hediyeler dağıtmıştır⁷⁷. İmtihan töreninde askerî okulların hocaları tarafından kaleme alınan kitaplar da padişaha sunulmuştur. Bunlar: Piyâde Muallimi Hasan Bey’in “Piyâde Alayı Talimnâmesi” eseri, Baytar Hocası Binbaşı Ahmet Efendi’nin tercüme ettiği “Fenn-i Fûrûsiyyet”, Topçuluk Hocası Hakkı Efendi’nin “Fenn-i Eslihaya Dâir”i, Mekteb-i Harbiye Hocası Hüseyin Bey’in “Topçuluk Fenni”, Osman Bey’in “Usûl-i Hendese”si⁷⁸. Her sene bu şekilde şaşaalı olmamasına rağmen genelde buna yakın tarzda sınavlar gerçekleşmiştir.

Mekteb-i Harbiye’de 1849’da açılan ve 1851’de ilk mezunlarını veren baytar sınıfı da bulunmaktaydı. Askerî idâdîlerden mezun olup Harbiye’ye

geleceği?, 2. 500 neferden mürekkep bir tabur piyâde askerinin her neferine yevmiye 300’er dirhem verilmesi hesabıyla toplamının bir günde ne miktar dirhem ve kıyye ettiği?, 3. Kûrre-i arzın (Yeryüzünün) aksamından olan rub’-ı meskûn kaç kıtaya mûnkasım olur? İçinden Avrupa kıtası kaç memalike taksim kılınmıştır?” Şehzade Nurettin üç soruya da doğru ve hızlı bir şekilde cevap vermiştir. Yusuf İzzettin Efendi’ye ise, İlm-i Hesaptan iki soru sorulmuştur. İlk olarak, “resm olunan bir cetvelde birden on bine kadar sayıların nasıl rakamlanacağı, İkinci olarak; bir piyâde bölüğünde zâbitan ve neferlerin mevcutlarının hesabı ve rakamlandırılması” ile ilgili sorular sorulmuştur. T. V., No: 784, s. 1-2. C. A., No: 53, s. 1-2.

⁷⁵ T. V., No: 736, s. 1.

⁷⁶ T. V., No: 784, s. 2.

⁷⁷ T. V., No: 784, s. 2.

geçenler arasından kur'a ile seçilen baytar talebelerinin eğitim süreleri 4 sene, eğitim dili ise Türkçe idi⁷⁹.

Sultan Abdülaziz devrinde Ağustos 1873'e kadar Harbiye Mektebi'nden baytar zâbitleri de yetiştirilerek topçu ve süvârî alaylarında görev alırlardı⁸⁰. Mekteb-i Harbiye'de yetiştirilmekte olan baytar zâbitlerine tahsilleri sırasında baytarlık ilmi teorik (nazarî) olarak başarıyla verilmiştir. Bunun yanında baytarlık eğitimlerinin uygulamalı olarak yürütülmesi için Abdülaziz döneminde bazı girişimler gerçekleşmiştir. Mayıs 1864'te Mekteb-i Harbiye'de Baytar Muallimi Mösyö Jero nezâretinde hayvanların tedavisi için biri bulaşıcı, diğeri normal hastalıklarla ilgili iki hastane ve bir eczane yaptırılmıştır. Buraya getirilen hayvanlardan günlük giderler için 6 kuruş alınmış ve birçok hayvan tedavi edilmiştir. Bu hastanelerin en önemli faydası baytar öğrencilerine uygulamalı eğitim sunmuş olmasıdır⁸¹. Nisan 1869'dan itibaren de ahali hayvanlarının bir takım acemi ve cahil nalbantlardan kurtarılarak, Mekteb-i Harbiye'de kurulan "Hayvan Hastahânesi"nde tedavi ettirilmesi yoluna gidilmiştir⁸².

Sultan Abdülaziz devrinde Viyana Harp Okulu'nda tahsilini tamamlayarak memlekete dönen Harp Okulu'nun en meşhur kumandanlarından olan Galip Paşa zamanlarında (özellikle 1863-1870; 1873-1875 dönemlerinde)⁸³ uygulamalı eğitimlere daha fazla önem verilmiştir. Nitekim Galip Paşa, Harbiye ve askerî idâdîlere gerekli aletleri temin ettikten sonra jimnastik derslerini programa eklemiş (1863), Harbiye'ye ilk olarak Martini adlı bir yabancıyı bu dersi vermesi için görevlendirmiştir⁸⁴.

⁷⁸ Ayrıca İstanbul ve taşrada bulunan askerî okul öğrencilerinin yapmış olduğu resim ve haritalar getirilerek Harbiye Mektebi'nin duvarlarına asılmıştır **T. V.**, No: 784, s. 2.

⁷⁹ **İ. D. 43260**. Kur'aya rağmen kendi isteği ile baytarlık sınıfına geçenler oldukça az sayıda idi. Ergin, **a.g.e.**, C. II., s. 428. Tıp, Hendese, Sanat ilimleri ve baytarlık fenni tahsili için Bosna'dan da çeşitli tarihlerde öğrenci getirilmiştir. **Ş. D. B. S. 607/43; 609/52**.

⁸⁰ **İ. D. 34419, A.M.D. U.A. 50**, No: 291. **A.}MKT.MHM.**, 262/13; 339/100; 401/46; 406/24; 430/82.

⁸¹ **C. A.**, No: 21, s. 1-2.

⁸² **T. V.**, No: 1079, s. 1.

⁸³ T. Ünal, **a.g.e.**, s. 59-61.

⁸⁴ 1864'ten sonra Harbiye'de jimnastik dersleri Sadık Bey tarafından verilmeye başlanır. 1866'dan sonra uygulamalı eğitimin tek başına yeterli olmayacağı düşünüldüğünden Miralay Mustafa Hami Bey'e "*Fransız Jimnastik Yönetmeliği*" tercüme ettirilmiş ve kitaplı eğitime de geçilmiştir. Nâîlan Bilge, **Türkiye'de Beden Eğitimi Öğretmeninin Yetiştirilmesi**, s. 24.

Yine bu gaye ile baytar öğrenciler, 2 Ağustos 1865'ten itibaren mezuniyetin sonunda alaylarda göreve başlamadan önce, bir hoca kontrolünde bir yıl uygulamalı eğitim yapmaya başlamışlardır. Bu uygulamalı eğitim için Mekteb-i Harbiye Hastanesi'nde ayrıca bölüm oluşturulmuş ve Beyoğlu Kışlası'nda bir yer ayrılmıştır. Yürürlükte olan nizamnâme gereğince "*Baytar zâbitleri 12 sene baytarlıkta istihdâm olunmadıkça Topçu ve Sûvârî sınıfına nakledilemeyecek*" idi. Fakat uygulamalı eğitime bir yıl devam eden baytar zâbitlerinin ek tahsil süreleri olan bir senenin görev süresinden düşülmesi nizamnâmeye eklenmiştir⁸⁵.

Taşrada salgın hayvan hastalıklarına rastlandığı zaman, alaylardaki baytar zâbitleri yahut Harp Okulu Baytar sınıfı muallimleri ilgili bölgeye gönderilirdi. Bu yüzden hem alaylar zor durumda kalır, hem de Harp okulundaki eğitim aksardı. Ekim 1867'de bu sorunu aşmak ve baytar ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla Harp Okulu Baytar sınıfının genişletilmesi yoluna gidilmiştir. İlk etapta beş vilâyetten dörder kişi seçilerek toplam yirmi kişinin Harp Okulu baytar sınıfına katılması uygun görülmüştür. Buraya gelen talebeler baytarlık eğitimi aldıktan sonra gönderilmesi ve yerlerine aynı oranda talebe getirilmesi hedeflenmiştir. Bu şekilde okuldaki öğrenci sayısı artırılmış ve ülkenin baytar ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Genişletilmiş baytar sınıfının tahsil işlerine bakmak üzere ise Baytar sınıfı muallimi olan, liyakat ve çalışmaları ile Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin takdirini kazanmış Binbaşı Ahmet Efendi görevlendirilmiştir⁸⁶.

Abdüaziz devrinde Harbiye'den mezun olarak Mülâzım-ı Sânilik rütbesi ile ordu ve sınıflarda görevlendirilenlerin adetleri şu şekildedir⁸⁷: 1862'de 68 piyâde ve sûvârî⁸⁸; 1864'te 37 piyâde, 9 sûvârî ve 6 baytar⁸⁹; 1865'te 1

⁸⁵ Uygulamalı eğitim için gerekli olan alet, edevât ve çeşitli eşyalar ise Mekâtib-i Askeriyye Nezâreti'nce karşılanmıştır. **İ. D. 37459.**

⁸⁶ **İ. D. 39455, 39550.**

⁸⁷ Harbiye'de eğitim alan Erkân-ı Harbiyye sınıfı öğrencilerinin adedi ve mezuniyetleri II. Bölümde Erkân-ı Harbiyye başlığı altında ele alınmıştır. Burada sadece Harp Okulu mezunu olup ordularda görev alanların senelere göre dağılımı verilecektir. Seneler belirtilirken diploma aldıkları tarih dikkate alınmıştır. Bu yüzden 1865 senesi olarak belirtilen senenin bir önceki yılında son sınıf öğrencisi demektir.

⁸⁸ **T. A.**, No: 144, s. 2.

⁸⁹ **C. A.**, No: 8, s. 3. **T. A.**, No: 463, s. 2.

yüzbaşı, 49 piyâde, 13 süvârî, 5 baytar⁹⁰; 1866'da 62 Piyâde, 13 Süvârî ve 5 Baytar⁹¹; 1872'de 65 Piyâde, 10 Süvârî ve 18 baytar⁹²; 1875'te 70 kişi Piyâde, 9 Süvârî⁹³. Diğer senelerde Harbiye'den mezun olarak Mülâzım-ı Sânilik rütbesiyle ordulara gönderilen zâbitlerin adetleri ise şu şekildedir⁹⁴.

Tablo 29

Ordular	1869	1870	1873	1874
I. Ordu'ya	18	9	22	18
II. Ordu'ya	15	13	17	15
III. Ordu'ya	18	10	18	12
IV. Ordu'ya	11	8	14	12
V. Ordu'ya	15	10	17	12
VI. Ordu'ya	5	8	7	3
Toplam	82	58	95	72

Bu istatistiklere göre Harbiye'den senelere göre mezun olarak Mülâzım-ı Sânilik rütbesi ile orduların piyâde ve süvârî sınıflarında görev alan zâbitlerin adedi şu şekildedir:

Tablo 30

Sene	Mezun Adedi	Sene	Mezun Adedi
1862	68	1870	58
1864	52	1872	93
1865	68	1873	95
1866	80	1874	72
1869	82	1875	79

Böylece Sultan Abdülaziz devrinde Harbiye'den senede ortalama 75-80 zâbit mezun olmuştur. Yalnız bu rakamlardan Topçu Sınıfı mezunları ve Erkân-ı Harbiye sınıfına geçiş yapanlar müstesna olup bunlar da dikkate alınırsa sayı rahatlıkla 100'e ulaşmıştır.

1875'te Harbiye, İstanbul Askerî İdâdîsi ve taşra askerî idâdîlerinde 1.637 öğrenci eğitimlerine devam etmişlerdir⁹⁵. 1876'da Harp Okulunun

⁹⁰ T. V., No: 784, s. 2; 787, s. 2. C. A., No: 56, s. 2.

⁹¹ C. A., No: 105, s. 2; 116, s. 1-3.

⁹² C. A., No: 511, s. 1-2.

⁹³ C. H., No: 2842, s. 2. Baytar bulunmamakta çünkü Ağustos 1873'ten itibaren Harbiye'nin baytar mezunu bulunmamaktadır, çünkü bu tarihten sonra Baytar Sınıfı Tıbbiye'ye nakledilmiştir. R. C. H., No: 2245, s. 2. A. J. M. K. T. M. H. M., 461 / 70; 464 / 49.

⁹⁴ 1869 senesi: C. A., No: 265, s. 2; 1870 senesi: C. A., 312, s. 1-2. 1873 senesi: R. C. H., No: 2221, s. 1. 1874 senesi: C. H., No: 2535, s. 1.

⁹⁵ C. H., No: 2842, s. 2.

Birinci Sınıfında 94; İkinci Sınıfında 105; Üçüncü Sınıfında 96 öğrenci, 4. Erkân-ı Harbî Sınıfında 9, 5. Erkân-ı Harbî Sınıfında ise 5 olmak üzere toplam 309 öğrenci bulunmaktadır.⁹⁶

Sultan Abdülaziz devrinde Harp Okulu Nâzırı aynı zamanda diğer askerî okulların da nâzirliği görevini yürütmüştür ki bu isimler, “Askerî Eğitim Kurumları” başlığı altına sunulmuştur. Bunun dışında Harbiye Nâzırı’nın yardımcısı olarak ikinci bir nâzir yer almıştır. Okulun hoca ve görevlileri askerî ümerâ ve zâbitlerden oluşmakta olup, eğitici kadroda dönem sonlarına doğru bir artış göze çarpmaktadır. 1865’te 6’sı yabancı 25; 1868’de hepsi Türk 46; 1869’da hepsi Türk 40; 1870’te 6’sı yabancı 67; bu tarihten itibaren 1876’ya kadar ortalama 60 ila 70 hoca ve görevli bulunmaktadır⁹⁷. Eğitici kadro Ferik ve Mülâzım arası rütbeleri kapsamakta idi. Örneğin 1870’te Harp Okulunda görevli ümerâ ve zâbitlerin rütbe dağılımı şu şekildedir: 1 Ferik, 1 Mirliva, 1 Miralay, 4 Kaymakam, 5 Binbaşı, 1 Alay Emini, 4 Kolağası, 7 Sağ Kolağası, 5 Sol Kolağası, 3 Tabur Katibi, 10 Yüzbaşı, 14 Mülâzım-ı Evvel, 9 Mülâzım-ı Sâni olmak üzere toplam 61 kişi. Bunların dışında 6 da yabancı hoca istihdam edilmiştir⁹⁸.

Avrupa’da askerî eğitimlerini tamamlamak ve iki sene ataşemiliterlik görevinde bulunmak üzere sefâret maiyetinde Harp Okulu öğrencisi, mezunu, hocaları ve özellikle Erkân-ı Harbiyye zâbitlerinden bazıları Avrupa şehirlerine gönderilmiştir. Bu gaye ile Eylül 1862’de ikinci ve üçüncü sınıftan on bir öğrenci, Eylül 1863’te altı öğrenci Paris’e⁹⁹, Kasım 1871’de Kolağası Hayri Efendi Berlin’e, Kolağası Osman Efendi Petersburg’a, Kolağası Hilmi Efendi Viyana’ya, Kolağası Mehmet Şakir Efendi Paris’e ve Yüzbaşı Abdülkadir Efendi Londra’ya gönderilmiştir¹⁰⁰. Aralık 1872’de de aynı görev ve maksatlarla Kolağası İzzet Bey Viyana’ya, Yüzbaşı Fehim Efendi Paris’e,

⁹⁶ D. S. 1293 (1876), Def’a 31, s. 118.

⁹⁷ D. S. 1282 (1865), Def’a 20, s. 62. D. S. 1285 (1868), Def’a 23, s. 81-82. D. S. 1286 (1869), Def’a 24, s. 95-97. D. S. 1288 (1871), Def’a 26, s. 117-118. D. S. 1289 (1872), Def’a 27, s. 127-128. D. S. 1290 (1873), Def’a 28, s. 108-109. D. S. 1291 (1874), Def’a 29, s. 109-110. D. S. 1292 (1875), Def’a 30, s. 114-115. D. S. 1293 (1876), Def’a 31, s. 116-117.

⁹⁸ S. A. 1287 (1870), s. 484-486.

⁹⁹ Adnan Şişman, **Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, s. 21.

¹⁰⁰ C. A., No: 440, s. 2. Bas., No: 517, s. 1.

Yüzbaşı Rasim Efendi Petersburg'a, Yüzbaşı Abdurrahman Efendi, Londra'ya, Yüzbaşı Vehbi ve Yüzbaşı Osman Efendiler ise Berlin'e gönderilmiştir¹⁰¹.

Avrupa'ya gönderilen öğrenciler arasında yabancılar da yer almış olup hiçbir ayırım yapılmaksızın tüm Avrupa başkentleri tercih edilmiştir. Avrupa'da eğitimlerine devam eden zâbitlerin de etkisiyle Eylül 1874'ten itibaren Harp Okulu'nda okutulmakta olan çeşitli fenlerin, Avrupalı büyük devletlerin harp mektepleri programlarına benzetilmesi ve bu paralelde yeniden düzenlenmesi düşünülmüştür¹⁰².

Sultan Abdülaziz devrinin sonuna gelindiğinde ilk kısmından yüksek kısıma kadar askerî mekteplerin tüm kademeleri oluşmuş ve bu kurumlardan mezun olanlar, yalnızca askerî eğitimde değil sivil eğitimde de görev almışlardır. Nitekim 1864'ten sonra açılan sivil rüşdiyelerle 1872'den sonra açılan idâdîlerde ve diğer yüksek meslek ve ihtisas mekteplerindeki derslerin birçoğunu askerî mekteplerden çıkan hocalar okutturmuşlardır. Özellikle 1872'de açılan Dârüşşafaka'da idâreci ve ders veren kişiler tamamen asker kökenli öğretmenlerden oluşmuştur¹⁰³.

VII. 1. 3. Mekteb-i Tıbbiye

II. Mahmud zamanında, ordunun tabip ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla 1827'de Tıphâne-i Âmire, cerrah ihtiyacı için de 1828'de Cerrahhâne kurulmuştur. Bu iki kurum 1839'da Mekteb-i Tıbbiye adı altında birleştirilmiş ve ilk zamanlar sadece Müslümanlar alınmıştır. Tanzimat dönemine gelindiğinde (1863'ten itibaren) halk arasındaki eşitlik prensibi gereğince gayrimüslimler de alınmaya başlamıştır. Sultan Abdülaziz devrinde

¹⁰¹ C. A., No: 555, s. 1. R. C. H., No: 2065, s. 2. Avrupa'ya ateşemiliter sıfatıyla gönderilen Erkân-ı Harp zâbitlerine 600 frank aylık verilmiştir. R. C. H., No: 2083, s. 1.

¹⁰² A.M.D. U.A. 63, No: 236.

¹⁰³ Ergin, a.g.e., C. II., s. 432.

doktorluk mesleği ile uğraşacakların Mekteb-i Tıbbiye yahut yabancı tıp okullarından mezuniyetleri şartı aranmıştır¹⁰⁴.

Başlangıçta 4 sene, akabinde 6 sene, 1855'te ise idâdîsi ile birlikte 11 seneye çıkarılan Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri¹⁰⁵, Sultan Abdülaziz devrinde eğitimleri süresince Serîriyyât-ı Cerrâhiye, İmrâz-ı Hâriciye, İmrâz-ı Dâhiliye, Tıbb-ı Kânûn, Hıfzı's-sıhha, Kimya, Serîriyyât-ı Cildiye, İlm'ül-Hayvânât, Kâbile, Fransızca, Fenn-i Müfredât-ı Tıbbiye, Botanik, İlm-i Teşrîh, Fizik ve Litografya derslerini tahsil etmişlerdir¹⁰⁶. Bu derslerin sınavlarını başarıyla tamamlayan Tıbbiye öğrencileri doktorluk unvanını kazanmış ve Sol Kolağalık rütbesi ile ordulara atanmışlardır¹⁰⁷.

Tıbbiyedeki eğitime oldukça önem veren Sultan Abdülaziz, Tıbbiye talebelerine kılıç kullanma hakkı vermiş ve kendilerine birer kabza kılıç hediye edilmiştir¹⁰⁸. Böylece 21 Mart 1864 tarihinden itibaren Tıbbiye sınıflarındaki talebeler de diğer askerî okul talebeleri gibi kılıç taşıyabilmişlerdir¹⁰⁹.

Nisan 1870'te "Askerî Tıbbiye İdaresi Hakkında Nizamnâme" yayınlanmıştır. Buna göre şu kararlar uygulamaya geçmiştir: Mekteb-i Tıbbiye mezunu tabipler baştabip, tabip ve tabip yardımcısı olarak; eczacılar ise başeczacı, eczacı ve eczacı yardımcısı olmak üzere üç kısma ayrılarak askeriyede görev almışlardır. Eğitimleri sonunda imtihanlarını veremeyenlere bir yıl ek süre verilmiş, bu sürede de başarılı olamazlarsa 10 seneliğine "Sıhhiye Zâbiti" olarak görev yapmışlardır¹¹⁰. Nizamnâme ile mektepte bulunan doktor ve eczacı yeterli miktarda olmazsa askeri hizmet için, yabancı tıp mekteplerinden diploma alan ve Tıbbiyedeki imtihanı geçen yabancılar da hizmet edebilmiştir¹¹¹.

¹⁰⁴ T. A., No: 107, s. 3. Diğer askerî okullarda olduğu gibi Tıbbiye'den mezun olarak askerlikte görev almış doktor ve eczacıların askeriyeden istifaları da kabul edilmemiştir. C. A., No: 388, s. 2.

¹⁰⁵ Özbay, a.g.e., s. 59.

¹⁰⁶ S. A., 1287 (1870), s. 489-491.

¹⁰⁷ A.M.D. U.A. 54, No: 476. T. V., No: 740, s. 3.

¹⁰⁸ T. V., No: 740, s. 3.

¹⁰⁹ Rıza Tahsin, Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne, s. 33.

¹¹⁰ Bu nizamnamenin teferruatı IV. Bölümde Askerî Hastâneler başlığı altında verilmiştir. T. V., No: 1210, s. 1-2; 1211, s. 1; 1212, s. 1-2. Ş. D. B. S. 607/28.

¹¹¹ T. V., No: 1211, s. 1; 1212, s. 1-2.

Tıbbiyeden mezun olan öğrenciler iki seneliğine staj için Haydarpaşa Hastanesi'ne giderlerdi. Burada İç Hastalıkları, Dış Hastalıkları, Frengiyye ve Cildiyye Kliniklerinde uygulamalı eğitim alırlardı. Bu eğitimlerinin sonunda tekrar imtihan ve kur'a ile Vilâyet Askerî Hastaneleri'ne gönderilirlerdi¹¹². Ağustos 1873'ten sonra baytarlık eğitimi de Tıbbiye'de tahsil edilmeye başlanmıştır. Zira daha önce Harbiye Mektebi'nde oluşturulan askerî ve mülkî baytar sınıfları, eğitimleri için daha ilişkili olduğu düşünülen Tıbbiye'ye nakledilmiştir¹¹³.

Tıbbiye'nin askerî ihtiyaçları karşılaması ancak sivil sağlık personelinin eksikliğini giderememesi nedeniyle, Mart 1867'de, Türk dili ile eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye kurulmuştur¹¹⁴. Bu mektebi bitirenler "mülkiye tabibi" olarak daha önce zaruri olarak yabancı doktorların gönderildiği Osmanlı kasaba ve şehirlerine gönderilmiştir. Tıp kitaplarının Türkçe'ye tercümesi için de aynı sene "Hey'et-i İlmiyye-i Tıbbiyye" teşkil edilmiştir¹¹⁵.

Sultan Abdülaziz devrinde kuruluşundan itibaren Fransızca eğitim veren Askerî Tıbbiye'de de daha fazla öğrenci yetiştirilmesi için diğer askerî okullarda olduğu gibi Türkçe eğitim verilmesi kararı alındı (Haziran 1870)¹¹⁶.

¹¹² C. H., No: 2596, s. 1; 2823, s. 1. Abdülaziz devrinin sonlarına gelindiğinde Mekteb-i Tıbbiye'de de bir Ameliyat Hastanesi yer almaktaydı. Faal olarak hizmet veren bu hastane için yoğun bir ecza ihtiyacı ortaya çıkmıştır. İ. D. 49590, 49808.

¹¹³ R. C. H., No: 2245, s. 2.

¹¹⁴ C. A., No: 159, s. 1. A.}MKT.MHM., 372 / 90; 375 / 8. Eğitim süresi beş sene olacak olan bu okulun birinci senesi için ayrı bir daire tahsis edilmeyerek derslere Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de başlanması kararlaştırılmıştır. Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve ve İcrââtı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi**-, s. 85-86.

¹¹⁵ Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. XI, s. 33. Hayta, a.g.e., s. 213.

¹¹⁶ Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de görüşülerek karara bağlanan mazbata ile Tıbbiye'de Türkçe eğitim verilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun gerekçesi ve usûlü şu şekilde ifâde edilmiştir: "Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin... müddet-i te'sîsiyyesi kırk seneye tekarrüb eylediği... şimdiye kadar doktor olarak yetiştirilen etibbânın mecmû'u üç yüz kadar neferden ibâret olup bu sûretle efrâd-ı ahâlî şöyle dursun asâkir-i şâhâne bile hiçbir vakitte hârice ihtiyâçtan kurtulamamış olduğundan... senede ortalama 7-8 nefer için 7.000 kese para harcanmakta ki bu da her nefer için 1.000 keseye tekâbül etmekte... 7-8 nefer mezun olurken 30-40 nefer mezun olamamakta... ba'd-ezîn (bundan böyle) mekteb-i mezbûrda okunacak derslerin cümleten Türkçe takrîr ve tedrîs olunması husûsunda ittihâd-ı ârâ (oybirliği) hâsıl olmuştur... şu halde bunun teahhüre dâ'ir edilmesi tecvîz olunmayıp ma'mâ-fih şimdi elde fûnûn-ı mezkûreye müte'allik tercüme olunmuş epeyce kitaplar ve lisân-ı Osmânî'ye âşinâ hocalar olmasıyla buna bu seneden itibaren başlanacağı... fakat okunacak kitaplardan bazılarının henüz çevrilmemesinden dolayı bir an önce mütercimler aracılığı ile Osmanlı lisânına tercüme ettirilerek bastırılması... ayrıca Türkçe'ye vakıf Tıbbiye mezunlarından her sene seçilen 5 kişinin Avrupa'nın bazı şehirlerine gönderilmeleri ve böylece tercüme becerisi kazanmaları... programların bu değişiklik nedeniyle yeniden tanzimi..." İ. D. 43260.

Aynı sene Haydarpaşa Hastânesi'nde bir "Ameliyât Mektebi" oluşturuldu ve bu tarihten itibaren mektebi bitiren doktor adaylarının bu hastaneye giderek uygulamalarını da Türkçe yapmaları usulü getirildi¹¹⁷. Tıbbiye'de derslerin Türkçe verilmeye başlaması ile mezun oranlarında az da olsa bir artış yaşanmış, ancak tıbbî eserlerin telif ve tercümelerinde önemli bir artış meydana gelmiştir¹¹⁸.

Mekteb-i Tıbbiye'de Cuma ve Pazar günleri hariç haftada 5 gün saat 17.00'dan 20.00'a kadar üç saatliğine gelen hastaların tedavilerini yapmak amacıyla nöbetçi doktorlar bulundurulurdu¹¹⁹. Ayrıca yine Cuma ve Pazar günleri dışında okulda her gün çocuklar aşılanmakta idi. Bunun yanında uzak mesafedeki çocuklar buraya getirilemediği için, mektep tarafından tayin edilen müstakil memurlar, İstanbul'un çeşitli bölgelerinde aşı yaparlardı. Genellikle Salı, Perşembe ve Cumartesi günleri Yenibahçe'deki Gurebâ Hastanesi ile Bayezid karakolhaneleri karşısındaki nöbet dükkanlarında; Pazartesi ve Çarşamba günleri ise Hekimoğlu Ali Paşa Camii karşısındaki Usta Kostaki'nin Eczanesi ile Kasımpaşa Eczacı dükkanında saat 16.00'dan 20.00'a kadar dört saat boyunca özellikle çiçek aşısı yapıldı¹²⁰. Mekteb-i Tıbbiye memur ve öğrencileri Anadolu'da da birçok bölgeye giderek bölge halkının tedavileri ile de uğraşmışlardır¹²¹.

1865 senesinde Gülhâne'deki Kırmızıkişla'ya taşınan, 1873 senesi başlarına kadar burada kalan¹²², bu tarihten 1878'e kadar kalacak şekilde Galata Sarayı'na nakledilen¹²³ Mekteb-i Tıbbiye'nin ayrı bir meclisi bulunmakta ve başkanlığını ise Mekteb-i Tıbbiye Nâzırı (Tıbbiye Nâzırı)

¹¹⁷ **C. A.** No: 397, s. 1. Haydarpaşa Ameliyât Mektebi'ni bitiren Tıbbiye öğrencileri 1872 tarihinden itibaren yüzbaşılık rütbesi ile mezun olmuşlardır. Bir senelik uygulama sonunda 4 Haziran 1871'de ilk imtihanları yapılan Ameliyât Mektebi'nden 9 doktor, 8 eczâcı, 17 cerrah icâzetnâme almıştır. Doktorlardan 5'i üst düzey tahsil için Avrupa'ya, 4'ü ordulara; eczâcılar askerî hastânelere; cerrahlar ise ordulara gönderilmiştir. Rıza Tahsin, **a.g.e.**, s. 41.

¹¹⁸ **C. H.**, No: 2588 s. 2. **R. C. H.**, No: 2221, s. 1.

¹¹⁹ **D. S. 1278** (1861), Def'a 16, s. 121; **D. S. 1279** (1862), Def'a 17, s. 124.

¹²⁰ **T. V.**, No: 799, s. 2.

¹²¹ Özellikle çiçek aşıları için gitmişlerdir. **T. V.**, No: 793, s. 2; 837, s. 2.

¹²² Bu yüzden Tıbbiye'ye çocuklarını aşılatmak için getirenlerin zorlanmamaları için Eyyüp İskelesi'ndeki eczanede Aşıçıbaşı Hafız Ahmet Efendi'nin aşı yapması uygun görülmüştür.

C. A., No: 81, s. 2.

¹²³ **A.M.D. U.A.** 62, No: 245. **İ. D.** 46609.

yapmaktadır¹²⁴. Örneğin 1867'de Mekteb-i Tıbbiye Meclisi'nde 1 reis ve Miralay-Kaymakam rütbeli 18'i gayrimüslim 26 üye; ayrıca Müslüman ve gayrimüslim birer katip yer almaktadır¹²⁵. Sultan Abdülaziz devrindeki Tıbbiye Nâzırları şunlardır: 1861 Hayrullah Efendi, 1861-1865 Miralay Arif Bey¹²⁶, 1865-1871 Salih Efendi¹²⁷, 1871-1876 Marko Paşa¹²⁸. Nâzıra Ağustos 1865'e kadar 6.000 kuruş verilirken bu tarihte atanan Divân-ı Zabtiyye Reisi Salih Efendi'nin maaşı 10.000 kuruşa yükseltilmiştir¹²⁹.

Mekteb-i Tıbbiye'de 1870 senesinde 26'sı gayrimüslim olmak üzere 47, 1874'te 28'i gayrimüslim olmak üzere 44, 1876'da 15'i gayrimüslim olmak üzere 37 ümerâ ve zâbit, ders hocalığı ve muavinliği yapmışlardır. Mülkî Tıbbiye de ise 1874'te 3'ü gayrimüslim olmak üzere 23, 1876'da ise toplam 18 kişi görevli olup Askerî Tıbbiye'ye göre daha fazla Türk hocalar eğitim vermişlerdir¹³⁰.

Diğer askerî okullara kıyasla bu okulda daha fazla gayrimüslim öğrenci yer almıştır. 1865'te Tıbbiye'den mezun olarak doktor olan 16 öğrencinin 13'ü müslüman, 3'ü gayrimüslim¹³¹; 1868'de mezun olan 31 öğrencinin 14'ü müslüman, 17'si gayrimüslim¹³²; 1870'te ise mezun olan 16 öğrencinin 8'i müslüman, 8'i gayrimüslimdir¹³³.

Bazı seneler Tıbbiye'den mezun olan öğrenci adedi ise şu şekildedir: 1865'te 16 doktor; 1866'da 15 doktor; 1868'de 31 doktor; 1870'te 16 doktor, 1872'de 26 doktor; 1873'te 33 doktor; 1874'te 33 doktor, 9 baytar; 1875'te 42

¹²⁴ **D. S. 1285** (1868), Def'a 23, s. 44; **D. S. 1286** (1869), Def'a 24, s. 104.

¹²⁵ **D. S. 1284** (1867), Def'a 22, s. 110-111. 1869'da ise 20 üyeden 16'sı gayrimüslimdi. **D. S. 1286** (1869), Def'a 24, s. 104.

¹²⁶ **D. S. 1279** (1862), s. 123. **D. S. 1280** (1863), s. 96. **D. S. 1281** (1864), s. 94. **D. S. 1282** (1865), s. 87.

¹²⁷ **D. S. 1283** (1866), s. 93. **D. S. 1284** (1867), s. 110. **D. S. 1285** (1868), s. 110. **D. S. 1286** (1869), s. 104. **D. S. 1287** (1870), s. 105. **D. S. 1288** (1871), s. 126.

¹²⁸ Ahmed Lûtfî Efendi, **a.g.e.**, C. X, s. 41, 54, C. XII, s. 106, C. XIII, s. 35. **C. H.**, No: 2547 s. 1. **D. S. 1289** (1872), s. 136. **D. S. 1290** (1873), s. 120. **D. S. 1291** (1874), s. 121. **D. S. 1292** (1875), s. 125. **D. S. 1293** (1876), s. 127.

¹²⁹ **İ. D. 37512**.

¹³⁰ **S. A. 1287** (1870), s. 489-491. **D. S. 1290** (1873), Def'a 28, s. 123-126. **D. S. 1293** (1876), Def'a 31, s. 130-132.

¹³¹ **T. V.**, No: 784, s. 2; 787, s. 2. **C. A.**, No: 56, s. 2.

¹³² **T. V.**, No: 924, s. 2.

¹³³ **C. A.**, No: 312, s. 2.

TABLO 31: Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) Askerî Tıbbiye'den mezun olanların adedi¹:

Sene	Doktor	Eczacı	Cerrah	Muavin Doktor	Baytar	Toplam
1861	20	23	23	2	-	68
1862	12	-	6	3	-	21
1863	6	14	9	-	-	29
1864	4	6	1	-	-	11
1865	13	9	4	-	-	26
1866	17	3	-	-	-	20
1867	49	-	-	-	-	49
1868	32	1	-	-	-	33
1869	11	1	-	-	-	12
1870	20	1	2	3	-	26
1871	24	1	-	-	-	25
1872	26	-	-	-	-	26
1873	38	-	-	1	-	39
1874	39	1	-	-	14	54
1875	43	2	-	-	6	51
1876	27	2	-	-	6	35
Toplam	381	64	45	9	26	525

Not: 1. 1873'te mezun olan 38 talebenin 5'i; 1874'te mezun olan 39 talebenin 6'sı; 1875'te mezun olan 43 talebenin 6'sı; 1876'da mezun olan 27 talebenin 3'ü dışardan eğitim alıp doktorluğa hak kazananlardır. 2. Baytar Sınıfı Tıbbiye'ye 1873'te dahil edilmiş olup daha önceki mezunları Mekteb-i Harbiye başlığı altında sunulmuştur.

¹ Rıza Tahsin, a.g.e., s. 31-43. Belirtilen eserde verilen rakamlar dikkate alınarak tablolaştırılmıştır.

doktor, 6 baytar¹³⁴. Böylece Abdülaziz devrinde mektepten ortalama senede 25 doktor, dönem sonunda ise toplam 381 doktor mezun olmuştur. Okulun açılışından Sultan Abdülaziz devrine kadar geçen 35 yılda yaklaşık olarak 250 talebe mezun olurken¹³⁵ 16 senelik süre zarfında mezun edilen bu rakamın önemi ve başarısı ortadadır. Askerî Tıbbiye mezunları adedi Tablo 31'de şematik olarak sunulmuştur.

Sultan Abdülaziz döneminde Mekteb-i Tıbbiye'ye sadece gündüzleri eğitime katılan doktor ve eczacı talebeleri de bulunmaktaydı. Bunlar her gün sabah gelip gündüz derslerde katılıp akşam evlerine dönerlerdi ki bu durum 1891'e kadar devam etti¹³⁶. Aşağıdaki tablolarda Abdülaziz devrinin son üç senesinde Tıbbiye Mektebi öğrenci mevcutları gösterilmektedir.

1874'te Tıbbiye mektepleri öğrenci mevcudu şu şekildedir¹³⁷:

Tablo 32

Tıp Mektebinin Adı	Dâhilî Öğrenci	Hâricî Öğrenci	Toplam
Mekteb-i Tıbbiye	253	74	327
Mekteb-i İdâdî-i Tıbbiye	551	197	748
Tıbbî Mülkiye Mektebi	172	-	172
Toplam	976	271	1247

1875'te Tıbbiye mektepleri öğrenci mevcudu şu şekildedir¹³⁸:

Tablo 33

Tıp Mektebinin Adı	Dâhilî Öğrenci	Hâricî Öğrenci	Toplam
Mekteb-i Tıbbiye	233	69	302
Mekteb-i İdâdî-i Tıbbiye	573	314	887
Tıbbî Mülkiye Mektebi	156	-	156
Toplam	962	383	1345

¹³⁴ Burada tıpkı Harp Okulu'nda gösterildiği üzere mezuniyet yılı olarak şehadetnâme alınan sene başı esas alınmıştır. 1865 mezunları için **T. V.**, No: 784, s. 2; 787, s. 2. **C. A.**, No: 56, s. 2; 1866 senesi mezunları için **C. A.**, No: 105, s. 2; 1868 mezunları için **T. V.**, No: 924, s. 2; 1870 mezunları için **C. A.**, No: 312, s. 2; 1872 mezunları için **C. A.**, No: 511, s. 1-2; 1873 mezunları için **R. C. H.**, No: 2221, s. 1. 1874 mezunları için **C. H.**, No: 2535, s. 1; 1875 mezunları için **C. H.**, No: 2842, s. 2.

¹³⁵ Özbay, **a.g.e.**, C. II, s. 60.

¹³⁶ Rıza Tahsin, **a.g.e.**, s. 43.

¹³⁷ **D. S. 1291** (1874), Def'a 29, s. 128.

1876'da Tıbbiye mektepleri öğrenci mevcudu şu şekildedir¹³⁹:

Tablo 34

Tıp Mektebinin Adı	Dâhilî Öğrenci	Hâricî Öğrenci	Toplam
Mekteb-i Tıbbiye	240	30	270
Mekteb-i İdâdî-i Tıbbiye	479	-	479
Tıbbî Mülkiye Mektebi	298	-	298
Toplam	1017	30	1047

Mekteb-i Tıbbiye'den mezun doktorlardan bazıları da 3 seneliğine Avrupa'ya belli ilimleri tahsil için gönderilmiştir. Bu gaye ile 1868'de Elya Abdünnûr, Bahâeddin İzzet ve Elya Avram Efendiler, Kolağalık rütbesi ile İmrâz-ı Ayniyye tahsil için Paris'e gönderilmiştir¹⁴⁰.

Kasım 1871'de Yüzbaşı Mazhar Süleyman Efendi, Fenn-i Teşrîh (anatomi) tahsili için Paris'e; Yüzbaşı Abdi Süleyman Efendi, İlm-i Nebâtât tahsili için Paris'e; Yüzbaşı Ohans Estefan Efendi, Teşrîh-i İmrâz tahsili için Viyana'ya; Yüzbaşı Konstantin Efendi, Cerrâhiyye tahsili için Paris'e; Yüzbaşı Behçet Atâ Efendi, Havâss ve Menâfi'il-a'zâ tahsili için Berlin'e gönderilmiştir¹⁴¹. Aralık 1872'de yine 3 seneliğine Avrupa şehirlerine belirli eğitimler için gidenler ise şunlardır: Yüzbaşı Ömer Atâ, İmrâz-ı Sıbyan tahsili için Viyana'ya; Yüzbaşı Şakir Efendi, Fizyoloji tahsili için Paris'e; Yüzbaşı İbrahim Efendi, 'Alel-i İ'sâb ve Tıp Muhakkimi tahsili için Paris'e; Yüzbaşı Feyzi Efendi, İlm-i İmrâz-ı Dâhiliyye tahsili için Paris'e; Yüzbaşı Duka Efendi, Fenn-i Kimya tahsili için Paris'e¹⁴². 1873 ve 1874'te de toplam 10 tıpçı Avrupa'ya tahsil için gönderilmiştir. Bunu 1875 başlarında gönderilen 3 öğrenci takip etmiştir¹⁴³. Avrupa'ya gönderilen tıp talebelerinin her birine 500 frank aylık verilmiştir¹⁴⁴.

¹³⁸ **D. S. 1292** (1875), Def'a 30, s. 132. Bu rakamlar Cerîde-i Havâdiste de doğrulanmaktadır. Haziran 1875 itibarıyla Tıbbiye'de 302 öğrenci, Tıbbî-i İdâdî'de ise 887 öğrenci. **C. H.**, No: 2806, s. 2; 2842, s. 2.

¹³⁹ **D. S. 1293** (1876), Def'a 31, s. 134.

¹⁴⁰ Aynı sene Elya Abdünnûr tahsilini tamamlayıp ülkeye dönerek Mekteb-i Tıbbiye'de İmrâz-ı Ayniyye Hocası olmuş, Bahâeddin İzzet Efendi ise Haydarpaşa Hastanesi'nde göreve başlamış ancak kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Elya Avram Efendi de Mecriyye Hastanesi'nde İmrâz-ı Ayniyye müteahhasısı olmuştur. Rıza Tahsin, **a.g.e.**, s. 37.

¹⁴¹ **C. A.**, No: 440, s. 2. **İ. H. 14939**.

¹⁴² **C. A.**, No: 555, s. 1. **R. C. H.**, No: 2065, s. 2. **İ. H. 15379**.

¹⁴³ **C. H.**, No: 2647, s. 2.

¹⁴⁴ **R. C. H.**, No: 2083, s. 1.

Avrupa'ya gönderilen öğrenciler arasında yüzbaşı rütbesinde olan yabancılar da yer almış olup hiçbir ayırım yapılmaksızın tüm Avrupa başkentleri üst düzey eğitim merkezi kabul edilmiştir. Ancak tıp eğitiminde daha çok Fransa'nın başkenti Paris tercih edilmiştir¹⁴⁵.

VII. 1. 4. Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn

1834'te Mekteb-i Harbiye açıldığı zaman gerek buraya gerekse Mühendishâne'ye muallim yetiştirilmek üzere Mühendishâne hocalarından iki zâbit ve on öğrenci İngiltere'ye tahsile gönderilmiştir. Bu tarihten sonra Avrupa'nın muhtelif merkezlerine birçok zâbit tahsil için gönderilmeye devam etmiştir. 1847-1848 Avrupa tahsilini tamamlayarak ülkeye geri dönen Tophane Nâzırı Bekir Paşa'nın teklifiyle çıkarılan nizâmnâme sonucu Mühendishâne, Topçu ve İstihkâm Mektebi'ne dönüştürülmüştür. 1864-1865'te Mühendishâne'nin idâdî sınıfı Galatasaray'a, harp sınıfları ise Harbiye'ye nakledilmiştir. 1867'de tüm askerî idâdîler Kuleli kışlasına nakledilmiş, Topçu ve İstihkâm Sınıfları ise 1878'de mekteplerine geri dönünceye kadar Harbiye'de eğitimlerine devam etmişlerdir¹⁴⁶.

Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'da 4 senelik eğitimin sonunda yetiştirilen zâbitler, ihtiyaca göre askerî, mülkî ve politik kadrolarda istihdam edilmekteydiler. Bu yüzden kendilerinin her fenni iyi bilmeleri için gayret sarf edilmiştir. Yalnız 1866'ya gelindiğinde okuldaki mühendis sınıfı ilga edilmiş durumda olup; ressam sınıfı dahi faaliyet göstermemekteydi. Mühendishâne'de yalnızca Topçu ve İstihkâm sınıfları bulunmakta; bunlar ise topçu ve istihkâm fenleri ile belirli oranda matematik, Fransızca ve basit tarzda resim dersleri tahsil etmekteydiler. Kasım 1866'da mektebin programı daha da genişletilerek, mîrî bina inşasında görevlendirilmek üzere, eskiden

¹⁴⁵ C. H., No: 2647, s. 2. İ. H. 10502, 10699. Mekteb-i Tıbbiye'ye Avrupa'dan getirtilen kitaplar için yine öncelikle Paris seçilmiştir. Paris'ten 20 Temmuz 1868'de 22.248 buçuk kuruş tutarında Fransızca kitap satın alınmış ve bunun bedeli Maliye Hazinesi'nce (Hazine-i Celîle) ödenmiştir. İ. Ş. D. 399.

¹⁴⁶ Mühendishâne İdâdîsi'nin Galatasaray'a naklinin sebebi, bütün askerî idâdîlerin Galatasaray'da birleştirilmesi kararının bir sonucu idi. Harp sınıflarının yani Topçu talebelerin Harbiye'ye nakledilmesi sebebi ise, Beyoğlu'ndaki topçu kışlasından gereken top ve

olduğu gibi yeniden bir “mühendis sınıfı” oluşturulmuştur. Buraya nakledilecek talebelere ilm-i hey’et ve hesap, taksîm-i arâzî, şose, demiryolu, köprü, kantara ve kanal inşası tatbiki dersleri gösterilmiştir. Bu sınıfın nezâretine ise zamanında İngiltere’de başarılı bir fen eğitimi alan, halihazırda ise okulun Matematik hocası olan Nuri Bey getirilmiştir¹⁴⁷.

Topçu sınıfının hocaları genellikle II. Mahmud devrinden beri Almanlardan seçilmiştir. Bu sâyede topçular, Krupp ve diğer yeni icat topları başarılı şekilde kullanma eğitimi almışlardır¹⁴⁸. Bunun yanında Fransızca derslerinin öğretimi Fransız hocalar tarafından gerçekleştirilmiştir¹⁴⁹.

Mühendishâne’nin ayrı bir nâzırı olup bu sıfatla 1866-1870 yılları arası Mirlivâ İsmail Sabri Paşa, daha sonra ders nâzırı unvanıyla 1871-1872’de Miralay Nuri Bey, 1873’te Hendesehâne Müdürü unvanıyla yine Miralay Nuri Bey belirtilen görevleri yerine getirmişlerdir¹⁵⁰. Okulun tamamına yakını Türk olmak üzere öğretmen mevcudu istikrarlı olarak artmış 1864’te 13, 1866’da 35, 1867’de 34, 1868’de 41, 1869’da 45, 1871’den sonra da 40 ila 50 arası eğitici görev almıştır¹⁵¹. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn’da 1870’e gelindiğinde görevli olan ümerâ ve zâbitler; 1 Mirliva, 1 Miralay, 2 Kaymakam, 4 Binbaşı, 13 Kolağası, 18 Yüzbaşı, 1 Mülâzım-ı Evvel, 1 Mülâzım-ı Sâni olmak üzere toplam 41 kişiden oluşmaktadır¹⁵².

neferlerin alınarak burada top talimlerinin yapılmasının daha da kolaylaşacağından idi. Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 604.

¹⁴⁷ **İ. D. 38712.**

¹⁴⁸ **C. H.**, No: 2844, s. 1. Mekteb-i Harbiye kadar yoğun olmamakla birlikte Mühendishâne öğrencilerinden de Avrupa’ya özellikle Berlin’e gönderilenler olmuştur. **A.}MKT.MHM.**, 257 / 81. **İ. D. 34303.**

¹⁴⁹ Mühendishâne-i Berrî’de Fransızca hocası olan Mösyö Garde’nin Mart 1867’de vefatı üzerine yerine Fransız Harp Okulu’nda bulunmuş ve Fransa Sefareti tarafından tavsiye edilmiş olan Fransız Mösyö Minyot Mahon adlı zâbit getirilmiştir. Belirtilen Fransızca öğretmenliğinin maaşı 3.000 kuruş olup bu maaşın 1.200 kuruşu öteden beri hoca muavinliği yapan Tiyedobi adlı kişiye geri kalan 1.800 kuruşu ise Mahon’a verilmiştir **İ. D. 39008.**

¹⁵⁰ **D. S. 1283** (1866), s. 68. **D. S. 1284** (1867), s. 79. **D. S. 1285** (1868), s. 87. **D. S. 1286** (1869), s. 101. **D. S. 1288** (1871), s. 122. **D. S. 1289** (1872), s. 133. **D. S. 1290** (1873), s. 112.

¹⁵¹ **D. S. 1281** (1864), Def’a 19, s. 82-83. **D. S. 1283** (1866), Def’a 21, s. 68-69. **D. S. 1284** (1867), Def’a 22, s. 79-80. **D. S. 1285** (1868), Def’a 23, s. 87-88. **D. S. 1286** (1869), Def’a 24, s. 101-103. **D. S. 1288** (1871), Def’a 26, s. 122-123. **D. S. 1289** (1872), Def’a 27, s. 133-134.

¹⁵² **S. A. 1287** (1870), s. 487-489.

Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un (bu tarihlerde belgelerde Hendesehâne-i Berrî-i Hümâyûn şeklinde de isimlendirilmiştir) kullanılmaz durumda olan binası 1867 senesi yaz mevsiminde Boyacı Yorgi Kalfa tarafından 138.000 kuruş masrafla tamire başlanmıştır¹⁵³. Temmuz 1870'de Yorgi Kalfa tamiratın büyük bir kısmını bitirdikten sonra yeni planlar ve ilaveler yüzünden ikinci bir keşif yapılmıştır. Bu keşiften sonra Tophane Askerî Nezâret Meclisi bünyesinde bulunan "Ebniye Komisyonu" tamir ve yenileme görevini üzerine almıştır. Toplam masraf ise 158.755 buçuk kuruş olmuş ve Maliye Nezâreti'nce karşılanmıştır¹⁵⁴.

1868'e gelindiğinde Mühendishâne'de öğrencilerin tahsil ettikleri dersler şunlardır: Ulûm-ı Riyâziye, Hendese-i Resmiyye, Resim, Litografya, Tarîk-i Mütenevvia, Fenn-i Topçuluk, Fenn-i Harp, Fenn-i İstihkâmât-ı Hafîfe, Fenn-i İstihkâmât-ı Cesîme, Fenn-i Mi'mârî, Fenn-i Tahfît- Arâzî, Fenn-i Tahtîf-i Arâzî, İlm-i Hikmet, Hikmet-i Tabîiyye, Usûl-i Kitâbet, İmlâ, Kavâid-i Osmâniyye, Kavâid-i Fârisî ve Fransızca¹⁵⁵.

Topçu Mektebi'nden mezun olanlar ordulara Mülâzım-ı Sânilik rütbesi ile Topçu ve İstihkâm sınıflarına nakledilmiştir. Bu cümleden olarak, 1864'te Harbiye'ye nakledilmeden önce Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un dördüncü sınıf talebelerinden 15 öğrenci¹⁵⁶; Harbiye'ye naklinden sonra 1865 ve 1866'da 12'si topçu, 7'si İstihkâm toplam 19'ar öğrenci¹⁵⁷, 1870'te 17'si Topçu, 2'si İstihkâm toplam 19 öğrenci¹⁵⁸; 1872'de 15'i Topçu, 7'si İstihkâm toplam 22 öğrenci¹⁵⁹; 1875'te ise 5'i Topçu, 2'si İstihkâm Sınıfına gönderilmek üzere toplam 7 öğrenci¹⁶⁰ mezun olmuştur. Sonuç olarak Sultan Abdülaziz devrinde Mühendishâne öğrencilerinden senede ortalama 15-20 öğrenci mezun edilebilmiştir.

¹⁵³ İ. D. 39296. A.}MKT.MHM., 434/91.

¹⁵⁴ İ. D. 42826. A.M.D. U.A. 59, No: 118.

¹⁵⁵ D. S. 1285 (1868), Def'a 23, s. 87-88.

¹⁵⁶ C. A. No: 8, s. 3.

¹⁵⁷ 1865 senesi mezunları için bkz.: T. V., No: 784, s. 2; 787, s. 2. C. A., No: 56, s. 2; 1866 mezunları için bkz.: C. A., 105, s. 2; 116, s. 1-2-3.

¹⁵⁸ C. A., No: 312, s. 2.

¹⁵⁹ C. A., No: 511, s. 1-2.

¹⁶⁰ C. H., No: 2842, s. 2.

VII. 2. Askeri Kitap ve Yayınlar

Sultan Abdülaziz devrinde askerî içerikli eserlerin telif ve tercümeleri yoğun olarak devam etmiştir. Özellikle askerî gazetenin yayın hayatına başlaması ve ilk kez bir askerî salname çıkartılması bu dönemin en önemli yayımları arasında sayılabilir.

1863 senesinde hazırlıklarına başlanan ve her hafta Harbiye Matbaasında basılması kararlaştırılan Ceride-i Askeriyye'nin düzenli olarak çıkarılması amacıyla, yabancı gazetelerin tercümesi için Kasım 1863'te Miralay Mustafa Bey, yazı işleri için Binbaşı Kazım Bey ve hem tercüme hem yazı işlerine yardım için Sağ Kolağası Mehmet Efendi görevlendirilmiştir¹⁶¹. Kara ve deniz kuvvetlerine ait askerî konu ve haberleri içeren ilk askerî gazete "Cerîde-i Askerî" adıyla 16 Ocak 1864'ten itibaren yayın hayatına başlamıştır. Kara ve Deniz Erkân-ı Harpleri nezâretinde olmak üzere Harbiye Matbaasında Cumartesi günleri çıkarılmaya başlamıştır (215. sayıdan itibaren Pazar, Nisan 1871'den itibaren Perşembe, 18 Temmuz 1872'den itibaren Pazartesi günleri). İçeriğinde kara ve deniz kuvvetleri fasılları olan Cüz'-i Resmî ile türlü konuların yer aldığı Cüz'-i Gayr-i Resmî bölümleri yer almıştır. Başlangıçta aboneliğin bir senesi posta ücreti de dahil 75 kuruş iken Nisan 1871'den itibaren 100 kuruşa çıkarılmıştır. Yine bu tarihte önceleri Harbiye Mektebi idaresinde olan gazete, Seraskerliğe devredilmiştir¹⁶². Haftada bir yayınlanan bu gazeteyi yüzbaşılardan müşirlere kadar hemen hemen tüm askerî zâbit ve ümerâ satın alarak takip etmişlerdir¹⁶³.

Askeri ümerâ ve zâbitlerin birbirlerinden haberdar olması, birbirleriyle olan münasebetlerini artırmaları ve yürürlükte olan hükümlerin askerlerce bilinmesi için bir de "Salnâme-i Askerî" hazırlanması kararlaştırılmıştır. 1865 senesi ilk aylarında çıkarılması planlanan salname, tüm ümerâ ve zâbitlerin künyelerinin toplanması ve düzene konulması vakit aldığı için birkaç aylık

¹⁶¹ T. V., No: 727- s. 1. T. A., No: 427, s. 3. İ. D. 35263.

¹⁶² C. A., No: 1, s. 1. Bu gazetenin İkinci sayısının ilk sayfasını gösterir fotoğraf Resim Ek 2'de sunulmuştur.

¹⁶³ C. A., No: 202, s. 2.

gecikme ile Mayıs 1865'te 589 sayfa olarak çıkarılmıştır¹⁶⁴. Abdülaziz devrinde 1865 Askerî Salnamesinin ardından her sene askerî salname hazırlanmasına karar verilmesine karşın¹⁶⁵ 1866, 1869, 1870, 1874, 1875 ve 1876 senelerinde toplam 7 Askerî Salnâme hazırlanabilmiştir¹⁶⁶.

Haziran 1865'te de Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne bağlı olarak yabancı kitap ve eserlerin dilimize çevrilmesi için "Tercüme Cemiyeti" kurulmuştur. Cemiyete seçilen 12 azadan 3'ü askerdir: Erkân-ı Harbiyye Miralay M. Ali Bey, Mühendishâne Kaymakamı Nuri Bey, Mekteb-i Harbiyye hocası Ömer Bey¹⁶⁷.

Sultan Abdülaziz devrinde birçok eser telif ve tercüme edilmiştir. Özellikle Mekteb-i Harbiye hocaları yayınladıkları eserlerden dolayı nişanlar almışlardır. Burada bu çalışmalardan bazı örnekler vermeye çalışacağız: 1861'de Mekteb-i Harbiye hocalarından ve Erkan-ı Harbiye Kaymakamlarından Mehmet Bey'in tercüme ettiği "Risale-i Nâfia"¹⁶⁸; aynı sene Mekteb-i Harbiye İlm-i Hey'et ve Fenn-i Mimarî hocası Mehmet Bey'in tercüme ettiği "Fenn-i Mi'mârî" adlı kitap ve atlas, yine İlm-i Hey'et ve Litografya Hocaları muavini Tevfik Efendi'nin telif ettiği "Teshîlü'l-Mîkât" adlı risale¹⁶⁹; 1863'te Mekteb-i Harbiyye Topçu fenni muavini ve Erkân-ı Harbiyye yüzbaşlarından İsmail Hakkı Efendi'nin askerlerin kullandığı hafif ve düşmana zarar verici ateşli silahların temizlenmesi ve korunmasını konu alan "Risâle"si¹⁷⁰; 1864'te Harbiye Mektebi Nazırı Safvet Paşa'nın "Hendese" adlı kitabı¹⁷¹; 1865 Harbiye mezuniyet töreninde askerî okulların hocaları tarafından kaleme alınan ve padişaha sunulan Piyâde Muallimi Hasan Bey'in "Piyâde Alayı Talimnâmesi", Baytar Hocası Binbaşı Ahmet Efendi'nin

¹⁶⁴ T. V., No: 818, s. 1. C. A., No: 90, s. 3.

¹⁶⁵ Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. X, s. 148.

¹⁶⁶ Duman, **Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri**, C. 1, s. 143-144.

¹⁶⁷ C. A., No: 80, s. 1. A.}MKT.MHM., 336/37.

¹⁶⁸ T. V., No: 619, s. 2.

¹⁶⁹ T. V., No: 627, s. 4. İ. D. 32437. A.}MKT.NZD., 370/50, 383/58. A.}DVN.MHM., 35/1, 35/2. A.}TŞF., 37/15, 37/25.

¹⁷⁰ Bu risalenin tüm askerlere faydası olacağı düşünüldüğü için masrafları Harp Okulu matbaasınca karşılanmak üzere 1.200 (binikiyüz) adet basılmasına; çeşitli alay ve taburlara gönderilmesine Mekatib-i Askeriyye Nazırı Safvet Paşa tarafından karar verilmiştir. İ. D. 34967.

¹⁷¹ T. V., No: 737, s. 3.

tercüme ettiği “Fenn-i Fûrûsiyyet”i, Topçuluk Hocası Hakkı Efendi’nin “Fenn-i Esliha Dâir”i, Mekteb-i Harbiye Hocası Hüseyin Bey’in “Topçuluk Fenni”, Osman Bey’in “Usûl-i Hendese”¹⁷²; 1866 Harbiye mezuniyet töreninde padişaha sunulan ve askerî okullarda okutulması uygun görülen tercüme ve telif eserlerden Harbiye Hocası Ömer Bey’in Fenn-i Harp’i, Piyâde Hocası Hasan Bey’in Piyâde Talimnamesi, Baytar Hocası Ahmet Efendi’nin Muâmele-i İmrâz-ı Baytârî’si, Cerîde-i Askeriyye Mütercimi Mustafa Hâmi Bey’in Jimnastik Talimnâmesi, Coğrafya, Ta’lîm-i Hendesî ve Usûl-i Hesâb’dır¹⁷³. Bunların yanında İstanbul ve taşrada bulunan askerî okul öğrencilerinin yapmış olduğu resim ve haritalar, bazı öğrencilerin tercüme ettikleri eserler de yer almıştır¹⁷⁴.

Avrupa ülkelerinde bu tarihlerde meydana gelen sanayi alanındaki gelişmelerin sonucu birçok yeni eser meydana getirilmiştir. Avrupa’da bu amaçla arazi yapısını daha iyi anlamak ve açıklamak amacıyla bakırdan kabartma dağ ve dağ silsilesi modelleri yapılmıştır. Bu modellere Viyana’da rastlanmıştır ve bunlar Mekteb-i Harbiye için Mayıs 1866’da satın alınmıştır¹⁷⁵. Yine Avrupa’dan getirtilen birçok askeri içerikli eser, rütbeli askerler tarafından da tercüme edilerek satışa sunulmuştur¹⁷⁶.

Askerî eser telif ve tercüme edenlere mükafat verilmesine dair Ekim 1874’te bir nizamnâme yayınlanmıştır. Buna göre tarih, topçuluk ve istihkâm başta olmak üzere askerlerin yararlanacağı her alandaki kitaplara telif ücreti ödenmiştir: 1. dereceli, yani hey’et, riyaziye, hendese, istihkâm ve harp tarihine dair olan kitaplara 250-300 Osmanlı lirası ve 4. rütbe Osmânî nişanı; 2. dereceli, yani topçuluk, coğrafya, fenn-i lağım kitaplarına 150-200 Osmanlı lirası ve 4. veya 5. rütbeden mecîdî nişanları; 3. dereceli, yani askerî

¹⁷² T. V., No: 784, s. 2.

¹⁷³ C. A., No: 105, s. 2. Telif ya da tercüme edilen birçok eser alaylara gönderilmiştir. A.M.D. U.A. 57, No: 29.

¹⁷⁴ T. V., No: 784, s. 2. İ. D. 39022. Örneğin Aralık 1864’te Mekteb-i Tıbbiye sekizinci sınıf öğrencilerinden Sıtkı Efendi’nin telif ettiği hesap ilmi ile ilgili “Tuhfet’ül-Muhâsebât” adlı risaleden dolayı kendisine beşinci rütbeden mecidiye nişanı verilmiştir. A.M.D. U.A. 52, No: 253. A.}MKT.MHM., 321/23.

¹⁷⁵ T. V., No: 847, s. 1.

¹⁷⁶ C. A., No: 573, s. 4; 574, s. 4; 575, s. 4.

TABLO 35: Mekteb-i Harbiye matbaasında basılarak her orduya gönderilen ve satışa sunulan askeri içerikli eserler ve fiyatları şöyledir (kuruş itibarıyla –virgülden sonraki miktar paradır)¹:

Kitap veya Risale	Fiyatı	Kitap veya Risale	Fiyatı
Piyâde Alay Talimnâmesi	16	Manevra Mecmuası	13
Piyâde Tabur Talimnamesi	10	Sevk'ül-Ceyş	12
Piyâde Bölük ve Nefer Talimnamesi	10	Tuhfet'ül-Baytâriyye	3
Süvârî Alay Talimnamesi	20	Redif Kanunnamesi	2,20
Süvârî Bölük Talimnamesi	10	Kânûn-ı Seferiyye	15
Süvârî Takım Talimnamesi	11	Dekâyık-ı Harbiyye	14
Süvârî Manevra Talimnamesi	25	Manevra-i Harbiyye	12
Süvârî Dahiliye Kanunnamesi	25	Kıyâfetnâme	3
Süvârî Nişan Talimnâmesi	8	Topografya ve Atlas	50
Süvârî Liva Talimnamesi	5	Kozmoğrafya	5
Şeşhâne Bölük ve Nefer Talimnâmesi	10	Tathîr-i Esliha	6
Şeşhânci Ta'limi	7	İstihkâmât ve Atlas	30
Teftiş ve Terfî-i Rütbe Nizamnâmesi	2	Dersaâdet Haritası	30
Baytâriyye'den Fenn-i Cerrâhî	24	Cebir Risalesi	20
Fenn-i Harpten Ta'biyet'ül-Ceyş	17	Müsellesât-ı Müsteviyye	20
Fenn-i Harpten Sevk'ül-Ceyş	7	Cerr-i Eskâl	12
Hey'et-i Cild-i Evvel	35	Mahrûtiyyet	20
Hey'et-i Cild-i Sâni	35	İlm-i Hesâp Risalesi	21,10
Ömer Nâil Paşa'nın tercümesi	10	Düstûr-ı Askerî	20
Târih-i Askerî			
Hendese-i Resmiyye ve Atlas	25		

TABLO 36: Mekteb-i Tıbbiye Matbaasında basılarak satışa sunulan kitaplar²:

Kitap veya Risale	Kuruş	Kitap veya Risale	Sim Mecidiye
Tahlîl'üs-Sümûm	8	Kimyâ-yı Tıbbî	4
İlm-i Teşrîh	50	İlm-i Kimyâ	1
Bedreka-i Etıbbâ	28	Fenn-i İspenciyârî	1
Risâle-i İhtisâr-ı Fevâid	6	Müfredât-ı Tıp	1

TABLO 37: Cerîde-i Askeriyye İdaresi'nce satılan kitaplar ise³:

Kitap veya Risale	Kuruş	Kitap veya Risale	Kuruş
Süvârî Ta'biyesi	1	Hıfz-ı Sıhhat-i Askeriyye	2
Avcı Mülâhazâtı	1	Kur'a Kanunnâmesi	5
Fırka Ta'biyesi	3	Aklâm-ı Askeriyye Memurlarının	1
Liva Ta'limi	12	Tekâüd Nizamnâmesi	

¹ C. A., No: 41, s. 4; 42, s. 4; 43, s. 4; 44, s. 4; 45, s. 4; 46, s. 4; 47, s. 4; 141, s. 4; 143, s. 4; 212, s. 4; 213, s. 4; 456, s. 4; 457, s. 4.

² C. A., No: 509, s. 4; 519, s. 4; 524, s. 4.

³ C. A., No: 426, s. 4; 429, s. 4; 430, s. 4; 431, s. 4.

talimatlara dair kitaplara 75-100 Osmanlı lirası para verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁷⁷.

Sultan Abdülaziz devrinde Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Tıbbiye ve Cerîde-i Askeriyye İdâresi'nce satışa sunulan kitaplar ve fiyatları Tablo 35, 36 ve 37'de sunulmuştur.

VII. 3. Askeri Talim ve Törenler

Talim ve törenler, askerî neferlerin disiplinlerinin sağlanması, kontrol edilmesi ve askerî gücün zinde tutularak artırılması yönünde gerekli hareketlerdir. Yeniçerilerin kaldırılması nedenlerinin başında askerlerin talimlerden uzak durması gelmektedir. Bu yüzden II. Mahmud döneminde yeni bir ordunun kurulması ile bu konuya özellikle ihtimam gösterilmiştir. Sultan Abdülaziz devrinde de askerlerin becerilerini artırmak amacıyla talimler yapılmasına önem verilmiştir. Burada askerî talim ve törenlerin genel özellikleri üzerinde durduktan sonra bazı örnekler sunmaya çalışacağız.

Sultan Abdülaziz devrinde ülke çapında talim ve törenlere önem verilmesine rağmen ateşli talimler, özellikle başkent İstanbul'da yoğunlaşmıştır¹⁷⁸. Talimlere birçok devlet erkânı katılmış ve yeni icat silahların denemeleri yapılmıştır. Genellikle Levent Çiftliği, Veli Efendi, Zincirli Kuyu ve Çınarlı Çeşme civarında gerçekleşen ve yaz aylarında ağırlık kazanan askerî talimlerde¹⁷⁹ başarı gösteren askerler nişan ve çeşitli hediyelerle taltif edilmiştir¹⁸⁰.

12 Eylül 1863 tarihinde padişah da dahil birçok mülkî ve askerî erkân ile yabancı devletlerin sefirlerinin katılımıyla Veli Efendi'de büyük bir talim gerçekleştirilmiştir. Talimi Hassa Ordusu Müşiri ve Serasker Kaymakamı Hüseyin Paşa kumanda etmiştir. Talimde 7 batarya top ile 10 tabur piyâde, 8 bölük süvârî, 1 bölük Kazak askeri, 1 bölük Dragon askeri savaş tarzında saf

¹⁷⁷ C. H., No: 2588, s. 2-3.

¹⁷⁸ T. V., 858, s. 1; 1017, s. 2. C. A., No: 244, s. 2. R. C. H., No: 1998, s. 1; 1999, s. 1; 2000, s. 1. A.}MKT.MHM., 326 / 69.

¹⁷⁹ T. V., 1003, s. 1; 1016, s. 1. C. A., No: 251, s. 2. A.}TŞF., 35/46. A.}MKT.MHM., 306/46. Bas., No: 739, s. 1-2; 740, s. 1.

¹⁸⁰ T. V., No: 839, s. 1.

tutmuşlardır. 17.30'a kadar süren bu talimde, atılan şeşhâne ve yeni icat toplar ile şarapoller her seferinde hedefe isabet etmiş, askerler manevralarını hızla ve başarıyla tamamlamıştır. Yapılan gösteri sonunda, Tophane-i Amire başta olmak üzere tüm askerî erkanın yeni topların yapımına devam edilmesi gerektiği konusundaki inançları artmıştır¹⁸¹. Veli Efendi'de gerçekleşen bu talimle ilgili Lûtfî şunları yazmıştır¹⁸²:

Hazret-i Abdülaziz Hân-ı müeyyed ide Hakk
Encüm-ü seyyâre oldukça saf ârâ-yı semâ

Bir büyük talim idüp ateş gibi askerleri
Ol-şehinşâhın Velî Efendide fevka'l'alâ

Sebt-i târih vekâyi' etmeye şâyestedir
Asker-i Şâhâne'nin talimi tahsîne revâ

Temmuz 1864'te Levent Çiftliği yakınında bulunan boş alanın yaz ayları talim ve manevraları için Nizâmiye askerlerine ordugâh yapılması uygun görülmüştür¹⁸³. Bu tarihten itibaren yazları 20 Temmuz'dan 26 Ağustos'a kadar bir ayı aşkın İstanbul'da bulunan Hassa alay ve taburları burada çadırlara konularak ateşli talimler gerçekleştirmişlerdir¹⁸⁴. 20 Ağustos'ta başlayan talimler son güne kadar devam etmiştir. Piyâde, Suvârî

¹⁸¹ T. V., No: 713, s. 1-3.

¹⁸² Bursalı İzzet Efendi ise bu talimle ilgili şu satırlara yer vermiştir: Hazret-i Abdülaziz Hânın vücûd-ı devleti / Asker-i İslâmı ihsan ile ihyâ eyledi / İzzeten tarh ile nevk hâmeden tarih-i nev' / Cend-i Sultan bir güzel ta'lîm icrâ eyledi. T. V., No: 713, s. 3.

¹⁸³ T. V., No: 757, s. 1.

¹⁸⁴ T. V., No: 767, s. 1; 760, s. 1. C. A., No: 27, s. 1-2; 28, s. 1-2; 33, s. 1. Hassa Ordusu Nizamiye askerlerinin Temmuz 1864'te Levent Çiftliğine talim nedeniyle nakledildikleri ilk gün ateşli talimler başlamış, buna Sultan Abdülaziz de iştirak etmiştir. Serasker Fuad Paşa yapmış olduğu konuşmada "Asker! Ordunuzun kuruluşunu ve icra ettiğiniz manevraların noksansız ve kusursuzluğunu velî-ni'met-i bi-minnetimiz padişâhımız efendimiz hazretleri tahsîn buyurdular. Ne bahtlu askerleriz ki, eyyâm-ı ömrümüzde böyle günler görürüz. Zâbitân ve neferât cümleiniz sâye-i şâhânede askerlikte yüz ağartmış adamlarısınız..." diyerek askerlerin gayret ve çabalarına devam etmelerini istemiştir. Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., C. X, s. 122.

ve Topçu askerlerinin uygun şekilde pozisyon aldığı bu talimlerde en dikkat çeken “köy baskını ve savunması” talimi olmuştur¹⁸⁵.

Yaz mevsiminde Levent sahrasında ikamet ederek talimler yapan askerler, mevsimin sona ermesiyle birlikte 25 Ağustos 1864'te Mecidiye, Galatasaray, Süleymaniye, Selimiye, Kuleli ve Davut Paşa Kışlaları'na nakledilmeye başlamıştır¹⁸⁶. Bu ve benzeri şekilde İstanbul'da birçok talim gerçekleştirilmiş¹⁸⁷ ayrıca İstanbul dışında yer alan kale ve şehirlerde de talimlerin düzenli olarak yaptırılmasına özen gösterilmiştir¹⁸⁸.

İstanbul'da bulunan alay ve taburlar içerisinde silah atışında maharetli olanların nişan verilerek ödüllendirilmesi adet halini almıştı. Nitekim, 28 Kasım 1865'te Talîa, Zühaf ve Saf Piyâde alaylarından atıcılıkta başarılı olan 40'ar nefer seçilerek bunlara Gülhane meydanında atış yaptırılmıştır. Burada ilk beşe girenlere tüfek hediye edilerek gümüş nişanlar verilmiştir¹⁸⁹.

Talimlerin başarı ile yürütülebilmesi için birçok eser telif ve tercüme edilmiştir. Bu cümleden olarak iğneli tüfekler ile icra olunacak ateşli talime ve nişan almaya dair kaide ve usullerin yer aldığı talimname, Fransa'dan getirtilerek Şubat 1869'da Harp Okulu Fenn-i Harp hocalarından Binbaşı Ethem Bey'e tercüme ettirilmiş; Harp Okulu matbaasında çoğaltılmış ve ordu merkezlerine gönderilmiştir¹⁹⁰.

¹⁸⁵ Levent Çiftliğinde yapılan ateşli talimlerin teferruatı gazetelerde yer almıştır. **T. V.**, No: 761, s. 2; 763, s. 1. **C. A.**, No: 29, s. 1; 30, s. 1; 31, s. 1; 32, s. 1.

¹⁸⁶ **T. V.**, No: 764, s. 1. Asâkir-i Şâhânenin Levent sahrasında ikametleri sırasında sıhhatleri hakkında cereyan eden duruma dair Marko Paşa tarafından raporlar sunulmuştur. 1864 senesi talimleri ile ilgili rapor IV. Bölüm'de “Sihhât Tedbir ve Faaliyetler” başlığı altında sunulmuştur. **T. V.**, No: 767, s. 1.

¹⁸⁷ Bunlar arasında 1868'de Nizamiye Piyâde Taburları ve Sûvârî Bölükleri refakatinde Topçu İhtiyat Alayının her biri dörder toplu olmak üzere 9 batarya şeşhaneli top ile Çınarlı Çeşme adlı yerde icra ettikleri on dört hareketli manevra (**T. V.**, No: 1016, s. 1-3. **C. A.**, No: 249, s. 1-3); Her sene talim mevsiminde olduğu gibi 1869'da da Hünkar iskelesi mevki tepelerinde 25 tabur piyâde, 2 Alay sûvârî ve 2 Alay topçudan oluşan ateşli talim (**T. V.**, No: 1142, s. 1) sayılabilir.

¹⁸⁸ Örneğin, 1864'te II. Ordu'ya bağlı Niş mevkiinde kale yakınındaki sahrada askerlere yaptırılan ateşli talim (**T. V.**, No: 777. s. 1); 1865'te yine II. Ordu'ya bağlı Sûvârî Ejder Alayı'nın Sofya'da bulunan 4 bölüğü ile bölgedeki iki takım Sûvârî Zabtiye Alayı askerlerinin birleşerek yaptıkları askeri talim (**T. V.**, No: 786. s. 2); 1866'da Belgrat ve ona bağlı kalelerde bulunan taburların yaptığı ateşli talim (**İ. D. 38706**) bunlar arasında yer almaktadır.

¹⁸⁹ **T. V.**, No: 827, s. 1.

¹⁹⁰ **İ. D. 40894, 41001.**

Sultan Abdülaziz devrinde talimlerinde meydana gelen gelişme ve manevraları incelemek üzere Avrupa'ya subaylar gönderilmiştir. Örneğin Temmuz-Ağustos 1870'te Fransa'da Şanon ordugahında ve Prusya ordusunda gerçekleşecek olan manevralara katılmaları ve raporlar sunmaları amacıyla dört nefer zâbit, Ağustos 1872'de İngiltere'de gerçekleşecek talim için iki zâbit masrafları karşılanarak görevlendirilmiştir¹⁹¹.

Bu talimlerin yanında Beşiktaş'tan Üsküdar'a yürünülen Sürre-i Hümayûn'larda, bayram selamlığı ve mübarek gecelerde, ayrıca özellikle padişahın tahta çıkışı, doğum günü ve cülus yıldönümlerinde müthiş askerî törenler gerçekleşmiştir¹⁹². Örneğin, Mayıs 1864'te Sultan Topkapı Sarayı'ndan Bayezid Camii'ne bayram namazı kılmak üzere hareket ettiğinde güzergahta tüm askerî erkân ve askerî mektep talebeleri hazır bulunmuşlardır. Hatta Şehzâdeler Yusuf İzzettin ve Nurettin de yüzbaşları oldukları bölüklerinin başında bayram selamlığına katılmışlardır¹⁹³.

Mart 1865'te "*Gerek Münferit Gerekse Toplu Olarak Silahlı Bulunan Askerlerin İcra Edecekleri Ta'zîm Merasimine Dâir Karamâme*" yayınlanmıştır. Buna göre padişah için yapılan tazim merasimine eskiden olduğu gibi devam edilmesi, askerlerin sancağa rastladıklarında yüzlerini sancağa dönerek el ile selamlamaları istenmiştir. Herhangi bir üst rütbeliye rastlanırsa onun hizasına gelince yüzünü ona dönerek el ile selamlama yapılması, rütbelinin de buna el ile mukabele etmesi belirtilmiştir. Törenlerde ise askerlerin rütbelerine göre silahlanarak hazır ve selam durmak suretiyle selamlarını arz etmeleri, el ile selamlamamaları emredilmiştir. Tazim olunan kişinin ise el ile selamlaması uygun bulunmuştur. Ayrıca güneş doğmadan önce yahut battıktan sonra tazim merasimi yasak edilmiştir¹⁹⁴.

¹⁹¹ Fransa'da Şanon ordugahında icra olunacak manevrada bulunmak üzere dört nefer zâbitin tayini, **A.M.D. U.A.** 59, No: 110; **A.M.D. U.A.** 59, No: 140; 31 Ağustos'tan 12 Eylül'e kadar İngiltere'de Salzburg mevkiinde yapılacak harp manevralarına katılmak üzere Erkân-ı Harbiye Miralayı Hasan Kâzım Bey ile Kolağası Zihni Efendi 27 Ağustos 1872'de gönderilmiştir. **İ. D.** 45617.

¹⁹² **T. V.**, No: 754, s. 1. **C. A.**, No: 52, s. 1; 58, s. 1; 76, s. 1; 120, s. 1; 59, s. 1. **Bas.**, No: 400, s. 1. **A.}MKT.NZD.**, 399 / 25. **A.}MKT.UM.**, 487/32, 487/52, 521/77, 542/27; 554/12, 572/4; 572/39, 574/85; **A.}MKT.MHM.**, 253/75; 356/69; 360/41. **A.}TŞF.** 34/72, 34/73, 35/83, 35/84.

¹⁹³ **T. V.**, No: 749, s. 1.

¹⁹⁴ **T. V.**, No: 790, s. 2. **C. A.**, No: 49, s. 2.

SONUÇ

Tarihin en eski ve köklü milletlerinden biri olan Türkler, mazileri boyunca Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında birçok devlet kurmuşlardır. Bu devletlerin ortaya çıkması ve ilerlemesinde en önemli faktörlerden birisi askerî teşkilâtları olmuştur. Gerek İslamiyet'ten önce gerekse sonra kurulan birçok Türk devletini askerî açıdan temel alan Osmanlı Devleti de, askerî teşkilat ve gelişme adına en önde gelen Türk devletlerinden biridir.

Kuruluş döneminde merkez emrindeki beylerin aşiret kuvvetlerinden meydana getirilen Osmanlı askerî gücü, gelişmeye paralel olarak Orhan Bey döneminde Türk gençlerinden meydana getirilen ve atsız askerine “yaya”, atlı askerine “müsellem” adı verilen bir yapıya kavuşmuştur. Rumeli taraflarında sınırların daha da genişlemesi üzerine daha fazla askere ihtiyaç olmuş; bu da, savaşlarda esir alınan hristiyan çocukların Türk-İslam terbiyesi ile yetiştirilerek yeni bir askerî sınıf meydana getirilmesiyle karşılanmıştır. Böylece I. Murat zamanında Kapıkulu Ocakları'nın temelleri atılmıştır. Sonraki yıllarda Kapıkulu Ocakları yanında Osmanlı Devleti'nin temel askerî güçlerinden birisini de, esasını Tımarlı Sipahiler'in oluşturduğu Eyalet Kuvvetleri teşkil etmiştir.

Sayırsız zaferlerin kazanılmasını sağlayan yükselme döneminin bu muhteşem Osmanlı merkez ve eyalet orduları, zamanla batıdaki teknik gelişmeleri takip edememesinden ve usul-kanunlara uygunsuz hareketlerden dolayı XVI. yüzyıl sonlarında bozulmaya başlamıştır. Ancak devlet, XVIII. yüzyıla kadar askerî sahada geri kalmışlığının sebeplerini yeterince fark edememiştir. Nitekim XVII. yüzyılda, askerî meseleler üzerinde yüzeysel durulmuş; askerî ıslahatların genel karakteri, Kanuni devrinin örnek alınması şeklinde kendini göstermiştir. XVIII. yüzyıl başlarında ise artık Avrupalı devletlerin askerî yönden üstünlükleri, Osmanlı devlet adamları tarafından kabul edilerek; eksiklikler Comte de Bonneval ve Baron de Tott gibi batıdan getirilen yabancı uzmanlar aracılığıyla, programsız ve istikrarsız bir şekilde giderilmeye çalışılmış, dolayısıyla askerî reformlar kişisellikten kurtulamamıştır.

Birçok alanı kapsamasına rağmen özellikle askerî alanda kendini gösteren Nizâm-ı Cedîd devrinde III. Selim, 1793'te kapıkulu ocaklarının içerisinde "Bostancı Tüfenkçisi" adıyla Nizâm-ı Cedîd askeri toplamaya başlamıştır. İçerisinde başta Fransa olmak üzere İsveç, Prusya ve İngiltere'den önceki dönemlerle kıyaslanmayacak kadar fazla uzmanın yer aldığı bu birliklerin erlerinin çoğu, Anadolu'daki Türk köylü ailelerinden seçilmiştir. Nizâm-ı Cedîd ordusunun kurulmasıyla aynı işi yapan iki askerî sınıf oluşmuş; biri İstanbul ve birkaç vilayette kurulan Padişah'ın gözdesi ve disiplinli birlikler olan Nizâm-ı Cedîd Ocağı, diğeri ise köklü ve ülkenin her tarafına yayılmış olan Yeniçeri Ocağı idi. III. Selim, mevcut askerî ocaklardan bilhassa Topçu, Humbaracı ve Lağımcı Ocakları'nın yenileştirilmesi ile de yakından ilgilenmiş, bu ocaklar için kanunnameler yayınlayarak Avrupa'dan çeşitli mühendis ve dökümcüler getirtmiştir. III. Selim, askerî teknik eğitimi de ele almış ve 1795'te Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'u kurdurmuştur. Tüm kısıtlılığa rağmen bu okulun orduya önemli katkıları olmuş, Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında buradan mezun olan subaylar başarılar elde etmişlerdir. Ancak Nizâm-ı Cedîd askerlerinin başarı ve disiplinleri, yeniçerilerin tepkilerine neden olmuş, 1807 Kabakçı Mustafa İsyanı ile bu birlikler tarihe karışmıştır. III. Selim'den sonra tahta çıkan IV. Mustafa, Nizâm-ı Cedîd'i tamamen ortadan kaldırmış; ancak 1808'de tahta çıkan II. Mahmud, garplılaşma tarihimizde yeni bir devri başlatmıştır.

II. Mahmud, Ekim 1808'de "Sekbân-ı Cedîd", Mayıs 1826'da da doğrudan doğruya yeniçerilerden vücuda getirilen "Eşkinci" adlarıyla yeni ve modern birlikleri teşkîl ettirmiş, yalnız bu ocaklar da Nizâm-ı Cedîd'in durumuna düşerek, talime başlamalarından kısa bir süre sonra yeniçerilerin ayaklanmalarına neden olmuştur. Bunun üzerine II. Mahmud Eşkinci Ocağı, medreseliler ve İstanbul halkının desteğini alarak Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmıştır. "Vakâ-yı Hayriye" olarak bilinen bu olayla Türkiye'nin yenileşme ve ilerleme yolu açılmış, Nizam-ı Cedîd ve Sekbân Ocakları'na mensup subay ve askerlerden "Asakîr-i Mansûre-i Muhammediye" adlı yeni bir ordu kurulmuştur. Yeni ordunun düzenlenmesi için yüksek rütbeli Prusyalı subaylar çağırılmış, böylece 1826'dan itibaren Türk ordusunda Alman tesiri

görölmeye başlamıştır. Asakir-i Mansûre, yükümlülüğe dayandığından paralı askerlik sistemi, ayrıca merkez ve eyalet ordularından oluşan ikili ordu anlayışları son bularak; tek ve düzenli bir ordu kurulmuş ve nihayet millî orduya yönelik önemli bir adım atılmıştır.

Askeri eğitime de önem veren II. Mahmut, Mühendishâne'ye yeniden şekil verdiği gibi, bunun yanında 1827'de Tıphâne-i Âmire"yi ve 1828'de "Cerrahhâne"yi kurarak bunları 1838'de birleştirdi. Bu okulun adını, 1839'da başına Avusturyalı Doktor C. Ambroise Bernard'ın getirilmesiyle "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne" olarak değiştirdi. Ayrıca II. Mahmud, batı tarzında subayların yetiştirilmesi amacıyla 1834'te de Harbiye Mektebi'ni kurdurdu. Bu okullar, yabancı hocaların Avrupa dilleri ile ders vermesi nedeniyle batı düşüncesinin ve siyaset anlayışının Türkiye'ye girmesinde etkili oldu.

Sultan Abdülmecid döneminde de (1839-1861), Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile askerî alanda önemli gelişmeler oldu. 6 Eylül 1843'te çıkarılan kanunla nizâmî askerlik süresi 5, arkasından gelen rediflik süresi ise 7 yıl olarak belirlendi. Kara kuvvetleri; Hassa, Dersaâdet, Anadolu, Rumeli ve Arabistan Orduları olmak üzere beş merkeze ayrıldı. Bu dönemde ocak usûlünde karyerli askerliğin kaldırılması ve kur'a usulüne geçilmesiyle; barış zamanı 150 bin, savaş zamanı 400 bin nefer temin edilebildi, böylece asker sayısında büyük bir artış meydana geldi. Ayrıca beş büyük birime ayrılan Osmanlı ordularına 1848'de Irak Ordusu da eklendi.

Dış siyâset açısından barış devri olan Sultan Abdülaziz dönemini askerî ıslahatların tarzı yönünden ikiye safhada incelemek mümkündür. 1861-1868 senelerini kapsayan birinci devre, yeni askerî kıyâfetlerin benimsenmesi ve modern silahların artırılma gayreti ile geçmiş; 1869'dan sonraki devrede ise askerî kuvvetlerin yeniden teşkilâtlandırılması ve güçlendirilmesine yönelik daha köklü ve geleceğe yönelik adımlar atılmıştır.

21 Haziran 1869'da Osmanlı askerî kuvvetlerinde önemli bir değişikliğe gidilmiştir. Bu tarihte yayınlanan nizamnâme ile 1843 düzenlemesi genişletilerek kara kuvvetleri; Nizâmiye, Redif ve Müstahfız olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Nizâmiye kuvvetleri, ilki dört sene müddetle daima silah altında bulunan "*faal kuvvetler*"; ikincileri dört sene hizmeti tamamladıktan

sonra iki sene müddetle ihtiyat sınıfına nakledilerek istihdamlarına gerek olmadığı takdirde memleketlerine gönderilerek ziraat, ticaret ve diğer işleriyle uğraşabilen “*yedek kuvvetler*” olmak üzere iki sınıftan oluşturulmuştur. Her sene 37.500 kur’a neferi silah altına alınmaya başlamış, VII. Ordu’nun teşkili ile bu rakam 45.000’e ulaşmıştır. Böylece Nizâmiye askerlerinin aslî sınıfı 150.000 nefer, İhtiyat sınıfı 60.000 ila 65.000 nefer olmak üzere toplam 210.000 kişiye çıkarılabilmektedir. 1869 Nizâmnâmesi ile nizâmiye süresini tamamladıktan sonra 3 senelik Mukaddem (Birinci Sınıf) arkasından 3 senelik Tâlî (İkinci Sınıf) adlarıyla, 6 senelik ve 192.000 neferden oluşacak Redif hizmeti; müteâkiben 8 senelik ve 300.000 neferden oluşacak Müstahfız kısmı oluşturulmuştur. Böylece daha önce 12 sene olan askerî mükellefiyetlik süresi 20 seneye çıkarılarak; 20-40 yaşları arasındaki Müslümanlar askerî mükellefiyet altına alınmıştır. Sultan Abdülmecid dönemiyle kıyaslandığı zaman burada en dikkat çekici fark, Nizâmiye ve Redif sürelerinden birer sene indirilmesi, bu iki sene için Nizâmiye ve redif süresi arasında olmak üzere bir İhtiyat sınıfı oluşturulmasıdır. Ayrıca genele bakıldığında askerlik mükellefiyet süresi uzatılmıştır ki bundaki en önemli gaye asker sayısının artırılmak istenmesidir.

1869 Askerî düzenlemesinden sonra, Osmanlı Devleti’nde yürürlükte olan kur’a usulü için yeni bir kanunnâme hazırlanmıştır. Mart 1870’ten itibaren yürürlüğe giren 77 maddelik kur’a kanunnâmesi ile, askerliğe alınma şart ve kuralları yeniden belirlenmiştir: Buna göre, bütün Müslüman ahâlînin şahsen askerlik hizmeti ile mükellef tutulmasına ve askerliğe ya gönüllü yahut kur’a ile nefer alınmasına devam edilmiş, Osmanlı kara kuvvetleri 6 ordu olarak belirlenmiştir. Başlangıçta Müslüman ahâlîye zor gelen ve askerlikten kaçmalarına neden olan kur’a usûlü, özellikle 1870’lerde Osmanlı Müslüman tebaasınca iyice benimsenmeye başlamış ve askerliğe katılımı artırmıştır. Bu dönemde Müslümanların askerlik mesleğine olan ilgi ve alakalarının artmasındaki en önemli sebep, mektepli subayların (zâbitlerin) sayısının artması ve askerlerle hukuklarını iyi tanzim edebilmeleri olmuştur. Sultan Abdülaziz döneminde askerlik mesleğinin cazip hale getirilmesinden, birçok bölgede isimlerine kur’a isabet etmeyen yüzlerce kişi, adına kur’a isabet

etmişçesine askerlik mesleğine kendi rızalarıyla başlamışlardır. Yine muvazzaflık görevini tamamlayan birçok asker askerlik mesleğinden ayrılmamak için tezkerelerini almamışlardır.

Osmanlı Devleti'nde askerî neferlerde istenilen rakamlara ulaşmak için nüfus yeterince kalabalık olmasına karşın Tanzimat dönemi'nde hala azınlıkların askere alınması sağlanamamıştı. Bedelli askerliğe alışmış olan gayrimüslimlerden askerlik karşılığı olarak alınan verginin miktarı da Müslümanlara göre oldukça düşük tutulduğundan; gayrimüslimlerin devlete bu konuda da kayda değer bir ekonomik katkıları olmamıştır. Bu yüzden Sultan Abdülaziz devrinde asker kaynaklarının artırılması ve Müslüman olmayan halkın askere alınması meselesi yeniden ele alınmış, ancak daha önceki girişimler gibi sonuç alınamamıştır. Zira Müslümanlar askerliği bir gelenek hatta dînî bir emir kabul etmelerine karşın; müşterek vatan mefhumuna sahip olmayan Hristiyanlar, Müslümanlarla aynı safta savaşmak istemiyorlardı. Üstelik Osmanlı devlet adamları da gayrimüslimlerin askere alınması yönünde geçerli ve makul bir program üzerinde hemfikir olamamışlardır. Sonuçta, prensip olarak Islahat Fermanı ile kabul edilen azınlıkların askere alınması, devletin yıkılışına kadar pratikte bir türlü gerçekleşememiş ve hep kağıt üzerinde kalmıştır.

Sultan Abdülaziz devrinde de gayrimüslimlerin askere alınamaması üzerine, hiç olmazsa Müslüman ahâlînin geri kalanını askere alabilme girişimleri başlatıldı. Çünkü bu tarihlerde Bosna-Hersek, Arnavutluk, Kozan ve Dersim ile Arap yarımadası gibi Müslüman bölgelerden asker alınamıyor, İstanbul halkı da zaten askerlikten muaf tutuluyordu. 1863'ten sonra İstanbul'da din ve mezhep farkı gözetilmeksizin çekilecek kur'a neticesinde askere alınacak erlerin mızıka ve sanâyi birliklerinde çalıştırılması uygun görüldü. Anadolu ve Rumeli neferlerinin ise piyâde, topçu ve süvâri olarak kullanılacağı tespit edildi. Ahmet Cevdet Paşa, 1864'te Bosna ve Hersek'te teftiş memuriyeti sırasında Boşnakları askerlik yapmaya ikna ettiği gibi, kısa bir süre sonra da Kozan ve civarından bazı şartlarla askerî olarak faydalanılması imkanını hazırladı. Yine Şubat 1874'ten itibaren Müslüman Kiptîler de kur'a ile askere alınmaya başlamıştır. Sonuçta, Osmanlı

Devleti'ndeki asker sayısını artırmak amacıyla hesaplanan kaynaklar, yine Müslüman ahaliden temin edilebilmiştir.

Sultan Abdülaziz döneminde I. Ordu İstanbul, II. Ordu Şumnu, III. Ordu Manastır, IV. Ordu Erzurum, V. Ordu Şam, VI. Ordu Bağdat, VII. Ordu ise Yemen'de yer almıştır. 1876'ya gelindiğinde I. Orduda 7; II., III, IV. ve V. Ordularda 6; VI. ve VII. Ordularda 5 olmak üzere toplam 41 piyâde alayı (ve 41 Talî'a Taburu) yer almış, bu alaylar takriben 135.000 Nizâmiye piyâde askerinden meydana gelmiştir. Bunlardan VII. Ordu, Mart 1873'te, Serasker Hüseyin Avni Paşa döneminde, hassas bir yerde bulunan Hicaz ve Yemen'i içine alan, her bir taburu 700'er neferden oluşan 5 Alay Piyade ile 6 Bölük Topçu birlikleri teşkil edilmeye başlamıştır. Sultan Abdülaziz dönemine kadar Bosna ve civarından asker almak bir türlü gerçekleştirilememişken Ağustos 1864'ten itibaren Bosna'da da Nizâmiye birlikleri oluşturulmaya başlamıştır. Özellikle Müfettiş Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna'daki çalışma ve gayretleri sonuç vermiş; bölgede öncelikle her biri 800 neferden 6 tabur oluşturulması için asker kayıtlarına başlanmıştır. Bosna Eyâleti'nde 9 senede 6 tabur Nizâmiye ile 18 tabur redif oluşması hedeflenmiştir ki bu rakamlara büyük ölçüde ulaşılmıştır. Sultan Abdülaziz devrinin sonunda Osmanlı askerî kuvvetlerine bakıldığında, 1869 Nizamnâmesiyle hedeflenen rakamlara yaklaşılmış olup, Nizâmiye neferi sayısı 170.000, Redif kuvvetler (Müstahfızın da katılımıyla) 340.000 civarında idi. Başıbozuk alaylar ve yardımcı kontenjanlar ile savaş zamanında bu rakam rahatlıkla 600.000'in üzerindeydi. Yine de Avrupalı devletlerle kıyaslandığında askerliğe katılan halk oranının en az olduğu devlet hâlâ Osmanlı Devleti idi.

Kara kuvvetlerindeki bu artış ve ıslahatlara paralel olarak, 1869 Nizamnâmesi ile zâbitanın yetki ve sorumluluklarının yeniden belirlendiği bir Zabtiye Teşkilâtı da vücuda getirilmiştir. Silahlı bir teşekkül olduğu için Seraskerliğe bağlanmış olan Zabtiye Teşkilâtı, tam bir askerî teşkilât gibi bölük, tabur ve alaydan oluşturulmuş, sonradan Jandarma adını almıştır. Bunun yanında 13 Nisan 1865'te 14 maddelik "Umur-ı Zaptiye-i Teftişkiye Memurlarının Suret-i Teşkiline Dair Nizamname" ve 1870'te Zabtiye İdaresi

hakkında 101 maddelik bir nizamnâme yayınlanarak Zabtiye kuvvetlerine yeni bir şekil verilmeye çalışılmıştır.

Sultan Abdülaziz devrinde 1861'den 1876'ya kadar 26 Serasker tayin edilmiştir ki bunlardan en meşhurları Mütercim Mehmet Rüşdü Paşa, Hasan Rıza Paşa, Keçecizâde Mehmet Fuat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'dır. Fuad Paşa ve Hüseyin Avni Paşa Seraskerlikleri dönemlerinde Sadrazamlık görevini de yürütmüşler ve kendilerine bir Serasker Kaymakâmı atanmıştır. Fuad Paşa, Şubat 1863'te ordu adlarını rakamlara dönüştürerek merkezlerde değişiklik yaptığı gibi, yine Haziran 1863'te Hüseyin Avni Paşa'nın Serasker Kaymakâmı olmasıyla bu ikili askerî konularda önemli yeniliklere imza atmıştır. Ocak 1869'da Seraskerliğe getirilen Hüseyin Avni Paşa, Harbiye'den mezun olarak bu makama geçen ilk kişi olmuştur. Seraskerlik idâresinde yer alan ve ordulardaki çeşitli hizmetlerin gerekliliklerini karşılamakla yükümlü olan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Sultan Abdülaziz devrinde de faal olarak görevini sürdürmüştür. Bu meclis, askerî yapı, tamir ve bunların keşfi işleri, silahlanma, techîzât, giyim-kuşam ve her türlü ödemelerle ilgilenmiş; kânun-kararnâme ve maaşları görüşmüş, askerî kumandanlar ve yüksek subayların terfî listesini Sultan'a takdim etmiştir. Bugünkü anlamda "kurmay" karşılığı olan Erkân-ı Harbiyye'ye ise, kavram olarak daha eskileri kullanılmasına rağmen Ocak 1864'te yeni bir şekil verilmiştir.

Sultan Abdülaziz devrinde askerî teknolojinin yakalanması konusunda da devletin takip ettiği sanayileşme politikasının istenilen seviyede gerçekleştiği söylenebilir. Sultan Abdülaziz, tüm ekonomik sıkıntılara rağmen kişi ve şirketlere borçlanma ile yeni askerî teçhîzâtların Avrupa ülkelerinden satın alınmasına, bazılarının fabrikalarımızda üretilmesine, hammadde olan madenlerin imaline ve askerler için demiryolları yapımına önem vermiştir.

Osmanlı'da askerî sanâyin en önemli merkezi olan Tophâne-i Âmile Nezâreti, Sultan Abdülaziz devrinde de ordunun silah, top ve diğer araçlarını yapmak, tamir ve temin etmekle görevli esas kurum olmuştur. Bu dönemde askerî fabrikalar, genel olarak Tophâne idâresinde olmakla birlikte bazı zamanlar bağımsız idâreler halinde örgütlenmiştir. Bu fabrikaların başında Tüfekhâne, Baruthâne, Feshâne ve Zeytinburnu Fabrikası gelmektedir.

Tüfeğin yoğun olarak imal edildiği Zeytinburnu Fabrikası'nda 1863-1864 yıllarında İngiltere'den getirtilen makinelerle geceli-gündüzlü çalışıldığında senede 35.000 küçük çaplı şeşhâneli tüfek üretilebilmiştir. Tüfekhâne'de yalnızca yeni tüfek imal edilmemiş aynı zamanda eski tüfeklerin modernleştirilmesi de gerçekleştirilmiştir. Nitekim Tüfekhâne 1872'de günlük 700 adet eski tüfeği, içneliye çevirebilme kapasitesine ulaşmıştır.

Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde, savaşlarda kullanılacak olan top, silah ve diğer araç-gereçlerin daha güzel yapılabilmesi amacıyla, Tophâne-i Âmire bünyesinde 1863'te bir "Sanâyi Alayı" teşkil edilmiştir. Bu eğitim ve uygulama merkezinde kısa sürede askerî malzeme yapımında önemli başarı sağlanmış, bunun üzerine Temmuz 1863'te öncelikle iki tabur ve 1.250 neferden oluşacak "İkinci Sanâyi Alayı" oluşturulmaya başlanmıştır. Bu alaylar için yine 1863'te iki bölük idâdiye neferleri teşkil edilmiştir. Ordu idâreleri altında da belli dönemlerde yer alan ve askerî levâzım üretimi ile uğraşan sanâyi taburları bulundurulmuş, bunların nefer sayıları devamlı artırılarak; imâlât, mühimmat, askerî matbaa, dökümhâne, debbağhâne ve silah fabrikaları işlerinde bu kişilerden faydalanmaya çalışılmıştır. Sanayi Alayları yanında Tophâne'de askerlerin sargı ve çamaşırlarının dikilmesi gibi ordu ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla 1869'da bir de "Kız Sanâyi Mektebi" açılmıştır. 1870 senesinde 50 müslim ve gayrimüslim kız öğrenciden oluşan Kız Sanâyi Mektebi'nde, uygulamalı olarak Ege dişleme, şerit dokuma, kanoviçe (bez) işleme ve sarraçlık sanatları öğretilmiştir.

Tophâne'de eski toplar da şeşhâneliye çevrilmiş, ayrıca özellikle İngiltere ve Prusya'dan yeni çelik şeşhâneli toplar satın alınmıştır. Sultan Abdülaziz devrinde çoğunluğu şeşhâneli olmak üzere, değişik tarz ve büyüklüklerde genelde icat edenin adıyla isimlenmiş başka toplar da kullanılmıştır. Bu cümleden olarak Amerikalı Gantin adlı bir kişinin icadı olan altı ve on namlulu revolver toplar ile Tophâne fabrikalarında imal edilebilen Armstrong ve Londra'dan satın alınan Vidvoret toplar sayılabilir. Sultan Abdülaziz devrinde, Viyana'da bulunan Brodwell Fabrikası ve ağırlıklı olarak

Berlin’de bulunan Krupp Fabrikası, Osmanlı’ya top ve aletlerini imal eden en önemli yabancı kuruluşlar olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde şeşhâneli topların yanında filinta, kaval ve çakmaklı tüfeklerin yerine kullanılmak üzere şeşhâneli tüfeklerin de batılı devletlerden satın alınmasına ve eskilerden tahvil ile sayılarının artırılmasına devam edilmiştir. Örneğin 1864’te Avrupa’dan satın alınan şeşhâneli tüfeklerin sayısı 130.000’e ulaşmıştır. Sonuçta nizâmiye askerlerinin tümü için şeşhâneli tüfek açığı kapatılmış, diğer askerî sınıflar için de bu tüfeklerin alım ve üretimine 1866 senesine kadar devam edilmiştir. Zira bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti’nde iğneli tüfekler tercih edilmeye başlanmıştır.

1866 Sadowa Muharebesi’nde Prusya’nın Avusturya’yı yenmesinin en önemli sebebi olarak gösterilen iğneli tüfekler, Osmanlı Devleti’nde de rağbet görmüş, böylece şeşhâneli tüfeklerin alımı ve üretimi durdurulmuştur. Hatta devlet, eski şeşhâneliler başta olmak üzere ipekli ve çakmaklı tüfeklerini Tüfekhâne’de iğneliye çevirmeye başlamıştır. Küçük çaplı şeşhâneli tüfeklerden iğneliye çevrilen, ayrıca İngiltere, Fransa ve Belçika’dan satın alınan iğneli tüfek sayısı 1868’de 90.000’e ulaşmıştır. İğneli tüfeklerin giderek artmasının bir sonucu olarak fişek ihtiyacı da artmış, bu yüzden Haziran 1871’den itibaren Fişekhâne’ye yeni makineler alınarak üretim kapasitesi artırılmış ve burada günlük 50-60 bin fişek imal edilebilmiştir.

Osmanlı Devleti 1870’li yıllarda da silah teknolojisindeki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Özellikle Amerika ile gerçekleşen silah ticareti Serasker Hüseyin Avni Paşa’nın ilk seraskerliği döneminde yoğunluk kazanmıştır. Bu tarihlerde iğneli tüfekler arasında Osmanlı Devleti’nin en çok tercih ettikleri Şinayder, Henry Martini ve Winchester cinsleri olmuştur. İhâle usulü ile alınan bu yeni icat silahların Martini cinsinden Ağustos 1872’de Winchester Kumpanyası’ndan 200.000 adet alınması kararlaştırılmıştır. İleride sorunlar yaşanmasına rağmen iğneli tüfeklerin önemli bir kısmı satın alınmıştır. Mayıs 1873’te bu tüfeklerin Providence Tool Kumpanyası aracılığı ile 500.000’e çıkarılması kararlaştırılmıştır. 1876’ya gelindiğinde Amerika’ya sipariş edilen Henry Martini tüfeklerinin büyük bir kısmı getirilmiştir ki bunun faydası 1877 Plevne Müdafaasında kendini göstermiştir. Sonuçta

1860'lardan itibaren Osmanlı Devleti, dönemin en etkili silahları olan iğneli tüfekleri kabul eden ilk devletlerden olmuş, silah ve askerî mühimmât teknolojisinde büyük ilerlemeler kaydetmiştir.

Osmanlı Devleti'nde kıyafetler de her askerî ıslahat teşebbüsünde olduğu gibi Sultan Abdülaziz döneminde değiştirilmiştir. Sultan, Tanzîmât devrinde ordu için kabul edilmiş olan kıyafeti gösterişsiz bulduğu için önce Fransızların "Zuhaf" dedikleri Cezayir askeri tarafından kullanılan kıyafeti kabul etmiştir. Bu kıyafet, başta büyük fes ve üzerinde sarık, arkada şeritle işlenmiş salta ve ayakta geniş şalvar, belde kuşak ve bacaklarda tozluktan ibaretti. Fakat bu kıyafetin pratiklikten uzak olduğu anlaşıncı şalvar terk edilmiş ve onun yerine yukarısı geniş, bacakları ve paçaları dar bir nevi pantolon demek olan "Potur" kabul edilmiştir. Askerî elbise ve imalatı Türk esnaf ve şirketlerinin geliştirilmesine de önem verilerek 1866'da her sınıf rütbeli asker, zâbit ve zabtiyenin yaptıracağı üniforma, kılıç, şerit, apolet, kordon, püskül ve bunlara benzer eşyaların Simkeşhâne-i Âmire'de i'mâl ettirilmesine; eğer, başlık, palaska ve çanta takımlarının ise Sarraçhâne esnafına yaptırılmasına karar verilmiştir.

Askerî sağlık meselelerini de ele alan Sultan Abdülaziz, İstanbul'daki Haydarpaşa başta olmak üzere diğer askerî hastanelerdeki doktor ve sıhhî memurların sayılarını artırmaya çalışmıştır. Ayrıca vilayetlerin hastane eksikliğinin giderilmesi ve tamirlerinin yapılması çalışmaları yanında, hastanelerin araç-gereçlerinin noksansız olması ve yenilenmesine de önem vermiştir. Bu dönemde askerî doktorlardan en dikkat çeken isim Marko Paşa, Umûm Hastâneler Nazırlığı görevi sırasında hastanelerin çalışma ve disiplinlerini kontrol altına almaya çalışarak yeni nizamlar çıkartmıştır. Nitekim 1870'te Askerî Tıbbiye İdaresi Hakkında yeni bir nizamnâme yayınlanarak doktor ve eczacıların görev ve konumları yeniden belirlenmiştir. 4 Ağustos 1873 tarihinde de askerî hastânelerin iç çalışma düzenini belirginleştiren bir iç tüzük hazırlanmıştır. Ancak Sultan Abdülaziz devrinde, askerî sıhhiyeye önem verilmesine rağmen, henüz ordunun doktor ve sıhhî personel eksikliği tam anlamıyla giderilememiştir. Nitekim devrin sonunda gerçekleşen 1877-78 Osmanlı-Rus (93) Harbi bu açığı ortaya koyan en önemli gelişmedir.

Sultan Abdülaziz döneminde erbaşların maaş ve ta'yînâtı, üst rütbelerinki yanında oldukça düşüktür. Bu dönemde Seraskerlerin maaşı 50.000 ilâ 100.000 kuruş arasında olup en büyük maaş meblağını teşkil ederken diğer bazı rütbeli ve neferlerin maaşları ortalaması şu şekilde idi: Müşir 40.000, Ferik 8.300, Mirlivâ 5.000, Miralay 2.500, Kaymakâm 1.600, Binbaşı 1.250, Alay Emini 750, Sağ Kolağası 650, Yüzbaşı 330, Mülâzım-ı Evvel 250, Çavuş 55 ve Neferler 30 kuruş. Genel olarak askerî masraf kalemlerini maaş ve ta'yînât başta olmak üzere elbise, eşya ve hayvan giderleri oluşturmuştur. Ekonomik sıkıntılar nedeniyle bazı zamanlar askerlerin maaşlarında kesintiler yapılmıştır.

Sultan Abdülaziz devrinde kara kuvvetlerine bağlı askerî nefer, zâbit ve ümerâ ile emeklilerin tümü, herhangi bir töhmetleri vukûunda Divân-ı Harp huzurunda 207 maddeden oluşan ve son şeklini Temmuz 1869'da alan Askerî Ceza Kanunnâmesi'ne göre yargılanmışlardır. Askerî Cezâ Kânunnâmesi'nde belirlenen esaslara göre askerler, ağırlıklı olarak hapis, demirbend, değnek, rütbelerin kaldırılması, askerlikten ihraç, aşağı hizmete alınma, maaş kesimi, kürek ve bazı durumlarda idam cezâlarına çarptırılabilmişlerdir. Cezaların yanında Osmanlı askerleri, morallerinin yüksek tutulması ve başarılarının takdir edilmesi amacıyla da çeşitli şekillerde ödüllendirilmişlerdir. Bu cümleden olarak askerlere başarı nişân ve madalyaları verilmiş, maaş haricinde para dağıtılmış ve ziyâfetler düzenlenmiştir. Bu dönemde askerlere Sultan Abdülmecid tarafından çıkartılan "Mecîdiyye Nişânı" yanında 9 Aralık 1861'de hazırlanan Nişân-ı Âlî-i Osmânî Nizamnâmesi ile her türlü devlet hizmetini başarıyla yürüten kişilere iftihar ve imtiyaz olmak üzere "Osmânî" adıyla yeni bir nişân daha verilmesi kararlaştırılmış ve devrin sonuna kadar birçok askerî erkân ve nefer bu nişâna sahip olmuştur. Osmanlı Devleti'nde nişânların yanında yine belirli başarı ve gayretlerinden dolayı askerler için 1862 Karadağ, 1862 Şeşhâneli Tüfek ve 1868 Atîk Girit Madalyaları bastırılmıştır.

Tanzimat dönemine gelindiğinde faaliyet gösteren askerî eğitim kurumları, Sultan Abdülaziz devrinde de askerî eğitimin temeli olmuş, üstelik daha programlı şekilde askerî eğitimin tüm kademeleri oluşturulmuştur.

Sultan Abdülaziz devrinde Mühendishâne, Harbiye ve Tıbbiye gibi yüksek askerî okulların öğrencileri, daha alt kademe olan askerî rüşdiye ve askerî idadîlerden temin edilmiştir. Bu devirde gerek ekonomik imkanlar gerekse üst rütbelere yükselebilme imkanı askerlik mesleğine ve dolayısıyla askeri okullara olan talepleri artırmıştır. Başlangıçta askerî okullarda Müslüman çocuklar eğitim görmelerine rağmen, 1863'ten itibaren gayrimüslim çocuklar da eğitimlere başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde maddî-manevî hiçbir fedakarlığın esirgenmediği askerî okul öğrencilerinin zâbitlik sıfatıyla mektepten ayrılana kadar evlenmelerine izin verilmemiş, göreve başladıktan sonra ise istifaları kabul edilmemiştir. Sonuçta devlet, askerî okullarda yetişen subay ve teknik personelin görevlerinde sebat göstermeleri için gayret sarf etmiştir. Sultan Abdülaziz devrindeki tüm askerî mekteplerin başı sayılan Mekâtib-i Askeriyye Nâzırları, aynı zamanda Mekteb-i Harbiye Nâzirliği (Kumandanlığı) görevini de yürütmüşlerdir ki bu dönemde bunlardan en meşhuru Ferik Galip Paşa'dır.

1875'te Gülhâne, Kasımpaşa, Beşiktaş, Fatih, Soğuk Çeşme, Koca Mustafa Paşa, Selamsız, Üsküdar Paşa Kapısı ve Mahreç olmak üzere dokuz adet askerî rüşdiye açılmış, böylece askerî eğitim: 1. Rüşdiye (ilk), 2. İdadîye (orta), 3. Harbiye (lise), 4. Erkân-ı Harbiye (yüksek) olmak üzere tam derecesini bulmuş ve süvârî, baytar, topçu gibi şubeleri de ihtisas kısımlarını oluşturmuştur. Ayrıca bu dönemde Eylül 1870'te II. Ordu için Edirne, Eylül 1872'de IV. Ordu için Erzurum ve VI. Ordu için Bağdat, Eylül 1873'te de Bosna Askeri Fırkaları için Bosna Mekteb-i İdadîlerinin açılışı tamamlanarak eğitime başlamışlardır.

Mekteb-i Harbiye mezunları ordulardaki piyâde ve süvârî sınıflarına Mülâzım-ı Sânilik rütbesi ile atanmışlardır. Harbiye'den 3 senenin sonunda başarıyla mezun olanların sınırlı sayıda bir kısmı, Erkân-ı Harbiyye unvanı alabilmek için, tekrar bu okulda 2 seneliğine Erkân-ı Harbiyye sınıfına ait dersleri tahsil etmişlerdir. Sultan Abdülaziz döneminde Harbiye'ye oldukça fazla önem verilmesinin nedenlerinden birisi şehzâdelerin bu okulda eğitim almalarıdır. Harbiye'den mezun olan şehzâdelerden Yusuf İzzettin Efendi, Hassa Ordusu Müşirliği'ne, Nurettin Efendi ise Sağ Kolağalığı'na terfi etmiştir.

Ayrıca Sultan Abdülaziz devrinde Avrupa’da askerî eğitimlerini tamamlamak üzere Harp Okulu mezunları ve hocalarından bazıları, sefâret maiyetinde Avrupa şehirlerine gönderilmiş ve eğitimlerine burada devam eden zâbitlerin etkisiyle; Eylül 1874’ten itibaren Harp Okulu programlarının batı harp okulları programlarına benzetilmesi yönünde çalışmalar başlatılmıştır. Ayrıca Sultan Abdülaziz döneminde ordulara yabancı devletlerden zâbit kaydedilmemesine özen gösterilmiştir.

Sultan Abdülaziz devrinin sonuna gelindiğinde ilk kısmından yüksek kısma kadar tüm kademeleri oluşturan askerî mekteplerden mezun olanlar, yalnızca askerî eğitimde değil sivil eğitimde de görev almışlardır. Nitekim 1864’ten sonra açılan sivil rüşdiyelerle 1872’den sonra açılan idâdîlerde ve diğer yüksek meslek ve ihtisas mekteplerindeki derslerin birçoğunu askerî mekteplerden çıkan hocalar okutturmuşlardır. Özellikle 1872’de açılan Dârüşşafaka’da idâreci ve ders veren kişiler tamamen asker kökenli öğretmenlerden oluşmuştur.

21 Mart 1864 tarihinden itibaren, diğer askerî okul talebeleri gibi kılıç kullanma hakkı verilen Tıbbiyeliler, mezuniyetlerinin ardından iki seneliğine staj için Haydarpaşa Hastanesi’ne giderek, burada İç Hastalıkları, Dış Hastalıkları, Frengiyye ve Cildiyye Kliniklerinde uygulamalı eğitim almışlardır. Bu eğitimlerinin sonunda kur’a ile Vilâyet Askerî Hastaneleri’ne gönderilmişlerdir. Mart 1867’de Tıbbiye’nin sadece askerî ihtiyaçları karşılaması ancak sivil sağlık personelinin eksikliğini giderememesi nedeniyle Türk dili ile eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye kurulmuştur. Bu mektebi bitirenler “mülkiye tabibi” olarak daha önce zaruri olarak yabancı doktorların gönderildiği Osmanlı kasaba ve şehirlerine gönderilmiştir. Yine tıp kitaplarının Türkçe’ye tercümesi için aynı sene “Hey’et-i İlmiyye-i Tıbbiyye” teşkil edilmiştir. Kuruluşundan itibaren Fransızca eğitim veren Askerî Tıbbiye’de de daha fazla öğrenci yetiştirilmesi için Haziran 1870’te diğer askerî okullarda olduğu gibi Türkçe eğitim verilmesi kararı alınmıştır. Aynı sene Haydarpaşa Hastânesi’nde bir “Ameliyât Mektebi” oluşturulmuş ve mektebi bitiren doktor adaylarının bu hastaneye giderek uygulamalarını da Türkçe yapmaları usulü getirilmiştir. Tıbbiye’de derslerin Türkçe verilmesi sonucunda mezun oranları

ile tıbbî eserlerin telif ve tercümelerinde önemli bir artış yaşanmıştır. Nitekim Tıbbiye'den Abdülaziz devrinde senede ortalama 25 doktor, dönem sonunda ise toplam 381 doktor mezun olmuştur. Okulun açılışından Sultan Abdülaziz devrine kadar geçen 35 yılda yaklaşık olarak 250 talebe mezun olurken 16 senelik süre zarfında mezun edilen bu rakamın önemi ve başarısı ortadadır.

Sultan Abdülaziz devrine gelindiğinde yalnızca Topçu ve İstihkâm sınıflarının yer aldığı Mühendishane'nin de programı genişletilerek bina inşasında görevlendirilmek üzere yeniden bir "mühendis sınıfı" oluşturulmuş; bu sınıftakilere ilm-i hey'et ve hesap, taksîm-i arâzî, şose, demiryolu, köprü, ve kanal inşası tatbiki dersleri verilmiştir. Bu teşebbüslerle canlandırılmaya çalışılan Mühendishâne'den senede 15-20 öğrenci mezun olmuş ve Mülâzım-ı Sânilik rütbesiyle Topçu ve İstihkâm sınıflarına nakledilmiştir.

Sultan Abdülaziz döneminde askerî içerikli eserlerin telif ve tercümeleri de yoğun olarak devam etmiştir. 16 Ocak 1864'ten itibaren "Cerîde-i Askeriyye" adlı askerî gazetenin yayın hayatına başlaması ve Mayıs 1865'te ilk kez askerî salname çıkartılması bu dönemin en önemli yayımları arasında sayılabilir. Temmuz 1865'te de yabancı kitap ve eserlerin dilimize çevrilmesi için "Tercüme Cemiyeti" kurulmuş, böylece askerî içerikli telif ve tercüme eserlerin sayısı da artırılmıştır. Ayrıca askerî eser telif ve tercüme edenlere mükafat verilmesine dair Ekim 1874'te bir nizamnâme yayınlanmıştır.

Gerek orduların genişletilmesi ve yeni ordu-alayların vücuda getirilmesi, gerekse diğer modernizasyon girişimleri, Sultan Abdülaziz döneminde masrafların ve haliyle ekonomik sıkıntıların artmasına neden olmuştur. Nitekim bu devirde gerçekleşen ıslahatlar paralelinde bütçe açığı, her geçen yıl daha da artmaya başlamıştır. Ancak yine de devlet, herhangi bir savaşa girmemesine rağmen, çeşitli isyanları ve etnik kımıldamaları ordudaki yeni teçhizat-silah ve donanımla başarıyla bastırılabilmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nde askerliğin tüm vatandaşların mükellef tutulduğu bir yapıya kavuşmasında, askerî kurum ve eğitim merkezlerinin güçlendirilmesinde, Türk kara ordusu sayısının artırılması ve modernizasyonunda, dış sorunların daha az yaşandığı Sultan Abdülaziz devrinde önemli adımlar atılmıştır.

KAYNAKLAR

1. ARŞİVLER

1. 1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

1. 1. 1. MÜTEFERRİK BELGELER

1. 1. 1. 1. Hatt-ı Hümayûnlar (H. H.): 1766, 3600, 3652, 3721, 3727, 3728, 3669, 4909, 4920, 5028/A, 6738/B, 6749, 6764, 6767, 6768, 6777, 6779, 6795, 6802, 6901, 7079, 7877, 7938, 8030, 8061, 8239, 8391, 8419, 8431, 8569, 8679, 8793, 8908, 9125. 9289, 9783, 10331, 10369/A, 10405, 10447, 10787, 10925, 10931, 12434, 12508, 12515/A, 12515/K, 12515/M, 12533, 13247, 13459, 13814/B, 13828, 13935, 14364/A, 14440, 14443, 14512, 15476, 15569, 16130, 17240, 17346, 17349, 17410, 17417, 17420, 17422, 17425/A, 17432/A, 17437/A, 17439, 17454, 17465, 17466, 17485, 17675, 17685/A, 17685/B, 17708, 19311/A, 19418, 20820, 21810/A, 21811/T, 21811/V, 21848/F, 22076/E, 22285, 24038, 25635, 25637, 31434, 32298, 32918/B, 48118, 48119, 57466, 59106.

1. 1. 1. 2. Cevdet Tasnifi:

1. 1. 1. 2. 1. Cevdet Askeriyye (Cevdet A.): 2187, 2575, 3652, 3875, 3920, 5601, 6908, 7306, 8095, 10457, 11211, 16556, 16791, 17868, 19934, 20689, 22445, 29422, 30018, 31783, 39608, 42189, 42261, 52383, 52639, 53642, 54409, 54612.

1. 1. 1. 2. 2. Cevdet Maliye: 4815.

1. 1. 1. 3. İrâdeler:

1. 1. 1. 3. 1. İrâde Dâhiliye (İ. D.): 17547, 31806, 31912, 31955, 32041, 32177, 32437, 32474, 32808, 32878, 33109, 33135, 33285, 33333, 33374,

33397, 33417, 33484, 33567, 33574, 33604, 33700, 33777, 33829, 33857, 33876, 33911, 33916, 34072, 34303, 34419, 34671, 34739, 34760, 34818, 34856, 34901, 34924, 34967, 34970, 35148, 35172, 35222, 35236, 35263, 35289, 35320, 35424, 35567, 36027, 36208, 36210, 36228, 36233, 36333, 36362, 36451, 36521, 36564, 36677, 36744, 36766, 36820, 36828, 36915, 36938, 36941, 36961, 37146, 37396, 37413, 37459, 37500, 37512, 37524, 37783, 37875, 37888, 37987, 38098, 38132, 38443, 38458, 38558, 38630, 38675, 38704, 38706, 38712, 38718, 39008, 39022, 39174, 39296, 39371, 39450, 39455, 39508, 39550, 39602, 39683, 39858, 39940, 40011, 40105, 40124, 40286, 40356, 40725, 40726, 40837, 40894, 41001, 41003, 41045, 41083, 41196, 41205, 41349, 41390, 41468, 41496, 41506, 41568, 41652, 41694, 41755, 41972, 42166, 42180, 42181, 42344, 42388, 42407, 42440, 42460, 42512, 42587, 42770, 42826, 42861, 42876, 42899, 42900, 42990, 43003, 43088, 43227, 43246, 43247, 43260, 43369, 43370, 43422, 43460, 43488, 43859, 43945, 44049, 44109, 44112, 44152, 44243, 44565, 44664, 44698, 44820, 44872, 45073, 45176, 45191, 45286, 45617, 45656, 45757, 45764, 45772, 45782, 45798, 45885, 46114, 46428, 46441, 46447, 46461, 46475, 46530, 46570, 46597, 46641, 46609, 46670, 46739, 46806, 46824, 46833, 46911, 47099, 47104, 47142, 47505, 47635, 47715, 47743, 47797, 47883, 47983, 48095, 48140, 48781, 49084, 49103, 49106, 49155, 49309, 49485, 49583, 49584, 49590, 49602, 49729, 49742, 49808, 49908, 49939, 49944, 49972, 49987, 50001, 50076, 50177, 50625, 101729.

1. 1. 1. 3. 2. İrâde Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye (İ. D. A. A.): 250, 497, 524, 595.

1. 1. 1. 3. 3. İrâde Hâriciye (İ. H.): 10502, 10699, 10978, 11810, 11842, 11865, 11875, 11879, 12136, 13171, 14532, 14534, 14846, 14939, 15004, 15379, 15547, 15584, 15607, 15722.

1. 1. 1. 3. 4. İrâde Meclis-i Mahsûs (İ. M. M.): 984, 1122, 1542, 1548, 1552, 1571, 1622, 1753, 1787, 1803, 1825, 1827, 1871, 1879, 1884, 1937, 1940, 2088, 2308.

1. 1. 1. 3. 5. İrâde Meclis-i Vâlâ: 22985, 25200.

1. 1. 1. 3. 6. İrâde Şûrâ-yı Devlet (İ. Ş. D.): 399, 479, 1221, 1242, 1286, 1405, 1464.

1. 1. 1. 4. Sadâret Evrâkı:

1. 1. 1. 4. 1. Bâb-ı Âsafî Mühimme Kalemi (A.)DVN.MHM.): (Dosya/Gömlek No) 8-A/58, 33/50, 34/78, 34/79, 35/1, 35/2, 35/30, 35/60, 36/37, 36/85, 329/7.

1. 1. 1. 4. 2. Mühime Kalemi Evrâkı (A.)MKT.MHM.): (Dosya/Gömlek No) 224/76, 226/53, 227/58, 229/36, 240/100, 244/78, 246/7, 252/46, 253/62, 253/75, 257/81, 259/15, 262/13, 266/52, 271/28, 274/29, 278/101, 279/92, 282/78, 288/8, 288/58, 289/82, 290/49, 291/4, 291/81, 294/19, 301/44, 305/38, 306/25, 306/46, 307/1, 308/93, 311/70, 312/21, 316/1, 316/74, 320/13, 320/20, 321/17, 321/23, 323/93, 326/69, 329/7, 339/100, 340/43, 342/89, 346/25, 348/95, 350/96, 356/69, 360/41, 364/73, 365/51, 372/90, 375/8, 376/29, 377/60, 390/44, 398/87, 401/46, 404/78, 406/24, 406/64, 411/3, 413/81, 417/56, 419/22, 422/55, 430/82, 431/54, 434/91, 439/93, 442/72, 448/28, 448/50, 448/62, 449/84, 450/94, 451/19, 451/98, 453/44, 455/24, 455/56, 457/72, 457/88, 458/78, 459/58, 460/12, 460/18, 461/70, 462/38, 463/12, 464/49, 466/38, 467/1, 467/5, 467/68, 467/100, 469/73, 469/92, 470/28, 472/61, 475/6, 479/46.

1. 1. 1. 4. 3. Meclis-i Vâlâ Evrâkı (A.)MKT.MVL.): (Dosya/Gömlek No) 130/35, 130/75, 131/7, 132/2, 133/42, 133/87, 133/95, 135/3, 135/64, 135/75, 136/67, 136/96, 138/18, 139/19, 139/85, 146/59.

1. 1. 1. 4. 4. Nezâret ve Devâir Evrâkı (A.)MKT.NZD.): (Dosya/Gömlek No) 359/41, 359/45, 366/19, 370/50, 370/70, 371/45, 375/5, 375/13, 383/58, 385/14, 387/25, 387/88, 390/6, 391/47, 392/38, 393/40, 398/42, 399/25, 400/77, 402/11, 403/28, 406/50, 412/20, 417/38, 420/72, 421/11, 422/9, 424/68, 424/91, 426/26.

1. 1. 1. 4. 5. Teşrîfât Kalemi Evrâkı (A.)TŞF.): (Dosya/Gömlek No) 34/72, 34/73, 35/46, 35/83, 35/84, 37/25.

1. 1. 1. 4. 6. Umûm Vilâyât Evrâkı: (A.)MKT.UM.): (Dosya/Gömlek No) 487/32, 487/52, 519/18, 521/77, 524/28, 525/93, 542/27, 551/22, 554/12, 560/51, 571/100, 572/4, 572/39, 574/85.

1. 1. 1. 5. Şûrâ-yı Devlet Evrâkı, Bâb-ı Seraskerî Mesâlihi (Ş. D. B. S.):
(Dosya/Vesika) 607/6, 607/15, 607/16, 607/24, 607/28, 607/33, 607/43, 609/9, 609/20, 609/28, 609/36, 609/38, 609/41, 609/49, 609/52, 609/10, 610/26, 610/27.

1. 1. 1. 6. Yıldız Evrâkı:

1. 1. 1. 6. 1. Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Evrakı (Y..EE.):
(Dosya/Gömlek No) 24/75, 30/2, 30/8, 31/12, 36/7, 71/25, 91/5, 142/55.

1. 1. 1. 6. 2. Yıldız Perakende Evrakı Askerî Ma'rûzât (Y..PRK.ASK.):
(Dosya/Gömlek No) 3/76, 9/3, 51/85, 52/101, 53/100, 57/71, 58/6, 58/69.

1. 1. 2. DEFTERLER

1. 1. 2. 1. Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. D.): (Defter No): 5532, 8849, 8870, 8873, 8874, 8876, 8877, 8879, 9071, 9362, 9412, 9415, 9444, 9446, 9449, 11167, 11185, 11241, 11247, 11615, 12208.

1. 1. 2. 2. Mühimme-i Asâkir, Mevâdd-ı Askeriyye Defteri, Zilhicce 1280-Muharrem 1287.

1. 1. 2. 3. Bâb-ı Âlî Evrak Odası Sadaret Evrakı Âmedî Kalemi Umûr-ı Askeriyye İrâde Hülâsa Kayıt Defterleri (A.M.D. U.A.): Defter 49 – Kayıt No: 5, 6, 113; **Defter 50 –** Kayıt No: 137, 183, 291; **Defter 51 –** Kayıt No: 1, 33, 53, 58, 153, 188, 201, 297; **Defter 52 –** Kayıt No: 78, 97, 231, 253, 341, 391, 420; **Defter 53 –** Kayıt No: 17, 51, 93, 95, 207, 471, 524; **Defter 54 –** Kayıt No: 62, 101, 192, 284, 476; **Defter 55 –** Kayıt No: 7, 10, 11, 13, 34, 44, 100, 105, 213, 376, 410, 497; **Defter 56 –** Kayıt No: I/61, I/82, I/96, I/112, I/231, II/1; **Defter 57 –** Kayıt No: 1, 88, 106, 148, 158, 175, 187, 197, 240, 273, 310, 338, 346, 349, 354, 388, 418; **Defter 58 –** Kayıt No: I/43, I/73, II/1, II/28, II/49, II/85, II/110, II/146; **Defter 59 –** Kayıt No: 75, 86,

102, 110, 118, 129, 140. **Defter 62** – Kayıt No: 45, 86, 88, 93, 94, 345, 266;
Defter 63 – Kayıt No: 58, 60, 98, 147, 201, 208, 236, 238, 269, 278, 301.

1. 2. GENELKURMAY ATASE ARŞİVİ

1. 2. 1. Osmanlı – Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu (ORH.)

Kutu 81, Gömlek 33, Belge 33-1;
 Kutu 83, Gömlek 27, Belge 27-1;
 Kutu 2-10, Belge 8;
 Kutu 2-10, Belge 91;
 Kutu 2-10, Belge 194;
 Kutu 2-10, Belge 261;
 Kutu 2-10, Belge 408;
 Kutu 2-10, Belge 419;
 Kutu 2-10, Belge 437.

1. 2. 2. Osmanlı – Sırp- Karadağ Harbi Koleksiyonu (OSK.)

Kutu 1, Gömlek 4, Belge 4-1;
 Kutu 11, Gömlek 213, Belge 213-1;
 Kutu 12, Gömlek 121, Belge 121-1;
 Kutu 13, Gömlek 173, Belge 173-1;
 Kutu 12, Gömlek 130, Belge 130-1;
 Kutu 12, Gömlek 131, Belge 131-1;
 Kutu 12, Gömlek 145, Belge 145-1;
 Kutu 12, Gömlek 148, Belge 148-1;
 Kutu 12, Gömlek 149, Belge 149-1;
 Kutu 12, Gömlek 150, Belge 150-1;
 Kutu 12, Gömlek 168, Belge 168-1.
 Kutu 15, Gömlek 150, Belge 150-1;

2. GAZETE VE SÜRELİ YAYINLAR

2. 1. **Basîret (Bas.)**: 1-1420. sayılar (1870-1875 seneleri)
2. 2. **Cerîde-i Askeriyye (C. A.)**: 1 - 600. sayılar (1864 -1873 seneleri).
2. 3. **Cerîde-i Havâdis (C. H.)**: 2458 - 3100. sayılar (1874 -1876 seneleri)
2. 4. **Hakâyık'ül-Vakâyi' (H. V.)**: 1-168. sayılar (1870-1871 seneleri)
2. 5. **Mecmûa-i Fünûn**: 1 – 47. sayılar (1862-1867 seneleri)
2. 6. **Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis (R. C. H.)**: 1000–2457. sayılar (1868–1874 seneleri)
2. 7. **Takvîm-i Vekâyi (T. V.)**: 600 – 1234. sayılar (1861 – 1870 seneleri)
2. 8. **Tasvîr-i Efkâr (T. E.)**: 1 – 743. sayılar (1862-1869 seneleri, Prof. Dr. Necdet Hayta'nın "Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvîr-i Efkâr Gazetesi" isimli eserinden)
2. 9. **Tercümân-ı Ahvâl (T. A.)**: 100 - 500. sayılar (1861 – 1864 seneleri)

3. SALNÂMELELER

3. 1. **Askerî Salnâmeler (S. A.)**: **1282** (1865), Def'a 1; **1283** (1866), Def'a 2; **1286** (1869), Def'a 3; **1287** (1870), Def'a 4.
3. 2. **Devlet Salnâmeleri (D. S.)**: **1278** (1861), Def'a 16; **1279** (1862), Def'a 17; **1280** (1863), Def'a 18; **1281** (1864), Def'a 19; **1282** (1865), Def'a 20; **1283** (1866), Def'a 21; **1284** (1867), Def'a 22; **1285** (1868), Def'a 23; **1286** (1869), Def'a 24; **1287** (1870), Def'a 25; **1288** (1871), Def'a 26; **1289** (1872), Def'a 27; **1290** (1873), Def'a 28; **1291** (1874), Def'a 29; **1292** (1875), Def'a 30.

3. 3. Vilâyet Salnâmeleri (S. V.): Bosna 1290 (1873), Def'a 8; **Bosna 1291** (1874), Def'a 9; **Tuna 1289** (1872), Def'a 5; **Suriye 1289** (1872), Def'a 4; **Tuna 1289** (1872), Def'a 5; **Tuna 1290** (1873), Def'a 6; **Erzurum 1288** (1871), Def'a 2; **Erzurum 1293** (1876), Def'a 7; **Yemen 1298** (1881), Def'a 1.

4. KAYNAK ve TELİF ESERLER

- ACAR, Kadir; **Seraskerlik'ten Harbiye Nezaretine: Türkiye'de Genel Kurmay Başkanlığı ve Milli Savunma Bakanlığının Temeli**, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2002.
- ACHTERMEIER, William O.; "*The Turkish Connection: The Saga of the Peabody-Martini Rifle*", **Man At Arms Magazine**, Volume 1, Number 2, pp. 12-21 (March/April 1979).
- Ahmed Cevad; **Tarih-i Askeriye-i Osmânî**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1882.
- Ahmed Cevdet Paşa; **Ma'rûzât**, Yay. Haz.: **Yusuf Halaçoğlu**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- -----; **Tezâkir 21-39**, Yayınlayan: Cavid Baysun, T.T.K., Ankara 1986.
- Ahmed Lûtfî Efendi; **Târih-i Lûtfî**, Yay. Haz.: M. Münir Aktepe, C. X., XI, XII, T.T.K., Ankara 1989.
- Ahmed Mithat; **Üss-i İnkılap**, II. Kısım, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1294.
- Ahmed Muhtar; **Osmanlı Topçuluğu**, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye Matbaası, İstanbul 1315.
- -----; **Anadolu Rus Muhârebeleri**, Harbiyye Matbaası, İstanbul 1326.
- Ahmet Refik; **Devşirme Usûlü**, İstanbul (tarihsiz).
- -----; **Kabakçı Mustafa**, Kütüphâne-i Askerî, İstanbul 1911.
- -----; **Tesâvîr-i Ricâl** (Humbaracıbaşı Ahmet Paşa), Kitâbhâne-i Askerî, İstanbul 1331.
- -----; (Altınay); **Lale Devri**, M.E.B. Basımevi, Ankara 1973.

- AGOSTON, Gabor; “Osmanlı İmparatorluğunda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700)”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 621-632, Ankara 1999.
- -----; “15. Yüzyılda Batı Barut Teknolojisi ve Osmanlılar”, **Toplumsal Tarih**, S. 18 (Haziran 1995), ss. 12-13.
- AKSUN, Ziya Nur; **Osmanlı Tarihi**, C. 3, Ötüken, İstanbul 1994.
- AKŞİN, Sina-Metin Kunt; **Türkiye Tarihi**, C. 3, Cem Yayınları, İstanbul 1988.
- AKTEPE, Münir; “Ahmed III”, **T.D.V. İ.A.**, C. 2, İstanbul 1979.
- -----; “Damad İbrahim Paşa”, **T.D.V. İ.A.**, C. 8, İstanbul 1993.
- AKÜN, Ömer Faruk; “Tabur”, **M.E.B. İ. A.**, C. 11, ss. 610-613, İstanbul 1979.
- AKYÜZ, Yahya; **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yay., İstanbul 1999.
- -----; “Ahmet Cevdet Paşa’nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitime İlişkin Bir Layihası”, **OTAM**, C. III, Ankara 1992.
- Albay Talat, **Plevne Savunması**, Çev.: Talat Yalazan, ATASE, Ankara 1997.
- Ali Rıza-Mehmed Galib; **XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli-II (Geçen Asırda Devlet Adamlarımız)**, Tercüman 1001 Temel Eser, Haz.: Fahri Çetin Derin, İstanbul 1977.
- Ali Suâvî Efendi, **Âlî Paşa’nın Siyâseti**, İstanbul 1907
- ARTUK, İbrahim - Cevriye Artuk; **Osmanlı Nişanları**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.
- -----; “Orta ve Yeni Çağa Ait Sikke ve Nişanlar”, **VI. Türk Tarih Kongresi**, T.T.K. Basımevi, ss. 237-252, Ankara 1967.
- ATEŞ, Toktamış; **Siyasal Tarih**, Der Yayınları, İstanbul 2001.
- AYBARS, Ergün; “Türkiye’de Modernleşme, Demokrasi ve Bağımsızlık Mücadelelerinde Türk Silahlı Kuvvetleri”, **Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Ankara 2000.

- AYDÜZ, Salim; “*Tophâne-i Âmire ve Müştemilâtı*”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, Ankara 1999.
- BARKAN, Ömer Lütfi; “*Timar*”, **M.E.B. İ. A.**, C. 12/1, ss. 286-332, İstanbul 1979.
- BARTHOLD; **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Evkaf Matbaası, İstanbul 1927.
- BAYKARA, Tuncer; “II. Mahmud’un Islahatında İç Temeller: 1829-1839 Arasında Anadolu”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, T.T.K., Ankara 1994.
- BAYSUN, Cavit; “*Ahmet Paşa (Humbaracı)*”, **M.E.B. İ.A.**, C. 1, s. 199, İstanbul 1979.
- -----; “*Kumbaracı*”, **M.E.B. İ.A.**, C. 6., ss. 982-985, İstanbul 1988.
- BERKES, Niyazi; **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1988.
- BEŞİRLİ, Mehmet; “*II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları*”, **Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 16 (2004), ss. 121-139.
- BEYDİLLİ, Kemal; **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi**, Eren Yayınları, İstanbul 1995.
- -----; “*Âlî Paşa, Mehmet Emin*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 2., ss. 425-426, İstanbul 1989.
- BİLİM, Cahit Yalçın; “*Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması Askeri Okullar*”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 5, ss. 237-244, Ankara 1999.
- BİLGE, Nâlân; **Türkiye’de Beden Eğitimi Öğretmeninin Yetiştirilmesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- BOLAT, Cahide; **Redif Askeri Teşkilatı (1834-1876)**, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.
- BOPPE, Auguste; “*On Sekizinci Asırda Fransa ve Türk Askerliği*”, Çev. Ahmet Refik, **Türk Tarihi Encümeni Mecmuası**, I/4, (1930).

- BOZKURT, Gülnihal; **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, T.T.K., Ankara 1996.
- CEZAR, Yavuz; **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, Alan Yayınları, İstanbul 1986.
- CİHAN, Ahmet; “*Osmanlı’da Modernleşme ve İlimiye Zümresi*”, **Yeni Türkiye Dergisi**, sayı: 33, Dicle Üniversitesi Yay., 2000.
- CİN, Halil; **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1985.
- ÇADIRCI, Musa; “*Redif Askeri Teşkilatı*”, **Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, ss. 47-66, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000.
- -----; “*Anadolu’da Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu*”, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergileri**, C. VI-II-XII, Sayı 14-23, ss. 63-75.
- -----; “*Tanzimat*”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 183-198, Ankara 1999.
- ÇAKIR, Coşkun; **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul 2001.
- ÇATALTEPE, Sipahi; **19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizâm-ı Cedid Ordusu**, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997.
- -----; “*III. Selim Devri Askeri Islahatı Nizâm-ı Cedid Ordusu*”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C.7, ss. 242-249, Ankara 1999.
- ÇETİN, Birol; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Barut Sanâyii (1700-1900)**, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara 2001.
- -----; “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî Teknolojilerin Takibi (1700-1900)*”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, ss. 812-821, Ankara 2002.
- ÇORUHLU, Tülin; **Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- -----; “*Osmanlı Ateşli Silah Teçizatlarında Barutluklar*”, **İlgi**, S.: 64, ss. 23-27, İstanbul 1991.

- ÇÜRÜK, Cenap; “*Kuleli Askerî Lisesi*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 26, ss. 355-356, İstanbul 2002.
- DANİŞMEND, İsmail Hami; **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. 4, Türkiye Yayınevi Tarih Serisi, İstanbul 1961.
- DAVID, Gezâ; “*Baron De Tott*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 5, ss. 83-84, İstanbul 1992.
- DAVISON, Roderic H.; “*Küçük Kaynarca Antlaşmasının Yeniden Tenkidi*” **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.: 10-11.
- -----; **Osmanlı imparatorluğunda Reform**, C. 1-2, Çev.: Osman Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul 1997.
- DEMİRHAN, Ayşegül; **Kısa Tıp Tarihi**, Bursa Üniversitesi Basımevi, 1982.
- DENY, J.; “*Redif*”, **M. E. B. İ. A.**, C. 9, ss. 665-668, İstanbul 1988.
- DERİN, Fahri Ç.; “*Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dair Bir Tarihçe*”, **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, S.: 27 (1973), ss. 98-110.
- DEVELLIOĞLU, Ferit; **Osmanlıca – Türkçe Lugat**, Aydın Kitabevi, Ankara 1986.
- DJURDJEV, Branislav; “*Bosna-Hersek*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 6, İstanbul 1992.
- DUMAN, Hasan; **Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri**, C. I-II, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.
- -----; **Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)**, C. I-II-III, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.
- **Düstûr 1289**, 1. ve 2. cilt.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra; **Osmanlı Mahkemeleri**, Arı Sanat, İstanbul 2004.
- ENGELHARDT, **Tanzimat ve Türkiye**, Türkçesi: Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.
- ERCAN, Yavuz; “*Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi*”, **Belleten**, S. 198, ss. 679-724, T.T.K., Ankara 1987.

- ERDOĞAN, Muzaffer; “*Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthâneleri*”, **İstanbul Enstitüsü Dergisi**, II, ss. 115-138, İstanbul 1956.
- ERENDİL, Muzaffer; **Topçuluk Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1988.
- -----; **Türk Tarihinde Askerî Müzik ve Şanlı Mehter**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1981.
- ERGİN, Osman; **Türkiye Maârif Tarihi**, C. 2, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1940.
- ERÜRETEN, Metin; **Osmanlı Madalyaları ve Nişanları**, Kansu Matbaası, İstanbul 2001.
- EYİCE, Semavi; “*Baruthâne*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 5, ss. 94-95, İstanbul 1992.
- FURNEAUX, Rupert; **The Siege of Plevna**, New York 1958.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa, **Takvîmü’s-Sinîn**, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Hamit Pehlivanlı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- GAZİMİHAL, Mahmut R.; **Türk Askerî Muzıkları Tarihi**, Maârif Basımevi, İstanbul 1955.
- GENCER, Ali İhsan; “*Hüseyin Avni Paşa*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 18, İstanbul 1998.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib; “*Müşir*”, **M.E.B. İ.A.**, C. 8, ss. 843-847, İstanbul 1987.
- -----; “*Nizâm-ı Cedid*”, **M.E.B. İ.A.**, C. 9, ss. 309-317, İstanbul 1993.
- -----; “*Sipahi*”, **M.E.B. İ. A.**, C. 10, ss. 689-694, İstanbul 1980.
- GÖLEN, Zafer; “*1849-1851 Bosna Hersek İsyanı*”, **Belleten**, Cilt LXVI, S. 247, ss. 905-931, Aralık 2002.
- GÖYÜNÇ, Nejat; “*Kuruluş Devrinde Askeri Teşkilat ve Devşirme Düzeni*”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 558-560, Ankara 1999.

- GÜRAN, Tevfik; “*Feshâne*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 12, ss. 426-427, İstanbul 1995.
- HAFİZ Mehmet Bey, **Sultan Abdülaziz Han**, Sad.: Yaşar Koçak, Sebil Yayınevi, İstanbul 1978.
- HALAÇOĞLU, Ahmet; “*Humbaracı*”, **T. D. V. İ.A.**, C. 18, İstanbul 1998.
- HALAÇOĞLU, Yusuf; **XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, T.T.K., Ankara 1995.
- -----; “*Osmanlı Devlet Teşkilatı*”, **D.G.B.İ.T.**, C. 12, ss. 293-453, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
- -----; “*Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa*”, **Ahmed Cevdet Paşa Semineri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986.
- ----- - M. Akif Aydın, “*Cevdet Paşa*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 7, İstanbul 1993.
- HAYTA Necdet, **Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvî-i Efkâr Gazetesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- ----- - Uğur Ünal; **Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2003.
- ----- - Uğur Ünal; “*Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn’un Kuruluşu ve İlk Yılları (1795-1807)*”, **Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman’a Armağan**, Berikan, Ankara 2003.
- HERBERT, Frederick William Von; **Plevne Müdafaası**, Çev.: Nurettin Artam, İstanbul 1945.
- IŞIK, Hüseyin Işık, “*Türk Askerinin Nitelikleri*”, **Askerî Tarih Bülteni**, S. 38 (1995), ss. 156-170.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “*Yenileşme Dönemi Eğitim ve Bilim Müesseseleri*”, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi (IRCICA)**, Zaman Yayınları, C. 1.
- -----; “*Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayış*”, **150. Yılında Tanzimat**, T.T.K., Ankara 1992.

- İLGÜREL, Mücteba; “İkinci Osman”, **D.G.B.İ.T.**, C. 10, ss. 433-440, Çağ Yayınları İstanbul 1989.
- -----; “I. Mahmud”, **D.G.B.İ.T.**, C.11, ss. 137-146, Çağ Yayınları İstanbul 1989.
- -----; “III. Mustafa”, **D.G.B.İ.T.**, C. 11, ss. 151-165, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
- İLHAN, Suat; “Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Yapı İçerisinde Tanzimat’ın Yeri”, **Belleten**, C. LV, ss. 563-577.
- İMBERT, Paul; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri**, Çev: Adnan Cemgil, Engin Yay., İstanbul 1995.
- İNALCIK, Halil – Donald Quataert; **An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914**, Cambridge University Pres, 1994.
- -----; **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev.: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- -----; “Adâletnâmeler”, **Belgeler**, no.: X (1967), ss. 123-133.
- -----; “Husrev Paşa”, **M.E.B. İ.A.**, C. 5/1, ss. 606-609, İstanbul 1988.
- -----; “Hüsrev Paşa, Koca”, **T.D.V. İ.A.**, C. 19, İstanbul 1999.
- İSFENDİYAROĞLU, Fethi; **Galatasaray Tarihi**, Doğan Kardeş, İstanbul 1952.
- İSKORA, M. Mazlum; **Türk Ordusu Kurmaylık (Erkân-ı Harbiyye) Tarihçesi**, Harp Akademisi Matbaası, Ankara 1944.
- KAÇAR, Mustafa; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mühendishânelerin Kuruluşu”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 8, ss. 680-697, Ankara 1999.
- -----; “Osmanlı Devletine Modern Topçuluğun Girişi (Sûrat Topçuları Ocağı)”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı 31, (2000), ss.647-651.

- KAFESOĞLU, İbrahim; **Hun İmparatorluğu**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976.
- -----; “*Türkler*”, **M.E.B. İ.A.**, C. 12/II, ss. 142-280, İstanbul 1988.
- KARAL, E. Ziya; **Selim III ‘ün Hatt-ı Hümayunları –Nizam-ı Cedit- (1789-1807)**, T.T.K., Ankara 1988.
- -----; **Osmanlı Tarihi** C. V-VI-VII, T.T.K., Ankara 1988.
- -----; “*Nizam-ı Cedide Dair Layihalar*”, **Tarih Vesikaları**, I/6 (1942), ss. 415-425; I/8 (1942), ss. 104-111; II/11 (1943), ss. 342- 351; II/12 (1943), ss. 424, 432.
- -----; “*Mahmud II*”, **M.E.B. İ.A.**, C. 7, ss. 165-170, İstanbul 1993.
- -----; “*Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)*”, **Tanzimat I**, ss. 13-30, İstanbul 1999.
- KASALAK, Kadir; “*Kara Ordusunda Subay Rütbeleri (1826-1961)*”, **Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, ss. 391-404, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2000.
- KAYNAR, Reşat; **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, T.T.K., Ankara 1985.
- KENNEDY, Paul; **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991.
- KİRAZLI, Mahmut; **93 Harbinde Plevne Müdafaası ve Gazi Osman Paşa**, Erkam Yayınları, İstanbul 1980.
- KOÇER, Hasan Ali; **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu**, Uzman Yayınları, Ankara 1987.
- KOÇLAR, Bekir; “*Osmanlı Yenileşme Hareketleri ve Zihniyeti*”, **Türk Yurdu Dergisi**, C. 12, Ankara 1992.
- KOÇU, Reşad Ekrem; **Yeniçeriler**, Koçu Yayınları, İstanbul 1964.
- -----; **Osmanlı Tarihinin Panoraması**, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2003.

- KÖPRÜLÜ, Orhan F.; “*Fuad Paşa, Keçecizâde*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 13, İstanbul 1996.
- -----; “*Fuad Paşa*”, **M.E.B. İ.A.**, C. 4, ss. 672-681, İstanbul 1988.
- KÖYMEN, Mehmet Altay; **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, T.T.K., Ankara 1989.
- KRCSMARİK, J.; “*Bosna-Hersek*”, **M.E.B. İ.A.**, C. 2, s. 725-735, İstanbul 1979.
- KUNERALP, Sinan; “*İkinci Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimlerin Askerlik Meselesi (1908-1912)*”, **Toplumsal Tarih**, C. XII, S. 72, ss. 11-16, Aralık 1999.
- KURAN, Ercüment; “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976.
- -----; “*Türkiye’de Siyasi Düşüncenin Değişmesi*”, **Türk Yurdu Dergisi**, C. 11, Ankara 1991.
- -----; “*Sultan II.Mahmut ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri*”, **Sultan II.Mahmut ve Reformları Semineri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.
- KÜÇEKERMAN, Önder; **Türk Giyim Sanâyi Tarihindeki Ünlü Fabrika: Feshâne Defterdâr Fabrikası**, İstanbul 1988.
- KÜÇÜK, Cevdet; “*Abdülmecid*”, **T.D.V. İ. A.**, C. 1, ss. 259-263, İstanbul 1988.
- -----; “*Abdülaziz*”, **T. D. V. İ. A**, C. 1, İstanbul 1988.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat; “*Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi*”, **İ. Ü. E. F.**, ss. 519-605, İstanbul, 1981.
- -----; “*Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif Asâkir-i Mansûre*”, **İ. Ü. E. F. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12 (1982), ss. 127-157.
- -----; “*Baruthâne-i Âmire*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 5, s. 98, İstanbul 1992.

- LEE, Stephen J.; **Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980**, Dost Kitabevi, Ankara 2002.
- LEWIS, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev.: Metin Kırıatlı, T.T.K., Ankara 1984.
- -----; "Zâbî", **M. E. B. İ. A.**, C. 13, s. 449, İstanbul 1986.
- LİGETİ, L.; **Bilinmeyen İç Asya**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Çev.: Sadrettin KARATAY, Ankara 1986.
- Mahmud Cevat (İbnü's Şeyh Nâfî), **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-**, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- Mahmut Şevket Paşa, **Osmanlı Teşkilat ve Kıyâfet-i Askeriyyesi**, C. 1-2, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, 1325.
- Mehmed Süreyyâ, **Sicill-i Osmânî**, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, Yayy. Haz.: Nuri Akbayar, C. 1-6, İstanbul 1996.
- Mehmet Arif, **Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Küşâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermânı**, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1328.
- Mehmet Emin (Süleymaniyeli), **Osmanlı Ordusu**, (tarihsiz).
- Mehmet Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşrî Tarihi)**, C. 1, Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat-Mehmet A. Köymen, T.T.K., Ankara 1987.
- Mehmet Rüşdü; **Devlet-i Aliyye Ordu Teşkilâtı**, Pangaltı Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye Matbaası, İstanbul 1311.
- Mehmet Şevki, "Avrupa Devletlerinin Mukâyesesi-i Kuvve-i Askeriyyeleri", **Mecmûa-i Fünûn**, No: 26-28, Sene 3, Cemiyet-i İlimiye-i Osmaniyye Matbaası, İstanbul 1281.
- **Mekâtib-i Askeriyye-i Şâhâne Şâkirdânının İmtihân Cetvelleri**, 1285-1289 seneleri, Milli Kütüphane.

- MERÇİL, Erdoğan; **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.
- **Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn**, Yay. Haz.: Sadık Erdem, İ.T.Ü. Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1986.
- MORDTMANN, J. H.; "*Hüseyin Avni Paşa*", **M.E.B. İ.A.**, C. 5/1, s. 645, İstanbul 1988.
- MOREAU, Odile; "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askerî Misyolları*", **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, ss. 335-344, Ankara 1999.
- MOREL, Eugene; **Türkiye ve Reformları**, Çev.: S. Belli, Ütopya, Ankara 2000.
- Muallim Nâci, **Lûgat-ı Nâci**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.
- Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat**, C. III-IV, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, T.T.K., Ankara 1987.
- **Nevsâl-i Askerî 1316**, Dersaâdet 1316.
- OĞLUKYAN, George; **III. Selim, IV. Murat, II. Mahmut ve Alemdar Mustafa Paşa**, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1972.
- OĞUZOĞLU, Yusuf; "*XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ordusunun Durumu*", **Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I**, Ankara 2000.
- OKUMUŞ, Ejder; "*II. Mahmud Dönemi Yenileşme Çabaları*", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002.
- ONAR, Sıddık Sami; "*Bedel-i Askerî*", **M.E.B. İ.A.**, C. 2, ss. 439-440, İstanbul 1979.
- ONGUNSU, A. H.; "*Abdülaziz*", **M.E.B. İ.A.**, C. 1, ss. 57-60.
- -----; "*Abdülmecid*", **M.E.B. İ.A.**, C.1, ss. 92-94.
- -----; "*Âlî Paşa*", **M.E.B. İ.A.**, C.1, ss. 335-340.
- ORTAYLI, İlber; **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983.

- -----; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yay., İstanbul 1999.
- **Osmanlı Askerî Teşkilat ve Kıyâfetleri (1876-1908)**, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Yayınları, Anadolu Matbaası, 1986.
- Osman Şevki, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbet Tarihi**, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1341 (1925).
- ÖGEL, Bahâeddin; **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, T.T.K., Ankara 1988.
- -----; **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. VII, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- ÖLMEZOĞLU, Ali; **Ahmet Cevdet Paşa –Hayatı ve Eserleri-** Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, Manisa 2002.
- -----; “*Cevdet Paşa*”, **M.E.B. İ.A.**, C. 3, ss. 114-123, İstanbul 1988.
- ÖNSOY, Rifat; **Tanzîmât Dönemi Osmanlı Sanâyi ve Sanâyileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.
- ÖZ, Tahsin; “*Selim III’ün Sırkâtibi Tarafından Tutulan Rûznâme*”, **Tarih Vesikaları**, III/13 (1944), ss. 26-35.
- ÖZARPAT, M. Hilmi; **Askerî Cezâ Yargılama Usûlü Hukuku**, Ankara 1950.
- ÖZBAY, Kemal; **Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Askerî Hastâneler**, C. I (İstanbul 1976) C. II (İstanbul 1976), İstanbul Matbaası, C. III (I. Kitap), Yörük Basımevi, İstanbul 1981.
- ÖZCAN, Abdülkadir; “*Bölük*”, **T. D. V. İ. A.**, C. 6, s. 325.
- -----; “*Devşirme*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 9, ss. 254-257, İstanbul 1994.
- -----; “*Eşkinci Ocağı*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 11, s. 471, İstanbul 1995.
- -----; “*Osmanlı Askeri Teşkilatı*”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 551-557, Ankara 1999.

- -----; “*Humbaracı Ahmet Paşa*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 18, İstanbul 1998.
- -----; “*Osmanlı Askerî Teşkîlatı*”, **Osmanlı Devleti Tarihi (IRCICA)**, Zaman Yayınları, C. 1.
- -----; “*Osmanlı İmparatorluğu’nun Askeri Yapısı*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 10, Ankara 2002.
- -----; “*Hüseyin Paşa, Ağa*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 19, İstanbul 1999.
- -----; “*Harbiye Nezâreti*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 16, İstanbul 1997.
- -----; “*Bâb-ı Seraskeri*”, **T.D.V. İ.A.**, C. 4, İstanbul 1991.
- ÖZCAN, Besim; “*Kırım Savaşı (1853-1856)*”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, ss. 97-112, Ankara 1999.
- ÖZKAYA, Yücel; **Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık**, T.T.K., Ankara 1994.
- -----; “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tımar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları”, **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, S. 32 (1979).
- -----; “III. Selim Döneminde Kara Ordusunda Yapılan Yenilikler”, **Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Ankara 2001.
- ÖZTUNA, Yılmaz; **Osmanlı Devleti Tarihi**, C. I., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- -----; **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. 7, Ötüken, İstanbul 1994.
- -----; **Keçecizâde Fuad Paşa**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.
- -----; **Rumeli’ni Kaybımız: 93 ve Balkan Savaşları**, Ötüken, İstanbul 1990.

- ÖZÜTOPÇU, M. Ali; “*Nizam-ı Cedit ile Osmanlı Topçuluğuna Getirilen Yenilikler*”, **Askeri Tarih Bülteni**, 12/22 (1987), ss. 85-90.
- PAKALIN, M. Zeki; **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, M. E. B. Yayınları, C. I-II-III., İstanbul 1983.
- -----; **Hüseyin Avni Paşa**, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1941.
- PALMER, Alan; **Osmanlı İmparatorluğu -Son 300 Yıl-**, Çev.: Belkıs Çorakçı Dişbudak, Sabah Kitapları, İstanbul 1993.
- Râif Efendi, Mahmut; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yeni Nizamların Cetveli**, Yay. Haz.: Arslan Terzioğlu, Hüsrev Hatemi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1988.
- RASONYI; **Tarihte Türklük**, TKAE, Ankara 1988.
- Rıza Tahsin, **Mir’at-ı Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne**, Dimaşk Matbaası, Şam 1322.
- SAKAOĞLU, Necdet; **Bu Mülkün Sultanları**, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 1990.
- -----; “*Mahmut II*”, **Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, C. 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- SAKARYA, İhsan; **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1984.
- SANDER, Oral; **Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918’e**, İmge Kitabevi, Ankara 1989.
- SARC, Ömer Celal; “*Tanzîmât ve Sanâyimiz*”, **Tanzîmât I**, M.E.B., İstanbul 1999.
- SARICAOĞLU, Fikret; **Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid**, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001.
- SARICAOĞLU, M. Esat; **Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti’nde Merkez-Taşra İlişkileri (II. Mahmut Örneğinde Edirne)**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

- SAY, Yağmur; **Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn**, Topçu ve Fûze Okulu Matbaası, Ankara 1995.
- SEDES, Halil; **1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar**, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1946.
- SERTOĞLU, Mithat; **Resimli Haritalı Mufasssal Osmanlı Tarihi**, C. V, Güven Yayınları, İstanbul 1998.
- SEVİĞ, Vasfi Râşid; **Askerî Adalet**, Ankara 1955.
- SEZER, Hamiyet; “*Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve Sonrasında Meydana Gelen Askerî-Sosyal Gelişmeler (1826-1827)*”, **Genelkurmay Başkanlığı Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I**, Ankara 2000.
- SHAW, Stanford; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, E Yayınları Tarih Dizisi, C. 1-2, İstanbul 1982.
- -----; “*The Established Ottoman Army Corps Under Sultan Selim III (1789-1807)*”, **Der Islam**, Sayı: 40.
- **Silahlı Kuvvetler İçin İngilizce-Türkçe Askerî ve Teknik Sözlük**, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1950.
- SİNAPLI, Ahmet Nuri; **Şeyhül Vüzerâ, Serasker Mehmet Nâmık Paşa**, İstanbul 1987.
- SİRER, Münir; “*Kabakçı Mustafa İsyanı*”, **Hayat Tarih Mecmuası**, C. 12 (1976), ss. 45-50.
- Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, **Solak-zâde Tarihi**, C. 1, Haz.: Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- SOYSAL, İsmail; **Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)**, T.T.K., Ankara 1987.
- ŞAHİN, Turhan; **Öncesi ve Sonrasıyla 93 Harbi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- ŞEHİSUVAROĞLU, Bedi N.; **İstanbul’da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız**, Kemal Matbaası, İstanbul 1953.
- -----; “*Veliâhd Yusuf İzzeddin Efendi’ye Dâir*”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Sene 1974, Sayı: 6, ss. 13-16.
- Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.

- -----; **Kâmûsu'l-A'lâm**, C. 5, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.
- ŞİMŞEK, Ahmet Şeyfettin; **Feshâne Mensûcât Fabrikası**, İstanbul 1960.
- ŞİRİN, Veli; **Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu ve Seraskerlik**, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002.
- ŞİŞMAN, Adnan; **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, T.T.K., Ankara 2004.
- TACAN, Necati; "*Tanzimat ve Ordu*", **Tanzimat I**, ss. 129-137, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1999.
- TALU, Ercüment Ekrem-Ziya Şakir, **Şehzâde Yusuf İzzeddin Öldürüldü mü? İntihar mı Etti?**, Selis Kitaplar, İstanbul 2005.
- TANERİ, Aydın; **Türkiye Selçuklularında Kültür Hayatı**, Akın Matbaası, Konya 1977.
- -----; **Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri: Kuruluş Devri**, Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara 1998.
- TAŞKIRAN, Cemalettin Taşkiran, "*Yükselme Döneminde Osmanlı Ordusu*", **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 561-568, Ankara 1999.
- TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, T.T.K., Ankara 1999.
- TEKELİ, Sadık v.d.; **Askeri Müze Koleksiyonları**, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Yayınları, İstanbul.
- TERZİOĞLU, Arslan; "*Bîmâristan*", **T.D.V. İ.A.**, C. 6, ss. 163-178, İstanbul 1992.
- TERZİOĞLU, Sait Arif; **Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Başhocası İshak Efendi**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1965.
- **Tezâkir-i Cevdet**, Müstensih T. Yalçın, 6. Defter, T.T.K. Yazma Eserler, 701/1.

- TEVETOĞLU, Fethi; “*Büyük Türkçü Süleyman Paşa*”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, **Türk Kültürü**, S. 70 (Ağustos 1968), ss. 17-44, Ankara.
- TEZCAN, Hülya; “*Fes*”, **T. D. V. İ. A.**, C. 12, ss. 415-416, İstanbul 1995.
- THO., Mc. Lean; **XVIII. Asırda Türk Askerî Kıyafetleri**, Çev.: Muharrem Feyzi, Zaman Kitaphânesi, İstanbul 1933.
- TRENK, Richard T.; “*The Plevna Delay, Winchesters and Peabody-Martins in the Russo-Turkish War*”, **Man At Arms Magazine**, Volume 19, Number Four, (August, 1997).
- TUNAYA, Tarık Zafer; **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Yenigün Yay., İstanbul 1999.
- TURAN, Osman; **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi**, C. II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- -----; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.
- TURHAN, Mümtaz; **Kültür Değişmeleri**, Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987.
- **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, C. III, Kısım 5, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.
- UBICINI, M. A; **Türkiye 1850, Maliye-Ordu-Millet**, C. 2, Tercüman 1001 Temel Eser.
- UÇAROL, Rıfat; **Siyasi Tarih (1789-1999)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000.
- -----; **Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.
- UĞURLU, İrfan; **Türkçe-İngilizce Ansiklopedik Askerî Sözlük**, Meteksan, Ankara 1991.
- ULUÇAY, M. Çağatay; “*Saraçhâne*”, **İ. Ü. Tarih Dergisi**, S.: 5-6, İstanbul 1951-1952.
- UNAT, Ekrem Kadri, v.d.; **Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü**, T.T.K., Ankara 2004.

- UNAT, Faik Reşit; **Hicrî Tarihleri Mîlâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu**, T.T.K., Ankara 1974.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı; **Osmanlı Tarihi I-II-III-IV**, T.T.K., Ankara 1972.
- -----; **Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları I-II**, T.T.K., Ankara 1985.
- -----; **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı**, T.T.K., Ankara 1945.
- -----; "*Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrazamın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayûnu*", **Belleten**, C. XVIII, S. 70 (1954), ss. 223-230.
- -----; "*Devşirme*", **M.E.B. İ.A.**, C. 3, ss. 563-565, İstanbul 1988.
- -----; "*Kadı Abdurrahman Paşa*", **Belleten**, XXXV/138 (1971), ss.255-302; XXXV/139 (1971), ss.409-450.
- ÜÇER, Sırrı; "*Kuleli Askerî Lisesi Tarihçesi*", **Türk Kültürü**, S. 70 (Ağustos 1968), ss. 76-86, Ankara.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya; **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul 1998.
- ÜNAL, Tahsin; **Türk Siyasi Tarihi**, Kamer Yayınları, İstanbul 1962.
- -----; **Harp Okulu Tarihi**, Yay. Haz.: Ali Güler - Suat Akgül, Berikan, Ankara 2001.
- ÜNAL, Uğur; **III. Selim Dönemi Islahat Çabaları (Nizâm-ı Cedîd)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.
- -----; "*III. Selim'in Askeri Alanda Yaptığı Yenilikler*", **Jandarma Eğitim Dergisi**, S.: 19 (2001), ss. 58-63.
- -----; "*III. Selim Devrinde Kapıkulu Ocaklarının Islahı Çalışmaları*", **Askeri Tarih Bülteni**, S.: 52 (2002), ss. 167-177.
- -----; , "*İdari ve Sosyal Alanlarda Nizâm-ı Cedîd Çabaları*", **OTAM**, S. 14, ss. 273-289, Ankara 2003.

- **Vaka-ı Cedid, Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar**, Yay. Haz.: Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, 1975.
- WALLACH, Jehuda L.; **Bir Askerî Yardımın Anatomisi**, Çev.: Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.
- YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin; “*Nizâm-ı Cedid Döneminde Osmanlı Devleti’nin Modernleşmesinde İngilizlerin Rolü*”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C. 6, ss. 684-694, Ankara 1999.
- YAMAN, Talat Mümtaz; “Nizâm-ı Cedid’in Lağvına Dair Bir Vesika”, **Tarih Vesikaları**, II/12 (1942).
- YARAMIŞ, Ahmet; “Yeniçeri Ocağının Kaldırılması ve Yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye’nin Kurulması”, **Türkler**, C. 12, ss. 697-702, Ankara 2002.
- YOLALICI, M. Emin; “*XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları*”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C.5, ss.281-296, Ankara 1999.
- YÜCEL, Yaşar-Sevim, Ali; **Türkiye Tarihi**, C. III, T.T.K., Ankara 1982.
- Ziya Şakir, **Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi**, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1957.
- ZÜRCHER, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim, İstanbul 1995.

EKLER

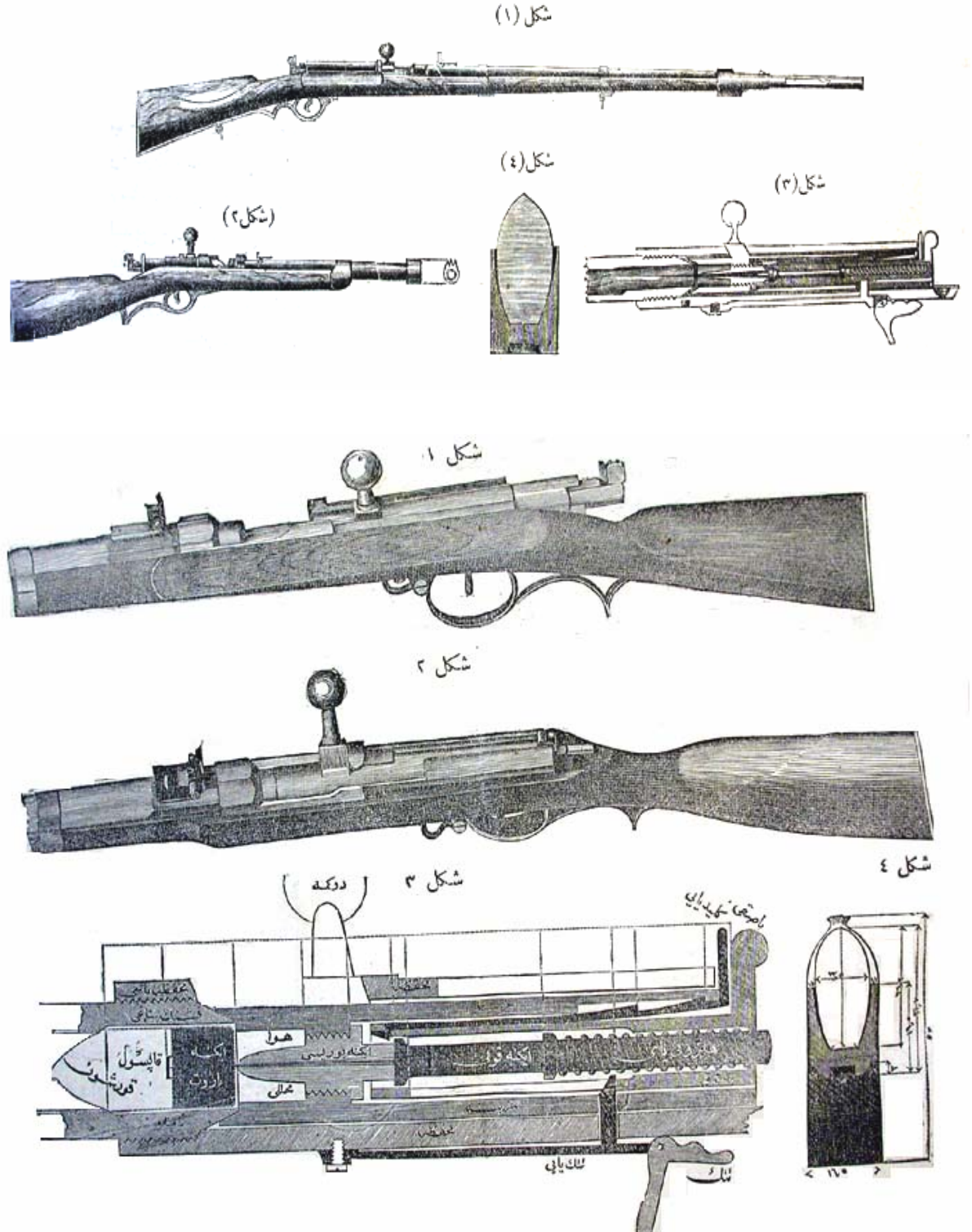
RESİM EK 1: Sultan Abdülaziz.

RESİM EK 2: 2 Zilka'de 1280 (09. 04. 1864) tarihli ilk askerî gazete olan Cerîde-i Askeriye'nin 12. Sayısı.

RESİM EK 3: Prusya'da İmal Edilip Sultan Abdülaziz Döneminde İthal Edilen İğneli Tüfekler. Cerîde-i Askeriye Gazetesi, No: 132, s. 4; No: 140, s. 4.

RESİM EK 4: Sultan Abdülaziz' e ait Yivli-Setli Tüfek. Man F.D. By the Providence Tool Co Prov R.I. USA” markalı ve Sultan Abdülaziz tuğralıdır. Namlu uzunluğu: 84 cm. Namlu çapı: 11.5 mm. www.dzkk.tsk.mil.tr.

RESİM EK 5: XIX. yüzyıl Alman ve Amerikan İğneli Tüfekleri, Tülin Çoruhlu, Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techîzâtları, s. 40.

RESİM EK 6: Kılıçlı Birinci Derece Osmânî Nişânı, “Metin ERÜRETEN, Osmanlı Madalyaları ve Nişânları”.

I. Derece kılıçlı Murassa Osmânî Şemse
AV + AR + Mine + Pırlanta 105 mm

Kılıçlı I. Derece Nişân-ı Osmânî 63 mm
AV + AR + Mine

RESİM EK 7: İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Derece Osmânî Nişânları, “Metin ERÜRETEN, Osmanlı Madalyaları ve Nişânları”.

2. Derece şemse 80 mm (değişik)
AR + Mine

3. Derece Nişan-ı Osmani 63 mm
AR + Mine

4. Derece Nişan-ı Osmani 63 mm
AR + Mine

4. Derece Nişan-ı Osmani 58 mm
(değişik; tüm gövde AV)
AV + AR + Mine

Kurdela üzerindeki rozetler Mecidi nişanlarında olduğu gibi, benzer olan derecelerdeki bir üst dereceyi belirtirler.

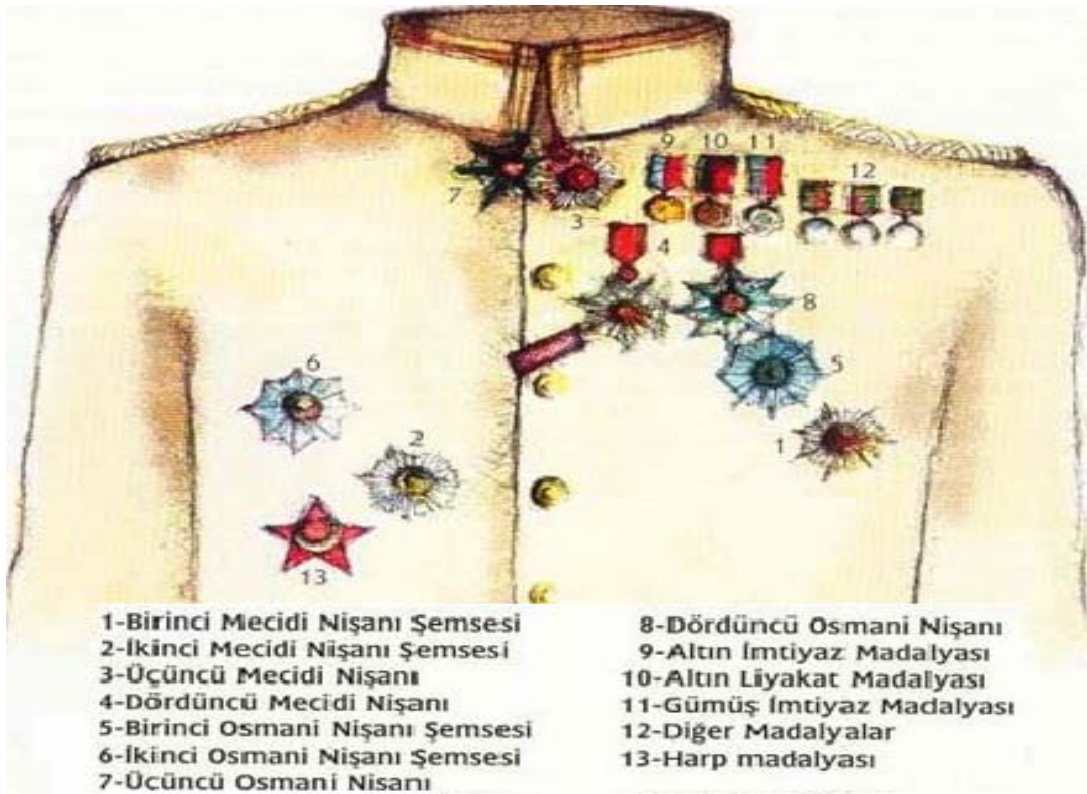
RESİM EK 8: Hersek İsyanının Karadağ Savaşına dönüşmesinin ardından bu savaşta başarı gösteren askerlere verilmek üzere çıkartılan Karadağ Madalyası ile Girit'te çıkan ayaklanmanın bastırılmasında katkısı olan askerlere verilen Atık Girit Madalyası. www.hanedan.org.tr.

1862-Karadağ Madalyası

1868-Atık Girit Madalyası

RESİM EK 9: Osmanlı Nişan ve Madalyalarının Topluca Takılış Şekli. www.hanedan.org.tr.

RESİM EK 10: Tanzîmât Devri (Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemleri) Askerî Kıyâfetleri. Mahmut Şevket Paşa, **Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyesi.**

Sultan Abdülmecid Devri

Süvâri
Neferi

Piyâde
Neferi

Topçu
Neferi

Topçu
Zâbiti

Bahriye
Topçu
Zâbiti

Bahriye
Neferi

Sultan Abdülaziz Devri

İtfâiye
Zâbiti

Bahriye
Üç Ambarlı
Zâbiti

Piyâde
Mirlivâsı

Talî'a
Taburu
Yüzbaşısı

Şinilli
Zâbit

Mekteb-i
Harbiye
Öğrencisi

Sultan Abdülaziz Devri

Çerkes
Alayı
Neferi

Dragon
Alayı
Neferi

Süvâri
Zâbiti

Kazak
Alayı
Neferi

III. ve IV.
Süvâri
Alayları
Neferi

I. ve II.
Süvâri
Alayları
Neferi

Sultan Abdülaziz Devri

Topçu
Neferi

Bahriye
Neferi

Talî'a
Taburları
Neferi

Piyâde
Sınıfı
Neferi

I. Zuhaf
Alayları
Neferi

II. Zuhaf
Alayları
Neferi

RESİM EK 11: Serasker ve Sadrazam Hüseyn Avni Paşa'nın Setresi. Sadık Tekeli v.d., **Askeri Müze Koleksiyonları.**

RESİM EK 12: XIX. yüzyıla ait bazı askerî malzeme ve araç-gereçler. Sadık Tekeli v.d., **Askeri Müze Koleksiyonları.**

Sancak Alemi

Sancak Alemi

Kemik Saplı Kurşun Kepçeleri

Kurşun Kalıbı

Apolet

Mitrilyöz Modeli

RESİM EK 13: Sultan Abdülaziz döneminde ve 93 Harbine kadar satın alınan Turkish Peabody-Martini A ve B tipi tüfeklerinin genel ve teferruatlı fotoğrafları.

Kaynak: <http://www.militaryrifles.com/Turkey/TPeabMar.htm> - 07.07.2055
<http://www.militaryrifles.com/Turkey/MoreTPeabMar.htm> - 07.07.2005

RESİM EK 14: XIX. yüzyıl sonlarında Serasker Kapısı. Engin Özendes, **The Last Ottoman Capital İstanbul**, Yem Yayın, s. 67.

RESİM EK 15: XIX. yüzyıl sonlarında Edirne Redif Dâiresi. Engin Özendes, **Osmanlı'nın İkinci Başkenti Edirne**, Yem Yayın, s. 73.

BELGE EK 1: (İrâde Dâhiliye 41045) Muzıka Bandolarının sayısının artırılarak yeni bir sûrette teşkil edilmesi hakkında. 15 Nisan 1869.

عطفه
 اقدم
 حیدری
 اردوی هابیزه ایلمی موسیقی باندولرینک موجودی قریب نام قریب اولورده سکار تقدیر مرکب اولورده حایره موزا بر ایدر صفای قریب اولورده حایره
 قریب قریب قریب ایلمی موسیقی باندولرینک موجودی قریب نام قریب اولورده سکار تقدیر مرکب اولورده حایره موزا بر ایدر صفای قریب اولورده حایره
 بوندلرینک ایلمی موسیقی باندولرینک موجودی قریب نام قریب اولورده سکار تقدیر مرکب اولورده حایره موزا بر ایدر صفای قریب اولورده حایره
 مانع اولورده ایلمی موسیقی باندولرینک موجودی قریب نام قریب اولورده سکار تقدیر مرکب اولورده حایره موزا بر ایدر صفای قریب اولورده حایره
 طبعیه حیدری باندولرینک موجودی قریب نام قریب اولورده سکار تقدیر مرکب اولورده حایره موزا بر ایدر صفای قریب اولورده حایره
 ایلمی موسیقی باندولرینک موجودی قریب نام قریب اولورده سکار تقدیر مرکب اولورده حایره موزا بر ایدر صفای قریب اولورده حایره
 و مقصودانه دار ترکه علی حیات سیرالاری مطهره زبر عهد و تقدیم نفس اولورده اولایق هر یک اوردانه حیدری ناهاری شوق و صدور بولورده
 ایا کوره حرکت اولورده حیدری باندولرینک موجودی قریب نام قریب اولورده سکار تقدیر مرکب اولورده حایره موزا بر ایدر صفای قریب اولورده حایره

موردی جارز اولورده
 دیسده دست تقدیم اولورده ایلمی موسیقی باندولرینک موجودی قریب نام قریب اولورده سکار تقدیر مرکب اولورده حایره موزا بر ایدر صفای قریب اولورده حایره
 باندولرینک ایلمی موسیقی باندولرینک موجودی قریب نام قریب اولورده سکار تقدیر مرکب اولورده حایره موزا بر ایدر صفای قریب اولورده حایره
 اوردانه ایلمی موسیقی باندولرینک موجودی قریب نام قریب اولورده سکار تقدیر مرکب اولورده حایره موزا بر ایدر صفای قریب اولورده حایره
 قریب ایلمی موسیقی باندولرینک موجودی قریب نام قریب اولورده سکار تقدیر مرکب اولورده حایره موزا بر ایدر صفای قریب اولورده حایره

اول باول در عیبه ده بولغوب سلامه رسم غالبه بولمادی معناد اولای و باب ولای عسکر سیده بولماله شاه خجارد دویله یازنجی و اوخ
دورنجی اییدیلر شخی طبعیه سنه مخدم درت بانده وحفزه سریعایا و بعدره برنجی اردو لکھ پورین ساز اییدیلرین واننده صدکه
صره سیده دیگر اردو لکھ پور اییدیلرین موسبقه باندرنجه اودنموده از زرع عکر حضرت موقوفه موسبقه باندرلرین نقض نامه سیده

برخی به موجب باند درین موجوداتی بر مینهند نصف ترتیب اوله ره مع ضابطه فرق نفرده عبارت اولوب بونل
عدم کفایت سنائی الایل نقصان انداز طاقته موقت صورتیم موسیفره موجود درین بر شمع و اندک زیاده نفقات الزمه
اداره اوله بقصد بعدا الایل دره اوله موقت صورتیم نفقاتی مخفی و مخفی طوقه او زره باند و موجوداتی
مع ضابطه کسارت نفره ابلاغ فله جمعه یعنی بپردازند و موجودی بر بوز باش و اول و ثان اوله ره ایک ملازم و بر سر هاسه و انی صو
جایش و بیلون اینی و اوله ایک ادبش و الی و نفرده عبارت اوله جمعه و بوند بویه بورا ره طویم بقصد باند و دره
عدم استعداد و موسیفره و صور فیم و در کلام موخر اینه باند نقصان انداز سکنه الحاقه و اعاده لرینه مجبوریه حاصل انداز
معاذ نقصان انداز اوله بگوکاره نفر و زیاده و بیلون اینی و هاسه نقایح بر صورتیم جاز اوله بقصد

کلیه به باند در افریدن اجرای اسب البرنده سراط مقبره نه لطیفاً بسته درها خفت اینست اوزره زن تنگه ایدره
عطیه اوله ره اعطا او مقبره اوله بشور غوث بشور غوث ره اضم اوله جفته استولط مقام ناک نایغ ناسبه
اسبه اجرا اولتارده اولو جبهه بسته درها خفت اینست اوزره رضا ریم زن تنگه ایدره اولوبه هضر و معاون اولو جبهه
اوله نازد معالاری طرفه نه تصویه و تنیب اوله یغی حاله او ملولره عطیه سلطان اوله ره بیکر خسه احسانه اوله جبهه نصف
مقبره رضی ضم ایدره حکم و بصورت نام اوده خیمه اتیمه اولدن رد یضاک مدنی رضی بروجب نظام معاف اوله جبهه

در یکی بند باند و لره لزوم خوانده انچه نقرات ایدر مالا اولوب مغرت صورتیم ایوم باند و لره مستقیم اولدن
مناسبتند و حسب النظم ایدره داخل اولسه و درخون لکوز برسم و ایسه اولر مجده نقراتل موسیقیه انچه
وقایتی رونما اولندن موسیقیه لره استمال اولسه اولر طاقین استکلا و صفات مطلوبه ده اولوب هر وجه موسیقیه
الوبریش اولندن و هارجه کواکلا اولره روه استل ایدنل فیه موسیقیه و اصول ساز طریقه اشنا بولنا ندرنه
بالا مخانه آکاب اولر نجه و معاینه طبعی لری رضی الله عنهما و اسقامه سالم اولر قاری حاله اخذ و قبول قلعه جفده

در یکی بند انچه نقرات منبده مبادیه مقابلا اول ای و با ادبنا سبوره و باخود جا و شلوه نیر لینی احراز انچه اولد
بولند بفر حاله مفیدکی ربه س معاینه انچه روه منکی محل وقوعه صده سیده برلر بریم جکدر و بورتیه لیلر و قیسم بقدر لایزال
مؤخر ایدل باریدر و باند ویه کلمه و باخود عذر لزوم انچه سیدلات تقدیم ده ایضا اولره روه انچه بد لر روه لر
نقرطه و نقر معاینه فیه و خبر اولر جفده

بشخصی بند باند و رضا بطاقت ترفع ربه لرینل ترفع ربه قانونا نه لکون و نظم مخصوصه احطانه نوبقا کاکانه
جهانه اهل احاط و مانع بوجیه ده حصا القدر نازل اولر قری ربه لریم شایه ترفع ربه ایدر معوب مدیه تحقیق ایدر نه خلیلزاده
چلانرا و هوایه اندر رضی بر طافات اجلاس لازم ده اولر یقینه نه منکوبه اند و لریم بولنا نه یوز با سیدر ده اولر نه ربه حالیه سده
قاله اولره اولر نه ختامه الحقه اولر یقینه بونایسته نغین قول انچه نغینه ایدر غنیه قول انچه نغینه اعطا اولر نه جوده و بودیه
اوج نه ده ترفع ربه ایدر معوبه نه یوز با سیدر ده اولر یقینه بونایسته نغین قول انچه نغینه ایدر غنیه قول انچه نغینه اعطا اولر نه جوده و بودیه
معاینه حصول قول انچه معاینه اولر نه ترفع ربه ایدر معوبه نه یوز با سیدر ده اولر یقینه بونایسته نغین قول انچه نغینه ایدر غنیه قول انچه نغینه اعطا اولر نه جوده و بودیه
تفاوت مروجه نیک بر رضی رها فم اولر نه بوضوح موسیقیه باند و لره اولر نه سده متوالیا بر ربه ده اولر نه
هیه انچه بر یوز با سیدر معاینه و نغینه تم حصول قول انچه نغینه ایدر غنیه قول انچه نغینه اعطا اولر نه جوده و بودیه

محل اول و سوره ربه خالیه هم صولفول مخالف و بر وجه شروع اوله سه ربه خالیه سه قلم ملازم اولل اوله سه
 مردوده یعنی بوزباشک تعین ابداع اولوب بعده اوج سه دهان رفیع ربه ابره مدیکی صورت معینه ملازم اول معاینه بوزباشک
 معاینه اوله تفاوت بر نفس و بوند صکره ایک سه دهان اول سه دهه فالو بر یک بر نفس هم اوله سه سه ملازم اولل هم
 ایضا ایمل اوله سه ربه سه بوزباشک سه سه ملازم ایمل اوله سه مردوده یعنی بوزباشک تعین بعده ابداع بوند صکره
 در سه دهان رفیع ربه ابره مدیکی حاله معینه ملازم ایضا معاینه بوزباشک معاینه اوله تفاوت بر نفس و بعده اوج سه دهه
 ربه سه دهه فالو نفس تقدیر بر تفاوت مکرر اولل دیگر بر نفس هم ایضا بر این خدمت سابقه سه باقوه اوله سه ربه سه کمال بوزباشک
 ربه سه رفیع اوله جعفر

انجمن مذکور موسیق باند اوله سه فیجده موجود و مختم اولوبده استونظا نام اول بعد التاسیس نشونده موسیق
 اوله اوله سه اوله دیا اوله اوج و با خود اوله سه دهان زباده سه لر بر ربه دهه قاله سه خدمه انجمنه اوله بوزباشک ملازم
 و ناماره بالکله سابقه اوله سه مخصوص اوله سه کوسر بله تعیند سالفاندر نایغ نظا مقام دهه اعتبار اضم و ایضا
 قله جوده یعنی بوز حقه شمیده بالکله اوله سه ضمایم طافات اولوب انده فضله سه لر بود فله ملل غیر معتبر اوله سه
 بوند سه بوزباشک ملازم اولل اوج و نامجل در سه دهه رفیع ربه انجمنیه بر ربه ده خدمت و فوعل کله
 ذکر اوله سه سه لر مخصوص ضمیمه سه سه سه کوسر بله وجه اعطاه جعفر (در الحاق)

İrâde Dâhiliye 41045:

‘Atûfetlû Efendim Hazretleri,

Ordû-yı hümâyûnlar alayları muzıka bandolarının mevcûdları kadîmden tâm tertîb olarak seksen neferden mürekkeb olduğu halde muahharen bir aralık nısf tertîb olmak üzere ma’a-zâbitân kırkar nefere kasr u tenzîl olunmuş ve bu mevcûdun kâfî olamaması hasebiyle bir müddetten berû muvakkaten alaylarda bulunan neferâtın ol-miktâr daha ahz u zamm ile istihdâm kılınmakta bulunmuş ise de ‘acemî neferât alınması muzıka bandolarınca müttehiden icrâsı iktizâ eden usûl ü nagamâta hâlel verdiği misillû neferât-ı ‘askeriyyenin dahî taburlarınca ta’lîm ü te’allümlerine mâni’ olduğundan ba’demâ alaylar efrâdından muvakkaten neferât ahzına hâcet kalmamak evvel-be-evvel hâssa ordû-yı hümâyûnu birinci ve üçüncü ve dördüncü alaylarıyla beşinci talî’a taburu bandolarından bed’ ile ba’demâ ordû-yı mezkûrun sâir alaylarında ve daha sonra diğer ordû-yı hümâyûnlar alayları muzıka bandolarında ta’mîmen icrâ olunmak üzere işbû muzıka bandoları mevcûdunun ma’a-zâbitân seksener nefere iblâğı ile zâbitân ve neferâtının sâye-i ma’âlfî-vâye-i hazret-i pâdişâhîde nâil olacakları rütbe ve mükâfâta ve müteferri’âtına dâir tezkire-i ‘aliyye-i cenâb-ı sipeh-sâlârî melfûfuyla berâber ‘arz u takdîm kılınmış olmağla ol-bâbta her ne-veçhile emr ü fermân-ı hazret-i tâc-dârî şeref-sünûh u sudûr buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâ-veri terkîmine ibtidâr kılındı efendim. Fî 3 Muharrem sene 86.

Ma’rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Resîde-i dest-i ta’zîm olan işbû tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle evrâk-ı ma’rûza manzûr-ı ‘âlfî-i hazret-i şehen-şâhî buyurulmuş ve husûsât-ı meşrûhanın ber-vech-i istîzân icrâ-yı mukteziyyâtı şeref-sünûh u sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne mantûk-ı münîfinden olarak evrâk-ı merkûme yine savb-ı sâmi-i hîdîvîlerine i’âde kılınmış olmağla ol-bâbta emr ü fermân hazret-i veliyy’ül-emrindir. Fî 4 Muharrem sene 86.

Evvel-be-evvel Der-‘aliyye’de bulunup selamlık resm-i ‘âlîsinde bulunmaları mu’tâd olan ve Bâb-ı Vâlâ-yı Ser-askerî’de bulunan hassa birinci ordû-yı hümâyûnu birinci ve üçüncü ve dördüncü alaylarıyla beşinci talî’asında müstahdem dört bando hakkında serî’an îfâ ve ba’delhû birinci ordû-yı hümâyûnun sâir alaylarının ve ândan sonra sırasıyla diğer ordû-yı hümâyûnlar alaylarının muzıka bandolarında icrâ olunmak üzere asâkir-i hazret-i mülûkâne muzıka bandolarının nizâmnâmesidir:

Birinci Bend: Muzıka bandolarının mevcûdları bir müddetten berû nısf tertîb olarak ma’a-zâbitân kırkar neferden ibâret olup bunun ‘adem-i kifâyesinden nâşî alaylar tüfenk-endâz takımından muvakkat sûretiyle muzıkalara mevcûdlarının birer misli ve andan ziyâde neferât alınarak idâre olunmakta olduğundan ba’demâ alaylardan öyle muvakkat sûretiyle nefer alınmak taht-ı memnû’iyette tutulmak üzere bandolar mevcûdları ma’a-zâbitân seksener nefere iblâğ kılınacak yani beher bando mevcûdu bir yüzbaşı ve evvel ve sâni olarak iki mülâzım ve bir ser-çavuş ve altı sıra çavuşu ve bir bölük emîni ve on iki onbaşı ve elli yedi neferden ibâret olacak ve bundan böyle bu râddede tutulacaktır. Bandolardan ‘adem-i isti’dâd ve muzıkaca kusûr-ı fehmi ve idrâklari muahharen tebeyyün ederek tüfenk-endâz silkinde ilhâk ve iâdelerine mecbûriyet hâsıl olanlardan mâ’adâ tüfenk-endâz olan bölüklere nefer ve onbaşı ve bölük emîni ve çavuş nakli hiçbir sûretle câiz olmayacaktır.

İkinci Bend: Bandolar efrâdının icrâ-yı istibdâllerinde şerâit-i mu’teberesine tatbîkan beş sene müddet daha hizmet etmek üzere terk-i tezkere edenlere ‘atiyye olarak i’tâ olunmakta olan beşer yüz kuruşa beşer yüz kuruş daha zamm olunacağından işbû nizâmnâmenin târih-i tesîsinden sonra istibdâli icrâ olunanlardan ol-veçhile beş sene müddet daha hizmet etmek üzere rızâlarıyla terk-i tezkere edenler olup da hüner ve ma’lûmâtı elverişli oldukları mu’allimleri tarafından tasdîk ve tensîb bulunduğu halde o misillûlara ‘atiyye-i şâhâne olarak biner kuruş ihsân olunacak ve nısf maaşları

dahî zamm edilecektir ve bu sûretle tâm on sene hizmet etmiş olanların redîflik müddetleri dahî ber-mûceb-i nizâm mu'af olacaktır.

Üçüncü Bend: Bandolara lüzûmu hâlinde alınacak neferât alaylar malı olup müsâferet sûretiyle el-yevm bandolarda müstahdem olanların münâsiblerinden ve hasbe'n-nizâm alaylara dâhil olmuş ve duhûlleri henüz bir seneye varmamış olan mücedded neferâtın muzıkaca isti'dâd u kâbiliyeti rû-nümâ olanlarından muzikalardan istibdâl olunmuş olan takımın isteklü ve sıfât-ı matlûbede olup her vechile muzıkaya elverişlü olanlarından ve hâriçten gönüllü olarak istek edenlerin fenn-i mûsikî ve usûl-i sâz-kârîye âşinâ bulunanlarından bi'l-imtihân intihâb olunacak ve mu'âyene-i tıbbiyyeleri dahî ba'd'el-icrâ alil ve 'ilel ve eskâmdan sâlim oldukları halde ahz u kabûl kılınacaktır.

Dördüncü Bend: Alınacak neferât-ı müstebdele meyânında mukaddemâ bölük emîni veyâ onbaşılık veyâhut çavuşluk rütbelerini ihrâz etmiş olanlar bulunduğu halde mukaddemki rütbesi maaşıyla alınarak münhal mahal vukû'unda sırasıyla yerleştirilecektir ve bu rütbeliler vaktiyle ba'd'el-istibdâl muahharen bedel yazılarak bandoya gelmiş veyâhut 'inde'l-lüzûm akçesi bedelât-ı nakdiyyeden îfâ olunarak alınmış bedellerden iseler neferlikle ve nefer maaşıyla kayd u tahrîr olunacaktır.

Beşinci Bend: Bandolar zâbitânının terfî-i rütbelerinin terfî-i rütbe kânûnnâme-i hümayûnu ve nizâm-ı mahsûs ahkâmına tevîkan kemâ-kân icrâsına aslâ hâil ü mâni' yoğise de hasb'el-kader nâil oldukları rütbelerde şâyet terfî-i rütbe edemeyip müddet-i istihkâkiyyelerinden hayli ziyâde kalanlar olur ise anlara dahî bir mükâfât icrâsı lâzimedenden olduğundan mezkûr bandolarda bulunan yüzbaşılardan on sene rütbe-i hâliyyesinde kalmış olanlara on sene hitâmında almakta olduğu yüzbaşılık ta'yîninin kolağalık ta'yînine iblâğıyla kolağası ta'yîni i'tâ olunacak ve bu on seneden sonra üç sene daha terfî-i rütbe edemeyip de yine yüzbaşılıkta kalanların bu üç sene hitâmında almakta oldukları yüzbaşılık maaşına yüzbaşılık maaşıyla sol

kolağalık maaşı beyinde olan tefâvütün birer nısfı ve bundan sonra iki sene daha yüzbaşılıkta kalmış olanların maaşına tefâvüt-ü meşrûhanın birer nısfı daha zamm olunarak bu sûrette muzıka bandolarında on beş sene mütevâliyen bir rütbede olarak hizmet etmiş bir yüzbaşının ma'a-zamâim maaş u ta'yîni tam sol kolağalık muhassasâtına bâliğ olacağından kemâ-kân yüzbaşılık hizmetini îfâ etmek üzere münhal mahal olsun olmasın rütbe-i hâliyyesi sol kolağalığa ve ber-vech-i meşrûh on sene rütbe-i hâliyyesinde kalan mülâzım-i evvelin on sene mürûrunda ta'yîni yüzbaşı ta'yînine iblâğ olunup ba'dehû üç sene daha terfî-i rütbe edemediği sûrette maaşına mülâzım-ı evvel maaşıyla yüzbaşı maaşı beyinde olan tefâvütün bir nısfı ve bundan sonra iki sene daha yine ol-rütbede kalur ise diğer bir nısfı zamm olunarak yine mülâzımlık hizmetini îfâ etmek üzere rütbesi yüzbaşılık rütbesine ve mülâzım-ı sâni'nin on sene mürûrunda ta'yîni yüzbaşı ta'yînine ba'd'el-iblâğ bundan sonra dört sene daha terfî-i rütbe edemediği halde maaşına mülâzım-ı sâni maaşıyla yüzbaşılık maaşı beyinde olan tefâvütün bir nısfı ba'demâ üç sene daha rütbesinde kaldığı takdîrce tefâvüt-i mezkûrenin diğer bir nısfı zamm edilerek yine hizmet-i sâbıkasına bakmak üzere rütbesi kezâlik yüzbaşı rütbesine terfî' olunacaktır.

Altıncı Bend: Mezkûr muzıka bandolarında kadîmden mevcûd ve müstahdem olup da işbû nizâmnâmenin ba'd'et-te'sîs neşrinde muzıkalarda olmak üzere on veya on üç veyâhut on beş ve daha ziyâde seneler bir rütbede kalarak hizmet etmiş olan yüzbaşı ve mülâzım-ı evvel ve sâni'lere yalnız bend-i sâbıkta on seneye mahsûs olarak gösterilen ta'yînler sâlifüz-zikr târih-i nizâmnâmeden itibâren zamm u îfâ kılınacak yani bunlar hakkında şimdiden yalnız on sene zamâmiyle mükâfât olunup andan fazla seneler bu defalık gayr-ı mu'teber olarak bundan böyle yüzbaşı ve mülâzım-ı evvelin üç ve sâni'nin dört sene daha terfî-i rütbe etmeksizin bir rütbede hizmetleri vukû'a geldikte zikr olunan senelere mahsûs zamîmeler bend-i sâbıkta gösterildiği vechile i'tâ olunacaktır. Fî 2 Zi'l-ka'de sene 285.

MÜHÜR

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî

İrâde Dâhiliye 41205:

‘Atûfetlû Efendim Hazretleri,

Topçu alayları idâresinde bulunan topların demirbaş edevâtıyla kundak ve araba ve sâirelerini icâbı halinde derhâl ta’mîr ve mümkün olanlarını müceddeden inşâ etmek üzere birer ‘amele ve mühimmâtın hüsn-i muhâfazası esbâbını taharrî ü istikmâl ve noksanı vukû’unda kezâlik mümkün olanlarını i’âmâl ile def-‘i ihtiyâcât-ı ‘âcileye i’tinâ etmek için mevcûd olan cephânecilerin yerine muntazam cephâneci bölükleri ve istihkâmâtın ta’mîrât ve inşâât-ı mütemâdiyyesini ve esnâ-yı muhârebede rahne-dâr olacak mahallerinin termîmât-ı serî’asını îfâ eylemek için dahî yalnız kal’a topçu alayları refâkatinde başkaca birer de istihkâm bölüğü teşkîli elzem olduğundan ileride diğerlerine dahî ta’mîm olunmak üzere şimdilik Bahr-i Sefîd boğazı muhâfazasına me’mûr iki topçu alayının emr-i muhâfazaya aslâ hâlel gelmemek şartıyla birinin beher onbaşısı takımından birer ve diğerinin her bir onbaşısı takımından ikişer nefer tenkîs ile birinci bölüğü istihkâm ve ikinci bölüğü sanâyi’ ve üçüncü el-yevm mevcûd olan cephâneci yerine bir muntazam cephâne bölüğü olarak ma’a-zâbit üç yüz seksen neferden mürekkep bir tabûr teşkîli ve şu hâlde istihkâm alaylarından boğaz-ı mezkûr istihkâmâtı inşââtında müstahdem iki bölüğün birden orada tutulmasına hâcet kalmayacağından şu sırada bunlardan teşkîl olunacak istihkâm bölüğü için tefrîk olunacak birer miktâr mu’allem neferât ve zâbitândan mâ’adâ kusûr zâbitân ve efrâdın Der-sa’âdete celbi hakkında tophâne-i ‘âmire meclisinden tanzîm olunan mazbata devletlû müşîr paşa hazretlerinin ol-bâbda olan tezkiresiyle ‘arz u takdîm kılındı. Vâkıâ bu sûret-i muhassenâtı mûcib olduğu gibi mezkûr bölüklerin vukû’ bulacak masârifâtını tenkîs olunacak efrâdın kalacak masârifâtı kapadıktan başka fazlası dahî kalacağı anlaşıldığından ol-vechile icrâ-yı îcâbının müşîr-i müşârûn-ileyhe havâlesi hakkında her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i şehen-şâhî şeref-sünûh u sudûr buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâ-veri terkîm olundu efendim. Fî 11 S sene 86.

Ma’rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki, ...

[illegible]

لازم طه صدر
 ۱- در ردیف طهوری مرکز زده طهوران مرکز زده بولیه ضابطاتی نظارت و طهور کای مفری
 ۲- و جوابه ملک استادن کیه و اسدی و سید جاک میوزان نسیه قه صیه طه بطنی
 ۳- دفتر طوبه صیه و جوابه ملک استادن کیه و اسدی و سید جاک میوزان نسیه قه صیه طه بطنی
 ۴- معترضه معاینه ری بالاجا قبوله ایچ نیایدی صادره عارکها و دوی و طوبی خوانانه غرضی معاینه
 ۵- معالوف طوبه و بویری مذکور دفتره قید قه صیه و معالوفه خوانند شایه زنده نفاد و صیه اولوبه
 ۶- محاکم بر ربه لهما و دیگرینی تدارک ایه معاینه و معالوفه و قیاصولنی ایضا ایچید بویری بولیه صیه و طهوران بول
 ۷- ضابطی هر قید از قیده قیاصولی بالایضا حیاتی زنده سقط تلف اولوبه بر ربه و دیگرینی تدارک ایماز مؤل
 طوبه صدر

İrâde Meclis-i Mahsûs 1622:

Efrâd-ı redîfeden tabûru silâh altına alınacak olduğu halde bedel vermek isteyenler için ittihâz olunacak usûlû şâmil ve beş bendi müştemil nizâmname'dir:

Birinci Bend: Asâkir-i redîfe efrâdından olup da mensûp olduğu tabûr silah altına da'vet olunduğu zaman bedel vermek isteyenler zîrde ta'yîn olunacak şerâite tevfi'kan müddet-i redîfesi içinde genç ve dinç iki re's hayvan besleyecek ve işbû hayvânları taraf-ı devletten her ne zaman istenilür ise hemen i'tâ eyleyecek ve şâyet müddet-i redîfesi zarfında lüzûmu olmayıp istenilmez ise müstahfiz tezkiresini aldığı anda tabûru merkezine teslim edecek ve şu hayvanları nezdinde bulundukça zedelemeyecek sûretle kendi umûrunda dahî kullanabilecektir.

İkinci Bend: Böyle bedel hayvanı tedârik edecek olanlar redîf tezkeresini aldıktan tabûru merkezine gidip kendisinin hayvan besleyeceğini tutulacak defter-i mahsûsa kaydettirecek ve redîf tezkeresini aldığı vakit şu usûlû ihtiyâr etmeyip de bir müddet sonra hayvan vermek arzu eylediği hâlde yine kabûl edilecek ve fakat tabûru silah altına da'vet olununcaya kadar kendisini defter-i mahsûsuna kaydettirmeyip de tabûru da'vet olunduktan sonra hayvân vermek isteyenlerin verecekleri hayvanlar kabul olunmayıp kendilerinin bizzât silah altına alınması veyâhut bu misillûlerden bedel-i şahsî ahz olunması iktizâ edecektir ve fakat bu bedel-i şahsînin sâbıkı gibi neferât-ı müstebdeleden bulunması lâzım gelecektir.

Üçüncü Bend: İşbû hayvanların alınıp kullanılması redîf tabûrlarının silah altına alınmasıyla meşrût olmayıp devletçe görülecek lüzûm u ehemmiyete müstenid olacak ve mezkûr hayvanlar talep vukû' bulduğu anda ashâbı tarafından i'tâ olunacağı gibi alınacak hayvanların ashâbının müddet-i redîfesi içinde yine i'âde olunup olunmaması devletin yedd-i ihtiyârında bulunacak ve i'âde olunacak hayvan her şahsın kendi hayvanı olmak lâzım

gelmeyip hayvanı alınan şahıs ale'l-ıtlâk i'âde olunan hayvanı redîflik müddeti içinde beslemeye medyûn olacaktır ve fakat alınan hayvanın yerine tekrâr hayvan tedârikinden ashâbı mu'af tutulacaktır ve müddet-i redîfesi münkaziyye olmaksızın vefât edenlerin hayvanları veresesine âit olup idâre-i askeriyye tarafından müdâhale olunmayacaktır.

Dördüncü Bend: Kendisine bedel olarak usûlû vechile hayvan beslemek yalnız redîflik müddetinde silah altına alınmaya iskât edecek ve böyle hayvan besleyeceklerin yine beher sene icrâ olunacak ta'lîm zamanında tabûr merkezlerinde bulunarak ta'lîm eylemesi lâzım gelecektir.

Beşinci Bend: Beher redîf tabûru merkezinde tabûrun merkezde bulunacak zâbitânı nezâret ve tabûr kâtibi ma'rifeti bir defter tutulacak ve hayvan beslemek isteyenlerin künye ve isimleri ve beslenilecek hayvanların ta'yîn kılınacak baytar zâbitânı ma'rifetleriyle mu'âyeneleri bi'l-icrâ kabûle şâyân idüğü tebeyyün eylediği hâlde asâkir-i şâhâne süvârî ve topçu hayvânâtına mahsûs damga ile damgalanıp ton ve boyları mezkûr deftere kayıt kılınacak ve damgalanmış hayvanlar şâyet nezdinde telef olacak olur ise ashâbı yerlerine hemen diğerlerini tedârik ile mu'âyene ve damga ve kayıt usûlünü îfâ ettirmeye borçlu bulunacak ve tabûrun büyük zâbiti ma'rifetiyle aralıkta yoklama usûlû bi'l-îfâ hayvanı nezdinde sakat ve telef olup da yerlerine diğerlerini tedârik etmeyenler mes'ûl tutulacaktır.

اظهار جوانه چو رسوبه و نه نمک مختصر رسیده قطره آینه اندر هفت رنگ از کعبه عبات و موقوفه عالیه ملکه ارمنی
 و طبعه او در ممالک محروسه ملوکانه به نجده التي و ایل مقامه و سابقه اوله و هجرت و کوشه شده تأسیس میانه اصله
 با سلسله اولیه روم ایلی و ناطق و عربانه و عجمه قطره اندر اولیهی مملو شرفه فتح جلیل جناب نا جباری اولان
 و اوج مبلوه نفوس اسلامیه بی جامع بولنه اسبوظه واسطه بمانه ده رضی مکی و نظم بار و تکیلی تعلیمات و طیفیات
 واقع ملک روم و استقامت و طوبی سیه جلالتی که اوله به الی بولنه تأیه و تباری ایل حاله و استقباله فواید مادی و معنوی
 جالب و ادعای الهائیک خدمت مغزده عکبره ده استقامت و استقامت رولت موعظه میل و ارتباط فیلیتیک تاکد
 و از دیارین و صراطی رفیعیه لای الحاحه بورانه و کربک سار مواقع بعیده ده سوره عکبره انواع مصارفه و نطقه اختیاری
 مجبوریتک و هره کل طیل را صمدیل شهر باریده نفاذی باله ریج اولارک یلوسنده و عربانک مرفع مناسبه سنت
 ترتیب و احوال و بهرینه علی الاصول استمال ایدیه حکمرانه ملک آب و هوا سید بلاد بار ده فلفلهک با طبع عدم امتزاجیه
 حصوله کلمه به ملک مکتوباتک اندفاعی موجب کورسیکه و مجد را ترتیبی کورسیدله مبالغه طنجیه بر وقته صریقات زاده و تکی
 تجویز اوله فرارده بو مصرف او قبلیله و ملجوب سایه قدر نوبیه هفت طن الاثره اقیه رجائیه و بمانه ملک واسطه تقدر است
 و کفایت ایدیه اوله جمع بیله با مر با هله ایدیه احوال اختیار اوله صبی و قار توفی رضی هونکه ضبط و تخریق کورلده
 کربک رسوماتنه مساعدت کیه قره ملک کبسته بقیه و ارداق جدیدیه حاصل و کورنده کیه ترقیس مرتبه جزم و جبه و اصل
 اوله اندر تبارک و علاه ایدیه کل جیلده سایه قبول و بولونه امور و تکیلات نافعه مساعدت لطف غایب جناب
 صلاحیتان ایدیه بی دریغ و مبدول بولنیتم بی رار تباری مذکورک مع لایه مصلحتی و بهر ایدیه اردوی مزبورک تکیلی ایدیه
 زنجیر خصوصیت آری مختار ای کارانه مرضی انکار انجمنه و ما ایلیمه مضطر و تکرره ایله رفته و یوصله لغراض و تقصیر کلمه
 ایدیه قاطبه احواله امر و فرمانه و نفع بی امتنان بارشاهه الاشیاء اندر حضرت بکر آه محرمه

İrâde Meclis-i Mahsûs 1937:

Yemen vilâyeti ile Mekke-i Mükerreme ve Medîne-i Münevvere'de bulunan yirmi yedi tabûrda mevcûd on altı bin sekiz yüz bu kadar efrâd-ı ihtiyâtiyye ve nizâmiye ve topçu asâkir-i şâhânenin yerine muntazam ve beher tabûru yedişer yüz neferden mürekkep olmak ve birer tabûru talî'a ve üçer tabûru saf piyâdeyi ve birer bando muzıkayı câmi' bulunmak ve süvârî alaylarıyla kusûr topçusu ve noksan kalacak bir alay piyâdesi ileride mahallince lüzûm göründükçe îcâbât-ı mevki'iyeye göre teşkîl ü ikmâl kılınmak üzere şimdilik beş alay piyâde ile altı bölük seyyâr ve dağ topçusundan ve bir de istihkâm bölüğünden ibâret yedinci ordu nâmıyla bir ordu teşkîli ve işbû beş alayın hassa ordû-yı hümayûnundan mâ'adâ beş ordû-yı hümayûnun birer piyâde alaylarının ahzıyla ve topçu ve istihkâm bölüklerinin zâten fırka-i ihtiyâtiyye refâkatinde bulunan topçu bölüklerinin zâbitân ve neferât ve mühimmâtının tophâne-i âmireden itmâm-ı noksânları sûretiyle tertîb ü tesrîbi ve meclis-i hey'et ü erkânıyla ümerâ ve zâbitân ve me'mûrîn-i sıhhiyye ihtiyât alayları zâbitân ve ümerâsı içinden havâlî-i merkûmede en ziyâde terfî-i rütbe etmişlerinden ve cihât-ı Hicâziyye ve Yemâniyye'de mevcûd iki ferîkten başka lüzûmu olan birer ferîk ve livânın dahî buradan intihâb u ta'yîni ve o halde ihtiyât alaylarının memleketlerine gönderilecek efrâdıyla sâir ordulara yerleştirilecek kusûr zâbitânının zikr olunan piyâde alaylarıyla topçu takımını Yemen'e îsâl edecek vapurların avdetinde celbi ve ordû-yı mezkûrun bu sûretle teşekkül eyleyecek piyâde alaylarıyla topçusunun beher sene icrâ-yı istibdâline muktezî neferât-ı cedîdenin beşinci ve altıncı ordû-yı hümayûnların en yakın ve civâr olan yerleri ve dördüncü ordû-yı hümayûnun Arabistân'a karîb ü mülâsık mevki'lerinden alınacak kur'a efrâdından sene-be-sene tefrîk ü sevki ve bu üç ordunun verecekleri neferât-ı cedîdenin bî'n-nisbe hisselerine düşecek mikdârından mâ'adâsının dahî diğer ordulardan anlara i'tâsı ve işbû orduya mahsûsan ahâlî-i mahalliyyeden bir sene müddetle silk-i askerîye duhûlü arzu eyleyenlerin sûret-i istisnâiyyede olarak kabûl u istihdâmı ve ber-vech-i muharrer birer alay vermelerinden dolayı birer alay noksan tertîb eyleyecek

olan beş ordudan üçüncü ve beşinci ordularda yedinci alay nâmiyla ziyâde bulunan birer alayın yerine şimdilik yeniden alay açılmayıp altışar alay ile bi'l-iktifâ fakat kuvve-i mevcûdelerinin tertîb-i mukarrerince piyâde tabûrları mevcûdlarının sene-i hâliyye mikdâr-ı mahdûdları üzerine o nispette yalnız neferât zamm u 'ilâvesiyle ikmâl ve diğer üç ordu Yemen'den gelecek ihtiyât alaylarının kusûr kalacak zâbitânından birer alay teşkîliyle piyâdesi altışar alaya iblâğ edilmek sûretinin kabûlü takdîrinde sâlif'üz-zikr Yemen ordusunun hey'et-i askeriyyesiyle üç mevki'de lüzûmu olan hastahâne ve me'mûrîn-i sıhhiyye ve kalemiyye ve sâirenin muhassasât u masârifâtı için müceddeden tahsîsi lâzım gelen yetmiş üç bin dört yüz on dokuz kesenin tertîbi husûslarına ve teferru'âtına dâir Dâr-ı Şûrâ'dan kaleme alınan mazbata ile defter ve pusula bâ-tezkire-i sipeh-sâlârî irsâl olunmağla takımıyla miyâne-i bende-gânımızda kırâ'at olundu. İklîm-i Yemânî ezmine-i vefîreden berü Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye'nin envâr-ı hükûmet-i 'âdilesinden mehcûriyyetle zulmet-i şûriş ü iğtişâş içinde kalmış iken Rabbimiz te'âlâ ve tekaddes sâye-i feyz-i mâye-i ilâhîsi ve mülk ü millete ihsân-ı 'azîm-i samedânîsi olan vücûd-ı mes'ûd-ı şâhânesi ile'l-ebed revnak-efzâ-yı evreng mu'allâ-yı şevket ü şân ve fûrûğ-ı râyât-ı fevz ve fûtûhât-ı hümâyûnunu lem'a-pâş-ı aktâr-ı cihân buyursun. Veliyy-i ni'met-i bî-minnetimiz şehen-şâh-ı zafer-iktinâh efendimiz hazretlerinin eser-i mahz-ı 'inâyet ve muvafakiyyet-i 'âliyye-i mülk-dârîleri olmak üzere memâlik-i mahrûse-i mülûkâneye tecdîd-i iltihâk ile makarr-ı emn ü âsâyiş olarak her cihet ve köşesinde te'sîs-i mebânî-i ıslâhâta başlanılmış olmasıyla Rumeli ve Anadolu ve Arabistan ve Irak kıt'alarında olduğu misilû şeref-mend-i feth-i celîl-i cenâb-ı tâc-dârî olan ve üç milyon nüfûs-ı İslâmiyye'yi câmi' bulunan işbû hıttâ-i vâsi'a-i Yemâniyye'de dahî mükemmel ve muntazam bir ordu teşkîli taslîhât u tanzîmât-ı vâki'anın devâm u istikrâr ve satvet-i seniyye-i cihân-dârînin oralarca ile'l-ebed te'ebbüd ü intişârî ile hâlen ve istikbâlen fevâid-i mâddiyye ve mâ'neviyyeyi câlib ve ol-havâlî ahâlîsinin hizmet-i mu'azzeze-i askeriyyeden istifâde ve istifâzasıyla devlet-i metbû'alarına meyl ü irtibât-ı kalbîlerinin te'ekküd ü izdiyâdını ve havâlî-i merkûmeye lede'l-hâce buradan ve gerek sâir mevâki-'i ba'ideden sevk-i askerle envâ-'ı masârifât ve tekellûfât-ı ihtiyârî

mecbûrîyetinin ve hem de zıll-i zalîl-i merâhim-adîl-i şehriyârîde neferâtı bi't-tedric oraların yerlisinden ve Arabistan'ın mevâki-'i münâsebesinden tertîb ü ikmâl ve beher sene 'ale'l-usûl istibdâl edeceklerinden Yemen'in âb u havâsıyla bilâd-ı bâride halkının bi't-tabî 'adem-i imtizâcından husûle gelebilecek müşkilâtın indifâğı mûcib görüldüğüne ve müceddeden tertîbi gösterilen mebâliğe gelince hiçbir vakitte sarfiyyât-ı zâide vukû'u tecvîz olunamaz ise de bu masraf o kabîlden olmayıp sâye-i kudret-vâye-i hazret-i zill'ullâhîde aktâr-ı Hicâziyye ve Yemâniyye'nin vâsıta-i müstakile-i emniyyet ve mahfûziyyet-i ebediyyesi olacak böyle bir emr-i bâhir'ül-hayr-i cesîm için ihtiyâr olunacağı ve karşılığı dahî çünkü zabt u teshîr kılınan kişverlerde gümrük rûsûmâtından mâ'adâ şimdiye değin kırk bin keseye yakın vâridât-ı cedîde hâsıl ve günden güne terakkîsi mertebe-i cezm ü sübûta vâsıl olmağla andan tedârik ü telâfî edileceği cihetlerle şâyân-ı kabûl ve bu gûne umûr-ı mühimme ve teşkilât-ı nâfi'ada müsâ'adât-ı lutf-i ğâyât-ı cenâb-ı hilâfet-penâhî ise bî-dirîğ ü mebzûl bulunduğuna mebnî Dâr-ı Şûrâ-yı mezkûrun mütâla'a-i mebsûtası vechile ordû-yı mezbûrun teşkîli ile muhassasâtının tertîbi husûsunda ârâ-yı acz-i intimâ-yı çâkerânemiz dahî ittihâd etmiş ve mârr'ül-beyân mazbata ve tezkire ile defter ve pusula leffen 'arz u takdîm kılınmış ise de kâtibe-i ahvâlde emr ü fermân veliyy-i ni'met-i bî-imtinânemiz pâdişâh-ı ilhâm-penâh efendimiz hazretlerininidir. Fî 25 Muharrem sene 90.

Mühürler: Ahmed Cevdet, Halil, Seyyid Mehmet Rüşdü, Safvet, Rıza, Hüseyin Avni, Midhat, Yusuf Kâmil, Ahmed Muhtar, Ahmed Es'at, Seyyid Yusuf Ziya, Seyyid Mustafa, Seyyid Mustafa İzzet, Mehmed Râşid, Seyyid Ahmed Kâmil, Mehmed Kânî, Seyyid Mehmed İzzet, Mahmûd Celâleddin.

İrâde Dâhiliye 46461:

‘Atûfetlû Efendim Hazretleri,

Sanâyi’ tabûrları mevcûd-ı hâzırı olan bin sekiz yüz nefer üzerine dört yüz on dört nefer daha zammıyla ma’a-zâbitân bin yetmişer neferden mürekkeb olmak ve i’-mâlât ve mühimmât ve matba’a-i askeriyyeye ve İzmit ve İslimiye fabrika-i hümâyûnlarıyla kılora ve debbâğ ve dökümhânelere müte’allik işlerde kullanılmak üzere iki tabûra taksîmine ve teferru’âtına dâir Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî’den kaleme alınan mazbata savb-ı vâlâ-yı sipeh-sâlârîden meb’ûs tezkire ve evrâk-ı melfûfe ile ‘arz u takdîm kılındı, me’allerinden müstebân olacağı vechile hülâsa-i tasavvurât ve mutâla’ât nizâmiyye dâiresine âid i’-mâlâtın tekessür ü tezâyüdüne ve şimdiki tabûrlar efrâdının bunlara ‘adem-i kifâyetine binâen umûr-ı i’-mâliyyenin te’mîn ve teshîl-i hüsn-i cereyânı makâsıdına mübtenî olup vâkı’â veliyy-i ni’met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin eser-i müstakill-i ihsan u ‘inâyet-i seniyyeleriyle kuvve-i berriyyenin vâsıl olduğu derecât-ı ‘âliyye-i terakkiyât iktizâsınca levâzımı dahî tezâyüd ü tekessür eylediğinden ve bu şeyler için hâricden kullanılmakta olan amelenin muntazam’ül-ahvâl olmamaları cihetle emr ü idâre ve istihdâmlarında müşkilât ve masârifâta tesâdüf olunmakta idüğünden levâzımât-ı muharrere-i cünûdiyyenin tanzîm ü tezyîd-i vesâit-i i’-mâliyye ve inşâiyyesi ehemm ü elzem bulunmuş ve Dâr-ı Şûrâ’nın mazbata-i mebhûsasında beyân olunduğu vechile ba’d-ezîn bi’l-cümle anbar ve fabrikalarda ‘amele-i hâriciyye kullanılmayarak i’-mâlât işleri kâmilen açılacak tabûrlar efrâdına gördürüldüğü halde işbû tabûrların masârifât-ı mukannenesi çıktıktan sonra bir hayli tasarruf dahî vukû’ bulacağı anlaşılmış olduğuna mebnî ber-mûceb-i mazbata u tezkire îfâ-yı mukteziyyâtı irâde-i isâbet-i mu’tâde-i şehriyârîye mu’allakan münâsib gibi mütebâdir fikr-i kâsır olmuş ise de yine emr ü fermân-ı ilhâm-efşân-ı hazret-i cihândârî her ne merkezde şeref-pîrâ-yı sahîfe-i sünûh u sudûr buyurulur ise mantûk-ı münîfi infâz olunacağı ifâdesiyle tezkire-i senâ-veri terkîm olundu efendim. Fî 29 RA sene 290.

Ma’rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki, ...

İrâde Meclis-i Mahsûs 1803:

‘Atûfetlû Efendim Hazretleri,

Asâkir-i fevz-me’ser-i şâhânenin iğneli tüfenk ile teslîhi zımnında vukû’ bulan karar u teşebbüsâtın bahisle tertîb-i tahsîsâtına dâir tophâne-i âmire müşîri devletlû paşa hazretlerinin tezkiresi mazbata-i melfûfe ile Encümen-i hâss meşverette kırâ’at u mütâla’a olundu. Mevcûd olan küçük çaplı tüfenklerden yüz kırk bin adedinin buraca ve yüz bin kıt’asının Belçika veyâhud İngiltere’ye gönderilerek oralarca iğneliye tahvîli mukaddemâ tasavvur olunmuş ise de tüfenkhâne-i âmirece kuvve-i i’âmaliyyenin nevâkısı ikmâl birle zikr olunan tüfenklerin kâmilten burada icrâ-yı tahvîlâtına karar verilmiş idüğünden ve bu hâle ve tahvîli mutasavver tüfenklerin miktarına nazaran mevcûdundan mâ’adâ yüz yirmi bin adet kuyruk takımının daha Avrupa’dan celbine lüzûm görünerek bunların ma’a-masârifât esmân-ı mecmû’ası doksan üç bin İngiliz lirasına ve başkaca tebdîl kılınacak yüz kırk altı bin dört yüz tüfenk masârifi dahî dört milyon üç yüz doksan iki bin kuruşa bâliğ olacağından sâlif’üz-zikr doksan üç bin İngiliz lirası ileride îcâbına göre def’aten veyâ mukassatan istîfâ olunmak için şimdilik hazîne-i mezkûrede mevkûf tutulmak ve ber-vech-i muharrer masârif-i tahvîliyyeye muktezî dört milyon üç yüz doksan iki bin kuruş dahî i’âmâlâtâ mübâşeret târihinden îtibâren şehriyyeye bâ-taksîm î’tâ kılınmak üzere iktizâlarının icrâsı mezkûr tezkire ve mazbatanın hülâsa-i mezâyâsı oluyor. Veliyy-i ni’met-i bî-minnetimiz pâdişâh-ı kudret-penâh efendimiz hazretlerinin ihyâ-gerde-i mülk-dârîleri olan cünûd-ı şâhânelerinin her hâlde ve husûsâ şecâ’at-i fitriyyelerinin vâsıta-i mahsûsa-i î’lân u isbâtı olacak esliha maddesinde tamâmiyyet-i intizâmâtı ehemmiyyet-i me’hâmm ve ol-bâbda müte’allik buyurulan irâdât-ı seniyye-i mülûkâne mahz-ı kerâmet ü ilhâm olmasıyla ve bu misilü mühimmâtın Devlet-i ‘Aliyye fabrikalarında yaptırılmasının hâricde i’âmiline rûchâniyeti ise min-küllî’l-vücûh müsellemler ve tophâne-i ‘âmirece der-miyân edilen mülâhazât u ifâdât dahî sūr’at-i husûl-i mâ-talebi mutazammın bulunmasıyla esâs maslahat cây-ı bahs olmayıp bunda asıl düşünülecek mes’ele istenilen mebâliğin tertîbi kaziyyesi idüğüne ve kâffe-i devâir-i

idârede sarfiyyâtın karşılıklı cereyânı hâlen ve mâlen şâyân-ı i'tinâ ise de sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i pâdişâhîde böyle bir emr-i nâfi'in te'hîri kat'â lâyük olmayarak ma'mâfih işin cesâmeti ve verilecek akçenin külliyyeti mülâbesesiyle mübâyâ'âta âid mu'âmelâtın sûret-i 'âdiyye ve gayr-i sâlimede tutulmayıp her türlü takayyüdât altında deverân etmesi ve bahaca aldanılmayıp ehveniyyet gözetilmesi dahî elzem bulunduğu binâen mebâliğ-i mezkûrenin bir taraftan tedâriki çâresine bakılmak üzere evvel-emirde îcâb edenlerle muhâbere ve bi'l-etrâf icrâ-yı münâkasa olunarak netîcesinin ve bir de esliha-i merkûmenin a'zam-i vesâit-i isti'mâl ve te'sîri kendilerine mahsûs fişenklerin tehiyyesi maddesi bulunduğundan anın dahî tedâbîri düşünülerek îcâbâtının Bâb-ı 'Âlîye bildirilmesi husûsunun müşîr-i müşârün-ileyhe havâlesi tezekkür ü tensîb olunarak sâlif'üz-zikr tezkire ve mazbata leffen 'arz u takdîm kılınmış ise de ol-bâbda emr ü fermân-ı ma'âlî-'unvân-ı hilâfet-penâhî her ne vechile şeref-sudûr u sünûh buyurulur ise mantûk-ı münîfi infâz olunacağı beyânıyla tezkire-i senâ-verî terkîm kılındı efendim. Fî 25 C sene 289.

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbû tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle evrâk-ı ma'rûza manzûr-ı ma'âlî-mevfûr-ı cenâb-ı şehen-şâhî buyurulmuş ve suver-i muharrerinin ber-mûceb-i istîzân icrâ-yı muktezâları şeref-sünûh u sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî iktizâ-yı celîlinden olarak evrâk-ı mezkûre yine taraf-ı sâmi-i vekâlet-penâhîlerine i'âde kılınmış olmağla ol-bâbda emr ü fermân hazret-i veliyy'ül-emrindir. Fî 26 C sene 289.

Şûrâ-yı Devlet Bâb-ı Seraskerî Mesâlihi 607 / 15:

Askerî Cezâ Kânûnnâmesinin Musahhahıdır

Birinci Bâb

Usûl-i 'Umûmiyye Beyânındadır

Birinci Madde: Efrâd-ı asâkir-i berriyye ile taht-ı intizâma alınmış olan asâkir-i zabtiyye zâbitân ve neferâtı kâffeten ve askerî mütekâ'idlerinden ve sunûf-ı sâirenin herhangi birinden hidemât-ı askeriyye-i berriyyede müstahdem olanlar ile esnâ-yı muhârebede mahall-i mu'arreke müctemî' harb orduları dâhilinde bulunan ümerâ ve zâbitânın hademesiyle eşhâs-ı sâire cümleten töhmetleri vukû'unda dîvân-ı harb huzûrunda işbû kânûnnâme-i hümayûn mûcibince muhâkeme ve metninde ta'yîn olunan ahkâm-ı cezâiyye ile mu'âmele olunurlar.

İkinci Madde: Asâkir-i nizâmiyye zâbitânı mütekâ'idleri hidemât-ı askeriyye hâricinde bulundukları esnâda mülkiyye cezâ kânûnnâmesinin ahkâmı tahtında bulunup yalnız rütbelerine mahsûs üniformalarını lâbis bulundukları halde kendilerinden dolayı rütbelerinin mâ-dûnunda ve mâ-fevkinde bulunan efrâd-ı askeriyye haklarında işbû kânûnnâmenin yüz ikinci ve yüz üçüncü ve yüz dördüncü ve yüz beşinci ve yüz yedinci ve yüz sekizinci ve yüz on dördüncü maddeleri ahkâmı cârî olacağı misillü üniformalarını gerek lâbis ve gerek gayr-i lâbis bulundukları hâlde mâ-dûnları ve mâ-fevkleri bulunan efrâd-ı askeriyyeden dolayı kendi haklarında zikr olunan maddelerin ahkâmı cârî olur.

Üçüncü Madde: Gerek efrâd-ı askeriyye mütekâ'idleri ve gerek âhar sûretle silk-i askerîden muhrec bulunan kesân silah altında müstahdem bulundukları esnâda vukû'a gelip tekâ'üd veyâ ihrâclarından sonra tebeyyün eden cünhaları için işbû kânûnnâmenin taht-ı ahkâmına dâhil olurlar.

Dördüncü Madde: Neferât-ı redîfe gerek ta'lîm ve gerek sefer için silah altına tecemmu' etmedikçe mülkiyye cezâ kânûnnâmesinin ahkâmı tahtında bulunurlar. Fakat asâkir-i nizâmiyye ve redîfe zâbitânından ve üniformalarını lâbis olan mütekâ'idîn-i askeriyyeden dolayı haklarında işbû kânûnnâmenin

yüz ikinci ve yüz üçüncü ve yüz dördüncü ve yüz beşinci ve yüz yedinci ve yüz sekizinci ve yüz dokuzuncu maddeleri ahkâmı cârî olur.

Beşinci Madde: İşbû kânûnnâmede zikr olunmayan cürmlerin cezâsı mülkiyye kânûnnâmesinin ahkâmı mûcibince hükm olunur.

Altıncı Madde: Efrâd-ı askeriyye ile hidemât-ı askeriyyeden hâric kimesneler beyinde müştereken vukû'a gelecek cürmlerin muhâkemesi îcâb ettiği takdîrde efrâd-ı askeriyye müttehimlerinin mehâkim-i sâire huzûrlarında ve bi'l-akıs bunlardan hâric kimesnelerin hâl-i hazırda dîvân-ı harb huzûruna celb ü istintâkları yalnız cünha-i vâkı'anın ikmâl-i tahkîkâtı ma'nâsında câ'iz olup herhâlde müttehimin cezâsı sıfat-ı mahsûsasına göre tâbî' olduğu mahkeme ma'rifetiyle hükm olunur yalnız yüz yetmiş beşinci ve yüz yetmiş altıncı ve yüz yetmiş yedinci ve yüz yetmiş sekizinci ve yüz sekseninci maddelerde gösterilen cinâyetler de efrâd-ı askeriyye ile müşârekette sıfat-ı askeriyyeden hâric kimesneler bulunduğu hâlde bunlar dahî dîvân-ı harp ma'rifetiyle bi'l-muhâkeme efrâd-ı askeriyye gibi zikr olunan maddelerde mu'ayyen cezâlar ile mücâzât olunurlar.

Yedinci Madde: Dîvân-ı harbin mu'âmelât-ı belediyyeye müte'allik hukûk-ı şahsiyye mürâfa'ası ru'yetine me'mûriyeti olmayıp bunun ru'yeti mehâkim-i şer'iyye ve belediyyeye âittir. Dîvân-ı harb ma'rifetiyle hükm olunan bir cezânın ta'yîn ü icrâsı hukûk-ı şahsiyye mehâkiminin hükmünün icrâsını ve efrâdın hukûk-ı şahsiyye da'vâlarında olan salahiyetini hâlen ve istikbâlen hiçbir vechile iskât edemez ma'mâ-fih sâir bir mahkemeden efrâd-ı askeriyye haklarında sâdır olan hükmün icrâsı askerî idâresine muhavvel olur yalnız on beşinci maddede beyân olunacağı vechile silk-i askerîden bi'l-ihrâc mülkiyyeye teslîm olunan müttehimin cezâsı mülkiyye mübâşeretle icrâ olunur.

Sekizinci Madde: Telgraf ve şikâr ve sayd-i mâhî ve gümrük ve rüsûmât ve ormanlar ve turuk ve me'âbir nizâmâtına muhâlefet eden efrâd-ı askeriyye ol-nizâmlar ahkâmınca mücâzât olunurlar fakat işbû nizâmât ahkâmınca efrâd-ı askeriyyeden cezâ-yı nakdî alınmak îcâb eylediği takdîrde on dördüncü madde mûcibince hareket olunur.

İrâde Dâhiliye 43260:

‘Atûfetlû Efendim Hazretleri,

Mekteb-i ‘ulûm-ı tıbbiyyede matlûb vechile doktor yetiştirilmesine medâr olmak üzere ba’d-ezîn Türkî lisânında tadrîs olunması mütâla’âtını ve bunun müteferri’âtını hâvî Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından tertîb olunmuş olan mazbata bir kıt’a tezkire-i hazret-i seraskerî ile berâber manzûr-ı dakâyık-ı mevfûr-ı cenâb-ı cihân-bânî buyurulmak için leffen ‘arz u takdîm kılındı. Vâkı’â bu makûle ‘ulûm u fûnûn her memleketin kendi lisân-ı mahsûsu üzere okutturulduğundan biz de dahî kütüb-i kâfiyye bulunduğu ve alt tahsîl olan lisânda ıstılâhât-ı tıbbiye keşfiyyât-ı cedîdeyi ifâde edecek dereceye gelip de mektepten çıkacak şâkirdân mekâtib-i ecnebiyyede tahsîl etmiş olanlardan pek de aşağı kalmayacakları ve’l-hâsıl bu mektebin vaz’ından ve bunca masârif-i ihtiyârından murâd-ı hakîkî sâye-i mehâsin-vâye-i hazret-i mülûkânede muktedir etıbbâ yetiştirilmesi maddesi olmasıyla bu mutallebin husûlû meczûm olduğu hâlde sûret-i ma’rûza pek yolunda olacağı ve mazbata-i merkûmede beyân olunan delâil ise vâhime-i meşrûhaya cevâb-ı kâfî gibi görüldüğü cihetle ber-mûceb-i iş’âr icrâ-yı iktizâsı hakkında her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i pâdişâhî şeref-sünûh u sudûr buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâ-verî terkîm kılındı efendim. Fî 4 Ş sene 287.

Ma’rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Resîde-i dest-i ta’zîm olan işbû tezkire-i sâmiye-i âsafâneleriyle mezkûr tezkire ve mazbata manzûr-ı ‘âlî-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş ve sûret-i ma’rûzanın ber-mûceb-i istîzân icrâ-yı iktizâsı müte’allik ve şeref-sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i hazret-i şehen-şâhî mantûk-ı münîfinden olarak zikr olunan tezkire ve mazbata yine savb-ı sâmi-i sadâret-penâhîlerine î’ade kılınmış olmağla ol-bâbda emr ü fermân hazret-i veliyy’ül-emrindir. Fî 5 Ş sene 287.

Genelkurmay ATASE Arşivi, OSK. Koleksiyonu, Kutu 12, Gömlek 130, Belge 130-1.

Tophâne-i 'Âmire Nezâret-i Behiyyesi'ne

Sa'âdetlü Efendim Hazretleri,

Sâye-i kudret-vâye-i cenâb-ı pâdişâhîde bu kerre Hâssa ordû-yı hümâyûnu nizâmiye alây ve tabûrlarının kâmilen Martini Henry tüfekleriyle teslîh ü techîzi husûsuna irâde-i seniyye-i hazret-i şehriyârî müte'allik ve şeref-sünûh buyurularak icrâ-yı îcâbına teşebbüs ve ibtidâr olunmuş olduğu cihetle mezkûr tüfeklerin sökûlûp takılması ve tathîr ü tanzîfi hakkında lüzûmu olan âlât u edevâtın dahî hemen alay ve taburlara tevzî' ü i'tâsı lâzimededen olduğuna ve edevât-ı mebhûsanın Taphâne-i 'Âmire'de i'mâl ve ihzârı karâr-ı mahsûs iktizâsından olmasına nazaran şimdiye kadar bir haylisinin tehiyye ve ihzâr olunmuş olduğu me'mûl idüğüne mebnî bunların mevcûdu olduğu hâlde hemen anbarına teslîmi ve mevcûdu olmadığı sûrette ordû-yı mezkûrun yirmi sekiz taburu için tevzî' olunmakta olan yirmi iki bin bu kadar tüfeğe göre lüzûmu kadar edevâtın müsâra'aten i'mâl ü ihzârı esbâbının sür'at-i istihsâliyle keyfiyetin iş'âr u inbâsı bâbında emr ü irâde efendim hazretlerindir.

Fî 7 Rebî'ül-âhir sene 293; fî 18 Nisan sene 92.

Re'fet (?)

Devletlü Efendim Hazretleri,

Müfâd-ı emr ü iş'âr-ı sâmi-i cenâb-ı riyâset-penâhîleri karînimdir ki 'âcizânem olarak Tophâne-i 'Âmire meclisine lede'l-havâle zikr olunan yirmi sekiz tabûra tevzî' ü i'tâ olunmakta bulunan Martini Henry tüfekleriçün i'tâsı îcâb eden âlât u edevâtın mezkûr tüfeklerin sökûlûp takılmasına mahsûs olanların elde bulunan sekiz tabûrluğu şu günlerde hitâm bulacağı cihetle teslîm edileceği müsüllü kusûru dahî yine bu tüfeklerin yedek edevâtıyla berâber bir taraftan bi'l-i'mâl hitâm buldukça verileceği der-kâr ve tathîr ü

tanzîfe ‘âid olup hîn-i iktizâda harbîler ucuna takılarak isti’mâl edilmek üzere beher onbaşıya birer aded olarak verilmesi îcâb eden ve İngilizce ismi huzûr-ı ‘âlf-i âsaf-ânelerine takdîm kılınmış olan pusulada gösterilen forçanın Tophânece mevcûdu olmayıp i’ mâli dahî müşkülâtı dâî idüğünden şimdilik bu forçadan on bin aded bi’l-mübâyâ’a irsâliçün me’ mûran Amerika’da bulunan Mirlivâ Sa’âdetlû Tevfîk Paşa’ya teblîgât îfâsı iktizâ edeceği âşikâr olup âlât u edevât-ı mebhûsa der-âkab kâmilten tedârik ü i’tâ olunmuş olsa bile mezkûr tüfeklerin nezâket-i ma’lûmeleri îcâbınca leffen takdîm kılınan İngilizce ta’lîm-nâmesinde mûnderic olduğu üzere efrâd-ı askeriyye tarafından sökölüp takılmaları aslâ câiz olmayarak lede’l-hâce tabûrlar tüfekçileri ma’rifetleriyle sökölüp takılması lâzım geleceği cihetle âlât u edevât-ı mebhûsanın bu ustalara teslîmi lâ-büdd olup ma’a-hâzâ mezkûr tüfekleri söküp takacak ustaların da evvel-emirde Tüfenk-hâne-i ‘Âmire’ye gelerek usûlünü müşâhede ve tahsîl etmedikçe tüfekleri söküp takmalarında mazarrat müşâhede olunacağı şüpheden berî bulunmak cihetiyle zikr olunan tüfeklerin verileceği tabûrlar tüfekçi ustalarının usûl-i mezkûreyi tahsîl ile bir kâ’ide şahâdet-nâmelerini alıp ‘avdet etmek üzere hemen Tüfenk-hâne-i mezbûra i’zâmları elzemiyeti bedîdâr idüğünün huzûr-ı ‘âlf-i âsaf-ânelerine ‘arz u izbârı meclis-i mezkûrdan ifâde olunmağın ol-bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehu’l-emrindir.

Fî 11 Rebî’ül-âhir sene 293; fî 22 Nisan sene 292.

Seyyid bin Tevfîk

**Genelkurmay ATASE Arşivi, ORH. Koleksiyonu, Kutu 81, Gömlek 33,
Belge 33-1.**

1615

Fabrikatör Mösyö Krupp'un Dersa'âdet'te bulunan vekîli Otodinkler tarafından 5 Mayıs-ı Efrencî sene 1876 târihiyle takdîm olunan varakasının tercemesinde sahrâ topraklarında kurşun kaplı dâne isti'mâline toprakların bozulacağı ve atım tesîrlerine halel geleceği cihetle bunların yerine nuhâs çemberli dâne isti'mâli münâsib olacağı hakkında Mösyö Krupp tarafından beyân-ı efkâr olunmakta ve mûmâ-ileyhin şu efkârı zâten Dâire-i Askeriyye'ce ma'lûm bulunmuş idiye de geçende makâm-ı 'âli-i hazret-i Seraskerî'den fî 3 Nisan-ı Efrencî sene 1876 tarihiyle fabrikatör-i mûmâ-ileyhe sipariş buyurulan mermi ve tıpların Prusya devletinin en son def'a kabûl eylediği modellere her vechile mutâbık sûrette i'mâl olunması mukâvele-nâme icbâbından ve ol-vakte kadar dahî devlet-i müşârün-ileyhânın çemberli sahrâ topraklarında isti'mâl olunan mermilerin kurşun kaplı dânelerden 'ibâret bulunması cihetle bi't-tabî fabrikatör-i mûmâ-ileyh dahî ahkâm-ı mukâvele-nâmeye ri'âyeten ol-vechile i'mâl etmeye mübâşeret eylemiş. Halbuki muahharan Almanya devletinin sahrâ topraklarından iki kıt'ası ağızlarından çatlamış olduğundan şu vukûâtın kurşun kaplı mermi isti'mâline haml ve binâen-'aleyh Berlin'de bu bâbda tahvîl-i efkâr olunarak bunları terk ile nuhâs çemberli mermi kullanılmak lüzûmu anlaşılmasından dolayı bu hâlde Devlet-i 'Aliyye'nin sâlif'üz-zikr mübâresâtının ne yolda i'mâline devâm olunmak üzere makâm-ı 'âli-i Seraskerî'ye mürâca'at olunmasına mecbûriyet hâsıl olduğundan ve kemâ-fi's-sâbık kurşun kaplı dânelerin i'mâline karâr verilir ise vukûât-ı mezkûre meydânda iken bunların atım sıhhati ve kazâsı hakkında fabrikatör-i mûmâ-ileyhin kendini bi-kerre mes'ûl tutamayacağı ve ancak i'mâlâta ber-vech-i mukâvele devâm ve bunların yerine nuhâs çemberli dâne i'mâline karâr verildiği sûrette i'mâlâtı mümkün olduğu derecede icrâ edeceğinden bunların i'mâlinde taahhurât-ı vukû'a getirilmemek üzere bu bâbda emr ü irâde-i 'aliyye-i Seraskerî'nin on bir gün zarfında taraflarına iş'âr olunması istihâm olunur.

Mustafa Mührü

Ba'dehû iktizâsı beyân u ifâde olunmak üzere evvel-emirde bu bâbda olan mütâla'alarının serî'an ve 'âcilen beyân u iş'ârı hakkında Tophâne-i 'Âmire Nezâret-i Behiyyesi'ne hemen tezkire-i 'aliyye-i âsaf-âneleri tastîriyle yine i'âde olunmak üzere mezkûr tercemenin dahî aslıyla berâber leffen tesyârı iktizâ eder.

Fî 15 Rebî'ül-âhir sene 93 ve fî 27 Nisan sene 92.

Dâire-i Harbiyye, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Mühürleri

Mûcibince fî 16 R sene 93.

Tezekkür Olundu fî 16 R sene 93.

ÖZET

Tarihte kurulmuş olan tüm Türk devletleri gibi Osmanlı da, askerî yapı ve gücünü koruyarak sürekli güçlendirmeye çalışmıştır. Özellikle XVIII. yüzyıl sonlarından Sultan Abdülaziz (1861-1876) dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin kara kuvvetleri teşkilatı, hızlı bir değişim ve gelişim sürecine girmiştir. Bu süreçte Yeniçerilik sisteminin kaldırılması ile daha modern ve millî bir ordunun teşekkülü gayretleri başlamıştır.

Sultan Abdülaziz, Osmanlı kara kuvvetlerinin millîleştirilmesi, sayısal artışı ve askerî sanayiînin modernizasyonu konusunda daha önceki ıslahatları dikkate alarak geleceğe yönelik önemli adımlar atmıştır. 21 Haziran 1869 nizamnâmesi ile Osmanlı kara kuvvetleri; Nizâmiye, Redif ve Müstahfız olmak üzere üç kısma ayrılmış ve daha önce 12 sene olan askerî mükellefiyetlik süresi 20'ye çıkartılarak asker sayısı artırılmak istenmiştir.

Mart 1870'ten itibaren yürürlüğe giren 77 maddelik yeni kur'a kanunnâmesi ile de, askerliğe alınma şart ve kuralları yeniden belirlenmiştir: Buna göre, bütün Müslüman ahâlî şahsen askerlik hizmeti ile mükellef tutulmuş, Osmanlı kara kuvvetleri 6 orduya ayrılmıştır. Sultan Abdülaziz devri sonlarına gelindiğinde kara kuvvetleri neferlerinin adedi 600.000'e ulaşmıştır.

Sultan Abdülaziz devrinde askerî teknolojinin yakalanması konusunda devletin takip ettiği politikanın istenilen seviyede gerçekleştiği söylenebilir. Zira Abdülaziz, tüm ekonomik sıkıntılara rağmen kişi ve şirketlere borçlanma ile yeni askerî teçhizatların Avrupa ülkelerinden satın alınmasına, bazılarının Osmanlı fabrikalarında üretilmesine, hammaddelerin işlenmesine ve askerler için demiryolları yapımına önem vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde askerliğin tüm vatandaşların mükellef tutulduğu bir yapıya kavuşmasında, askerî kurum ve eğitim merkezlerinin güçlendirilmesinde, Osmanlı kara ordusu sayısının artırılması ve modernizasyonunda, dış sorunların daha az yaşandığı Sultan Abdülaziz devrinde önemli adımlar atılmıştır.

SUMMARY

The Ottomans, like all the Turkish states in history, tried to maintain and strengthen its military structure and power. The Ottoman Land Forces Organization was transformed into the change and development processes rapidly after the end of the 18th century to the period of Sultan Abdulaziz (1861-1876). In this process, the effort was began to establish more modernized and national army by abolishing the Janissary Army.

The Sultan Abdulaziz took an outstanding step in the nationalisation of The Ottoman Land Forces, in its numerical increase, and also in the modernisation of military industry by taking into account the preceding reforms. The Ottoman Land Forces were separated into three parts, namely *Nizamiye* (Regular Army), *Redif* (Reserve) and *Müstahfız* (Reservist) by the Regulation of the 21 June 1869.

It was intended to increase the number of soldiers by extending the period of the obligation of military service from 12 years to 20 years. The principles of enlisting in the army were determined again by putting the Regulation of New Military Conscription with 77 articles into force as from March 1870.

According to the Regulation of 1870, all muslim citizens were obliged to do the military service and the Ottoman Land Forces were separated into 6 armies. The number of the Ottoman Land Forces at the end of the peirod of Sultan Abdulaziz reached the number of 600.000 soldiers.

It can be said that the policy followed by the Ottoman state in order to transfer the western military technology was achieved at a desirable level.

In spite of the Ottoman financial straits, the Sultan Abdulaziz gave great importance to exportation of military equipments from the European countries through getting into dept to persons or to companies, to the production of some equipment in the Ottoman factories, to mining the raw materials and to build the railroads for military service.

During the period of Sultan Abdulaziz, in which there emerged a few foreign policy issues, the outstanding steps were for some matters such as the obligation of military service for all the Ottoman citizens, the strengthening of military institution and the military educational system, the increase in the numbers of the Ottoman Land Forces and its modernization.